

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

мр. Злата М. Вуксановић-Мацура, дипл. инж. арх.

**ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН БЕОГРАДА 1923:
КОМПАРАЦИЈА ПЛАНИРАНОГ И
ОСТВАРЕНОГ**

докторска дисертација

Београд, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

MSc Zlata M. Vuksanović-Macura,
Graduate Engineer of Architecture

**BELGRADE'S GENERAL PLAN 1923:
A COMPARISON OF PLANNED TO
COMPLETED**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

Ментор:

Др Мирјана Ротер-Благојевић
ванредни професор на Архитектонском факултету
Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Др Владан Ђокић
редовни професор Архитектонског факултета
Универзитета у Београду

Др Александар Игњатовић
ванредни професор Архитектонског факултета
Универзитета у Београду

Др Сретен Вујовић
редовни проф. Филозофског факултета
Универзитета у Београду

Датум одбране:

.....

Београд, 2014.

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТ

Посебно сам захвална менторки, професорки Мирјани Ротер-Благојевић на драгоценим усмерењима, почевши од магистарског рада до завршног уобличавања докторске дисертације. Веома сам захвална и професорима Владану Ђокићу, Александру Игњатовићу и Сретену Вујовићу на конструктивним саветима и подршци.

Неизмерно сам захвална архитекти Миодрагу Ференчаку на драгоценим сугестијама и коментарима и архитекти Јелени Волчков-Божовић на преводу текстова конкурсних радова са француског језика. Искрено се захваљујем господину Милошу Јуришићу на несебично уступљеним фотографијама из његове богате колекције које сам користила током истраживања, као и госпођи Ивани Марковић, унуци Милана Нешића некадашњег градоначелника Београда, која ми је уступила планове из породичног власништва. Посебно се захваљујем психологу Сунчици Мацури-Миловановић на дискусијама о истраживачким методама, архитекти Драгани Ђоровић на помоћи да дођем до литературе, историчарки Ранки Гашић на преводу са немачког језика, фотографу Александру Милосављевићу на одличним репродукцијама Генералног плана Београда из 1923. и историчарки уметности Снежани Тошевој на колегијалној помоћи.

Захваљујем се свима који су ми помоли да у домаћим институцијама дођем до историјске грађе, планова, карата, фотографија и текстова. Приликом претраживања фондова у Историјском архиву Београда веома су ми помогле Ирена Калај и Драгана Митрашиновић, као и Олга Латинчић и начелник Слободан Мандић, на чему им се срдечно захваљујем. Веома се захваљујем и Зорици Косовић из Урбанистичког завода Београда, Саши Михајлов из Завода за заштиту споменика културе града Београда, Предрагу Лажетићу из Музеја ваздухопловства Београд, Данијели Ванушић из Музеја града Београда, Оливери Стефановић из Народне Библиотеке Србије, Љубици Ђоровић из Библиотеке града Београда, Нади Грозданић директорки Културног центра у Вршцу, Горану Бабићу шефу Библиотеке старих и ретких књига Архитектонског факултета и Борку Блануши из Војногеографског института, као и запосленима у Народној библиотеци Србије, Универзитетској библиотеци, Архиву Југославије и архиву Републичког геодетског завода.

Веома сам захвална свима који су ми помогли да пронађем податке о животу и раду Ђорђа Павловича Ковалењског. То су: у Украјини – Наталија Писаревська (Державний політехнічний музей Україна), Тетяна Добко и Вікторія Чуприна (Національна бібліотека України), В. П. Купченко и С. Ю. Карамаш (Державний архів міста Києва), Світлана Романович (Державний Комітет архівів України), О. Б. Пащенко (ЦДАВО України), Т. Чавань и Л. Пасечник (Державний архівів Кіровоградської облацті); у Русији – А. Р. Соколов, Л. И. Синицына и С. Н. Селедкина (Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург) и историчар Виктор Косик (Москва); у Србији – архитекта Михаило Медведев (Ниш), Алексеј Арсењев (Нови Сад), Наталиа Поклонова (Руски дом, Београд) и Олександр Криченко (Амбасада Украјине у Републици Србији); у Америци – Kristina Glusac, Vladimir Kulmaticki, Alan Schwartzman (American Institute of Architects), архитекта Петар Борић, затим особље Конгресне библиотеке (Library of Congress, Digital Reference Section, Washington DC), особље Музеја руске уметности (Museum of Russian Art, Minneapolis), као и свештеници из манастира Свете тројице у Џорданвилу (Holy Trinity Monastery, Jordanville, New York).

Захваљујем се свима који су ми љубазно помогли да у иностраним институцијама пронађем информације и грађу о урбанизму међуратног Београда – Kenn Tarbensen (Dänische Wirtschaftsarchiv), prof. Jindřich Vybíral (Praha), Marta Knieza, Daniel Weiss (ETH Zürich/ gta Archiv), Karl Fischer, Brigitte Rigele, Michaela Laichmann, Michael Ujetz (WStLA, Magistratsabteilung 8, Wien), Monika Platzer (Architekturzentrum, Wien), Caterina Seeböck, Peter Prokop (Österreichische Nationalbibliothek), Markus Kristan (Albertina Museum, Wien), Juliane Mikoletzky (Technische Universität Wien), Tanya Chebotarev (Rare Book & Manuscript Library, Columbia University), Tamás Csáki (Budapest Főváros Levéltára), Dietmar Schenk (Universität der Künste, Berlin), Torsten Kupfernagel (Stadtarchiv Halle), Eva Bohacova (Archiv ČVUT), Petra Váchová (Národní technické museum).

Мојим милим и драгим кажем хвала, Влади за љубав, бригу и подршку, Огњену за причу, игру и осмехе, родитељима Донки и Милоју за сваколику помоћ и сестри Весни за подршку и помоћ да набавим бројну инострану литературу.

ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН БЕОГРАДА 1923: КОМПАРАЦИЈА ПЛАНИРАНОГ И ОСТВАРЕНОГ

РЕЗИМЕ

У докторској дисертацији је истраживан процес припреме, израде и спровођења Генералног план Београда из 1923–24. године. У том циљу анализиран је утицај предлога изнетих у пројектима са међународног конкурса спроведеног 1921–22. године на садржај и концепт Генералног плана, те извршена компарација идеја предвиђених Генералним планом и остварених резултата, кроз сагледавање узрока који су онемогућавали примену плана. Како би се добила шира слика, урбанистичко планирање и развој Београда у периоду између два светска рата, као престонице Краљевине Југославије, сагледани су у контексту друштвених и економских прилика у новоформираној држави.

Испитујући овај важан период у развоју града, препознате су и објашњене кључне фазе у процесу израде и спровођења Генералног плана израђеног 1923. и усвојеног 1924. године. Коришћена је објављена грађа и литература, као и обимна необјављена грађа сакупљена у домаћим и иностраним архивима и сродним институцијама, која до данас није била предмет анализа и тумачења у нашој средини. Тако је, велики број докумената и оригиналних планова по први пут анализиран и приказан у овој докторској дисертацији.

Пројекти са међународног конкурса за уређење и проширење Београда из 1921–22. године, представљали су важну основу за израду Генералног плана и значајно допринели решавању неких од његових кључних тема. Београдски конкурс је био специфичан и по томе што су готово сви његови учесници били из иностранства. То је допринело да концепт и садржина Генералног плана буду под директним утицајем савремене урбанистичке теорије и праксе присутне у планирању европских градова.

Проучавање програма Генералног плана, као и пратећих извештаја, студија и графичких прилога израђених за различите теме и секторе, открило је да је Генерални план био комплексан документ. Овај план, упркос недостатцима које је имао, по први пут у историји урбанистичког планирања Београда, нудио је целовиту визију модерног уређења града и развоја градских структура и система.

Анализа улога различитих актера у процесу спровођења Генералног плана – од државних институција и економских елита, преко Општине града Београда и њених служби, до становника града – показала је да многи од њих нису поштовали одредбе овог документа. У непоштовању плана предњачиле су владајуће елите и државне институције.

Компаративна анализа планираног и оствареног у каснијем периоду, до Другог светског рата и у послератном добу, показала је да највећи део предвиђених намена, садржаја и објеката није реализован у складу са усвојеним Генералним планом. Значајна одступања од планираних идеја и замисли имала су далекосежне последице на регулацију и укупну морфологију града. С друге стране, реализације које су спроведене у духу Генералног плана данас представљају јасно формиране и вредне градске амбијенте и целине.

Овим истраживањем расветљавају се неке од важних непознаница и последичних претпоставки о урбанистичком планирању Београда у међуратном периоду. Користећи заборављене и мало познате изворе из домаћих и иностраних институција, ова докторска дисертација доприноси продубљивању знања о урбанистичком и архитектонском развоју Београда у првој половини 20. века и пружа могућност нових истраживања у овој области.

КЉУЧНЕ РЕЧИ:

историја, теорија, пракса, урбанизам, урбанистичко планирање, конкурс, генерални плана, архитектура, визије, реализације

НАУЧНА ОБЛАСТ:

архитектура и урбанизам

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ:

историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа

УДК број:

711.4(497.11 Beograd)"1923"(043.3)

BELGRADE'S GENERAL PLAN 1923: A COMPARISON OF PLANNED TO COMPLETED

SUMMARY

This doctoral dissertation examines the process of preparing, elaborating and implementing Belgrade's 1923-24 General Urban Plan. The impact of design proposals from the 1921-1922 international competition on the content and concept of the General Plan is analyzed and a comparison is made between the General Plan's ideas and its achieved results, by taking a look at what hindered the Plan from being implemented. As the capital of the Kingdom of Yugoslavia, Belgrade's urban planning and development in the period between the two world wars are considered within the context of social and economic circumstances in the newly-formed state.

Singling out this important period in the city's development, key phases are recognized and explained in the process of elaborating and implementing the General Plan that was written in 1923 and adopted in 1924. Published material and literature were used along with extensive unpublished material, collected in domestic and foreign archives and related institutions, which has not been the subject of analysis and interpretation in our environment to date. A large number of documents and original plans are analyzed and presented for the first time in this doctoral dissertation.

Designs from the international competition to regulate and enlarge Belgrade comprised an important foundation for the General Plan and greatly contributed to the resolution of some of its key issues. The Belgrade competition was specific owing to the fact that almost all of its participants were from abroad. The concept and content of the General Plan were thus under the direct influence of modern urban planning theory and practice found in the planning of European towns.

An examination of the General Plan's program and attendant reports, studies and designs that were elaborated for various issues and sectors, showed the General Plan to be a complex document. In spite of its drawbacks, for the first time in the history of Belgrade's urban planning, this Plan offered a comprehensive vision of modern urban planning and the development of city structures and systems.

An analysis of the role of various stakeholders in the process of implementing the General Plan – ranging from state institutions and the economic elite, Belgrade municipality and its services, to the city’s residents – indicates that many of them did not respect the provisions of this document. The ruling elite and state institutions were at the forefront in disrespecting the plan.

A comparative analysis of what was planned with what was completed later, until the Second World War and postwar period, shows that the greater part of the anticipated functions, content and facilities were not carried out in accordance with the adopted General Plan. The considerable departure from planned ideas and schemes had far-reaching consequences on the regulation of the city and its overall morphology. On the other hand, what was carried out in the spirit of the General Plan is the embodiment today of clearly formed and praiseworthy city settings and entities.

This research sheds light on some of the important question marks and consequential assumptions about Belgrade’s urban planning in the interwar period. Using forgotten and little-known sources from domestic and foreign institutions, this doctoral dissertation contributes to deeper knowledge about Belgrade’s urban planning and architectural development in the first half of the 20th century and offers the possibility of new research in this field.

KEY WORDS:

History, theory, practice, urbanism, urban planning, competition, general plan, architecture, vision, implementation

SCIENTIFIC FIELD:

Architecture and urbanism

SPECIFIC SCIENTIFIC FIELD:

History, theory and aesthetics of architecture and visual arts and restoration of architectural heritage

UDK number:

711.4(497.11 Beograd)"1923"(043.3)

САДРЖАЈ

Изјаве захвалности

Резиме и кључне речи

Summary and key words

1. УВОД	1
1.1. Предмет рада, циљеви, полазне хипотезе и методе истраживања	1
1.1.1. Предмет рада	1
1.1.2. Циљеви истраживања	5
1.1.3. Полазне хипотезе	6
1.1.4. Метод истраживања	7
1.2. Преглед извора и досадашњих истраживања	11
1.2.1. Преглед необјављене грађе и архивских извора	11
1.2.2. Преглед објављене и грађе литературе до 1944. године	15
1.2.3. Преглед шире литературе од 1945. године	20
2. КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА И УРБАНИ РАСТ БЕОГРАДА	24
2.1. Промене после 1918. године и урбанизам	24
2.1.1. Геополитичке промене после 1918. године	24
2.1.2. Законски оквир урбанизма	34
2.1.3. Генерално и детаљно урбанистичко планирање	42
2.2. Раст и развој Београд као престонице Краљевине Југославије	56
2.2.1. Становништво и ширење Београда	56
2.2.2. Урбана структура и изглед града на почетку 20. века	68
2.2.3. Финансирање изградње Београда после 1918. године	75
3. АНАЛИЗА РАДОВА СА МЕЂУНАРОДНОГ КОНКУРСА ЗА ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН	83
3. 1. Урбанистички конкурси у Европи и Београд	83
3.1.1. Конкурси у Европи	83
3.1.2. Конкурси у Краљевини Југославији	87
3.2. Приказ расписа и програма конкурса 1921–22. за ГП Београда	90
3.2.1. Распис конкурса	90
3.2.2. Програм конкурса	94
3.3. Анализа конкурсних радова и подаци о ауторима	100
3.3.1. Највиша (друга) награда: три пројекта	100
3.3.2. Трећа награда: два пројекта	124
3.3.3. Четврта награда: три пројекта	126
3.3.4. Откупи: четири рада	130
3.3.5. Новчане награде: шест пројеката	138
3.4. Анализа извештаја и препоруке жирија	141
3.4.1 Састав и рад жирија	141
3.4.2. Извештај и препоруке жирија	142

4. ПРИКАЗ И АНАЛИЗА ПРОЦЕСА ИЗРАДЕ И СПРОВОЂЕЊА ГЕНЕРАЛНОГ ПЛАНА 1923–24.	151
4.1. Основа за израду Генералног плана	151
4.1.1. Ток израде ГП	151
4.1.2. Програм ГП	152
4.1.3. Геодетске подлоге ГП	153
4.2. Тим за израду Генералног плана и његов задатак	155
4.2.1. Комисија за израду ГП	155
4.2.2. Улога Драгутина Ј. Ђорђевића	157
4.2.3. Биро за израду ГП	160
4.2.4. Улога Ђорђа Павловича Ковалељског	161
4.3. Методолошка питања израде Генералног плана	165
4.3.1. Временски и територијални обухват	165
4.3.2. Поступци израде Нацрта ГП	166
4.3.3. Нацрт ГП: Концепција и излазни резултат	169
4.3.4. Ток одобравања ГП и суштина измене Нацрта	171
4.4. Одобрен ГП 1923-24: Концепција и излазни резултат	175
4.5. Спровођење Генералног плана 1923–24.	177
4.5.1. Спровођење ГП у периоду 1924–1928. године и Комитет за разраду ГП	177
4.5.2. Спровођење ГП у периоду од 1928. до 1931. године	201
4.5.3. Спровођење ГП након доношења <i>Грађевинског закона</i> из 1931.	205
5. КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ПЛАНИРАНИХ И ОСТВАРЕНИХ РЕШЕЊА ГЕНЕРАЛНОГ ПЛАНА 1923-24. И УЗРОЦИ ОДСТУПАЊА	210
5.1. Критеријуми компаративне анализе	210
5.2. Форма града	212
5.2.1. Планирано: композиција жижа и осовина	212
5.2.2. Остварено: Београд без жижа и осовина	216
5.3. Монументално средиште	222
5.3.1. Планирано: од Трга војводе Мишића до Ћирила и Методија	222
5.3.2. Остварено: нестанак монументалног средишта	224
5.4. Комплекс државних зграда	234
5.4.1. Планирано: комплекс државних зграда	234
5.4.2. Остварено: комплекс мимо плана	234
5.5. Тргови и Терасе	238
5.5.1. Планирано: Знаци града	238
5.5.2. Остварено: Београд без трга и тераса	243
5.6. Стамбене зоне	249
5.6.1. Планирано: становање у „вртном граду“	249
5.6.2. Остварено: стан у авлијској згради	254
5.7. Пословни центар града	260
5.7.1. Планирано: <i>сити</i>	260
5.7.2. Остварено: центар уједначених улица	262

5.8. Паркови и шуме	266
5.8.1. Планирано: град у зеленилу	266
5.8.2. Остварено: дрвореди и „привремени“ парк	268
5.9. Спортска игралишта	273
5.9.1. Планирано: спорт за све	273
5.9.2. Остварено: стадиони и игралишта	275
5.10. Индустијске зоне	277
5.10.1. Планирано: дунавска индустријска зона	277
5.10.2. Остварено: град са више индустријских зона	280
5.11. Булевари и улица	286
5.11.1. Планирано: сложени систем саобраћајница	286
5.11.2. Остварено: град са радијалним путевима	290
5.12. Мостови	300
5.12.1 Планирано: три нова моста	300
5.12.2. Остварено: два нова моста	301
5.13. Мрежа железничких пруга и станица	304
5.13.1. Планирано: <i>београдски железнички чвор</i>	304
5.13.2. Остварено: железница у <i>Бари Венецији</i>	308
5.14. Пристаништа и хидротехнички објекти	313
5.14.1. Планирано: систем четири пристаништа	313
5.14.2. Остварено: „Бетон хала“	315
6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	323
7. ЛИТЕРАТУРА	343
7.1. Литература до 1944. године и објављена грађа	343
7.2. Литература од 1945. године	348
ПРИЛОЗИ	356
Прилог 1 – Списак архива и дугих институција	356
БИОГРАФИЈА АУТОРА	358

1. УВОД

1.1. ПРЕДМЕТ РАДА, ЦИЉЕВИ, ПОЛАЗНЕ ХИПОТЕЗЕ И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

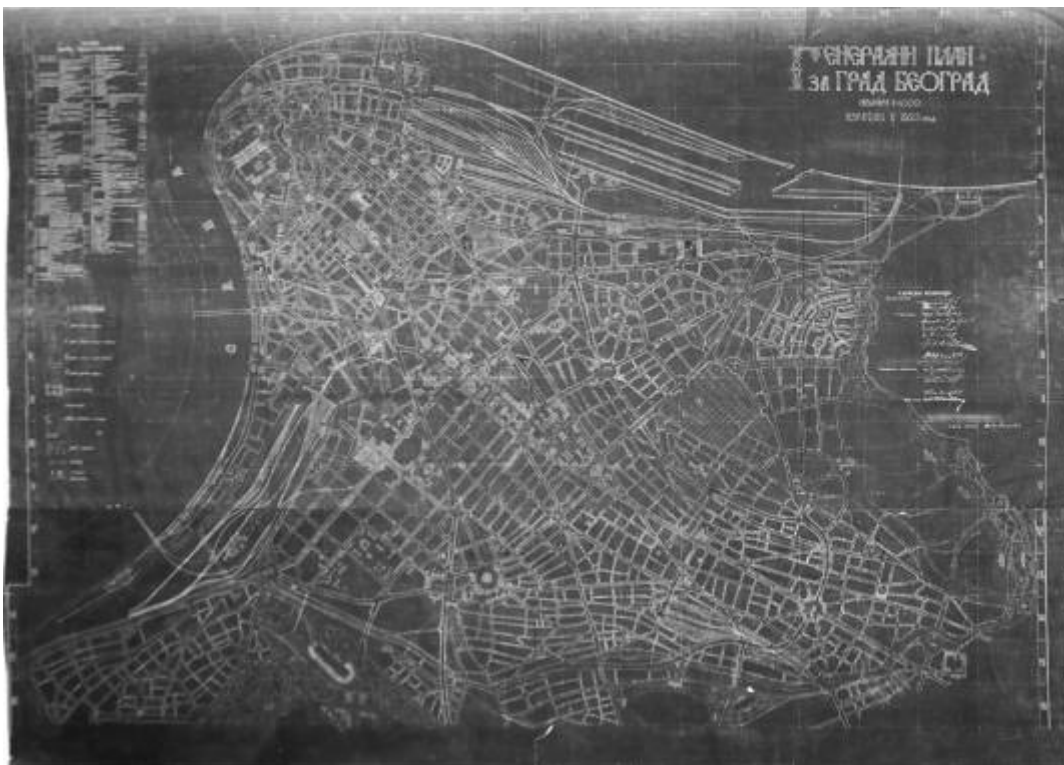
1.1.1. Предмет рада

У ово докторској дисертацији проучаван је Генерални план Београда, израђен 1923. и усвојен 1924. године (даље: ГП или ГП 1923–24) и разлози који су онемогућили Београда да овај план спроведе. **Примарни предмет спроведеног истраживања била је компарација планираних решења из ГП 1923–24. са реализацијама оствареним на терену.** Истраживање је било усмерено на анализу и тумачење процеса израде и спровођења ГП 1923–24. – почевши од реализације међународног конкурса које му је претходио, преко израде и усвајања ГП до његове примене. То је подразумевало откривање, анализу и тумачење идеја које су изношене у конкурсним радовима и у којој мери су оне касније биле уткане у ГП. Затим анализу и тумачење садржине ГП, инструмената и механизма за његово спровођење, као и узрока неделотворности и неефикасности спровођења донетог плана који су довели до значајних разлика између оствареног у регулацији, уређењу и изградњи града, у односу на оно што је било планирано.

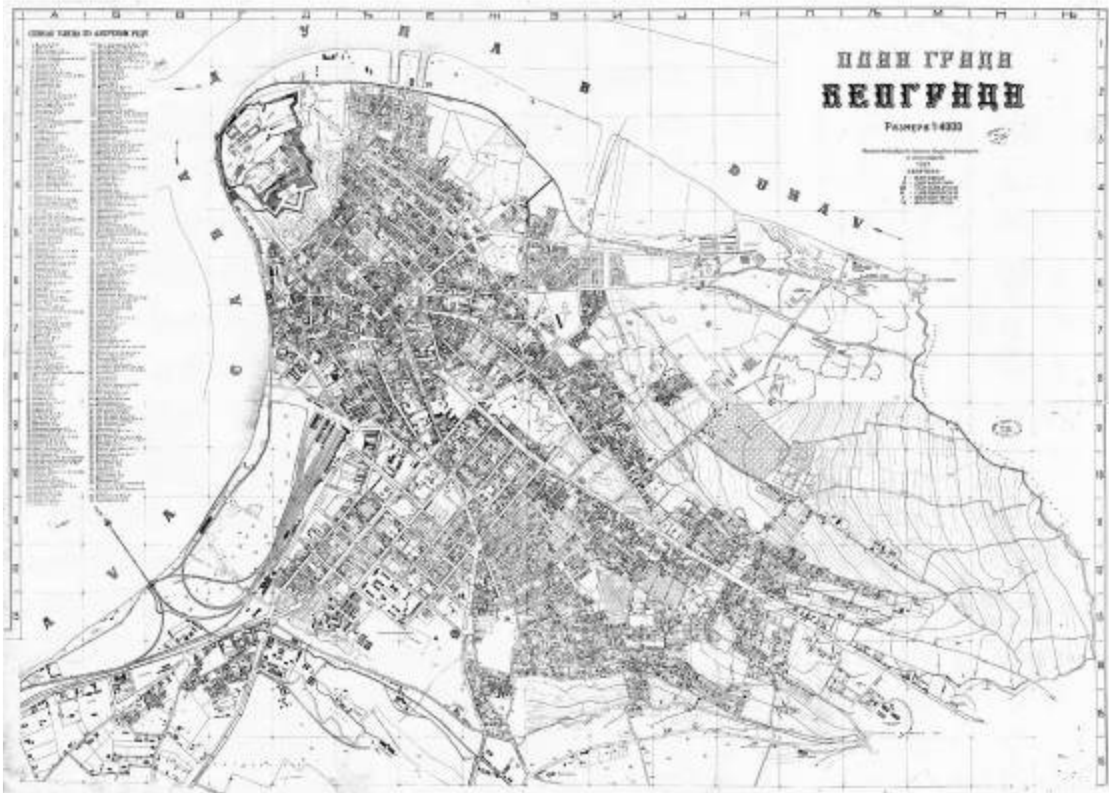
Однос између планског и реалног анализиран је и тумачен на основу истраживања два крупна елемента. Једно је био Генерални план Београда као интелектуални резултат групе људи и духовни производ једног друштвеног периода (сл. 1 и 2), а друго је историјски Београд који је реално постојао и који се под дејством живота и плана мењао, растао, развијао и изграђивао (сл. 3 и 4). Након анализе и сагледавања, ова два елемента су компарирани, односно поређено је оно што је планирано са оним што је у реалности остварено. Према томе, **секундарни предмети истраживања били су Генерални план Београда 1923–24. и историјски Београд међуратног периода,** који данас не постоји, али који је уткан у садашњи Београд и на изванредан начин је наставио да кроз њега даље живи.

Сл. 1. Генерални план Београда из 1923–24. године. Главни графички прилог *Генерални план за град Београд израђен 1923 год.*, с потписима чланова Комисије за израду плана и одобрењима Министарства грађевина и Министарства унутрашњих дела из 1924. (Урбанистички завод Београда, без сигнатуре).

Сл. 2. Генерални план Београда из 1923–24. године. „Плави отисак“ *Генерални план за град Београд израђен 1923 год.* (МГБ, Ур-16672)

Сл. 3. Катастарско топографски план. План града Београда, Размера 1:4000, Израдио Катастарско одељење Општине Београдске за своје потребе, 1921. (МГБ, Ур-3859 до 3862)

Сл. 4. Катастарско топографски план. Генерални ситуациони план 1: 10000, Поглаварство града Београда. Стање према катастарском снимању из 1932–33, план израђен 1937. (Архив ВГИ)

Београд је 1918, са оснивањем Краљевине СХС/ Југославије, постао њена престоница. Већ следеће, 1919. године, Удружење српских инжењера и архитеката покрене питање израде новог генералног плана, што прихвата и општинска и државна власт, при том пратећи поступак израде планова који се примењивао у многим земљама Европе: најпре организовати конкурс и потом, на основу добијених резултата, креирати урбанистички план. Године 1923, Општина града Београда је усвојила Генерални план који је Министарство грађевина одобрило 1924. План је третирао простор нешто шири од грађевинског реона Београда. Међутим, град се развијао и изван овог планског простора, па је у периоду од 1928. до 1931. године урађена серија планова за периферне делове града и околна насеља. Ови планови су мењали и допуњавали основни документ ГП који је одобрен 1924. Након доношења *Грађевинског закона* (1931) ОГБ је приступила изради *Уређајних основа* за развој Београда. Општина је 1939. године, за подручје омеђено Савом и Дунавом, према новим правилима израдила *Скицу Генералног плана Београда*, као и *Уредбу за спровођење* која је 18. јуна 1940. године одобрена за примену. Тиме је Генерални план Београда 1923–24. престао да важи.

Независно од формалног датума када је престала важност ГП, његова стварна корист умногоме је нестала раније јер се често градило као да ГП не постоји. И ту се рађа главно истраживачко питање: **Зашто ГП 1923–24. није поштован при ширењу и уређивању Београда?** Његова применљивост се брзо топила, а већ од краја 1920-их на ГП у пракси, приликом изградње многих градских структура, није обраћана пажња. Одступања су била велика. У вези с оваквом ситуацијом око спровођења ГП и полазећи од главног истраживачког питања, проистекла су и следећа три питања:

- Који су били разлози да Генерални план 1923–24. није поштован при регулацији, уређивању и изградњи Београда, или је поштован само спорадично?
- Где, на којим локацијама, потезима, у којим садржајима је изградња одступала од онога што је било замишљано Генералним планом 1923–24?
- Какве је то последице имало на урбану структуру и лик Београда, односно шта је град оваквим поступком губио, а шта добијао?

Временски оквир истраживања је период од 1918. године – када је Београд постао престоница новоформиране СХС/ Југославије и када су инициране идеје о изради Генералног плана и спровођењу међународног урбанистичког конкурса, па до 1941. године – пошто је ГП 1923–24. престао да важи и када су по избијању Другог светског рата, урбанистичке активности значајно утихнуле. Просторни обухват истраживања јесте територија Београда као престонице тадашње државе Краљевине СХС/ Југославије. Период између два светска рата карактерисао је значајан просторни и популациони раст Београда. Од стотинак хиљада становника колико је у граду живело одмах иза Првог светског рата, он пред Други светски рат нараста на преко три стотине хиљада становника. Са популационим растом шире се и три градске територије: грађевински реон; затим атар града Београда (од 1934. године Београду је припојен и Земун); и територија управног подручја Београда (од 1929. године обухватала је Београд, Земун и Панчево).

1.1.2. Циљеви истраживања

Основни циљ истраживања био је научно аргументовано утврђивање и тумачење разлика између идеја за уређење и изградњу Београда дефинисаних у Генералном плану 1923–24. и реалних постигнућа на терену до 1941, као и сагледавање узрочно-последичних веза између различитих проблема и актера током његове израде и примене и објашњење њиховог утицаја на дивергенцију. Као подциљеве истраживања наводимо следеће:

- Објаснити концепт, садржај, урбанистичке и архитектонске елементе конкурсних радова и самог Генералног плана Београда 1923–24.
- Идентификовати и објаснити узроке и механизме који су утицали на неефикасно спровођење Генералног плана Београда 1923–24.
- Утврдити реализоване и нереализоване замисли из Генералног плана 1923–24. и евалуирати последице одступања од постављених идеја на планирање и изградњу града у каснијем периоду.

Пратећи структуру проблема и предмета истраживања, постављени циљ и подциљеве истраживања, издвојени су следећи задаци:

- Прикупљање архивске грађе, систематизација и анализа података и чињеница, писаног и графичког материјала, различитих прорачуна и сл.
 - Анализа радова са међународног конкурса, идентификација и објашњење њиховог утицаја на концепт и садржај Генералног плана.
 - Анализа процеса и методологије израде Генералног плана
 - Анализа Генералног плана кроз сагледавање програмских основа којима су се руководили аутори плана, као и анализе концепта, идеја, просторног обухвата и садржаја Генералног плана.
- Истраживање инструмената за спровођење Генералног плана којима је ОГБ располагала у различитим годинама међуратног периода
 - Анализа регулативе у области урбанизма, архитектуре и административно-територијалне организације града.
 - Анализа улоге и утицаја различитих актера (министарства, ОГБ, приватног капитала и др.) на спровођење Генералног плана.
- Истраживање и анализа карактеристичних урбаних потеза и простора који су постављени ГП 1923–24, а који су касније континуирано мењани плановима или конкурсима за поједине целине и комплексе.
 - Анализа и утврђивање разлике између оствареног и планираног у појединим структурама града (централне композиције, велике аксе, саобраћајни систем, итд.)
 - Анализа позитивних постигнућа и негативних последица спровођења Генералног план.

1.1.3. Полазне хипотезе

Кроз претходна истраживања која су спроведена ради поставке теме ове докторске дисертације утврђени су основни проблеми истраживања, из којих су изведене радне хипотезе:

1. Новине у концепту и садржају Генералног плана Београда 1923–24. биле су директан одраз тадашњих урбанистичких приступа, начела и праксе у европском окружењу, рефлектованих кроз предлоге и идеје страних стручњака који су учествовали на међународном конкурс, као и креативних и професионалних способности његовог аутора Ђ. П. Коваљевског и Комисије за израду плана да део тих идеја укључи у план и прилагоди их могућностима и потребама Београда.

2. Многе идеје и решења дефинисана Генералним планом Београда 1923–24. нису реализована услед неадекватне законске регулативе, скромних државних и општински фондова за њихово спровођење, ограничених административних капацитета Општине града Београда и разнородних појединачних интереса, што је довело до значајног одступања оствареног од планираног.

3. Одступање остварене регулације, уређења и изградње Београда од идеја и предлога дефинисаних Генералним планом Београда 1923–24, довело је до бројних неусаглашености и проблема у регулацији и морфологији града у каснијем периоду.

1.1.4. Методе истраживања

У оквиру рада на докторској дисертацији примењено је више истраживачких метода којима је проверавана заснованост постављених хипотеза. У првом реду био је заступљен историографски метод који је обухватао истраживање и анализу архивске грађе и других релевантних извора. Након тога обављено је систематско проучавање прикупљених података применом методе класификације, систематизације и анализе сачуваних оригиналних урбанистичких планова, конкурсних радова и скица, друге архивске грађе, затим објављене грађе (правилника, прописа, закона и сл), као и чланака објављених у периодици и литератури из посматраног и каснијег периода.

За утврђивање одступања оствареног од планираног – што је у центру ове дисертације – коришћена је компаративна анализа ГП 1923–24. и ситуационих

планова Београда. Материјал који је коришћен био је *Генерални план за град Београд израђен 1923.* који се налази у Урбанистичком заводу Београда и *Генерални план за град Београд израђен 1923.* („плави отисак“) из Музеја града Београда. Од ситуационих планова коришћени су *Детаљни катастарски планови* (листови) 1932–33, *Генерални ситуациони планови* 1937. и *Прегледни план Београда и околине* 1955. Поред ових катастарско-топографских планова за компаративну анализу коришћени су и планови путовођа који су поред постојећих улица садржали и планиране регулације. Од таквих планова посебно је важан *План Београда 1:12.500 – III издање* који је 1932. године израдио геодетски пуковник Н. В. Кусаковића. Техничка дирекција Београдске општине је овај поуздани план користила за картирање података из својих званичних извештаја о раду. Такође, коришћен је и *Нови план Београда* који је 1940. године израдио П.Е. Навојев.

У време припреме пријаве дисертације било је замишљено да се компаративна анализа спроведе на примерима карактеристичних градских целина. Током рада се показало да оваква анализа не би дала одговарајуће резултате јер је ГП 1923–24. знатно комплекснији документ него што се на почетку истраживања претпостављало. Због тога је спроведена компаративна анализа укупног садржаја ГП, а не само карактеристичних целина, што је дало резултат који се у овом раду излаже. То значи да је проверена реализованост сваке намене и објекта (зграде, трга, терасе, пристаништа, станице, парка, итд) који су наведени у регистру ГП. Компарација ГП–реализовано извршена је тако што су за све секторе (попут железнице, становања, градског центра итд) и за сваки објекат из регистра датог у ГП, анализирани слагање између реализације и решења из ГП.

Компаративна анализа је рађена помоћу табела у којима су дати сви објекти које ГП третира у једном сектору. За сваки од њих је дато, кроз тростепену скалу, ниво усаглашености решења из ГП са оствареношћу на терену. На крају анализе уочено је у којој мери је реализација у неком сектору пратила ГП. Уколико је у једном сектору преко 66% објеката изведено у складу са ГП, тада је сматрано да читав сектор јесте у складу са решењем у ГП. Уколико је у складу са ГП реализовано између 33–66% објеката тада је сматрано да је тај

сектор остварен делом у складу са ГП. Најзад уколико је мање од 33% објеката остварено у складу са ГП, тада је сматрано да реализација тог сектора није у складу са ГП. Након ове анализе, која показује како су реализовани поједини сектори, поставило се питање: да ли је визија ГП 1923–24. остварена или не? Одговор на то питање дат је у последњем поглављу дисертације.

Важна је напомена да је приликом компарације, анализа планираних елемената вршена на основу Генералног плана који су 1924. године одобрили Министарство грађевина и Министарство унутрашњих дела, а не на основу каснијих измена, допуна и проширења ГП. Важно је нагласити и да је приликом оцењивања искључиво утврђивана сагласност реализације са ГП 1923–24. Након утврђивања сагласја или несагласја неке теме или сектора са ГП, анализирани су и изложени узроци добијеног резултата, као и последице које је тај резултат имао на град. Наиме, нека реализација је могла да буде у складу са ГП па ипак да има лоше последице на развој града (таква критика може да се упути делу решења за београдски сити). С друге стране, могуће је да одступање од ГП ипак да добар резултат и квалитетан амбијент или градску целину (такав је случај са комплексом државно-управних зграда у зони раскрснице Улице кнеза Милоша и Немањине улице).

Називи зграда и објеката у овом раду су навођени онако како се срећу у Генералном плану одобреном 1924. Касније, током разраде и спровођења ГП појавили су се нешто модификовани називи који се услед незнања данас воде као изворни. Тако се у ГП 1923–24. објекат главне поште води као *Централна пошта и телеграф*, а касније, када је дошло до расписивања конкурса за овај објекат, дошло је и до повезивања неколико поштанских институција у јединствену палату под називом *Поштанска штедионица и главна пошта и главни телеграф*. Данас се тај објекат назива палата *Главне поште*, или *Пошта 1*. Такође, према ГП требало је да у истој згради са *Министарством пошта и телеграфа* буде и *Поштанска штедионица*, али је касније дошло до промене. Ова напомена о коришћењу изворних назива објеката је важна јер правилно именовање обезбеђује лакшу архивску претрагу, те омогућава да се пронађени архивски материјал правилно прочита и тумачи. Међутим, графички прилог ГП и Извештај Комисије за израду плана не именују увек све објекте који су у ГП

уцртани, тако да су поједини објекти у више случајева накнадно именовани (на пример *Трг испред новог позоришта на Црвеном Крсту*).

Развијеност Београда и Југославије сагледани су кроз компарацију са другим европским државама и градовима, и то првенствено из скупа земаља са којима су Београд и Југославија одржавали редовне везе. Краљевина Србија је и пре рата имала различите, претежно привредне односе са земљама Европе. После рата, нова краљевина је те контакте интензивирала, она је својом величином и бројем становника била виђена као земља значајног тржишта. Државе са којима су Београд, па и Југославија, имали интензивније и релативно устаљене пословне односе – привредне, трговачке, инвестиционе, банкарске, културне – контакте који су се тицали решења заосталих питања из рата, високог образовања или науке, чиниле су невелику групу. То су биле земље савезнице – Француска, Велика Британија, Италија, Грчка и Румунија, бивше непријатељске земље – Аустрија и Мађарска, те Немачка и Бугарска, као и земље са којима су након рата развијени различити односи и послови – Чехословачка, Холандија, Швајцарска, Данска. Што се урбанизма тиче, вршено је поређења Београда и других градова, великих и мањих европских метропола из којих су пристизали неки професионални узори (Париз, Берлин, Цирих), затим са градовима из суседних земаља (Беч, Будимпешта, Софија), као и са градовима Краљевине (Љубљана, Загреб, Скопље, Сарајево, Сплит, Нови Сад и Сушак).

Синтеза резултата истраживања и анализе дата је кроз извођење закључака о процесима и односима друштвеног и физичког, узроцима и последицама недоследности у реализацији планова између два светска рата, као и о парцијалним успесима и тежњама да се Београд обликује као модеран европски град. У закључним разматрањима, уз појединачне теме и секторе, приказани су и резултати компаративне анализе. На крају дисертације дата је провера три почетне хипотезе, као и предлози за даља истраживања у овој области и периоду. Текст је документован релевантним урбанистичким плановима, табелама и графичким прилозима. Наведени су извори архивске грађе и друге документације која је од интереса за истраживање и саопштавање његових резултата.

1.2. ПРЕГЛЕД ИЗВОРА И ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА

1.2.1. Преглед необјављене грађе и архивских извора

Примарни извори о међународном конкурс за Генерални план Београда јесу необјављена текстуална образложења 12 сачуваних конкурсних радова (*Библиотека града Београда – Одељење старе и ретке књиге и књиге о Београду*). Остала текстуална образложења, од приспела 22 рада, нису сачувана. (На конкурс је са закашњењем стигао још један 23 рад али га жири није вредновао). Од 12 сачуваних текстуалних образложења 7 је написано на француском, 2 на немачком и 3 на српском језику. За потребе анализе, текстови написани на француском и немачком прво су преведени на српски језик, ради потпуног разумевања њиховог садржаја. Анализа сачуваних текстова конкурсних радова показала је да су у њима садржани главни концепти, принципи и модели за уређење и изградњу градова, као и механизми њиховог спровођења који су важили у тадашњој Европи.

Жири конкурса је доделио укупно 18 награда, признања и откупа, тако да су јавности постала позната имена њихових аутора. Ипак, одгонетање имена учесника конкурса био је тежак задатак јер су транскрипције на многим местима, и у домаћој и у иностраној литератури, погрешне. Од велике користи било је писмо које је тадашњи председник београдске општине, Добра Митровић, упутио Алберу Бодмеру, једном од учесника конкурса. Писмо садржи преглед резултата конкурса, расподеле награда и имена чланова тимова (*gta Archivs/ ETH Zurich, Bormer, Albrt*). Међутим, чак се и у овом писму код неких имена и презимена појављују грешке или су дата само презимена аутора. За четири рада, која нису добила награду, нити су била откупљена, нису познати ни њихови аутори, ни земље из којих су послати.

Истраживања спроведена у иностраним архивима, библиотекама и музејима у Немачкој, Аустрији, Чешкој, Швајцарској и Француској (пуни називи институција дати су на крају рада) пружила су нове информације о радовима са међународног конкурса организованог 1921–22. године и њиховим ауторима, које до сада нису били предмет истраживања, нити су публиковани.

Необјављени цртежи и делимичне копије графичких прилога конкурсних радова у овој дисертацији ће по први пут бити предмет анализе. Оригинали цртежа конкурсних радова, према неким изворима, уништени су у бомбардовању Београда 1941. године, а били су ускладиштени у Народној библиотеци на Косанчићевом венцу. Конкурсни радови, поред нацрта и текстуалних описа, садрже и прорачуне реализације предложених идеја, као и сугестије за увођење легислативних инструмената за њихово спровођење. Ови радови представљају значајан извор за разумевање идеја и решења које су од европских стручњака добили аутори Генералног плана Београда 1923–24, али и запослени у општинским службама ангажовани на његовој разради и спровођењу.

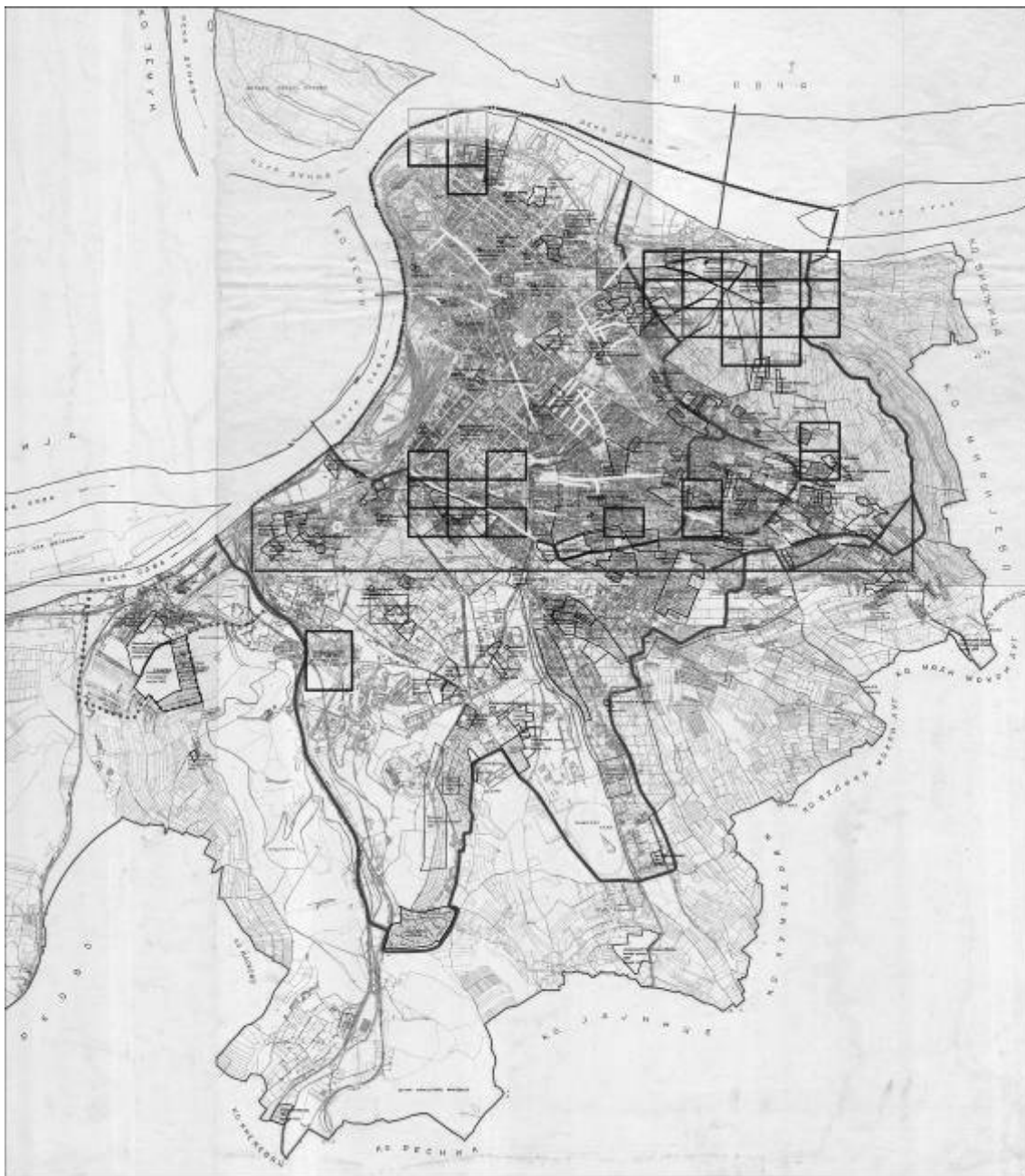
Као примарни извори истраживања о Генералном плану Београда 1923–24. издвајају се оригинални планови, студије, извештаји и сродни материјали из посматраног периода, који представљају важну основу за предложену тему. За разумевање процеса израде и садржине ГП, важна су два елабората која су израдили чланови секција (експертских група) за решавање питања у вези с речним саобраћајем, и други у вези с железничким саобраћајем. То су: *Технички извештај о ново-пројектованим пристаништима*, март 1923. (ИАБ) и *Израда, реконструкција и уређење саобраћаја Београдског железничког чвора*, мај 1923. (ИАБ). Неки од најважнијих коришћених планова су: *Генерални плана Београда 1923.* (Урбанистички завод Београда), затим *Генерални плана Београда 1923.* (МГБ), *Генерални регулациони план Београда 1924.* (НБС), *Генерални регулациони план Београда 1927.* (МГБ), *путовођ План Београда из 1932.* (ВГИ) и *Скупни регулациони план 1935.* (ЗЗСКГБ).

Примарни извори за анализу спровођења ГП јесте необјављена архивска грађа о секцијама, регулационим плановима улица и парцеларним плановима имања. У Историјском архиву Београда (ИАБ, фонд ОГБ–ТД–КО) налазе се ситуациони планови улица са свим регулационим елементима, као и пројекти за изградњу појединих улица. Овде је, само као пример, дат начин распореда грађе о регулацијама улицама по словима азбуке: Кутија 1489–А, Б; 1490–Б, В; 1491–В, Г; 1492–Д, Ђ, Е, Ж, З, И; 1493–Ј, К; 1494–Л. Љ, М, Н, Њ, О; 1495–П, Р; 1496–С, Т, Ћ, У, Ф; 1497–Х, Ц, Ч, Џ, Ш. У кутијама се налази грађа од краја 19. века до 1944. године. Најстарији планови регулације улица потичу из 1892. за Симину и

Југовићеву улицу. Од 250 секција, што су детаљне разраде ГП 1923–24, у размери 1:500, у Архиву Београда је сачувано 40 листова, од којих је већи број за територију Сењака, као и југоисточног дела града у широј зони Булевара краља Александра. Сачувано је и 10 секција које су рађене почетком 1930-их и које обухватају шири простор од одобреног ГП. Такође, неколико секција рађених око 1924. постоји и у Музеју града Београда. Парцелациони планови јесу планови којима је вршена подела већих имања на плацеве, најчешће за продају. Уколико се радило о већим поседима за продају на плановима је дат и распоред улица и других јавних садржаја (попут јавних зграда или озелењених скверова). У Историјском архиву Београда налази се преко 500 парцелационих планова у разним размерама, најчешће 1:500 и 1:1000. Уз неке планове (цртеже) постоји и пратећа документација која појашњава како је текао процес израде и одобравања ових парцелација (сл. 5).

Поред овога коришћена је и друга свеска записника са седница *Комитета за разраду Генералног плана*, од 81. до 154. седнице, одржаних од новембра 1926. до фебруара 1928. (прва свеска највероватније није сачувана). Коришћене су и радне верзије докумената, уредби и а документа, попут нацрта *Правилника за извођење Генералног плана града Београда*, из 1926. (ИАБ). Такође, коришћен је *Списак измена у регулационом плану Градског поглаварства Града Београда* који је 1940. године систематизовао Катастарски одсек Техничке дирекције ОГБ. Ради се о евиденцији приближно 680 појединачних измена ГП 1923–24. за одређене градске целине, улице или њихове делове и обухвата период од 1927. до 1940. године. Ова документација представља значајан извор за сагледавање обима и карактера измена ГП 1923–24.

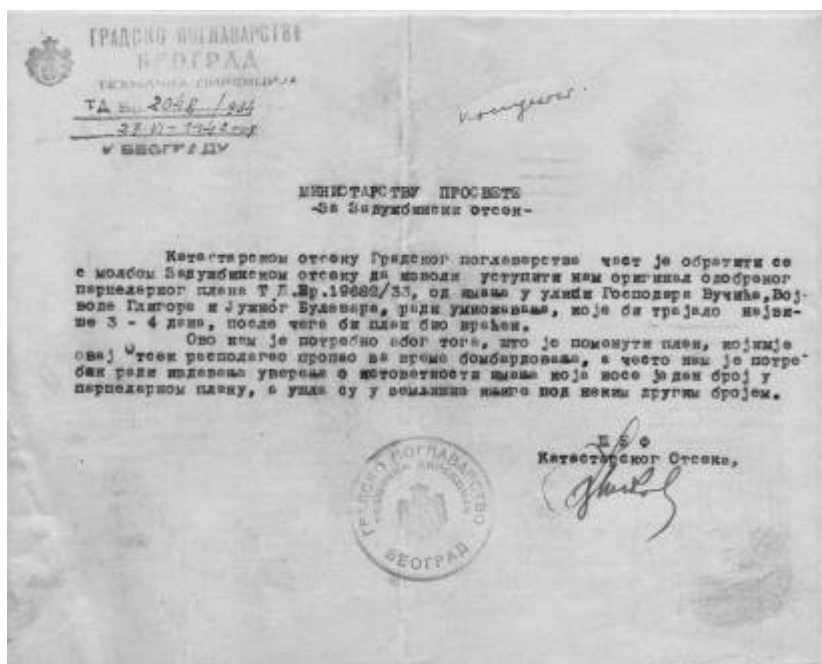
Као примарни извори о стању развоја Београда у појединим годинама коришћен је топографско-плански, катастарско-плански и картографски материјал, међу којима се по значају издваја један број претходно наведених планова, а посебно *План града Београда* из 1921. и *Генерални ситуациони план* објављен 1937. године.

Сл. 5. Приказ најзначајнијих планова из АЈ, ИАБ и МГБ – секције, парцелациони и регулациони планови и регулације улица. Границе планова су нанете на ГСП из 1937. (урадила З. Вукановић-Маџура)

Очуваност грађе је крајње слаба јер је систематски уништавана и пљачкана за време ратова, а у мирnodопско време у неким установама део овог материјала је бачен јер је схватан као непотребан и застарео. За време априлског бомбардовања 1941. године уништено је много документације, укључујући и урбанистичке планове (сл. 6). Из ових разлога ни једна од наших установа не поседује комплетан материјал потребан за истраживање урбанизма у међуратном

периоду. Ово се подједнако односи и на БГБ, ВГИ, ЗЗСКГБ, ИАБ, МГБ, МНТ, НБС, РГЗ, УЗ, што су установе у којима би по природи њиховог посла комплетни материјали могли да се налазе. Из докумената које прибављених за материју ове дисертације често се јасно видело да недостају многи и многи планови, студије, описи и сл. који су били стандарди документациони материјал у међуратном периоду.

Сл. 6. Допис Техничке дирекције Градског поглаварства Београда из 1942. године у коме се види да је део грађе уништен током бомбардовања 1941. (ИАБ, ОГБ-ТД-КО, кутија 1520)

1.2.2. Преглед објављене и грађе литературе до 1944. године

Поред необјављене архивске грађе у примарне изворе сврстани су и писана дела, чланци и други стручни текстови настале током посматраног периода. Дobar почетни текст за разумевање процеса уређивања Београда током друге половине 19. и у првим деценијама 20. века је компилација општинских и других документа, коју је под називом *Регулација Београда: 1867-1923. год.* објавио Бора Пајевић (1923) тада потпредседник Београдске општине. Овде је дат низ значајних докумената од пропратног текста уз план који је 1867. године израдио Емилијан Јосимовић до одлуке Општине града Београда из 1922. о покретању израде ГП. Посебно је значајан део у вези с међународним конкурсом

за ГП, а пре свих извештај жирија конкурса који је једино сачуван у Пајевићевој публикацији.

Као примарне изворе истраживања о међународном конкурс у коришћени су нацрт програма насловљен *О уређењу Београда: Извештај комисије, одређене од стране одбора општине града Београда* (Општина града Београда, 1920), као и финални *Програм стечаја за израду генералног плана о уређењу и проширењу Београда* (Општина града Београда, 1921). За анализу конкурсних радова, важан је чланак објављен аустријском стручном часопису *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins – ZÖIAV*, у коме су аутори два конкурсна рада дали шире приказе својих предлога, међу којима је и *Singidunum novissima* (Plz und Böck, 1922) за који није сачувано оригинално текстуално образложење. Текст ГП плана објављен је у *Извештају о Генералном плану за град Београд који је израдила Комисија састављена решењем Одбора и Суда Општине Београдске од 29. маја 1922. године* (Општина града Београда, 1923)

За разумевање концепта и садржаја ГП Београда 1923–24. посебно је важна књига *Велики град и вртни град (Большой город и города-сады)* коју је написао Ђорђе. П. Коваљевски (Ковалевский 1916), једна од кључних фигура израде и разраде београдског Генералног плана. Коваљевски је ову књигу објавио пре доласка у Београд, 1916. године. У њој анализира и приказује реализоване примере вртних градова које је обишао током двогодишњег студијског путовања у Енглеску, Француску и Немачку. Коваљевски такође обрађује хигијенске и социјалне прилике у великим градовима у овим државама и пише о улози коју има планирање градова у превазилажењу проблема, посебно анализирајући изворни концепт вртог града Ебенизера Хауарда (Ebenezer Howard) и рад Рејмонда Анвина (Raymond Unwin). Кроз опсежне анализе урбанистичких параметара, као и кроз цртеже целог града, градских квартава, блокова, попречних профила улица, скверова итд. Коваљевски приказује 10 енглеских вртних градова, укључујући и Лечворт, Бурнвил, Порт Санлајт, Хемстед, итд. Ова књига нам показује да је за увођење идеје вртог града у ГП Београда 1923–24. најзаслужнији био управо Коваљевски.

Основни елементи процеса израде и спровођења планова у међуратном периоду дати су у тексту *Izrada regulacionih i nivelacionih planova: uređenje*

gradova (Obradović, 1930) који садржи општи преглед планова израђених у Краљевини СХС у трећој деценији 20. века, укључујући и Београд. Обрадовић (1932а, 1932б) је и аутор чланака објављених у *Београдским општинским новинама (БОН)* у којима детаљно тумачи одредбе *Грађевинског закона* из 1931. и пратећег *Правилника о изради регулационих планова* из 1932. године, посебно приказујући стање у вези с *подизањем и уређењем* Београда. Процесом израде планова бавио се и Бранко Максимовић (1932а) у књижици *Проблеми урбанизма* и у тексту *Шта да се гради и како да се гради* (1932б) објављеном у *БОН-у*.

Критика Генералног плана, било да се тицала оспоравања или подршке, текла је паралелно са његовим спровођењем. Реч је о низу чланака који су првенствено објављивани у *БОН-у* и *Техничком листу*, као и у *Савременој општини* и листовима *Политика*, *Време*, *Правда*, *Јавност* и другим. То су текстови: Д. М. Поповића, М. Борисављевића, М. Стојадиновића, Ј. Дубови, С. Ж. Видаковића, Б. Максимовића, Н. Добровића, М. Радовановића и др. Општа карактеристика ових текстова јесте да су критике које су износили њихови аутори често биле паушалне. У неким случајевима, као код Б. Максимовића који је подржавао ГП, подршка није била заснована на чињеницама већ више на анегдотама које је као млад стручњак имао прилике да чује од старијих колега у Техничкој дирекцији. Јан Дубови је критиковао ГП као мегаломански, као неизводљив, мада те тврдње није поткрепљивао никаквим економским аргументима. Поуздани подаци, дискусија и оцене о спровођењу Генералног плана 1923. и његовим изменама кроз детаљне разраде, као и о изради регулационих планова за поједина периферијска подручја и насеља налазе су у извештају Д. Миленковића (1934) о десетогодишњем раду Катастарског одсека ОГБ и његовог Одељка за регулациони план, који је објављен у *БОН-у*, под насловом *Катастар Београда*.

Надаље, посебно су значајни текстови великог броја аутора који су између два светска рата писали о урбанистичком развоју Београда неминовно додирујући и архитектонски аспект. Скоро да не постоји општинско, професионално или јавно гласило коме ова тема није блиска. Текстови потичу из *БОН-а*, *Политике*, *Времена*, *Правде*, *Српског књижевног гласника* и *Техничког листа*. Ови радови су претежно третирали појединачне, типично урбанистичке

проблеме градског центра, као што су: *Позоришни трг*, Теразијска тераса, комплекс око Парламента, комплекс Државне опере, ансамбл на Ташмајданском платоу и сл. Реч је о текстовима М. Борисављевића, Б. Максимовића, Ј. Дубовог, Н. Добровића, А. Крстића и др, као и један од ретких текстова Ђ. П. Коваљевског. Неке од ових текстова касније су приредили М. Р. Перовић и З. Маневић (1982). Текстови објављени у анкети *БОН*-а (1932, број 12) о архитектури београдских зграда подигнутих после Првог светског рата, доносе ставове и анализу десетак београдских архитеката, критичара, као и запослених у општинској техничкој служби, о градској архитектури и о урбанистичко контексту у коме се она развијала.

Већи број текстова објављених у *БОН*-у, а реч је о преко осамдесетак наслова, тицао се различитих сегмената и аспеката уређивања и развоја Београда који дају могућност да се схвати функционисање и изазови који су у међуратном периоду стајали пред градом. У њима су разматрана питања од територијалног значаја као што је ширење грађевинског реона, ширење атара, повезивање или утапање у београдску општину делова или целих територија суседних општина. Посебно је било атрактивно питање укључивања Земуне, али и проблематика смањења атара и грађевинског реона. *Нови реон општине Београда*, Боже Максимовића (1934) један је од тих текстова. Део чланака био је посвећен општим проблемима комуналног развоја Београда, које су потписали К. Кумануди, М. Нешић, М. А. Петровић, В. Илић, М. Стојадиновић, Ј. Томић и други челници ОГБ. Ту су и текстови о појединим структурама Београда, од водовода и канализације, преко улица и њиховог калдрмисања (што је био један од највећих успеха ОГБ на пољу уређивања града), затим текстови о проблематици чистоће и изношења смећа, раду хигијенских и здравствених установа, изградње пијаца, школа, цркава, уређења паркова, дрвореда у булеварима, Калемегдан као посебна тема, па до подизања споменика, улепшавања града и његове естетске димензије. Ове текстове су махом писали руководиоци појединих општинских предузећа и служби. Они се одликују информативношћу, поузданошћу и јасноћом излагања материје. Од агилних имена, а помињемо само неке из средине 1930-их, ту су били С. Пандуровић шеф Културног одсека, А. Крстић шеф Одсека за паркове, др М. Були шеф Јавне

хигијене ОГБ, Ж. Правдић, шеф Одсека општинских добара, С. Петровић управник Водовода, Б. Поповић директор Дирекције трамваја и осветљења (ДТО) и М. С. Бркић шеф Канализационог одсека, као и Драгољуб Аранђеловић шеф Катастарског одсека. Пун назив јединица дат је на крају овог рада.

Један посебан блок текстова из различитих извора, а претежно из *БОН*-а, као и из неколико објављених, али мало познатих студија, тиче се финансирања изградње Београда, било као целине, било појединих његових структура или сектора. Међу студијским текстовима истичу се *Комуналне финансије: студија о финансирању београдске општине од 1882–1928 год.* Вере Дравић (1931), *Комуналне финансије наших градова*, Слободана Ж. Видаковића (1935б), затим чланак Радована М. Драшковић (1935) *Финансијски проблеми Београдске општине*. Посебно се истиче студија овог аутора (Драшковић 1936) објављена под називом *Комуналне финансије Београда*. Такође важан је и текст Драгољуба Ђулизибарића (1934), директора општинске Привредно-финансијске дирекције, који у чланку *БОН*-у обрађује материју буџета расхода и прихода Београда и других градова Краљевине, о зајмовима, учињеним трошковима, по врстама, посебно за експропријацију итд. Ту је и неколико радова о текућим проблемима буџета ОГБ у различитим годинама, из пера Реље Аранитовића (1935) шефа одељења за израду и извршење буџета ГПГБ, те Васе Лазаревића (1934), потпредседника општине града Београда. Већи број текстова из ове групе има критички тон због превисоких ануитета изазвани неповољним краткорочним зајмовима које је узимала ОГБ, као и нецелисходних расхода за прекобројно чиновништво општине.

Проблем београдске, а делом и југословенске професионалне сцене био је одсуство домаћих књига о уређењу градова, другим речима било је чланака и за професионалце и за генералну публику, али није било књига домаћих аутора. Књиге страних аутора, преведене или на изворним језицима су постојале и у општинској Техничкој дирекцији и у приватним библиотекама. Две књижице, једна Бранка Максимовића (1932) *Проблеми урбанизма* и друга Михаила Радовановића (1933) *Увод у урбанизам*, значајне су не само за разумевање ставова ових аутора, већ и ставова београдских стручњака о регулационом планирању и урбанизму. Максимовића публикација, заправо је компилација

његових члана објављиваних у различитим часописима највише током 1930. године у којима он даје везу између теоријских и практичних настојања на пољу урбанизма. Радовановићева књига, како и сам аутор истиче, представља неку врсту упутства *ствараоцима уређајних основа и организаторима комуналних активности насеља* о схватањима и методима рада у урбанизму.

1.2.3. Преглед шире литературе од 1945. године

На почетку рада на овој дисертацији, чинило се да ће из периода после Другог светског рата бити довољно материјала који објашњава међуратну ситуацију Београда. Већина предратних архитеката је била још увек жива, неки су били искључени из професионалног живота, а неки су наставили рад, тако да је било могуће да се осветли претходни период. Али, у домаћој литератури из друге половине 20. века готово да не постоје свеобухватни, просторно и временски синтезни, радови посвећени проблематици урбанистичког развоја Београда у периоди између два светска рата, а о процесу израде Генералног плана Београда 1923–24. није написан ниједан текст.

Ранији радови који су третирали ГП 1923–24. углавном су га посматрали као нужан историјски увод за друге теме које су се тицале урбаног развоја или урбанизма Београда, а не као вишеструк и комплексан истраживачки проблем, као визију која је нудила значајне развојне могућности и модерније уређење Београда. Један број текстова уочавао је неуспехе спровођења ГП 1923–24. и видео разлику између оног што се почетком 1920-их желело и оног што је током међуратних година настајало на терену Београда. Међутим, ни ови текстови не садрже систематичну интерпретацију узрока нереализације ГП 1923–24, нити пружају пуни увид у последице одступања реализованог од планираних замисли.

Први послератни текстови о узроцима неделотворности међуратног урбанизма Београда настали су почетком 1950-их година. За разлику од међуратне литературе, у њима је већа пажња посвећена разлозима неуспеха његове реализације, него самом конкурс, плану и предложеним идејама. Аутори ових текстова ГП углавном посматрају као одраз међуратног политичког и друштвеног система и имају негативан однос према њему. Милош Сомборски

(1951) у сажетом приказу *Развој Београда између два рата* посматра ГП 1923–24. као одраз међуратног друштва. Пар година касније, Оливер Минић (1954) у чланку *Развој Београда и његова архитектура између два рата* истиче да урбанизам међуратног Београда није оставио будућим генерацијама *ослоне тачке* неопходне за правилан развој града. Историчарка Драга Вуксановић-Анић (1968) у студији *Урбанистички развитак Београда у периоду између два рата* тадашњи урбанизам сагледава као *форму у коју се уобличава друштвено-економска садржина*, а узроке његове неделотворности види у јаком негативном притиску економских и социјалних чинилаца, као и у неусклађеним ингеренцијама институција и појединаца који су одлучивали о развоју града.

Тема Генералног плана поново је био разматрана у два текста објављена у *Годишњаку града Београда*. У чланку Светлане Недић (1977), *Генерални урбанистички план Београда из 1923*, ауторка највећу пажњу посвећује дескрипцији садржаја програма за међународни конкурс и појединих конкурсних радова. Овај чланак је значајан јер је ауторка користила оригинална текстуална образложења оних радова који су сачувани у *Библиотеци града Београда*. Међутим, она првенствено даје опис архитектонско-композиционих елеменат, без анализе концептуалних, урбанистичких поставки које су износили конкуренти. Бранко Максимовић (1980) у чланку *Вредности Генералног плана Београда од 1923. године и њихово поништавање* даје нешто детаљнију анализу тешкоћа и препрека у његовом спровођењу и посебну пажњу посвећује томи како се јављају *Држава и Општина као рушиоци Генералног плана*, мада ову тезу није значајније поткрепио. Сличан став касније налазимо и у докторској дисертацији Снежане Тошеве (2013) која се бавила Архитектонским одељењем Министарства грађевина Краљевине Југославије. Она пише да су *Држава и општина као главне институције које су биле позване да учествују у његовом спровођењу врло често су спречавале остварење његових главних идеја*, при томе се позивајући на Максимовића и ситуације непоштовања ГП 1923–24. на терену Старог гробља (данас Ташмајдански парк) и Тркалишта (данас терен са зградама Техничких факултета).

Од дела која се првенствено баве хронолошким следом израде урбанистичких планова Београда и унутар тога Генералним планом 1923. могу

се издвојити *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830–1941* (Б. Максимовић 1983) и *Каталог планова и карата Београда* (М. Красојевића 2004), као и чланак *City Profile: Belgrade, Serbia* (S. Hirt 2009). Ту су и радови који обрађују развој појединих делова Београда, попут радова *Кнез Михајлова улица* (Ж. Шкаламера и З. Јаковљевић 1964), *Теразије и Теразијска тераса: развој једне идеје* (В. Мацура 1982), затим *Прилог проучавању настанка и развоја насеља на простору савске падине и трансформације његовог развијеног изгледа* (М. Ротер-Благојевић 1998), као и монографије *Теразије: урбанистички и архитектонски развој* (Т. Боровић 2004) и *Вртни град у Београду* (Д. Ћоровић 2010).

Пажњу заслужују и чланци *Urbanizacija međuratnog Beograda: primer naselja „Kotež Neimar“* (R. Gašić 2009) и *Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. до средине 20 века* (С. Михајлов 2011), као и текстови који се баве укупним делом београдских архитеката и инжењера који су учествовали у изради Генералног плана или његовој каснијој разради, попут чланка *Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Ковалевског у Србији* (М. Ђурђевић 2002–2003) и студије *Архитекта Јан Дубови* (Д. Милашиновић-Марић 2001).

За сагледавање друштвених, културиних и политичких односа у којима се развијао међуратни урбанизам значајни су текстови објављени у тротомном делу *Историја Београда* (ур. В. Чубриловић 1974, књига 3), као и новија дела која обрађују процесе модернизације Београда и Србије, попут *Beograd i Evropa 1918–1941*. (P Marković, 1992), зборник радова *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (ур. L. Perović i dr. 1994), и две књиге историчарке М-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*. (2004) и *Историја Југославије у 20. веку* (2013).

Могућност компарације Београда са другим европским градовима пружа део литературе која обрађује појединачне урбане историје. Тако студија *Planning Europe's Capital Cities: Aspects of Nineteenth-Century Urban Development* (Т. Hall 1997) на целовит начин анализира планирање европских престоница у 19. веку. Врло је драгоцен књига *Shaping the Great City: modern architecture in Central Europe* (eds. E. Blau & M. Platzer 1999) у којој која говори о вези између савремене архитектура и урбанизма у планирању и изградњи главних градова

централно-европских држава на крају 19. у првој половини 20. век. Ту је и књига *Planning Twentieth Century Capital Cities* (D. Gordon 2006) која пружа увид развој светских престоница, укључујући и Берлин, Лондон и Париз. Књига *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (Eds. E. Gunzburger-Makaš & T. Damjanović-Conley 2010) даје историје урбаног развоја националних центара држава насталих након распада Аустроугарског и Отоманског царства – Софије, Тиране, Братиславе, Загреба, Прага, Анкаре, Љубљане, Будимпеште, Београда, итд.

Велики број радова, у форми чланка или монографије, обрађују појединачне градове. Тако аутори (M. Galera, F. Roca, Francesc, & S. Tarragó, Salvador 1982) атласа планова који су израђени за Барселону од 15. до 20. века (*Atlas de Barcelona: Segles XVI–XX*) анализирају и све релевантне урбанистичке планове и конкурсе који су за овај град рађени у 19. и 20. веку. Ту је и монографија *Paris: A century of Change, 1878–1978*. (Evenston 1979) која исцрпно и одличну анализира развој Париза. Једна број радова обрађује интернационалне конкурсе који су рађени за поједине градове као што је био конкурс за Копенхаген у 1908-09. године (H. Vacher 2004) или за Антверпен из 1910. године (T. Mitamura 2010). Неколико радова приказују укупно стваралаштво учесника београдског конкурса из 1921–22. године или у оквиру ширих тема приказују њихове професионалне и личне биографије (I. Whyte 1989; E. Blau, 1999; U. Prokop, 2001; D. Kacar 2010; J. Vybiral 2012). На крају дисертације, у поглављу 7, наведена је укупна коришћена литература.

2. КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА И УРБАНИ РАСТ БЕОГРАДА

2.1. ПРОМЕНЕ ПОСЛЕ 1918. ГОДИНЕ И УРБАНИЗАМ

Приказ урбаног раста и развоја Београда као престонице Краљевине Југославије¹ састављен је са намером да се на почетку да слика града који је био предмет Генералног плана Београда 1923–24, односно београдског урбанизма у периоду између два светска рата. Без познавања међуратног Београда, првенствено његове развојне фазе из година непосредно иза рата, 1918–1923, тешко се може анализирати ГП који је тај град третирао. Приказ није усмерен само ка физичким димензијама Београда већ и ка друштвеним карактеристикама града из које је израстала његова физичка појавност и изглед. Пре тога, изложићемо најважније геополитичке промене настале стварањем Краљевине СХС које су утицале на Београд.

2.1.1. Геополитичке промене после 1918. године

Уједињење и територија

Првог дана децембра 1918. настала је Краљевина СХС у којој је Београд био престоница. Краљевина је формирана вољом јужних Словена, уз снажну подршку великих сила победница у рату. Историчар Љубомир Петровић пише да је *[и]деја југословенске државне творевине имала (...) изразито европски карактер, утемељен на искуству формирања нација у 19. веку.*² Краљевина СХС је на Париској мировној конференцији, одржаној од 18. јануара до 28. јуна 1919, иступала као једна од победница, као призната савезничка земља.³ Дефинисање граница будућих земаља, била је једна од тема Париске конференције.⁴

¹ У литератури се најчешће појављује израз Краљевина Југославија који покрива и изразе Краљевство СХС и Краљевина СХС. Зависно од контекста, у раду су коришћени и Краљевина Југославија и Краљевина СХС.

² Петровић, Љ. (2008). Југословенско друштво између два светска рата. *Историја 20. века*, 2, стр. 23.

³ Многи аутори напомињу да су овакав наступ Краљевине СХС савезничке стране прихватиле без обзира што је велики део њене територије био настањен живљем које је у рату учествовало у саставу снага поражене Аустроугарске. Слична ситуација је била и са другим словенским земљама које су до 1914. биле под Аустроугарском, Немачком или Бугарском.

⁴ Општа државна статистика. (1932). *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. Год.* Сарајево: Државна штампарија Сарајево, стр.V–VI; Mitrović, A. (1969). *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920.* Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, str. 130–185.

Завршетком мировне конференције и потписивањем територијалних уговора између Краљевине СХС и других земаља, позиција Београда је била фиксирана и он је постао главни град државе чија је територија сада јасно дефинисана, мада се теренско разграничење због катастарских разлога одужило још неколико наредних година. Београд је од престонице мале Србије постао главни град велике Југославије. Какве урбане шансе је ове геополитичка промена понудила Београду?

Развојне шансе Београда

Југославија је била уставна монархија са недовољно развијеним капиталистичким друштвеним устројством. Модернизацију тог система, још од времена Краљевине Србије, спутавале су многе и честе друштвене промене – од династичких, преко привредних криза па до ратова. Пред Први светски рат Србија је проширивши своју територију имала задатак да на њој уреди државну власт. Након Великог рата ситуација се поновила, али у много већем обиму, у сложенијим унутарполитичким околностима јер су се у решавању тог задатка сада нашле и Љубљана, а посебно Загреб чији су се федералистички погледи битно разликовали од *интегрално-југословенских* које су заступали краљ Александар и Београд. Биће потребно више година да се у Југославији уради монетарни систем, изврши територијално-управна организација земље, те да се усагласе погледи на многа друштвена питања. Најзад, никако на последњем месту, ту је било питање увођења јединственог законског система и у оквиру њега легислативе у вези с планирањем, грађењем и катастром. Процес хармонизације земље био је испуњен многим трзавицама, контроверзама, супротностима. Такво стање је неминовно морало да се одрази и на Београд, на његов развој и раст. Међутим, нова ситуација настала после рата није носила само тешке задатке које је Београд као престоница требало да обавља, већ и велике развојне шансе. Комисија за израду ГП Београда писала је 1923: *До Европског рата, политичке прилике много су ометале напредовање Београда. Тих сметњи сада нема.*⁵

⁵ Општина града Београда [ОГБ]. (1923). *Извештај о Генералном плану за град Београд који је израдила Комисија састављена решењем Одбора и Суда општине београдске од 29. маја 1922. године*. Београд: [б.и.], стр. 6 (у даљем тексту ОГБ, 1923).

Померање државне границе на Север отворило је Београду нове развојне могућности. За Београд је било значајно да је на мировној конференцији прихваћено простирање нове државе и да се државна граница померена од Београда за око 170 километара ка Северу. Сава и Дунав престају да буду пограничне реке⁶. Одмах након 1918. постојала је свест, а и жеља, за територијалним и управним повезивањем Београда и Земунa. Према речима народног посланика за град Београд и министра правде Боже Максимовића⁷ *Никола Пашић* [је], *тумачећи нашим великим савезницима наше ратне циљеве рекао једном приликом да је Срем предграђе Београда.*⁸

Касније, 1923, Комисија за израду ГП Београда то повезивање не види само као просто преливање урбаних ткива, већ и као прерасподелу функција: *Земун и Панчево самим својим положајем (...) сада када реке, које су их као државне границе раздвајале, спајају те градове са Београдом, они постају права предграђа Београда, примају у се не само један део становништва Београдског, него чак и известан део Београдских надлештава.*⁹ Ова замисао, реализована је крајем 1929. године када је формирана Управа града Београда која је укључивала и Земун и Панчево.¹⁰

Са саобраћајног становишта – железничког пре свега, померање границе било је виђено и као шанса да се железнички чвор Београда правилно уобличи. Комисија за израду ГП истиче да *[д]ржавна граница повучена даље на Север од Београда, захтева преуређење Београдског железничког чвора, тј. грађење једне мреже железница у непосредној околини Београда да би се у њу удобно уливале и пруге целе Краљевине и светске линије.*¹¹ Године 1923,¹² и касније све до 1940.¹³ планирање београдског железничког чвора почивало је на чврстој вези са системом београдских пристаништа. Систем је требало да се развија не само у оквирима Савске пристанишне зоне, дуж Карађорђевог и у Бари Венецији, већ и

⁶ Државна граница је пре 1914. ишла матицом Саве и Дунава.

⁷ Максимовић, Б. (1934). Нови реон општине Београдске, *БОН*, 1–3, XI–XII.

⁸ Почетком 20. века простор са леве обала Саве, односно терен каснијег Новог Београда, именован као „Срем“. (*План града Београда престонице краљевине Србије*, 1909, МГБ, Ур-16670). Слично се данас за леву обалу Дунава каже Банатска страна.

⁹ ОГБ, 1923, стр. 8.

¹⁰ Божовић, Б. (1995). *Београд између два светска рата: Управа града Београда 1918–1941*. Београд: Историјски архив Београда, стр. 152.

¹¹ ОГБ, 1923, стр. 6.

¹² ОГБ, 1923, стр. 16; *Технички извештај о ново-пројектованим пристаништима*, 1. март 1923, стр. 25. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 488).

¹³ *Шема распореда пристаништа и зимовника у Београду* Р 1: 25000. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 489)

на Дунаву, затим између Великог и Малог ратног острва, најзад на обалама Земуна подно Гардоша. Овакав приступ давао је могућности и за искоришћење пловног пута Дунава који се сада, после рата, води не само Дунавцем (поред некадашњег хотела „Југославија“), већ и главном матицом реке којом се протеже један од главних европских пловних путева.

Краљевина је још током Париске конференције била укључена у рад секције чији су предмет били слобода саобраћаја, режим лука, промет робе и транзит.¹⁴ У вези с овим темама Комисија за израду ГП Београда истиче да ће *напредак и богатство Београда бити појачани изградњом нових вештачких пловних путева овог најважнијег пловног раскршћа. Земун и Панчево самим својим положајем морали су, крај свих политичких препрека, увек бити и раније у извесној економској вези са Београдом.*¹⁵ Регулисане реке, мостови и функционалне железничке пруге, давале су још једну могућност Београду – изградњу и уређење терена ка Земуну и, на другој страни, преко Дунава у Банату. До озбиљнијег покушаја преласка на леву обалу Саве доћи ће тек 1934. са пуштањем у саобраћај Моста краља Александра, затим изградњом Сајма 1937, те са насипањем мочварног терена северно од моста 1938–41.¹⁶ На Банатску страну Београд ће прећи са подизањем одбрамбеног против поплавног насипа дуж Панчевачког рита, Кожаре и Црвенке средином 1930-их. Све претходно описано – и у стварности реализоване шансе, као и оне које су остале забележене само као идеје, биле су могуће захваљујући померању државне границе. Но, међуратни Београд није искористио све ове могућности тако да ће највећи број њих остати теме за после 1945, а неке и до данас.

Формирање бановина

Краљевина је променила неколико територијалних организација током две деценије дугог постојања. Најпре је током 1918–1922. године била подељена на 8 великих покрајина, затим је од 1922–1929. године уведена подела на 33 области. Мале административне области, оних 33 из периода 1922–1929, чак и оне у којима су средишта били већи и велики градови попут Загреба, Мостара,

¹⁴ Димић, Љ. (2013). Предговор, каталог изложбе. У: Г. Маловић (аутор изложбе), *Саобраћај и везе у Краљевини Југославији 1918–1941.* (стр. 5–24). Београд: Архив Југославије, стр. 5.

¹⁵ ОГБ, 1923, стр. 7.

¹⁶ Dänische Wirtschaftsarchiv, Højgaard & Schultz A/S; ИАБ, ОГБ–ТД–ИО, кутија 494.

Сарајева, Љубљане или Ниша, нису могле да конкуришу престоници јер нису имали значајне управне улоге. Њихов делокруг рада било је управљање малом облашћу. Краљевина СХС године 1929. мења име у Краљевина Југославија. То је пратила и нова територијална организација. Држава је током 1929–1939. године била састављена од 9 бановина, да би Савска и Приморска бановина биле уједињене 1939. године у Бановину Хрватску, што је трајало до распада земље, 1941. године.

С оснивањем бановина 1929. године проглашена су и њихова средишта: Љубљана – Дравске, Загреб – Савске, Бања Лука – Врбаске, Сплит – Приморске, Сарајево – Дринске, Цетиње – Зетске, Нови Сад – Дунавске, Ниш – Моравске, Скопље – Вардарске. С новом организацијом део државних функција прешао је на бановински ниво. Београд као главни град није припадао ни једној од наведених територијалних јединица, већ је формирана Управа града Београда која је била еквивалентна бановинама и која је покривала Београд, Панчево и Земун, а овлашћења управника била су упоредива са онима која су имали банови.¹⁷

Децентрализација земље и формирање регионалног устројства утицале су да Београд губи на атрактивности коју је имао у централизованом систему. Расте привлачност нових бановинских средишта, поготову градова који су традиционално били неформални центри својих нација – Загреб, Љубљана, као и Сарајево. Ови градови били су престонице својих народа још у оквиру Хабзбуршке монархије, када су их током 19. века захватили таласи *национализма, модернизације и урбанизације*.¹⁸ Обавеза и воља Краљевине да развија и бановинске центре утицала је на прерасподелу државних инвестиција и значајнија улагања у подизање јавних грађевина, особито административних, управних и школских зграда.¹⁹ Почетак смањивања магнетизма Београда коинцидирао је и с почетком економске кризе која је и Краљевини трајала до средине 1930-их. Када је реч о уобичајеној изградњи Београда, она је и даље била повезана са Општином, затим са приватним инвестицијама у различитим

¹⁷ Божовић, 1995, стр. 152.

¹⁸ Gunzburger Makaš, E., Damjanović Conley, T. (Eds). (2010). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe*. London, New York: Routledge, стр. 27.

¹⁹ Тошева, С. (2013). *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, стр. 112–118.

областима привреде и непривредним делатностима, са грађанством, добротворима, шпекулантима, сиротињом.

Ниво развијености Југославије

Постоје четири међусобно спрегнута развојна процеса од чије равнотеже зависи успешан напредак друштва. То су индустријализација земље, њен економски развој, њена урбанизованост и модернизација друштва: „Економски развој и урбанизација имали су историјску везу у процесу индустријализације и модернизације, чак и у случајевима када је постојала велика неуједначеност између различитих земаља, или унутар једне земље“.²⁰ Надаље ће бити речи о ове четири теме, у контексту Краљевине и Београда.

Југославија није била индустријска земља, као ни Србија пре ње. Иако је Србија крајем 19. и почетком 20. века учинила велике напоре на законодавној основи процеса индустријализације, он је ипак ишао споро.²¹ Говорећи о првој деценији после рата историчар Љубомир Петровић пише: *Економија ратом погођених подручја није могла постати фактор интеграције у условима када је више од 78 % породица живело од пољопривреде. Чињеница да се после десет година тај број смањио само за 2 % говори о недовољној социјалној и просторној мобилности југословенског сељака.*²² Петровић још додаје да се индустрија, која је требало да буде *замајац напретка, ослањала се на капитал из иностранства који је доминирао у односу на домаћу производњу. Извозно оријентисане привредне гране на страна тржишта пласирале су 85% сировина, док су се готови индустријски производи увозили. Политика индустрије била је политика стицања профита.*²³ Свему овоме треба додати и чињеницу да је просечан животни век Југословена износио 50,9 година. Где се у Југославији крајем 1930-их налазила Београдска индустрија, добро показују подаци које доноси познати међуратни економиста Стеван Куколеча.²⁴ **Разлика у нивоу индустријске развијености западних и источних крајева била је евидентна и**

²⁰ UN-Habitat. (2008.). *State of World's Cities 2010/2011: Building the Urban Divide*. London, Washington: Earthscan, str. 7.

²¹ Чалић, М-Ж. (2004). *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*. Београд: Слио, стр. 108–198.

²² Петровић, 2008, стр. 25.

²³ Исто, стр. 27.

²⁴ Kukoleča, S. M. (1941). *Industrija Jugoslavije*. Beograd: Balkanska štampa, str. 100.

према броју фабрика и радних места. Три бановине – Дравска, Савска и Дунавска, биле су носиоци индустријализације земље, у односу на које је подручје Управе града Београда (уз Дринску бановину) у просеку имало три пута слабије параметре.

Развој индустрије тешко да је могао да иде без развоја железнице. Почетком 20. века *железничка мрежа у Србији (...) била је врло мала*²⁵, што се после Првог светског рата изводило као закључак на основу податка да је 1 км дужни пруге опслуживао површину од 40 км² државе. Ширењем Србије након Балканских ратова тај показатељ је био још неповољнији – 60 км² на 1 км пруге. У то време, пред Велики рат, *[n]о себи се разуме да су железничке мреже у осталим покрајинама (...) биле много веће*²⁶ у односу на Србију. Године 1920. формирана је у Министарству саобраћаја Дирекција за грађење нових железница. У периоду 1919–1929. у Краљевини је подигнуто око 1.300 км пруга, од чега 49 % у покрајинама Војводини, Србији и Јужној Србији.²⁷ Тиме је ситуација покривености зеље пругама побољшана, тако да је покрајна Србија имала на 1 км пруга 28 км² државне површине. Била је то средња вредност између покрајне Словеначке са око 15 км² и покрајне Далмације са 46 км².²⁸

Важан разлога због кога се у Београд није више градило и што нису више искоришћене могућности које је пружао нови геополитички амбијент, била је општа друштвена неразвијеност која је, свакако, била последица недовољне индустријализације земље. Проблеми са којима се Београд суочавао током међуратног периода у изградњи града тицали су се несташице капитала, проблема буџета, тешкоћа при подизању кредита, итд. До које је мере овај проблем био изражен добро се сагледава из речи историчара Предрага Марковића о малом капиталу југословенског банкарства: *Целокупан капитал којим је располагало југословенско банкарство пре 1929. године, није био већи од 16,5 милијарди динара, а када се одбије страни удео, тај капитал не прелази 15 милијарди. Свака од четири немачке велике банке (...) имала је бар по два пута (...) више новца него цела Југославија (...) Београд је имао мање од четвртине*

²⁵ Марковић, В. (1930). Грађење железница у Краљевини Југославији 1919–1929 год. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 115–132). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката, стр. 115.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто, стр. 116.

²⁸ Исто, стр. 118.

југословенског банкарског капитала и поред тога што су у њему била седишта највећих банака.²⁹

Један од сигурних показатеља нивоа развијености јесте бруто домаћи производ (БДП). У табели 1 по становнику компарирамо југословенску ситуацију са ситуацијом земаља са којима су Југославија и Београд имали боље развијене односе. Гледано кроз призму овог показатеља развијености, Југославија се јавља са најмањим БДП који је износио 334 \$ по становнику и који је био за 3–4 пута мањи од онога који се 1938–1939. остваривао у високо развијеним земљама – Великој Британији, Немачкој, Швајцарској или Француској.

Табела 1. Компарација бруто домаћег производа (БДП и БДП *per capita*) и урбаног становништва Југославије и одабраних европских земље. (урадила З. Вуксановић-Мацура на основу: Bairoch & Goertz, 1986; <http://en.wikipedia.org>)

Земља	Број становника земље 1939	Бруто домаћи производ 1938 у милионима \$	БДП <i>per capita</i> крајем 1930-их (1938:1939) у \$	% урбаног становништва 1940
Аустрија	6.650.000	4.320	649	?
Бугарска	6.460.000	2.628	406	31
В. Британија	47.760.000	56.103	1.153	82
Грчка	7.220.000	4.200	581	28
Данска	3.795.000	2.893	762	48
Италија	44.370.000	23.701	533	42
Југославија	15.590.000	5.221	334	16
Мађарска	9.130.000	4.137	453	?
Немачка	69.850.000	77.178	1.104	69
Румунија	19.950.000	5.123	340	22
Чехословачка	10.400.000	8.050	774	?
Француска	41.700.000	39.284	942	54
Холандија	8.730.000	7.987	914	53
Швајцарска	4.210.000	4.300	1.202	54

* БДП и БДП *per capita* су изражени у међународним доларима са вредношћу сведеном на 1960.

** БДП *per capita* срачунат на основу броја становника по земљама 1939. и података о бруто домаћем производу (БДП) у 1938.

Још један од стандардних индикатора нивоа развијености јесте и степен урбанизације.³⁰ Посматрано кроз историју, показало се да је урбанизација веома снажан подстицај свих аспеката раста производње током дугог временског

²⁹ Marković, P. (1992). *Beograd i Evropa 1918–1941*. Beograd: Savremena administracija, str. 117.

³⁰ Степен урбанизације - удео градског становништва у укупној популацији – је један од индикатор који Уједињене нације користе за анализу стања и процену развоја људских насеља. (UN-Habitat, 2008, str. 5–29.)

периода³¹. Висока зависност БДП од степена урбанизације, која се показује статистички посматрајући високом корелацијом између ове две варијабиле, говори да није могуће на ниским ступњевима урбанизованости земље постићи висок БДП.³² Односно, постоји јака корелација између благостања земље израженог у БДП по становнику и степена њене урбанизације. Из табеле 1. видимо да је Југославија са 16% урбаног становништва у 1940. години била на последњем месту у односу на компарирани државе. Ово није била последица тренутног стања земље на почетку пете деценије 20. века, већ је била последица дугорочних процеса.

Године 1834. урбано становништво Србије чинило је 6,5%³³ укупног становништва. Почетком 20. века овај број је дуплиран и износио је 11,1%,³⁴ а пред Други светски рат било је 16%³⁵ урбаног становништва. Ово стање ће се значајно променити тек иза 1980.³⁶ Компарација Србије са другим земљама у периоду 1866–1870, показује да је Србија тада имала 9,5% урбаног становништва, док је у Енглеској и Велсу било 43,0%, у Шкотској 36,3%, у Холандији 29,1% у Белгији 25,0%, у Француској 18,0%, у Немачкој 17,0%. Слично овоме, Краљевна Југославија је око 1930-е имала ниво урбанизације као Шведска 1880,³⁷ или Француска око 1860,³⁸ или Велика Британија 1820.³⁹ Генерално говорећи, што је виши степен урбанизације, то је земља напреднија, и обратно. Ово правило важи и за Краљевину Србију и касније за Југославију која је у погледу БДП мање или више заостајала за земљама са којима је имала контакте, везе, сарадњу.

³¹ Повезаност нивоа урбанизације и БДП *per capita* израженија је у почетним фазама развоја неке земље. Тако су, на пример, у САД у периоду 1880–1940. степен урбанизације и БДП *per capita* расли упоредо један са другим све док степен урбанизације није досегао 60 %. Тада је дошло до одступања тако што је БДП *per capita* имао већи раст од пораста урбанизације. Исто правило, готово један век касније, 1960–1980, важило је и за Кину, Бразил, итд. (Clarke Annez, P., Buckley, R. M. (2009). *Urbanization and Growth: Setting the Context*. In M. Spence, P. Clarke Annez, R. M. Buckley (Eds.), *Urbanization and Growth* (pp. 1–46). Washington: The World Bank, str. 4).

³² Ретке су земље које су оствариле доходак по глави становника већи од \$10.000, пре него што је ниво њихове урбанизације досегао 60%. (Clarke Annez & Buckley, 2009, str. 3.)

³³ Ćuĉić, Slobodan. (n.d.). *Urbani razvoj Srbije do Drugog svetskog rata*. Преузето 24. 09. 2013. са: <http://www.dgt.uns.ac.rs/download/urbrazvoj1.pdf>

³⁴ Ćuĉić, (n.d.).

³⁵ Bairoch, P., Goertz, G. (1986). Factors of Urbanisation in the Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive and Econometric Analysis. *Urban Studies*, 23, str. 289.

³⁶ На попису 1948. урбано становништво је било 22%, 1971. је износило приближно 38%, а тек 1981. се приближило половини популације са 47 %. (Маџура, В. (1989). *Град и урбанизовани предео*. Београд: Шумарски факултет, стр. 137)

³⁷ Маџура, 1989, стр. 125.

³⁸ Bairoch & Goertz, 1986, str. 288.

³⁹ Исто, стр. 285.

Када је реч о односу укупних потенцијала главног града и земље, добар показатељ је учешће престоничке популације у укупној популацији. У табели 2 приказани су ови подаци за групу земаља са којом су Београд и Југославија имали контакте и сарадњу. Одмах пада у очи да је Југославија са 2,2 % становништва Београда од укупног становништва земље, са овог становишта неразвијена.⁴⁰ У предратној Србији тај проценат је био скоро исти.

Табела 2. Учешће становништва престонице у укупном броју становника земље око 1939–1940. (урадила З. Вуксановић-Мацура на основу: <http://en.wikipedia.org>; Gunzburger-Makaš & Damjanović-Conley, 2010, стр. 27)

Земља	Престоница	Број становника земље 1939	Број становника престонице 1940	% становника престонице од становника земље
Аустрија	Беч	6.650.000	1.770.000	26,6
Бугарска	Софија	6.460.000	500.000	7,7
В. Британија	Лондон	47.760.000	8.615.245	18,0
Грчка	Атина	7.220.000	1.124.000	15,5
Данска	Копенхаген	3.795.000	850.000	22,4
Италија	Рим	44.370.000	>1.800.000	4,0
Југославија	Београд	15.590.000	340.000	2,2
Мађарска	Будимпешта	9.130.000	>1.000.000	10,9
Немачка	Берлин	69.850.000	4.200.000	6,0
Румунија	Букурешт	19.950.000	870.000	4,3
Чехословачка	Праг	10.400.000	1.000.000	9,6
Француска	Париз	41.700.000	5.700.000	13,6
Холандија	Хаг+Амстердам*	8.730.000	480.000+850.000	15,2
Швајцарска	Берн	4.210.000	130.000	3,1

* Хаг је седиште владе, а Амстердам је главни град Холандије.

Чињеница да је Београд популационо мали у односу на Краљевину Југославију била је позната у међуратном периоду. Антон Бруно Херенда, један од водећих аутора *БОН*-а, писао је 1934. године о овој проблематици у оквиру расправе о правцима ширења Београда: *По бројности становника државе, престоница Југославије, упоређена са другим престоницама, још је доста далеко од просечног броја свог становништва.*⁴¹ Херенда наводи и податке за десетак земаља и њихове главне градове, као што су Чехословачка и Праг, Португал и Лисабон, Грчка и Атина, те Аргентина и Буенос Аирес, да би

⁴⁰ Уочава се да је по овом показатељу Југославији била блиска Швајцарска. Међутим, Швајцарска је била конфедерација па је и улога њене престонице била сасвим другачија.

⁴¹ Херенда, А. Б. (1932). Београд на ивици „вароши-облакодера“ и „вароши-солитера“. *БОН*, 2, стр. 125.

закључио: *Београд ће сигурно још расти џиновским корацима. Само у сразмери према својим суседним престоницама, Атини и Софији, Београд би требало да се попне на 450 до 600 хиљада становника, а свакако да ће тај пораст бити несумњиво већи.*⁴² Наставак раста Београда после 1945. године дали су Херенди за право.

Сви претходни подаци – 78% породица живи од пољопривреде; са 85% извозе се сировине, а увозе готови производи; неуједначена индустријска развијеност појединих делова земље; низак укупан банкарски капитал земље од 16,5 милијарди динара; мала земаљска површина од 16 до 45 км² на 1 км дужни пруге; низак БДП од 334 \$/становнику; ниска урбанизованост земље од 16%; престоница Београд са свега 2,2% популације од укупне популације земље; најзад, кратак животни век од 50,9 година – говоре не само да је Југославија била слабо развијена, већ и да није могла да изведе модернизациони процес за кратко време од две деценије, од 1918–1941. године.

2.1.2. Законски оквир урбанизма

Закони у Краљевини до Грађевинског закона из 1931. године

Почетком 1920-их у новој Краљевини није постојао јединствен грађевински закон, па ни о регулационом планирању, већ су коришћени стари прописи који су важили за поједине покрајне или градове. На територији некадашње Србије регулациони планови су рађени на основу *Закона о местима* (1866, допуне из 1885) који је обавезивао вароши и варошице да у року од три године од његовог доношења израде *правилан регулациони и нивелациони план*.⁴³ На основу овог закона, како пише архитекта Бранислав Којић, *рађени су регулациони планови за вароши и варошице у Србији за дужи низ година јер законски захтев од три године је био свакако сувише кратак рок за тако велики*

⁴² Херенда, 1932, стр. 125.

⁴³ Допуна од 21. априла 1885, *Закон о местима Кнежевине Србије* из 1866, садржала је три члана која су се тичала регулације улица и израде планова за вароши и варошице. (Којић, Б. (1969). Стогодишњица закона о местима Кнежевине Србије и данашњи проблеми категоризације насеља. *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. XI–XV (1962–1966), стр. 175).

задатак за малобројне техничке кадрове онога времена⁴⁴. На одредбе Закона о местима (чланови 7 и 8) ослањао се и ГП Београда 1923–24.⁴⁵

Постојали су и делови државе у којима до сада нису постојали никакви грађевински прописи и где није било прилике да се ови прописи уопште примењују⁴⁶, како је писао Јован Обрадовић начелник у Министарству грађевина. У деловима земље који су некада били под Аустроугарском примењивани су нешто модификовани покрајински прописи⁴⁷. Кључни закон који је хармонизовао легислативу у области планирања и изградње и регулисао урбанизам у међуратном периоду у Југославији био је *Грађевински закон* из 1931. Његово доношење ишло је споро, али је издавање упутстава за кључну урбанистичку уредбу и релевантне правилнике уследило брзо, већ 1932.

Стари закони су углавном били једноставни и најчешће су као појмове у вези с планирањем града имали регулациону линију (која разграничава приватно од јавног), грађевинску линију (ако се није поклапала са регулационом), однос зграде према суседним објектима и димензије парцела. Јован Обрадовић пише да је [п]осле рата обрађена (...) већа пажња на израду потпуних регулационих и нивелационих планова, нарочито од 1925. год., од кад је донет нови правилник за израду регулационих и нивелационих планова, израђен у Министарству грађевина, којим је регулисано како треба радити ситуационе планове где нема катастра и како треба на основу њих радити регулационе и нивелационе планове (...) јер до сада у овом погледу није било никаквих прописа⁴⁸. Овим правилником је одређено и ко може да ради планове, како се послови уступају, те како се врши контрола.⁴⁹

Потреба за јединственим, државним грађевинским законом који би обрадио и материју планирања насеља и њиховог изграђивања и уређивања била је свуда присутна. Почетак овог процеса био је доношење *Југословенске техничке*

⁴⁴ Којић, 1969, стр. 175.

⁴⁵ Овај законски основ наведен је и на графичком прилогу ГП који су потписали аутори плана и министри грађевина и унутрашњих дела.

⁴⁶ Обрадовић, Ј. (ур.). (1938). *Грађевински закон*. Београд: Планета, стр. 11.

⁴⁷ Piplović, S. (2001). Urbanistički razvitak Splita između dva svjetska rata. U M. Pelec (ur.) *Zbornik 1. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti* (str. 145–152). Zagreb: Institut za povjest umjetnosti, str. 146.

⁴⁸ Obradović, J. (1930). *Izrada regulacionih i nivelacionih planova: uređenje gradova*. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1912* (стр. 55–60). [Загреб]: Удружење југославенских инжењера и архитекта, стр.55.

⁴⁹ Obradović, 1930, str. 59; *Правилник по коме ће се израђивани регулациони и нивелациони планови за вароши и варошице*. (1925). Београд: Министарство грађевина.

терминологије (1920), те објављивање *Пројекта Грађевинског закона* (1925)⁵⁰ и *Правилника по коме ће се израђивани регулациони и нивелациони планови* (1925)⁵¹ које помиње и Обрадовић. Нови *Грађевински закон* је дефинитивно одобрен 7. јуна 1931. и објављен 16. јуна 1931. и важио је за целу земљу. Годину дана касније, у склопу спровођења закона, донет је *Правилник о изради регулационих планова*, као и *Опита упутства за израду Уредбе о извођењу регулационог плана и Грађевинског правилника*.⁵² Јован Обрадовић је 1938, уз текст закона, дао и нова објашњења и усмерења за његово спровођење. У овој књизи-приручнику Обрадовић каже да су те, 1938, „завршени и обнародовани сви правилници, уредбе и прописи који су у вези с њиме [законом] и који су из њега произашли.“⁵³ Другим речима, хармонизација легислативе, на нивоу државе, за планирање развоја града трајала је 14 година (1918–1932), а за изградњу пуне две деценије (1918–1938).

Београдска легислатива до Грађевинског закона из 1931. године

Изградња и регулација Београда, након Првог светског рата, углавном су се ослањале на превазиђене законе, од којих су неки потицали са краја 19. века. Тако је *Грађевински закон за Варош Београд* донет 11. децембра 1896, био допуњен 6. децембра 1898. и 24. јануара 1901. године⁵⁴ На овај закон ослањао се *Грађевински правилник за вароши Београд* донет 1. марта 1897.⁵⁵ Оба ова акта била су усмерена на интензивирање грађевинске делатност путем извесних ослобађања од пореза за нову изградњу и доградњу спратова. Део ових прописа тицао се формирања регулационе линије и података о нивелацији. *Указом од 15. децембра 1900. одређене су улице у којима зграде морају бити једна поред друге,*

⁵⁰ Kahle, D. (2006). Грађевински прописи за град Zagreb u razdoblju od 1919. do 1931. godine i Грађевински закон из 1931. године. *Prostor*, 1, 31, str. 118.

⁵¹ *Правилника по коме ће се израђивани регулациони и нивелациони планови* одобрио је Министар грађевина 25. марта 1925. године. Његовим усвајањем престао је да важи *Правилник за израду регулационих и нивелационих планова за вароши и варошице у Србији* бр. 12530 од 20. маја 1922. године. Оба ова правилника као правни основ имала су чланове 7, 8 и 9 Закона о местима у Србији, са допунама од 21. априла 1885. (*Правилник по коме ће се израђивани регулациони и нивелациони планови за вароши и варошице*. (1925). Београд: Министарство грађевина.)

⁵² *Грађевински закон са уредбама прописима и нормама за његово извођење*. (1932). Београд: Издавачка књижевница Геца Кон, стр. 154, 199.

⁵³ Обрадовић 1938, стр. 3.

⁵⁴ Првобитно је 1894. био израђен *Предлог грађевинског закона за варош Београд и друге вароши и варошице у краљевини Србији*, који није усвојен, већ је 1896. донет закон који се углавном односио на изградњу Београда. (Видети: Roter-Bлагојевић, М. (1998). Појава првих законских прописа и стандарда у области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века. *Изградња*, 52, 5, str. 255–256).

⁵⁵ Обрадовић, Ј. (1932б). Примена Грађевинског закона на уређење и изграђивање Београда. *БОИ*, 11, 695.

тако да заузимају цело лице – фронт – земљишта, а затим оне улице које не морају заузимати цело лице, и улице у којима се могу подизати летњиковци – виле⁵⁶. Ова, тројна подела града на грађевинске зоне са дефинисаним начином постављања зграда и њиховим односима наћи ће се и у каснијем *Грађевинском закону* (1931) и биће названа *густо насеље*, *средње насеље* и *ретко насеље*⁵⁷ и остаће урбанистички принцип све до укидања међуратних закона после Другог светског рата.

Вратимо се на 1921–22. годину када је у Финансијски закон за ту годину ушла одредба о уређењу Београда, на основу које је Општински одбор израдио *Техничке услове*.⁵⁸ Овај документ заправо су биле обједињене измене и допуне *Грађевинског закона за варош Београд* (1896, измене и допуне 1898. и 1901) уз додаток неколико нових елемената који су се углавном тicali подстицања изградње вишеспратних зграда. *Технички услови* су се тicali парцеле (градилишта) и зграде, а не града и његовог планирања. У њима се налазило 14 ставки почев од *неизидане површине имања* и величине светларника, преко ивица еркера, балкона и веранди, па до питања армирано-бетонских и челичних конструкција и статичких прорачуна. Ови *Технички услови* су на основу одредби из наредних финансијских закона допуњавани и мењани све до 1924–25, али без промене суштине.⁵⁹ Слична ситуација са новелирањем легислативе постојала је и у другим деловима земље. У Загребу, који је пре рата припадао Аустроугарском правно-грађевинском систему, у више наврата су вршене измене и допуне важећег *Редa грађења* из 1857. године.⁶⁰

Године 1922, у исто време када је почела да ради Комисија за израду ГП Београда, била је формирана и Комисија за израду пројекта *Новог грађевинског закона за град Београд*.⁶¹ Општински одбор је одредио седам чланова Комисије за израду новог закона и једног секретара. Комисија је била у саставу: Свет. Предић, в.д. директора Прометне банке, М. Видаковић, начелник Министарства грађевина, Никола Несторовић, проф. Универзитета, Влад. Поповић, арх. и

⁵⁶ Обрадовић, 1932б, стр. 695.

⁵⁷ Обрадовић, 1938, стр. 65.

⁵⁸ *Техничке услове* је 29. априла 1922. донео Министарски савет на основу предлога Министра грађевина (АЈ, фонд 62, фасцикла 1607); Обрадовић, 1932б, стр. 696.

⁵⁹ Обрадовић, 1932б, стр. 696–697.

⁶⁰ Kahle, D. (2006). *Gradevinski propisi za grad Zagreb u razdoblju od 1932 do 1945. Prostor*, 2, 32, str. 221.

⁶¹ Обрадовић 1932б, стр. 697

општ. одборник, Бранко Поповић, проф. Универзитета и општ. одборник, Р. Јанковић, реф. Мин. грађевина, *с тим да у овој комисији буде и представник општине кога Суд одреди и секретар, један архитекта, кога Суд одреди*⁶². Пропуст у раду на овом пројекту био је недостатак сарадње Комисије за израду новог закона и Комисије за израду ГП. Наиме, одлуком коју је Министарство грађевина 1924. одобрило ГП из обухвата плана је искључило градске терене изван грађевинског реона. Тиме нови закон није имао на шта да се односи, јер је изградња у делу града у грађевинском реону већ била покривена *Техничким условима* (1922). Обрадовић пише: *Када се ово видело – стало се са даљим радом, и никакво дефинитивно решење није било донето. На Грађевинском закону за Београд није се даље радило.*⁶³

Међутим, у одредби о уређењу Београда у оквиру Финансијског закона за 1921–22, постојала је тачка 4. према којој се *овлашћује Општина београдска, да за исплату нових регулација и грађење нових улица, установи регулациони фонд у коме ће циљу моћи наплатити 0,5% на повећану вредност непокретних имања, према њиховој претходној вредности и то само на она имања чија вредност прелази 100.000 динара.*⁶⁴ Ово је свакако био добар подстицај за регулисање Београда, ако не у великом обиму, оно бар у сфери увођења реда.

Нови подстицај за уређивање целе територије београдског атара био је *Закон о атару* донет 1929. године. Његов смисао је био проширивање старог општинског атара, из 1907, затим проширивање грађевинског реона и, најзад, утврђивање прописа за изградњу који ће важити за подручје од границе ГП па до границе атара. Према овом закону општина је требало да изврши поделу атара на грађевинске зоне и да донесе грађевинску уредбу којом би се прецизирао начин изградње у свакој зони. Ова уредба није се односила на подручје покривено ГП 1923–24.⁶⁵ Доношење *Закона о атару* био је покушај да се стихијно ширење београдских периферија стави под одређену грађевинско-полицијску контролу, као и да се обезбеди регулација њиховог даљег развоја. Следећи подстицај за регулисано и планско уређење Београда био је *Грађевински закон* из 1931. године.

⁶² ИАБ, Записници Одбора општине београдске, Књ. 41, XI редовна седница, 7. јул 1922, стр. 152.

⁶³ Обрадовић, 1932б, стр. 697.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто, стр. 699.

На развој Београда утицали су и други прописи, било да су имали одредбе које су директно деловале на изградњу, било да је реч о посредним дејствима. Видели смо да су *Технички услови* (1922) објављени на основу Финансијског закона. За одређивање грађевинских зона између ГП и границе београдског атара коришћен је *Закон о атару* из 1929. За изградњу путева, који су имали првенствено земаљски значај, на територији града коришћен *Закон о државним путевима* који је дефинисао обавезно учешће локалне самоуправе у овим пословима. Да није било тог закона вероватно да би се изградња моста преко Саве одужила јер се Београд опирао да финансијски учествује у том подухвату.⁶⁶ За подстицање стамбене изградње, првенствено високих зграда у центру донета је уредба која је власнике ослобађала пореза на дуги рок. На основу различитих закона о железници и војсци, ресорна министарства су у Београду практично присвојила велике комаде земље чији је власник била Општина. Како је локална самоуправа била подређена вишим државним органима, то су министарства у чијој је надлежности била изградња неких објеката предузимала извесне радове без претходних консултација са одговарајућим службама ОГБ или да су имала у виду ГП Београда. Тако је и могло да се догоди да се, тако рећи без питања Општине, подигне царинско пристаниште (данас Бетон хала) на Сави.⁶⁷

Грађевински закон из 1931. године

Циљ *Грађевинског закона* (1931) био је да градовима и општинама отвори пут за што брже предузимање потребних мера *за уређење и унапређење своје општине, било да је она градска, сеоска, или ма каквог другог насеља.*⁶⁸ Закон се састојао из три дела: први се односио на градове и варошице; други на села; и трећи на индустријска и рударска насеља, лечилишта, климатска и туристичка места. *Уредба* донета 16. јануара 1932. године одређивала је која су места у Краљевини *градови (вароши) и варошице (трговишта) на која ће се*

⁶⁶ Писмо председника ОГБ Владе Илића – Председнику Министарског савета Милану Стојадиновићу у вези општинског земљишта које је заузела Железница, 31. јануар 1936. (ИАБ, ОГБ, кутија 2)

⁶⁷ Гашић, Р., Вуксановић-Мацура, З. (2014, у штампи). Сава и Дунав у урбанистичком планирању Београда између два светска рата. У Љ. Ристић (ур.) *Живот на рекама југоисточне Европе: историјски аспекти просторног планирања насеља и комуникација*. Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.

⁶⁸ Обрадовић, 1938, стр. 318–319.

*промењивати први део Грађевинског закона.*⁶⁹ Просечан број насеља различитог типа по бановинама кретао се од 30 до 60, а на подручју Управе града Београда било је три – Београд, Земун и Панчево. Укупан број урбаних места у Краљевини, према овој уредби, био је 389.

Јован Обрадовић је 1938. године уз текст закона дао и пропратно *Упутство општинским властима за примену Грађевинског закона са дужностима и правима општинских управа.*⁷⁰ Главни посао који је општина требало да уради за своју територију било је доношење **Уређајних основа које чине – регулациони план, уредба о његовом извођењу, и грађевински правилник.** За обезбеђење новчаних средстава за извођење регулације општина је била дужна да оснује регулациони фонд и да изради правилник о грађевинским таксама. Овај комплет од пет планско-правних докумената давао је општини право да а) врши надзор над подизањем свих врста грађевина (приватних, државних и самоуправних); б) изводи парцелацију, комасацију и апропријацију; в) врши извлашћивање (експропријацију) у циљу извођења регулације; г) оптерети грађевинске парцеле грађевинско-правним обавезама; д) уведе наплату трошкова за израду тротоара, калдрме и других радова на уређењу и регулацији; њ) уведе наплату трошкова за употребу водовода и канализације; е) изриче казне према Грађевинском закону, а у корист фонда за извођење регулације.⁷¹

Сви елементи који су чинили *Уређајне основе* били су за градове подједнако важни, укључујући и елементе који су се тицали финансија. *Регулациони план* је био важан због отварања перспективе за унапређење града и његов даљи развој. *Уредба о извођењу регулационог плана* била је његов опис и саставни текстуални део и како то Обрадовић каже *треба ову уредбу одштампати и по цени коштања уступити грађанству ради упознавања и поступања.*⁷² Трећи елемент – *грађевински правилник* био је заправо грађевински закон за једно насеље. Потпуна појашњења и упутства о садржини уређајних основа и процесу израде регулационих планова били су дати у *Правилнику о изради регулационих планова* (бр. 8720 од 14. јуна 1932) и у

⁶⁹ *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење.* (1932). Београд: Издавачка књижница Геце Кона, стр. 100–112.

⁷⁰ Обрадовић, 1938, стр. 318–340.

⁷¹ *Исто*, стр. 340–342.

⁷² *Исто*, стр. 333.

Опитем упутству за израду уредбе о извођењу регулационог плана и грађевинског правилника (М.Г. Бр. 1740 од 15. јуна 1932).⁷³ Четврти елемент фонд за извођење регулације био је инструмент који је општини давао широке могућности прибављања средстава и њиховог усмеравања ка регулационим радовима на терену.⁷⁴ Пети део, *правилник о грађевинским таксама* тицао се прилагођавања општих закона о таксама локалним условима.⁷⁵ Била је то једна логична и са данашњег становишта врло прихватљива композиција планерско правно финансијских аката које је град требало да има за свој добар развој.

Примена Закона у урбанистичкој пракси

Када су нови закон и одговарајућа упутства за израду *Уређајних основа* комплетирани 1932, градови ипак нису масовно прионули на израду планова, уредби и правилника. Обрадовић каже да је градовима било тешко да у време најтеже кризе спроведу регулационе планове, али и додаје да су градови сада *то дужни нашим будућим генерацијама, које би [у супротном] остале у сталном нереду.*⁷⁶ *Грађевински закон* је по објављивању наишао на двојне реакције. На једној страни су били они који су га одобравали, како је то учинио 1933. професор др. Иве Крбег, председник општине града Загреба и председник Савеза градова рекавши да сматра *Грађевински закон једном од најлепших наших кодификација управног права.*⁷⁷ На другој страни су се јавили и опоненти код којих се *одмах у почетку, а без познавања природе ствари, почело са тражењем измена и допуна Закона, без покушаја да се по њему поступа.*⁷⁸

Када се са данашње временске дистанце посматрају закон и пет обавезних планерско-правних аката који су из њега резултирали, може се рећи да су били претешки за примену по неразвијеним и професионално неопремљеним градовима Краљевине Југославије. Само је мали број њих био у стању да прати овај закон у свим његовим финесама, а то су били покрајински, односно

⁷³ *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење.* (1932). Београд: Издавачка књижница Геце Кона, стр. 154–198; 199–302.

⁷⁴ Обрадовић, 1938, стр. 337–339.

⁷⁵ *Исто*, стр. 339–340.

⁷⁶ *Исто*, стр. 5.

⁷⁷ Наведено према: Обрадовић, 1938, стр. 5.

⁷⁸ Обрадовић, 1938, стр. 4.

бановински центри и још нека развијенија средишта, као рецимо Крагујевац.⁷⁹ Обрадовић пише: *Сам закон је доста обиман и стручан и за његово упознавање потребно је доста времена и труда, а нарочито за нестручњаке који се са њиме морају добро упознати и који га требају у примену увести*⁸⁰. Ово се није односило само на општинске службе и управе, већ и на грађанство које је сада имало један потпуно нови инструмент за инвестирање и грађење. Поред Обрадовића и други су били свесни проблема увођења новог закона у праксу. Бранко Максимовић је 1932, позивајући се на искуства немачких градова *где се на изградње и уређење много обраћа пажња*⁸¹, предлагао увођење *Бироа за грађевинско саветовање* (на немачком: *Vauberatungsstelle*), чији би задатак био да свима, од власника једне парцеле до сопственика великих имања и њихових пројектаната, пружи бесплатну саветодавну урбанистичку и правну помоћ.

После усвајања *Грађевинског закона* и пратећих аката градови су углавном имали два оправдања за слабо поступање по њима. Једно је било да ни за израду *Уређајних основа* немају средстава, а камоли за касније спровођење регулације, и друго, да кадровски нису опремљени и да немају ни стручна лица, ни техничке службе.⁸² Обрадовић 1938. године упозорава да је упркос постојању одговарајућег легислативног система *у већини наших општина врло мало рађено* и истиче да је потребно да се овај рад већ једном отпочне и да се *стави на сигурну основу*.⁸³ Ако се нешто има замерити *Грађевинском закону* из 1931. то је да није добро проценио капацитет служби на које се ослањао, не само у техничком већ, рекло би и у вољном погледу.

2.1.3. Генерално и детаљно урбанистичко планирање

Урбанистички конкурси као носиоци нових идеја

Покрајине уједињене у Краљевину СХС имале су различита историјска искуства планирања својих градова. Почев од запада ка истоку и југу, смењивале

⁷⁹ Трифуновић, В. С. (2004). *Урбанизам Крагујевца 20. век*. Крагујевац: Дирекција за урбанизам и изградњу Крагујевца, стр. 116–123.

⁸⁰ Обрадовић, 1938, стр. 318.

⁸¹ Максимовић, Б. (1932). Шта да се гради и како да се гради. *БОН, I*; стр. 17.

⁸² Обрадовић упућује мање општине да помоћ за израду уређајних основа потраже од бановинских техничких служби или овлашћених инжењера, а да веће општине треба постојећим техничким службама да придодају и задатке везане за уређајне основе. (Обрадовић, 1938, стр. 324–325)

⁸³ Обрадовић, 1938, стр. 319.

су се различите праксе и традиције развијања града. Док су једни познавали средњоевропско планирања и прописе уређивања и изградње стога што су били у саставу Мађарске, Аустрије, а затим Аустроугарске монархије, други су све до првих деценија 20. века познавали развој града заснован на обичајном праву. Скопље, које се на тај начин развијало током претходних векова, покренуло је 1913. године планерску активност *по изричитом захтеву ондашњег Престолонаследника Њ. В. Краља Александра*.⁸⁴

Као што смо видели, са легислативног становишта ове разлике су постепено брисане од 1931. до 1938, заокруживањем грађевинског законодавства за целу земљу.⁸⁵ Са суштинске стране разлике су, бар око 1930. и те како постојале и тичале су се разумевања повода планирања, начина израде планова, израде уређајних основа и њиховог спровођења на терену, контроле процеса, мењања и допуњавања планова, итд. Дуги историјски процеси – на једној страни живот мирне периферије великог средњоевропског царства, на другој узаврелост тежње за националним ослобођењем и препородом праћених учесталим ратовима – оставили су трага и на ниво развијености урбанизма. Прикази развитка градова дат у зборнику *Југославија на техничком пољу 1919–1929*.⁸⁶ недвосмислено говоре у прилог тезе да је планерска култура, свакако и пракса, била на знатно вишем теоријском и практичном нивоу у Љубљани, Сплиту, Загребу, Сушаку или Новом Саду, него у Сарајеву, Београду, или Скопљу.

Генерално гледано, ситуација са израдом планова у градовима у Краљевини током 1920-их и почетком 1930-их била је лоша. Иако је Министарство грађевина 1925. године донело већ поменути *Правилник за израду регулационих планова*,⁸⁷ једна од препрека за израду квалитетних планова био је недостатак стручних кадрова. Јован Обрадовић 1930. пише да су планови често били рађени *од разних лица, али су се у главном у самом Министарству грађевина, приликом одобравања морали дотеривати и прилагођавати техничким и естетским условима за пројектовање насеља*.⁸⁸ Такође, и пре и

⁸⁴ Ставрић, В. (1930). Развитак града Скопља 1919–1929. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 267–271). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката, стр. 267.

⁸⁵ Обрадовић, 1938, стр. 3.

⁸⁶ Кушевић, Рајко. (ур.). (1930). *Југославија на техничком пољу 1919–1929*. [Загреб]: Удружење југословенских инжењера и архитеката.

⁸⁷ Правилник се примењивао само на територијама некадашњих краљевина Србије и Црне Горе.

⁸⁸ Obradović, 1930, str. 59.

након доношења правилника из 1925, планови су рађени на различитим ситуационим подлогама, са различитим садржајима, неки само са детаљима без генералног плана, неки само са генералним назнакама регулације. Суштински напредак у урбанизму Југославије током 1920-их године не може се тражити на нормативном пољу, већ пре свега у области идеја и то оних које су прво доносили међународни урбанистички конкурси, а потом и домаћи. Тема конкурса је разрађена у трећем поглављу овог рада, а овде су дате само напомене о два прекретна момента која су била важна за развој југословенског урбанизма.

Први урбанистички радови у Краљевини после 1918. године везују се за расписивање међународног конкурса за ГП Београда.⁸⁹ Конкурси јесу постајали и пре рата, али нису обухватили целину актуелне и потенцијалне градске територије. У том смислу конкурс из 1921–22. за ГП Београда био је значајан јер је управној, политичкој и професионалној јавности показао нови приступ решавања укупности града. Тај приступ, који је постао и путоказ за многе друге градове укључивао је низ нових урбанистичких тема. Једна од најзначајнијих била је расподела функција и становништва између централног града и већег броја мањих, углавном сеоских насеља у његовој околини, односно увођење приступа *центар са сателитима-трабантима* како је касније тумачио општински архитекта Драгомир Поповић.⁹⁰ У суштини била је то изворна идеја вртног града Ебенизера Хауарда (Ebenezer Howard, 1850–1928). Овај концепт је тражио не само да се у плану просторно захвати актуелна градска територија, већ далеко шири простор, као и језгра суседних општина.

Београдски конкурс (који ће детаљно бити приказано у трећем поглављу овог рада) донео је и друге теме. Једна од њих тичала се комплексности железничког саобраћаја који је био у вези са свим виталним зонама града окруженог *сателитима-трабантима* као и са укупном саобраћајном инфраструктуром – брзим даљинским трамвајима који почињу од интерне градске трамвајске мреже. Затим, пристаништима која су надаље чинила путничко-теретно-царински систем. И железница и пристаништа били су ослоњени на велике индустријске зоне, које су у релативној близини имале

⁸⁹ Општина града Београда [ОГБ]. (1921). *Програм стечаја за израду генералног плана о уређењу и проширењу Београда*. Београд: [б.и.] (у даљем тексту ОГБ, 1921).

⁹⁰ Поповић, Д. (1932в). Уређајни основи за Београд. *БОН*, 11, стр. 708–710.

стамбена насеља, најчешће премишљана као *garden city* композиције Рејмона Анвина (Raymond Unwin, 1863–1940)⁹¹, умотана и опасана богатим зеленилом са дечјим игралиштима, местима за уживање и теренима за спорт. Ни у једном граду нове Краљевине, ни пре рата ни пре овог конкурса, није постојао овако широк тематски и просторни приступ. То је био најзначајнији допринос београдске утакмице јер се показало да тема планирања града није само регулисање улица у центру.

Нови продор, овога пута не тематски већ концептуални, донео је Загребачки конкурс из 1931. године⁹² који ће резултирати *Генералним регулационим планом за град Загреб* из 1937⁹³. Концептуална новина је налазила се у самом духу конкурса: *Из сачуваних натјечајних радова сазнајемо о онодобним размислима о урбанистичком планирању града: диференцирању прометница, готово обавезној ортогоналности улица и парцела, потпуном озелењавању стамбених четврти са самостојећим модернистичким зградама, правилно оријентираним и инсолираним, те поређаних у низове*⁹⁴. Загребачки конкурс је на велика врата унео у југословенски урбанизам нове принципе који су се сретали у различитим фракцијама и школама *модерне* попут интернационалног стила, Баухауса, Ле Корбизијеовог атељеа и ЦИАМ,⁹⁵ односно нових урбаних модела којима је требало побољшати град. Неколико година након Загребачког конкурса, слични модернистички предлози појавиће се на конкурсима за уређење Ниша (1934–35),⁹⁶ а потом и на конкурсима за Регулациони план Новог Сада (1937). Архитекта Јуриј Најдхарт, један од учесника-модерниста, касније ће разрађивати регулациони план Новог Сада све до 1940.⁹⁷

Модернистички преврат се дешавао најпре у сфери конкурса и само донекле у раду појединих градских урбанистичких служби – попут оних у Загребу и Новом Саду, док је највећи део градских управа половином 1930-их ипак инклинирао конвенционалним обрасцима. Пракса београдског урбанизма,

⁹¹ Unwin, R. (1919). *Town Planning in Practice: an introduction to the art of designing cities and suburbs: with a new introduction and 310 illustrations*. London: T. Fisher Unwin.

⁹² Radović Mahečić, D. (2002). *Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba*. Zagreb: Horetzky, str. 74

⁹³ Kahle 2006b, str. 223.

⁹⁴ Radović Mahečić 2002, str. 74.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ Медведев, М. (2009). *Урбана традиција Ниша у планским документима*. Ниш: Завод за урбанизам Ниш.

⁹⁷ Благојевић, Љ. (2005). *Нови Београд: оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 33.

како ће показати *Скица Генералног плана* из 1939⁹⁸, била је дубоко укореења у превазиђени и већ потпуно обесмишљен стил академизма који је изгубио и полет и зрелост.⁹⁹ Биће потребно да се на потпуно измењеној друштвеној и урбанистичкој сцени Београда, 1949. године појави један релативно непознати предратни службеник Техничке Дирекције ОГБ, архитекта Милош Сомборски, и да смело прихвати задатак који су пред њега ставили КПЈ и њен генерални секретар и да Београд по први пут добије Генерални плана у духу модерне.¹⁰⁰ Овај идејни развој урбанизма, од академске позиције до промишљања у духу модерне неминовно је водио ка онтолошким питањима суштине и сврхе планирања града.

Сврха израде регулационих планова

Шта је била сврха планирања града, како је она виђена у међуратном периоду, шта је друштво желело да постигне урбанистичким плановима? Око питања сврхе плана није било много недоумице како на прелазу два века, тако и током међуратног периода. Одбор за израду програма конкурса за ГП Београда у свом извештају из 1920. године каже да је сврха плана добијање рационалног решења за уређење и проширење града ради његовог правилног развијања у *садашњости и будућности*.¹⁰¹ У Извештају из 1923. године који је припремила Комисија за израду ГП као важне сврхе израде плана помињу се *потреба за поправком [лошег] стања, затим потреба да се прихватања новог становништва и целокупног промета и живота уопште који струји пуном снагом благодарећи особито повољном географском, а сада и политичком положају Београда*¹⁰².

Београдски општински архитекта-урбаниста Драгомир Поповић, образлажући сврху *Уређајних основа*¹⁰³ из тек обнародованог *Грађевинског закона* користи метафору: *Сваки град мора се сматрати као живо биће склоно болестима. Уређајни основи су зато ту да их лече и спречавају. Нарочито*

⁹⁸ Сомборски, М. (1951). Развој Београда између два рата. У *Београд: генерални урбанистички план 1950* (стр. 40–51). Београд: Извршни одбор Н.О. Београда, стр. 49.

⁹⁹ Кадијевић, А. (2005). *Естетика архитектуре академизма: XIX–XX век*, Београд: Грађевинска књига, стр. 367–368.

¹⁰⁰ Сомборски, М. и др. (1951). *Београд: генерални урбанистички план 1950*. Београд: Извршни одбор Н.О. Београда.

¹⁰¹ ОГБ, 1920, стр. 10.

¹⁰² *Исто*, стр. 6.

¹⁰³ Према Грађевинском закону из 1931. године *Уређајне основе* су чинила три елемента: *Регулациони план, Уредба о извођењу регулационог плана и Грађевински правилник*.

спречавају¹⁰⁴. Али, Поповић наглашава да израда планова има задатак и да градове учини лепшим и каже: *Ми поздрављамо параграф 22. нашег Закона и члан 21. Министрове уредбе која га допуњује, жалећи да није још шире обухваћен појам о лепоти у односу на целину града*¹⁰⁵.

На другом крају државе, на Северном Јадрану, сврха регулационог плана града Сушака је виђена као хитна потреба да се његов развитак од одмаралишног места богатих усмери ка лучко-трговачкој улози. Тиме је Краљевина хтела да надокнади губитак суседне Ријеке која је при разграничењу припала Италији.¹⁰⁶ Власти града Сплита виделе су сврху израде свог плана у економичном компоновању урбанистичких решења *са добром и рационалном мрежом нових улица, без фантастичних и скувих, па према томе и тешко проведивих градских уређаја*, при чему је регулација старог града *provedena врло згодно, са великом економијом, те је при томе бржно сачуван карактер града у својој данашњој структури вијугавих и уских улица*.¹⁰⁷ Регулациони план који као једну од сврха има очување старог уз нужно осавремењавање, среће се у Скопљу: *с обзиром на трошне зграде у том делу старе вароши*¹⁰⁸ [пројектанти] *су спровели неколико ширих улица за главнији саобраћај, док су споредним улицама између њих сачували карактер старих кривих улица (...) у жељи да се сачува унеколико оријенталски карактер ранијег стања*¹⁰⁹. Инжењер Мачковшек говорећи о сврси планирања Северозападног дела Љубљане каже да је потребно, због изузетно живе грађевинске делатности, да и околне општине припреме регулационе планове *да би с Љубљаном створила органску целину*.¹¹⁰

Када се сумирају наводи ових неколико примера из различитих крајева Краљевине, види се да је сврха израде планова умногоме зависила од локалних прилика и потреба, односно да се *регулациони план одређује према месним*

¹⁰⁴ Поповић, Д. М. (1932а) Уређајни основи за Београд. *БОН*, 9, стр. 581.

¹⁰⁵ Поповић, Д. М. (1932б). Уређајни основи за Београд – наставак. *БОН*, 10, стр. 637.

¹⁰⁶ Anonim. (1930). *Razvitak grada Sušaka 1919–1929*. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 278–290). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката, стр. 278, 290.

¹⁰⁷ Čulić, P. (1930). *Razvitak grada Splita 1919–1929*. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 272–277). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката, стр. 273.

¹⁰⁸ Реч је о десној обали Вардара.

¹⁰⁹ Ставрић, 1930, стр. 268.

¹¹⁰ *S sprejetjem tega regulacijskega načrta pa niše povsem rešen ves kompleks, kajti izrevno živahva stavbna delatnost baš na periferiji mesta nujno zahteva tudi harmonične regulacijske načrte v okolnih občinah, ki moraju tvoriti z Ljubljano ograničeno celoto*. (Мачковшек, Ј. (1930). *Razvoj mesta Ljubljane L. 1919–1929*. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 250–258). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката, стр. 250).

*приликама.*¹¹¹ Интеграција централног насеља и околних општина, стварање нове луке која може да конкурише онима у иностранству, чување локалног традиционалног амбијента, формирање престижног монументалног средишта града, обезбеђење планске основе за изградњу рационалне економичне уличне мреже, потреба за поправком лошег стања, итд., све су то били реални проблеми појединих градова које су они имали намеру да реше путем регулационих планова, а касније уређајних основа. Наглашавање локалног миљеа као одлучујућег приликом израде и спровођења планова види се и из законског налога да *сваки бан за своју бановину или делове бановине издаће (...) ближа упутства за грађевински правилник по коме ће поједине општине радити своје грађевинске правилнике.*¹¹² Видљива географска и геолошка својства града, диверзитет станишта и вегетације, разнородност традиционалне архитектуре, разлике у типовима предела и насеља, те разлике у традицији планирања, утицали су на овакав врло логичан законодавни приступ. При свему томе, постојале су четири кључне речи које говоре о сврси планирања града и које су се провлачиле кроз урбанизам Краљевине и Београда током целог међуратног периода. Биле су то употребљивост, хигијена, економичност и лепота.

Планови Београда у 19. и првој половини 20. века

Београд почиње плански да се развија према западњачким узорима од средине 19. века.¹¹³ Турска војска напустила је Београд 1867. године, а с њом и нешто преосталог муслиманског живља. Тек тада је Београд предат *на чување и управљање* кнезу Михајлу Обреновићу и Србима.¹¹⁴ На Берлинском конгресу 1878. године Београд и тадашња Србија дефинитивно стичу независност. Све то објашњава и релативно касне почетке тематски и територијално целовитог урбаног планирања градова у Србији. Мада је Београд већ од средине 1830-их добио прве регулационе, првенствено се радило о регулацији улица или мањих целина. Међу првима је била регулација и проширење сокака на савамалској падини из око 1936. године. Затим је Франц Јанке, словачко-аустријски

¹¹¹ Параграф 4, *Грађевинског закона* из 1931. године.

¹¹² Параграфи 3, став 4, *Грађевинског закона* из 1931. године.

¹¹³ Масуга, В. (1984). *Čaršija i gradski centar*. Niš, Kragujevac: Gradina i Svetlost, str. 183–187, 205–207; Недић, С. (1976). Урбанистичко уређење Београда од 1886–1914. *ГГБ, XXIII*, стр. 175; Ротер-Благојевић 2006, стр. 46–50;

¹¹⁴ Београд је постао престоница Србије 1842. године.

инжењер, урадио неколико планова, као што је био план за блокове око Саборне цркве.¹¹⁵ Из 1842. године потиче Јанкеов план терена Западног Врачара, урађен у ортогоналном маниру. Инжењер Емилијан Јосимовић (1823–1897)¹¹⁶, Србин рођен у Аустроугарској, од 1864. до 1867. године израђује нацрт реконструкције *Вароши у Шанцу*.¹¹⁷ Према Јосимовићевом концепту прекрајаће се некадашња турска матрица и формирати ортогонална мрежа града унутар граница некадашњег шанца.

Израда плана за ширу територију града, бар за део који се налазио унутар граница грађевинског реона, београдска општина је започела 1885. године када је ангажовала инжењере из Будимпеште, Халачи Шандора и Калмана, да *изврше премеравање улица, пијаца и јавних имања у вароши Београду, као и нивелман истих*¹¹⁸. Користећи њихов план инжењер Стеван Чађевић је 1886. године израдио пројекат нивелације улица. План Халачијевих је послужио као основа и инжењеру Јовану Смедеревцу да изради први целовит план за *рејон вароши Београд*.¹¹⁹ План је обухватао и *Варош у Шанцу* и делове који су током 19. века настајали изван ње и 1891. године потписало га је тридесетак одборника београдске општине и њен председник.¹²⁰ Интерпретација овог плана коју је урадио Јован Бешлић, штампана је 1893. године као *бесплатни примерак претплатницима Дневног листа* (сл. 7).¹²¹ Треба напоменути да су све до 1892. године израда планова и спровођење регулације у Београду били у надлежности Министарства грађевина, када је Краљевим указом пренето право *извршења регулације вароши на Општину београдску*.¹²²

¹¹⁵ Максимовић 1983, стр. 13; Масура 1983, стр. 44–47. О животу и рдау Франца Јанкеа у Београду видети: Ђурић-Замоло, 2009 [1981], стр. 164–175.

¹¹⁶ Емилијан Јосимовић је често у домаћој литератури називан и *први српски урбаниста*.

¹¹⁷ У време када је Јосимовић ради план *Вароши у Шанцу* знатан простора изван овога био је изграђен (Јосимовић, Е. (1867). *Објасњење предлога за регулсање оног дела вароши Београда, што лежи у шанцу*. Београд).

¹¹⁸ Наведено према: Пајевић, 1923, стр. 30. Обавеза израда регулационог плана произлазила је из *Закона о местима* донетог исте 1885. године. (Такође видети: Обрадовић, Ј. (1929). Катастар Београда. *БОН*, 19, стр. 7; Недић, 1976, стр. 182).

¹¹⁹ Јован Смедеревац (1854–1920) је у време израде овог плана радио у Београдској општини. (Видети: Ђурић-Замоло, 2009 [1981], стр. 301).

¹²⁰ Копија овог плана на плавом озалиду чува се у *Народној библиотеци Србија*. (*План вароши Београда*, НБС Кр-П 808); Саставни део овог плана била је и *одлука о регулацији вароши Београда* коју је на седницама од 13. и 14. фебруара усвојио општински Одбор (Видети: Пајевић 1923, стр. 50–64).

¹²¹ У литературу се погрешно усталило да се овај, такозвани *Бешлићев план*, (*План Београда, удесио Бешлић*, 1893. Ратни архив Беч, КАВ_ ГИb057–05 1893) тумачи као званично усвојен урбанистички план Београда.

¹²² Миленковић, 1934, стр. 255.

Сл.7. План Београда удесио Бешлић, 1893. Раз.1: 10000. Прилог објављен у Дневном листу, детаљ. (КАВ, Gib-057-05)

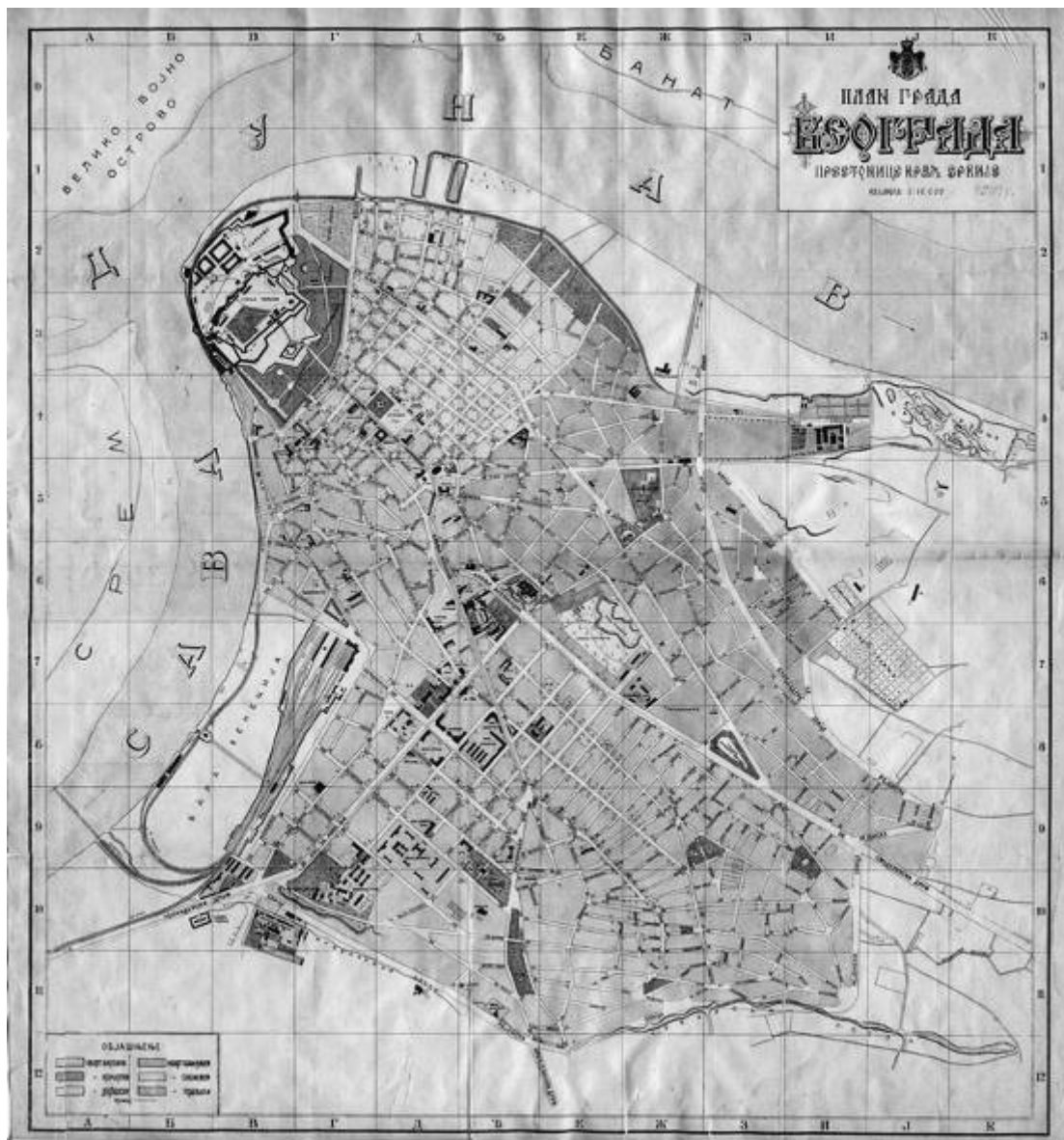
Сл. 8. План измене регулације Дунавског краја Размера 1: 2000, 1904, аутор Димитрије Т. Лeko (ИАБ, ОГБ-ТД-КО, кутија 1492)

Прве године 20. века обележила је израда парцијалних регулационих планова, што су били планови измена постојећих регулација или нови планови за неке делове Београда. Један од таквих планова био је и *План измене регулације Дунавског краја* (сл. 8) који је 1904. године израдио архитекта Димитрије Т. Лeko (1863–1914), тада запослен у Општини.¹²³ Проширење грађевинског реона из 1906. изазвало је расписивање конкурс за простор између старе и нове реонске границе, на коме је прву награду добио Сава Димитријевић.¹²⁴ План је усвојен 1907. године; ова регулација је приказана и на *Плану града Београда*

¹²³ *План измене регулације Дунавског краја Размера 1: 2000, 1904*, аутор Димитрије Т. Лeko (ИАБ, ОГБ-ТД-КО, кутија 1492).

¹²⁴ Недић, 1976, стр. 187. О резултатима конкурса видети [Манојловић], Н. (1906). Конкурс за регулациони план београдског рејона. *Српски технички лист*, 22, 169–170.

Престонице краљ. Србије из 1909. године (сл. 9), а њене елементе налазимо и на ситуационом *Плану града Београда* из 1921.¹²⁵

Сл. 9. План града Београда престонице Краљ. Србије Размера 1: 10000, 1909, са уцртаним постојећим и планираним регулацијама (МГБ, Ур-16670).

Почетком 20. века Београд је био мала варош, а Краљевини Србији је била потребна угледнија престоница. Тако је за нови план ангажован француско-белгијски архитекта Албан Шамбон. Он је послу приступио највероватније на

¹²⁵ *План града Београда*, 1921. (МГБ, Ур-3862, 3863, 3864, 3865)

позив српског двора, радећи 1913–14. на плану за улепшавање Београда.¹²⁶ Шамбон нуди Београду две кључне новине. Једно је схватање града као уметнички обликованог амбијента, а друго омеђавање територије града кружним булеваром. Не можемо знати каква би била судбина овог плана да није избио рат.

Након 1918. Београду, сада већ престоници Краљевине СХС, био је потребан потпуно нови и поуздан план даљег развоја. Подлога за тај план били су пројекти са међународног конкурса, спроведеног 1921–22. године. Конкурсни радови су нудили решења за различите теме, као што су железница и метро, центар и јавне зграде, предграђа и периферије, стадиони и шуме, итд. Након конкурса, Општина 1922. године приступа изради Генералног плана, који је 1923. усвојио општински Одбор и који су 1924. одобрили и Министар грађевина и Министар унутрашњих дела. План је одобрен само за уже градско подручје, док је периферне делове града тек требало регулационо обрадити.

Тек 1929. године приређена је *Уредба о изграђивању околине Београда на основу члана 6. Закона о атару општина града Београда*, којом су обавезана околна села, која спадају у грађевинску сферу Београда, да у споразуму са ОГБ израде генералне регулационе планове и одреде своје грађевинске реоне јер *ван тако одређених сеоских грађевинских реона неће се дозволити зидање*¹²⁷. Према овој уредби надлежност ОГБ се протезала и на суседне сеоске општине јер је озбиљан београдски интерес био да се регулише изградња и просторни развој у његовој непосредној околини. Непосредно пред доношење *Грађевинског закона* 1931. урађено је више планова периферије. *План Београда* који је 1932. године израдио геодетски пуковник Никола Кусаковић обухвата ове регулационе допуне.¹²⁸ Истовремено, на овом плану су видна значајна одступања нове регулације од ГП из 1923–24. Израда регулационих планова за већа или мања градска подручја настављена је и по доношењу Закона. Тако Драгољуб Миленковић, шеф Катастарског одсека, наводи пет планова који су израђени

¹²⁶ Милатовић, М. (1980). Албан Шамбон: Генерални урбанистички план Београда, *ГГБ, XXVII*. Београд, стр. 221–235; Midant, J.-P. (2009). *La fantastique architecture d'Alban Chambon*, Bruxelles: Archives d'Architecture Moderne, стр. 167, 244.

¹²⁷ ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 491, фасцикл III–6–b.

¹²⁸ *Plan Beograda*, III izdanje, 1932. (Војногеографски институт, ВГИ)

током 1933. за већа подручја.¹²⁹ Исте 1933. године, 26. маја, Општински одбор је донео уредбу под називом *Грађевинска подела Београда и услови за парцелисање земљишта*, која је постављала правила за парцелацију на целој територији атара, односно *ужег и ширег грађевинског реона*.¹³⁰

Године 1934. преко Саве је подигнут први колско-трамвајски мост који је омогућио повезивање Београда и Земуна. Намера општине града Земуна из 1932. била је да приступи изградњи на терену који се називао *инундација*.¹³¹ Како је Земун 1934. године припојен Београдској општини, то је Београд наставио са реализацијом идеје да мочварна земљишта на левој обали Саве замени градом. Било је израђено више планова и од домаћих и од иностраних архитеката који су радили за Данску групу која је вршила рефулацију терена.

Упоредо с тим, Београд се спремао да распише нови међународни конкурс за нови Генерални план.¹³² Као припрема за овај подухват, у периоду 1937–1939, израђена је *Скица Генералног плана* (сл. 10), што је требало да буде претходна провера неких ставова градских и државних власти, а како би међународни конкурс дао што боље резултате. У новембру 1939. године општински Одбор је упутио *Скицу Генералног плана Београда* Министарству грађевина,¹³³ а у **јуну 1940. године објављен је Нацрт Уредбе за извођење Регулационог плана Града Београда по Идејној скици за регулацију**,¹³⁴ чиме је и званично престао да се користи *Генерални план Београда 1923–24*.

¹²⁹ Миленковић, Д. (1934). Катастар Београда. *БОН*, 1–3, стр. 254.

¹³⁰ ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 490.

¹³¹ Овај терен се налазио између пута Београд Земун, са леве обале Саве и десне обале Дунавца.

¹³² Документација о припремама за расписивање међународног урбанистичког конкурса у периоду 1938–1940, укључујући и различите верзије програма конкурса, налази се у Архиву Београда. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 481, ф V). Такође: Аноним. (1939). За међународни конкурс за израду Генералног плана великог Београда израђени су услови и предложене награде у износу 900.000 динара. *Политика*, 5. април, стр. 13.

¹³³ Аноним. (1939). Београдска општина упутила је Идејну скицу Генералног плана Београда и Уредбу за извршење Министарству грађевина. *Политика*, 12. новембар, стр. 9.

¹³⁴ Нацрт уредбе за извођење Регулационог плана Града Београда по идејној скици за регулацију. (1940). *Општинске новине*, 21–22, додатак; Аноним. (1940). Уредба за извођење нацрта Генералног плана Београда, *Политика*, 19. јун, стр. 12.

Сл. 10. Радни материјал за Скицу Генералног регулационог плана Београда из 1937. Аутори плана били су Даница Томић-Милосављевић и Ђорђе Коваљевски (ИАБ, ОГБ-ТД, кутија 491).

2.2. РАСТ И РАЗВОЈ БЕОГРАДА КАО ПРЕСТОНИЦЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

2.2.1. Становништво и ширење Београда

Нагли популациони раст Београда

Низак степен урбанизације Југославије имао је свој одраз у малом учешћу места градског карактера у укупној маси насеља, као и слабе миграције село – град. Историчар Љубомир Петровић каже: *Доминација села била је последица укупног развоја свих делова југословенске државе пошто је од 26.580 насебина само 449 имало урбани статус.*¹³⁵ У вези са миграцијама током међуратног периода Петровић додаје да је *само око милион људи кренуло из села ка урбаним срединама. Било је то друштво спорих транзиционих кретања*¹³⁶. То је била општа и просечна слика на нивоу Југославије. За разлику од незнатних миграција из села у мале и средње градове, кретање ка Београду било је бурно.

Сама функција престонице привлачила је људе који су пословима били везани за њу, као и оне који су ценили шансе које је нудио Београд – и људе из паланки и оне са села. Године 1874, четири године пре стицања потпуне државне независности, Београд је имао приближно 28.000 становника.¹³⁷ Годишњи раст београдског становништва крајем 19. века био је између 1.500–1.600, а до првог светског рата и до 2.600 особа. Две деценије после Берлинског конгреса, 1900, град је порастао на око 68.000, а 1910. на око 80.000. За време Првог светског рата становништво Београда је избегло, делом побијено и интернирано, тако да је у граду 1916. према окупационој евиденцији остало око 48.000 особа.

Београд је пред почетак Првог светског рата имао 90.000,¹³⁸ а Србија 4.529.000 становника, што значи да је у Београду живело 2,2% националне популације. Након Првог светског рата, у 1921, овај проценат је био 0,9%, јер је Београд имао 112.000 становника, а земља којој је био главни град – Краљевина СХС, имала је 12.020.323. Пред Други светски рат учешће београдске у укупној популацији земље поново је порасло на 2,2%. Београд је тада имао 340.000, а

¹³⁵ Петровић, 2008, стр. 25.

¹³⁶ Исто, стр. 36.

¹³⁷ Богавац, Т. (1991). *Становништво Београда: 1918–1991*. Београд: БИГЗ, Српска књижевна задруга, Музеј града Београда, стр. 70.

¹³⁸ Исто, стр. 72.

Југославија 15.590.000 житеља.¹³⁹ Индекс раста популације Југославије за период 1921–1939. био је 129, а Београда 285. Другим речима, београдско становништво се повећавало преко два пута брже од укупног југословенског (графикон 1).

И други већи градови у Краљевини су привлачили дошљаке. У табели 3. приказан је индекс раста становништва за период 1921–1940. за градове који су 1929. постали седишта бановина. Табела показује да су два града – Загреб и Скопље, такође била врло атрактивна за насељавање. Градови чији је раст био близак просеку Југославије били су Сарајево, Љубљана и Цетиње.

Табела 3. Броје становника по седиштима бановина и индекс раста становништва 1921–1940. (урадила З. Вуксановић-Мацура на основу: www.wikipedia; Gunzburger-Makaš & Damjanović-Conley, 2010)

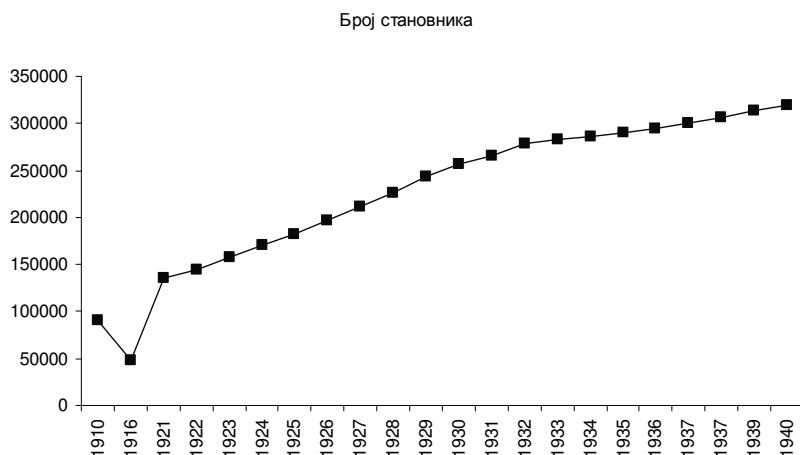
Средиште бановине	Број становника 1921	Број становника 1940	Индекс раста становништва 1921–1940
Град Београд – не територија УГБ	112.000	320.000	286
Љубљана – Дравска бановина	71.000	90.000	126
Загреб – Савска бановина	108.000	235.000	217
Бања Лука – Врбаска бановина	18.000	26.000	144
Сплит – Приморска бановина	25.000	49.000	196
Сарајево – Дринска бановина	60.000	78.000	130
Цетиње – Зетска бановина	5.800	7.000	120
Нови Сад – Дунавска бановина	39.000	70.000	179
Ниш – Моравска бановина	26.000	41.000	157
Скопље – Вардарска бановина	41.000	87.000	212
Југославија	11.984.911	15.919.000	

Очигледно је да је пораст становништва Београда био снажан у међуратном периоду. У првој деценији након ослобођења град је растао са просечно 12.800 становника годишње, а у наредној са око 9.300. Овакви подаци су навели историчаре да кажу да је *након првог светског рата Београд био изложен жестоком демографском притиску, можда и највећем у целој његовој историји*¹⁴⁰. Досељеници су били сељаци који су напуштали своја бедна села, људи из паланки који су тежили бољем животу, ђаци и студенти који су имали амбиције за пристојним запослењем. Било је ту и војних, полицијских, судских и

¹³⁹ Петровић, 2008, стр 28.

¹⁴⁰ Богавац, 1991, стр. 76.

других кадрова, чиновника државних и самоуправних, стручњака потребних новој престоници, привредника и предузетника, али сељака највише.

Графикон 1. Број становника у Београду у периоду 1910–1940. године (урадила З. Вуксановић-Мацура, на основу: *БОН*; Богавац, 1991).

Слојеви београдског становништва

Лонгитудинално истраживање које спровео *Централни хигијенски завод* у периоду 1932–34. у селу Раковица надомак Београда показало је запањујућу беду у којој је сељак проводио свој живот.¹⁴¹ У селима дубоке унутрашњости животни услови морали су да буду још и тежи, будући да су најбројнији били поседи површине до 5 хектара што није могло да даје довољно хране ни за породице, а камоли да обезбеде тржишне вишкове. Њихови приноси су били међу најнижим у Европи.¹⁴² Главни покретач миграција, ма колико оне биле слабе, била је *аграрна пренасељеност високог степена (...)* *Страх од глади условљавао је структуру пољопривредне производње*¹⁴³. Ти људи су пристизали и у Београд.

Пратећи анализе социјалне структуре становништва, Београд међуратног периода можемо одредити као сиротињски град. Архитекта Милослав Стојадиновић, тада потпредседник ОГБ, изјавио је 1930. године да *Београдско становништво са 80 % представља економски слабе слојеве*¹⁴⁴. Бројни текстови,

¹⁴¹ Петровић, А. (1935). *Раковица: социјално-здравствене и хигијенске прилике*. Београд: Централно хигијенски завод.

¹⁴² Latifić, I. (1997). *Jugoslavija 1945–1990: Razvoj privrede i društvenih delatnosti*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodno oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941–1945), str. 19; Петровић, 2008, стр. 25.

¹⁴³ Петровић, 2008, стр. 25.

¹⁴⁴ Аноним. (1930). Конференција општине Београдске са представницима грађана и комуналних друштава са периферије Београда. *БОН*, 14, стр. 719.

статистички податци и резултати стамбених анкета који су објављивани у међуратном периоду, показивали су да је између 70–80% београдског становништва припадало сиротињи.¹⁴⁵ Процене су зависиле од извора података и методе прорачуна, али сви бројеви су сведочили о тешком материјалном стању београдског становништва.¹⁴⁶

Анализа публицисте Слободана Ж. Видаковића још је неповољнија, јер показује да је крајем двадесетих година у Београду било око 90% сиротиње.¹⁴⁷ На основу Пописа из 1929, Видаковић је укупну популацију од приближно 115.000 *београдских радних грађана* поделио на *групу економски малих или сиромашних грађана* (око 104.000 особа, или 90,5%) и *групу економски јачих грађана* (око 11.000 особа, односно 9,5%).¹⁴⁸ Иако је овакав приказ слојева Београђана био доминантан у литератури, ипак је било јасно да између ова два постоји средње имућан слој. Међу људима средњег слоја били су и мање успешни лекари или адвокати па и слабији рентијери, као и успешне занатлије, имућни пољопривредници, или трговци и други предузетници. Оваква трипартитна подела друштва на сиротињу, средњи слој и имућне погодна је за објашњавање урбане структуре Београда, посебно његових стамбених крајева.

Територијално ширење града

Власт Београда је била организована на две територије. Једно је била територија Управе града Београда (УГБ), а друго територија атара Општине града Београда (ОГБ). УГБ је првенствено вршила полицијску, док је ОГБ вршила комуналну власт. Територија УГБ је увек била већа од општинске територије, односно општинског атара, па је тако од 1929, када су устројене бановине, осим Београда и Земунa обухватала и Панчево.

Када говоримо о ширењу Београда, имамо у виду три процеса: ширење атара београдске општине; ширење грађевинског реона; и ширење изграђеног ткива. Прва два процеса – ширење атара и ширење грађевинског реона – имала

¹⁴⁵ Овакав тип раста градова, не само у међуратном Београда већ и у тадашњем Загребу, одликује процес *претеране урбанизације (overurbanization)* и сличан је данашњим урбанизационим процесима у неки Афричким земаља где се сиротиња слива у економски слабе градове формирајући слам насеља.

¹⁴⁶ Vuksanović-Macuga, Z. (2012a). *Život na ivici: stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941*. Beograd: Orionart, str. 27.

¹⁴⁷ Видаковић, С. (1935). *Стамбена беда као узрок друштвене дегенерације*. Београд: Светлост, стр. 88–89.

¹⁴⁸ Исто.

су административни карактер и била су повезана са обавезама и правима како инвеститора, тако и ОГБ. Ширење изграђеног ткива, што је био реални раст града, био је подједнако важан процес као и претходна два. Ширење Београда је ишло у свим правцима, у двадесетим годинама првенствено ка истоку и југу, а у тридесетим и ка западу, на леву обалу Саве и ка северу, на леву обалу Дунава.

Територија атара и његово ширење

Атар Београдске општине, по завршетку Првог светског рада, чиниле су границе постављене још 1901. године.¹⁴⁹ Београдски атар се с источне стране граничио са атарима Вишњице, Миријева, Малог и Великог Мокрог Луга и Кумодража; с јужне стране са атаром Бањице, Управом Топчидерске економије, те атаром Жаркова у чијем саставу су били београдска предграђа Чукарица и Баново брдо. Преко Саве, Београд се граничио са атарима општина Бежанија и Земун, а преко Дунава са Крњачом и Борчом. Изузев града Земуна, све остале општине су биле сеоске. Границе овако постављеног, такозваног старог атара, важиле су све до 1929. године.

Драгомир Поповић уз одличну анализу раста града преко грађевинског реона,¹⁵⁰ доноси и карту ширења атара и реона од 1867. до 1929. године (сл. 11). На карти се види да је стари атар (пре проширења 1929.) обухватао, полазећи од ушћа Топчидерске реке, следећа периферна насеља: Топчидерско брдо, (без изграђеног дела Михајловца), Кошутњак, део Дедиња, (без дела између будућег Булевара кнеза Александра Карађорђевића и улице Леди Каудриеве), део Бањичког поља, затим делове Душановца, Пашиног Брда, будућег насеља Краља Александра Карађорђевића, те Велики Врачар по линији Лаудоновог шанца до Дунава. Површина овог простора била је 3.307 ха.¹⁵¹

Нови атар, површине 8.585 ха, формиран је 2. октобра, 1929. године¹⁵² тако што је стари проширен Чукарицом и Бановим брдом, Раковицом и Раковичком шумом, Топчидерским брдом, целим Дедињем, Бањицом и горњим потезом Вождовца (Милошевцем), затим Маринковом шумом, Маринковом баром и

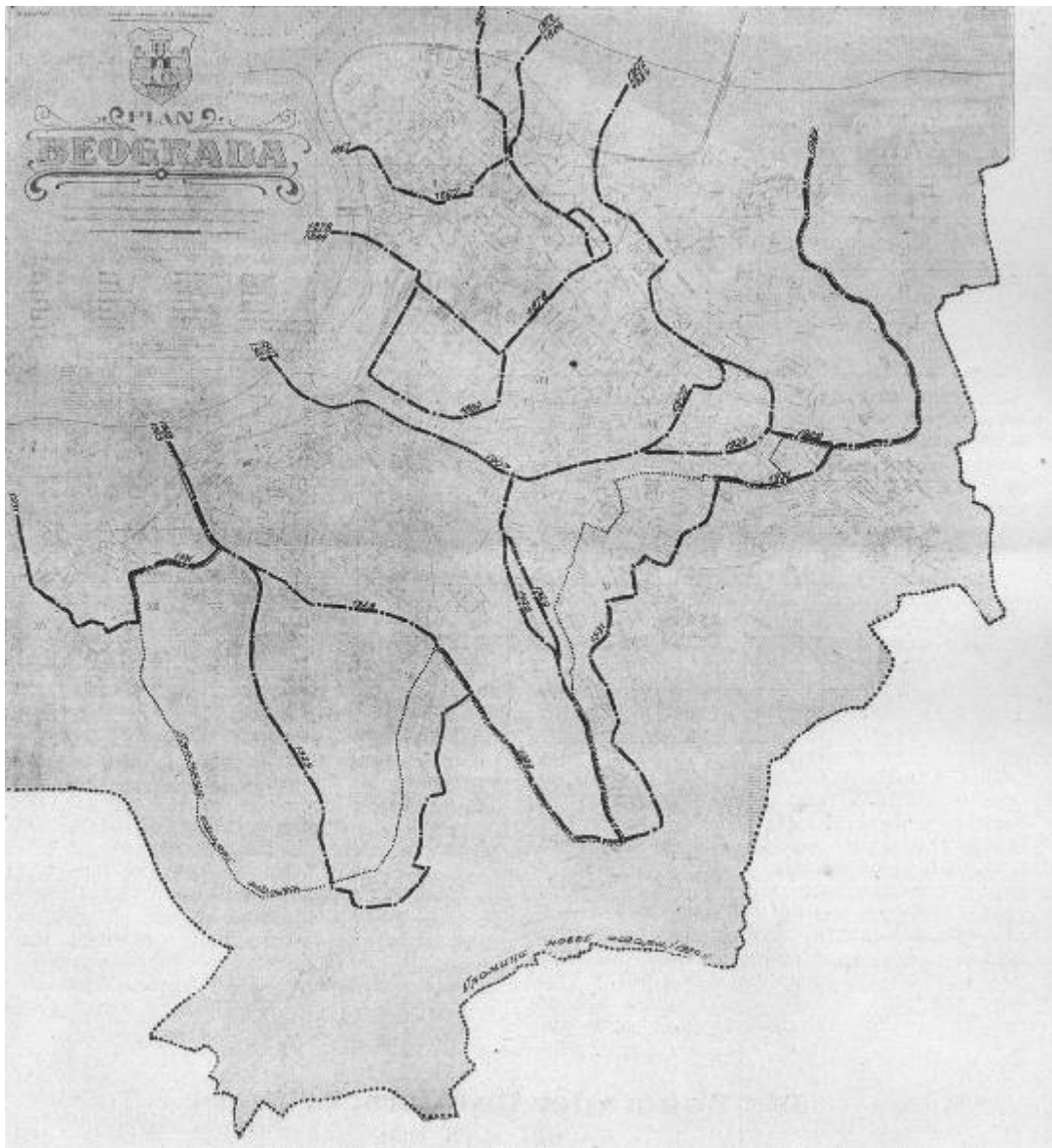
¹⁴⁹ Извештај Комисије за утврђивање граница атара Општине Београдске, 16. Новембар 1901. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 491, фас. III–6–6)

¹⁵⁰ Поповић, 1932в, стр. 709.

¹⁵¹ Аноним. (1934). Карактеристике становништва најновијег атара Општине града Београда. *БОН*, 1–3, ст. 3

¹⁵² Исто.

делом долине Мокролушког потока, затим целим насељем Краља Александра Карађорђевића, падином Великог Врачара (Звездаре) ка Миријеву, па нижим теренима до Миријевског потока и његовог ушћа у Дунав код Роспи ћуприје.

Сл. 11. Приказ ширења београдског атара и грађевинског реона од 1867 до 1931. године (Поповић, 1932в: 709)

Проширењем атара од 1. априла 1934. године Београду су припојене општине: Вишњица, Миријево, Мали и Велики Мокри Луг, Кумодраж, Јајинци, Ресник, Кнежевац, Жарково, Железник, Бежанија, Земун, Борча и Овча. Поред тога у састав атара су ушле и дунавске аде код Великог Села и према Коваччком риту, као и делови атара Панчевачке општине.¹⁵³ Тако је атар

¹⁵³ Аноним. (1934). Проширење атара Општине града Београда. *Општинске новине*, 14, стр. 117–120.

обухватао површину од 45.211 ха.¹⁵⁴ Међутим, убрзо се испоставило да овако велика територија прелазила потребе и управљачке могућности Београда, па је већ годину дана касније, 15. априла 1935, атар знатно смањен, на површину од око 14.000 ха. То је била последња промена границе атара у међуратном периоду, а у саставу Београду су се нашли град Земун са предграђима Францтал и Горња варош, као и велика пољопривредна земљишта на северозападу, приближно до висине Аде Војна башта (Ада Бегалица). У београдском атару је био и део општине Бежанија, такозвано Бежанијско поље и потез Циглана до Водоцрпа на каналу Галовица. Са леве обале Дунава, у атару су били делови Борче, и то: Црвенка, острво Кожара и део земљишта Крњаче до тока Каловите, док су ка истоку и југу граница није мењала у односу на ону из 1934. (сл. 12).

Сл. 12. Територија атара Општине града Београда, након спајања Београда и Земуна 1934. (РГЗ, без сигнатуре)

Грађевински реон и његово ширење

Територија атара је била подељена на грађевински реон и појас између реона и атарске границе. У реону су важила не само одређена правила развоја и раста града која су се тичала оних који су градили, већ и правила која су обавезивала Општину да на том подручју просеца и калдрмише улице, уводи инфраструктуре, контролише изградњу објеката, итд. Београд је током целе своје

¹⁵⁴ Нешић, М. (1935). За смањење београдског атара. *БОИ*, 2, стр. 72.

модерне историје био суочен са изазовима ширења „ванградског“ ткива које није било праћено одговарајућим ширењем општинске административно територијалне надлежности, што значи да изградња није могла бити плански регулисана. Град никада није нарастао преко подручја општинског атара, али је раст преко граница грађевинског реона била редовна појава. Будући да је град непрестано растао, то је београдска општина у више махова била принуђена да проширивањем реона накнадно уведе одређени комунални ред у већ изграђено ткиво. Грађевински реон је од 1867. године прошириван 1878, 1984, 1907, 1924, 1928, 1929, 1931, 1932. и последњи пут у међуратном периоду 1934. године.¹⁵⁵ (Табела 4).

Табела 4. Повећање грађевинског реона, атара и становника Београда у периоду 1867–1934. (урадила З. Вуксановић-Мацура на основу: Аратиновић, 1932: 261; Миленковић, 1934: 255; Нешић, 1935: 73; Мишковић, 2010: 71)

Година	Површина грађевинског реона у ха	Површина општинског атара у ха	Број становника
1867	203		24.800
1878	463		
1884	576		35.000
1901	576	3.307	1900: 70.000
1907	1.091		1910: 90.000
1924	1.148		160.000
1928	2.317		215.200
1929	2.697	8.585	229.200
1931	2.858		260.000
1932	2.974		275.000
1933	3.320		287.000
1934		45.211	300.000
1935		18.000	
1940		18.000	320.000

У годинама при крају 19. века, градски садржаји су се постепено преливали преко реонске границе. На *Плану вароши Београда* из 1903.¹⁵⁶ на коме је уцртана границе реона постављена још 1890, види се да ванреонску позицији нису имале само сиротињске четврти, већ и друге урбане структуре које би требало да се налазе унутар целине града, попут дунавске индустријске зона и околних

¹⁵⁵ Поповић, 1932в, стр. 709; Vuksanović-Anić, D. (1968). Urbanistički razvitak Beograda u periodu između dva svetska rata (1919–1941). *Istorija XX veka, Zbornik rakova IX*, str. 457–461, 473..

¹⁵⁶ *План вароши Београда*. Израђен у канализационом одсеку 1903. (НБС, Кр III 2438)

циглана, Јеврејског и Новог гробља, или главног водоводног резервоара у Војвођанској улици.

Значајније проширење реона уследило је 1907. године, а ова граница је учртана и на *Плану града Београда* из 1921.¹⁵⁷ Тако су пред почетак израде Генералног плана ван реона биле следеће мање или више насељене зоне: блокови у формирању око Милишићеве улице (данас Светог Николе); лева падина Булбулдерског потока ниже Ђерма; блокови између Смедеревског друма (Краља Александра улица) и Миријевског пута (Милана Ракића) све до данашње зоне Цветкове пијаце; простор од Господарског пута (Господара Вучића) до Црвеног крста са 27 углавном формираних блокова, али и оних који су били у процесу формирања. Изван реона било је и огромно јужно подручје у коме су били блокови с обе стране Мокролушког потока из којих ће изнићи Душановац, затим Вождовац од Топовских шупа (Аутокоманде) до Вождовачке цркве; и на западу Ђурђево брдо и Сењак.¹⁵⁸ Ван реона и даље је била цела дунавска индустријска зона, већи број циглана и оба гробља. Ван реона су биле и циглане на подручју Булбулдера, Смедеревског друма, Господарског пута, као и сва индустријска предузећа на левој обали Мокролушког потока, те Топчидер, Топчидерско и Бањичко брдо са војним објектима и полигонима.

Након усвајања ГП 1924. године стање је било још горе. Површина ванреонског Београда није била ништа мања од дела који је био покривен реонским правилима. Био је то подједнако важан део града, али који се развијао без правила и прописа. Реонска граница је 1924. године незнатно проширена на блокове дуж Смедеревског друма (од Ђерма до Лиона), док је остали део остао исти као и 1907. године. Због тога, Београдска општина није могла да прати раст и изградњу великог дела територије која ће 1929, свега пет година касније, ући у састав територије која подлеже правилима о изградњи.

Значајно померање реонске граница изведено је 1928, када је површина реона повећана готово два пута. Још једно проширење уследило је 1929, упоредо с тадашњим проширењем атара. Укључивањем подручја Чукарице 1931. године реоном су била обухваћена скоро сва периферијска насеља, изузев делова јужно

¹⁵⁷ *План града Београда* из 1921. (МГБ, Ур-3862–3865)

¹⁵⁸ Vuksanović-Macura, 2012a, str. 50–51.

од Смедеревског друма и Господара Вучића. Велико проширење реона датира из 1934. када је Београду припојен Земун и укупан терен будућег Новог Београда.

Ширење изграђеног ткива

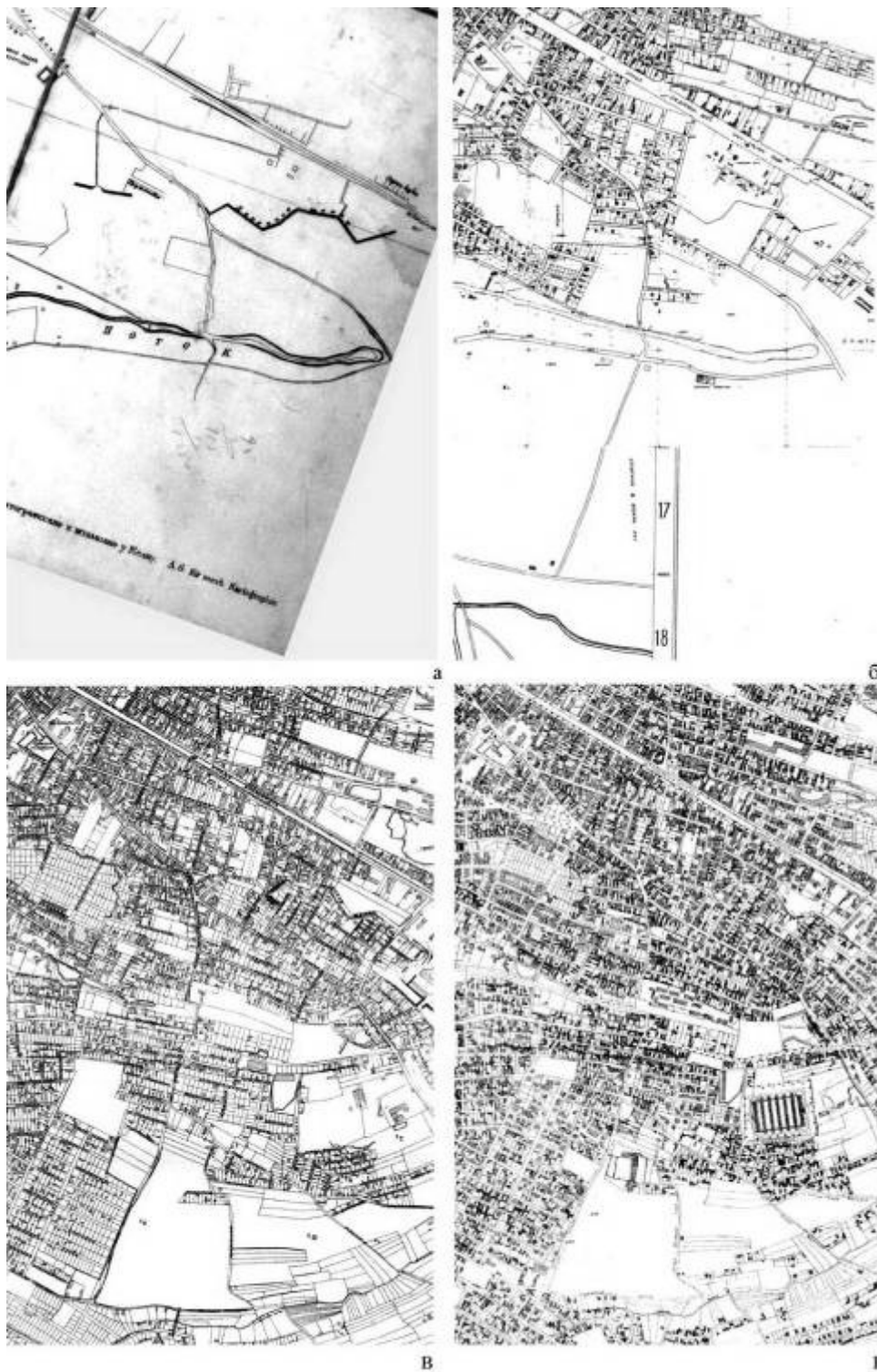
Пораст становништва Београда у периоду од две међуратне деценије од 112.000 на 340.000 особа морао је да буде праћен и обимном изградњом, пре свега стамбеном. Чињеница да је највећи део оних који су се досељавали у Београд припадао сеоској сиротињи имала је значајне последице по поступак и резултат ширења града. За решавање стамбеног питања постојала су, скоро без изузетка, свега два начина – изнајмљивање стана од рентијера, или изградња сопственог дома.¹⁵⁹ Тако се изграђено ткиво ширило преко старих градских периферија, било кроз самоградњу коју су предузимале породице било путем рентијерске изградње, некада у оквирима грађевинског реона, али врло често и ван њега.

Људи који су пристизали у Београд куповали су парцеле од земљопоседника који су препродавали имања коју су имали, наследили или купили. Такав поступак се називао „шпекулација земљиштем“ и сматрао се за новчано уносним и етички исправним. Тај посао је био посебно исплатив када се шпекулисало са земљиштем ван грађевинског реона. Њиме су се бавили сви који су могли, од појединаца, преко грађевинских предузећа и банака, до Општине и министарстава. Важна одлика овако насталог ткива, којим је град продирао у отворене пределе, била је његова „изграђено-неизграђена“ структура.

На ситуационим плановима Београда из 1903, 1921. и 1932–33. и касније, 1955. године, лако се уочава да је основни вид ширења Београда био такав да су мањи или већи блокови кућа ницали на њивама и утринама, стварајући предео налик „пачворку“ изграђених и неизграђених површина. (сл. 13) Када овај поступак пратимо на простору Црвеног крста и Пашиног брда (потез са обе стране Улице Грчића Миленка) видимо да је на плану из 1903. то пуст и неизграђен терен. Пар година после рата, на плану из 1921, процес несинхронизоване изградње је веома видан, да би 1932–33. већина блокова већ била изграђена. Касније, 1955. године, овај простор је потпуно дефинисан и међу

¹⁵⁹ Vuksanović-Macura, 2012a, str. 188.

стамбеним блоковима су утиснуте нове намене и подигнути су и други, нестамбени објекти.

Сл. 13. Ширење стамбеног ткива на југоисточној периферији Београда у периоду а) 1903, б) 1921, в) 1932–33. и г) 1955. године.

За простор периферије нису били заинтересовани само сиромашни. У вези с овим Драгомир Поповић је 1932. написао: *Периферија града је или насеобина најсиромашније класе, или тежња богатих грађана за простором и тишином. У оба случаја је чињеница која је врло јака и која се не сме потцењивати*¹⁶⁰.

Сиромашни становници су се у првим послератним годинама настањивали у зонама непосредно уз или преко границе грађевинског реона.¹⁶¹ Унутар граница реона, најсиромашнији су живели у бесправно подигнутим страћарама у насељима беде, попут *Пиштољ-мале*, *Прокопа* или *Јатаган-мале*. Сиромашни су градили и скромне куће. Велики део сиромашног грађанства куповао је плацеве иза границе грађевинског реона, на ближеј или даљеј периферији и често бесправно зидао своје домове, постепено формирајући нова предграђа. Градња изван грађевинског реона не само да је била јефтинија, услед високих цена плацева унутар реонске границе, већ и за масу сиромашних Београђана готово једино могуће решење да дођу до колико-толико пристојног стана.

Главни простор који су насељавали имућни становници били су Топчидерско брдо¹⁶² и Дедиње, а делом и јужна падина Старог Сењака. Почетком 20. века, Топчидерско брдо и Стари Сењак великим делом су били под виноградима и ненастањени. Површина овог подручја била је два пута већа од *Вароши у Шанцу*. Као и друге периферије, тако је и Топчидерско брдо постало место где се после 1918. насељавала сиротиња,¹⁶³ а крајем 1920-их овде је било свега око 230 кућа, рачунајући и оне у виноградима. Дедиње, које се настављало на Топчидерско брдо, било је почетком 20. века сасвим пусто, а његова западна падина све до долине Топчидерске реке, била је под шумом попут оне у Кошутњаку. На врху Дедиња, Краљ Александар је од 1924. до 1929. године подизао двор и парк на имању великом око 130 ха. Овим поступком краљ је утицао да Дедиње, а такође и Топчидерско брдо, добију на важности у менталној мапи града и на драматичан пораст цена околних имања.¹⁶⁴ Тридесете године су биле време интензивније изградње овог простора. Власници великих имања

¹⁶⁰ Поповић, 1932б, стр. 706.

¹⁶¹ Vuksanović-Masuga, 2012a, str. 47–58. (Поглавље: 2.2.4. *Sirotinjski krajevi*)

¹⁶² Топоним *Топчидерско брдо* првих деценија 20. века протезао се од врха брда до његових падина изнад ушћа Топчидерске реке, односно траса садашњег Булеvara војводе Путника није представљала границу између Топчидерског брда и Сењака као што је то данас.

¹⁶³ Аноним. (1930). Конференција општине Београдске са представницима грађана и комуналних друштава са периферије Београда, *Београдске општинске новине*, 14, 721.

¹⁶⁴ Станојевић, М. (1935). Финансијска средства за подизање Београда. *БОН*, 3, стр. 142.

продавали су земљу на основу парцеларних планова. Мада су правила парцелације дозвољавала парцеле величине 1.000 м²,¹⁶⁵ у пракси и на Топчидеру и на Сењаку и на Дедињу сретале су се и парцеле површине до скоро 3.000 м². Велике парцеле су утицале и на могућност куповине плацева. Оне су биле спремане за богате.

2.2.2. Урбана структура и изглед града на почетку 20. века

Функције Београда

Овде ће бити приказане функције, садржаји и изглед Београда у првим деценијама 20. века, што су били улазни параметри важни за будући Генерални план. Још од времена пресељења престонице из Крагујевца, Београд је остао главни град Србије, касније и Југославије. Била је то његова најважнија функција око које су се временом умножавале и друге. Трговина на велико, извоз пољопривредних производа и увоз индустријске робе, били су и остали најважнија привредна грана. Транспорт, и железницом и бродом, био је у функцији трговине. Уз њу се традиционално још из 19. века развијало занатство, али и као други видови производње и оно је било *застарело*¹⁶⁶, док је општа констатација била да је индустрија у Београду слабо развијена. Тако је неколико функција – престоничка и трговачка, те војна, финансијска и универзитетска, било окосница развоја Београда и крајем 19. и у првим деценијама 20. века.

Средиште Београда

Изглед Београда с краја 19. века, умногоме условљен некадашњом улогом пограничне отоманске тврђаве и турском стамбеном традицијом, није одговарао улози коју је град стекао на Берлинском конгресу. Тај паланачки изглед, непримерен новим друштвеним тежњама, био је видан и у првим деценијама 20. века. Град је био без артикулисаних јавних површина, без тргова и булевара, с хаотично разбацаним јавним зградама и свега неколико амбијената, попут простора Малог Пијаца, за које је могло да се каже да су европски.

¹⁶⁵ *Грађевинска подела Београда и услови за парцелисање земљишта*, 26. мај 1933. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 490)

¹⁶⁶ Вучо, Н. (1974). Привредни развој града од 1919. до 1941. У В. Чубриловић (ур.), *Историја Београда: двадесети век* (стр.197–268). Београд: Српска академија наука и уметности.

Један од значајних проблема који су истицали и политичка и професионална елита на прелазу у 20. век, био је недостатак репрезентативног средишта, које би својим изгледом и унутрашњим садржајем свакоме могло да саопшти да се налази у престоници суверене и слободне земље.¹⁶⁷ Амбијент који се издвајао по својој уређености, али и по потенцијалу, био је комплекс државно-управних зграда чија је изградња започета у широј зони раскрснице улица Кнеза Милоша и Немањине.¹⁶⁸ До почетка 1920-их на ширем простору већ су постојали Офицерски дом, Офицерска задруга, Касарна Првог пука, зграде коњичког пука, неколико објеката за министарства. Каснија оријентација ГП 1923–24. и ОГБ ка комплетирању овог ансамбла показале се и видовитом и успешном.

Београдски *suti*¹⁶⁹, како је уобичајено у међуратном периоду називано пословно-трговачко средиште, развио се постепеним померањем некадашње чаршије која се од половине 19. века налазила у зонама око улица Краља Петра и Васине, ка Кнез Михајловој улици и даље дуж Улице краља Милана. Упоредо са овим чаршијска матрица се трансформисала у модеран градски центар.¹⁷⁰ Ширење града природно је повукло и центар града за собом, па је већ 1920-их пословно средиште било добро учвршћено на Теразијама. Изградња вишеспратница, укрштање трамвајских линија и улица, доприносило је атрактивности овог места. Утицај Теразија се центрифугално ширио дуж свих излазних праваца и доприносио је и одржавању трговачке снаге Кнез Михајлове и Краља Милана улице.

Градски тргови

Тргови јесу били болна тачка Београда. Трг као јавни простор на коме се одвија друштвени живот града није био познат у Србији турског периода.¹⁷¹ То се касније протегло и на 19. век када је Београд радио на брисању турских трагова и прихватању европских урбаних елемената. Да се у београдској средини

¹⁶⁷ С[тефановић], Ј. (1910). Регулација Београда. *Српски технички лист*, 50, стр. 369–370. Слична однос према престоници као *визуелном симболу* новоформиране државе постојао је и у другим државама насталим након распада Отоманског и Аустроугарског царства. (Видети: Gunzburger-Makaš & Damjanović-Conley, 2010; Stanoeva, 2010, str. 94)

¹⁶⁸ Максимовић, 1980, стр. 253.

¹⁶⁹ Термин *suti* (*city*) за централну градску зону коришћен је и нацрту програма и у самом програму за међународни конкурса (ОГБ, 1920, стр.15; ОГБ, 1921, стр. 8).

¹⁷⁰ Macura, 1984, str. 120–124.

¹⁷¹ Đokić, V. (2004). *Urbana morfologija: grad i gradski trg*. Beograd: Arhitektonski fakultet, str. 254–261.

није увек знало о каквом елементу је реч, можда најбоље говоре реченице из Извештаја комисије за ГП 1923–24. у којима се под појмом трга подразумевају простори од класичног, какав је био Позоришни трг који у новом ГП *добива такав облик да постаје погодан саобраћајни чвор прве врсте*, а биће и *трговачки центар са новом брзом*, преко Краљевог трга (некадашња Велика пијаца) који ће после преуређења бити *обрађен као парк који би грађевинама појачавао леп изглед*, па све до локалних пијаца, попут Цветног трга, за који се каже да је *по величини и свом облику (...) непогодан да и даље остане као тржиште за животне намирнице*.¹⁷² У сложеној урбаној структури европског града ипак су се јасно разликовале пијаце, раскршћа, паркови итд. Трг је у Београду најпре схватан као део саобраћајне инфраструктуре,¹⁷³ а потом и као украс града, али не више од тога. Овакав став и однос према тргу може се приписати чињеници да су јавном животу међуратног Београда били много ближи неки други јавни простори на које је био традиционално навикао – корзо, кафана и њена башта, парк, тротоар.

Становање и стамбени крајев

Евидентирање стамбеног фонда Београда које је током 1906–07. године спровела Комисија Суда Општине града Београда чијим радом је руководио статистичар др. Драгиша Ђурић показало је да се у граду налазило приближно 10.500 кућа, око 18.000 станова и око 36.000 соба.¹⁷⁴ Једна кућа је у просеку имала 1,7 стана, а један стан је просечно имао 2 просторије. Попис је показао да је скоро 75% станова у Београду било неусловно и опасно по здравље станара, а око 60% пренасељено.¹⁷⁵ Квалитетан стамбени фонд чиниле су зграде са више станова или породичне куће, као и спратне стамбено-пословне палате, чије подизање је започело још крајем 19. века.¹⁷⁶ Њихову изградњу финансирали су богати инвеститори који су ангажовали признате инжењере, архитекте и градитеље за пројектовање и грађење.

¹⁷² ОГБ, 1923, стр. 10, 11, 22.

¹⁷³ То можемо видети и у конкурсном раду Милана Злоковића за тргове Београда из 1937. (Злоковић, М. (1937). Један од предлога за уређење ужег центра Београда. *Годишњак Техничког факултета универзитета у Београду 1936–1937*, 124–129.)

¹⁷⁴ Наведено према: Mišković, N. (2011). Housing Shortage and Communal Politics in European Cities around 1900: The Cases of Basel 1889 and Belgrade 1906. *Studies in History*, 26, 1, str. 74.

¹⁷⁵ Наведено према: Стојановић, 2008, стр 89.

¹⁷⁶ Несторовић, 2006, стр. 446–451; Ротер-Благојевић, 2006, стр. 53–57.

Уочи рата, 1914. у Београду је могло да буде око 21.000 станова, углавном подигнутих у *авлијским зградама*.¹⁷⁷ За време рата град је изгубио око 30% станова – срушено је око 25%, а на друге начине упропашћено око 5%. Због тога је стамбени фонд био значајно смањен, па је 1919. години у граду могло да буде око 14.700 станова. У периоду 1919–1921. године изграђено је приближно 700 легално подигнутих станова, а у град се доселило око 21.000 становника, односно, у првим послератним годинама, на један новоподигнути стан долазило је 30 нових становника града. Због тако изражене стамбене несташице, нелегална градња је била један и готово једини начин да се дође до стана.¹⁷⁸

Јавно зеленило

Још је Емилијан Јосимовић 1867. писао да са нестанком турских башти нестаје значајан зелени фонд града, те је излаз видео у постепеном увођењу јавних зелених површина у градско ткиво.¹⁷⁹ Најважнији парковски простор Београда са краја 19. века био је Горњи Калемегдан где су се одвијала културно-забавна дешавања и где је: *наш јавни живот, једним делом, пренесен*¹⁸⁰. Били су ту још и Академски и Финансијски парк, као и Ботаничка башта.¹⁸¹ У то време изграђени Београд био је врло близу отворених предела, тако да је могло да се каже да му природа, мада није била пошумљена, није недостајала.¹⁸² Након 1918. град је био окупиран проблемима недостатка станова, блатњавим улицама, покиданим инфраструктурама, па се на формирању зелених простора није много радило, мада се о њему мислило.¹⁸³

Привредна подручја

Када се ради о огромним ратним разарањима београдске привреде, она су несумњиво била најизраженија у штети коју је претрпела индустрија¹⁸⁴. И поред тога, развојне могућности српске индустрије, као и Београдске, биле су *сасвим*

¹⁷⁷ *Авлијска зграда* је приземна, ређе спратна зграда у којој су се станови обично састављени од собе и кујне, низали дуж једне или обе ивице уске и дугачке парцеле. (Vuksanović-Macura, 2012a, str. 30, 36).

¹⁷⁸ Vuksanović-Macura, 2012a, str. 30–31.

¹⁷⁹ Јосимовић, 1867, стр. 3.

¹⁸⁰ Трипковић, 1907, стр. 47. (Наведено према: Вуксановић-Мацура и Ћоровић, 2013, стр. 228)

¹⁸¹ Милановић, 2006, стр. 55, 57, 61.

¹⁸² *Umgebung von Semlin*, 1898. (KAW, GIB-058-2)

¹⁸³ ОГБ, 1923, стр.

¹⁸⁴ Вучо, 1974, стр. 197.

позитивно оцењиване.¹⁸⁵ **Најстарија индустријско-привредна зона Београда била је Савамалска привредна трака, која је потицала још из 19. века.** Она је испред себе имала теретно и путничко пристаниште који су диктирали њен карактер. Пружала се од *испод града* па узводно све до почетка Баре Венеције и имала је велики економски значај за развој Београда.¹⁸⁶ Узводно се налазила Савска индустријска зона. Лежала је уз стари Топчидерски друм (касније Булевар војводе Мишића) и пружала се од ширег простора Мостара до Топчидерске реке. Почетни садржаји, пред крај 19. века, били су Вајфертова пивара и Монопол дувана,¹⁸⁷ да би с ширењем вароши ка Топчидеру и Сењаку овде били подигнути и други погони – Млин, Гођевчева фабрика, Пробирница и Фабрика жигица.¹⁸⁸

Дунавска индустријска зона је постепено израстала на прелазу векова и свој пуни развој доживела после 1918. године.¹⁸⁹ Пружала се од Јеврејске махале па углавном Улицом високог Стевана и Кнез Милетином до Лаудоновог шанца где је почињала сеоска општина Вишњица. На плану из 1921, овде се појављују Стругара, Платнара, проширена Кланице и Фабрика вунених производа.

Циглане су биле размештене у многим деловима града где је постојала квалитетна глина за производњу опеке и црепа. Велики комплекси су се налазили на североисточном ободу, на терену који је захватао простор између Кнез Милетине улице, Вишњичког друма, Лаудоновог шанца и Новог гробља.¹⁹⁰ Такође, у широј зони Миријевског друма (данас Милана Ракића) и Смедеревског друма (данас Булевар краља Александра) налазило се десетак циглана. Проблем са свим овим погонима је био што су, по престанку експлоатације земље, иза њих остајали некултивисани површински копови који су представљали додатни, велики трошак при рекултивацији терена и припреми за неку другу намену.

¹⁸⁵ Чалић, М-Ж. (2004). *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*. Београд: Слио, стр. 205.

¹⁸⁶ Ротер-Благојевић, М. (1998). Прилог проучавању настанка и развоја насеља на простору савске падине и трансформације његовог развијеног изгледа. У *Зборник радова са Курса архитектонска организација простора 1997–98* (стр. 91–132). Београд: Архитектонски факултет, стр 115.

¹⁸⁷ *План Београда, удесио Бешлић* (КАВ, ГИВ-057)

¹⁸⁸ *План града Београда*, 1921. (МГБ, Ур-3862, 3863, 3864, 3865)

¹⁸⁹ Михајлов, С. (2011). Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. до средине 20 века. *Наслеђе XII*, 109–116.

¹⁹⁰ *План града Београда*, 1921. (МГБ, Ур-3862, 3863, 3864, 3865)

Железница, пруге и станица

У јакој спрези са индустријским зонама и појединачним погонима била је железница, њене главне пруге, индустријски одвојци за поједина предузећа и станице. Развој железнице је био диктиран још 1878, на Берлинском конгресу, када је Србији стављено у задатак да изградњом пруга на својој територији обезбеди везу између Европе и Блиског истока. Један од раних нацрта, уређен вероватно одмах након конгреса, предвиђао је, што се Београда тиче, трасу и железничку станицу у Мокролушкој долини.¹⁹¹ Касније 1884. приступни колосеци и зграда железничке станице Београд били су изграђени знатно ближе граду, на терену насуте *Баре Венеције*.¹⁹²

Крајем 19. века цео склоп потребних пруга – путничке, теретне и ранжирне, био је смештен у релативно узаној траци уз Моравску улицу (данас Савска). Пруга која 1899. године саграђена претежно за потребе Кланице, касније је прерасла у индустријску пругу за опслуживање дунавске индустријске зоне.¹⁹³ Од главне кичме Земун – Савски мост – станица Београд, одвајао се железнички правац који је водио кроз топчидерску долину, где је била мала станица Топчидер, ка југу, за Ниш, са одвојком за Лајковац и Ваљево. Један мали крак водио је ка Фабрици шећера на Чукарици.¹⁹⁴

Улична мрежа и регулисање улица

Један од највећих послова које је Београд континуирано спроводио током целог међуратног периода било је регулисање постојеће уличне мреже и просецање нових улица, било кроз постојеће ткиво било кроз поља на којима је градња тек ницала, а све у циљу формирања једног функционалног система улица. Поступак формирања уличног система и регулације улица је долазио из времена од пре рата, тачније још из 19. века и настављен је после 1918.¹⁹⁵ У

¹⁹¹ Овај пројекат је састављен од већег броја секција великог формата и обухвата простор целе тадашње Србије. Београдска железничка станица по овом пројекту је требало да буде лоцирана од будуће Аутокоманде па узводно Мокролушким потоком у дужини од неких 500–600 м. (КАW, ВІХс 789)

¹⁹² Миленковић, П. (1936). *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*. Београд: [б. и.], стр. 55.

¹⁹³ Михајлов, 2012, стр. 96–98.

¹⁹⁴ *Карта Београда*, 1945. (ВГИ, без сигнатуре)

¹⁹⁵ У Архиву Београда (ИАБ, ОГБ–ТД–КО) налазе се ситуациони планови улица са свим регулационим елементима, као и пројекти за изградњу појединих улица. Грађа је распоређена по словима азбуке. Ту се налази грађа од краја 19. века до 1944. године. Најстарији планови потичу из 1892. године за Симину и Југовићеву улицу.

основи он се састојао од две операције – од регулације и нивелације, које су понекад биле извођене истовремено, а некада једна за другом.

Није се радило само о просецању кроз изграђени или неизграђени простор већ и о другим врстама радова. Обим ових радова може се видети из чињенице да су почетком двадесетих година Булбулдерски и Чубурски поток текли уз Славујску улицу (данас Димитрија Туцовића), односно планирану трасу Реонске улице (данас Јужни булевар), а Мокролушки поток уз Мокролушки друм (касније Улица војводе Мишића, па Франше Депенера). *Просецање нових улица и њихово уређење (...) извршење потребне експропријације и апропријације које су последица регулације, све ово чини да је ова грана послова захтевала великог и напорног рада, како би се на време удовољило овим захтевима приватних лица и осталих техничких одељења овога Суда, те да послови буду на време и без препреке завршени.*¹⁹⁶ Све то је захтевало значајне трошкове и дуго време.

Ванградске целине

Велике ванградске целине налазиле су се углавном у рубном појасу Београда, иза његове периферије те самим тим почетком 1920-их нису биле обухваћене ни ГП, ни грађевинским реоном. Њихов развој био је мотивисан привредним, војним, резиденцијалним, рекреативним, па и симболичким потребама краља и круга око њега, владе и елите, те војске, а само донекле потребама ОГБ. Најстарији комплекс био је Топчидер са Кошутњаком. Почетком 1830-их Топчидер је постао резиденцијални комплекс Кнеза Милоша, а Кошутњак задржао стару функцију ловишта.¹⁹⁷ Раних 1840-их у Топчидеру је почело формирање парка, који ће убрзо постати излетиште Београђана.¹⁹⁸ Такође, ту је у другој половини 19. века формирана Топчидерска економија. Краљ Александар је почетком 1920-их изнад Топчидера на површини од око 130 ха, започео изградњу дворског ансамбла и парка.¹⁹⁹ Источно од двора, на Бањичком брду, био је војни комплекс 18. пешадијског пука. Даље, друмом ка

¹⁹⁶ Извештај о раду Одсека Катастра Општине града Београда, 1. 1. 1934. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОК, кутија 482)

¹⁹⁷ Вујовић, Б. (1994). *Београд у прошлости и садашњости*. Београд: Драганић, стр. 270–271.

¹⁹⁸ Ćorović, D. (2010). Three parks in nineteenth century Belgrade. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 24, 1–2, str. 80–83.

¹⁹⁹ Ignjatović, A. (2007). *Jugoslovenstvo u Arhitekturi 1904–1941*. Beograd: Građevinska knjiga, str 201; Бабац, Д., Борић, Т., Црвенковић, Б., Тодоровић, Ј., Радовановић, А. (2012). *Дворски комплекс на Дедињу*. Београд: Завод за уџбенике.

Раљи пут је водио на Авалу.²⁰⁰ Од виталног интереса за град, било је водозахватно подручје београдског водовода на простору преко пута Аде Циганлије, на десној обали Саве, које је датирало још из задње деценије 19. века.²⁰¹ Сви ови комплекси су у првим деценијама 20. века били ван града.

2.2.3. Финансирање изградње Београда после 1918. године

Последице проширене и допуњене престоничке улоге Београда после 1918. биле су вишеструке: културне, економске, социјалне, војне, репрезентативне. Њихов развој захтевао је различите видове просторних интервенција и изградње, а тиме и Београда, што је захтевало и финансирање из више извора. Класификацију различитих извора финансирања дао је општински архитекта Драгомир Поповић, који пише: *Ако се изузме оно што је Држава урадила у Београду (железница, мостови, јавне зграде и др) целокупно остало грађевинско и техничко подизање Београда (без електрике и трамваја), од после рата па до данас, изведено је или контролисано од стране Техничке дирекције Општине града Београда*²⁰² и додаје да је *[з]ро остале грађевинске делатности Београда за последње две деценије био је (...) у приватним рукама*²⁰³. То су била четири главна финансијера изградње Београда у међуратном периоду: држава, Општина, Дирекција трамваја и осветљења (ДТО) и приватни сектор. Генерално говорећи, Београд је у међуратном периоду прошао кроз четири фазе финансирања изградње и уређивања града. Почетна фаза била је обнова Београда после рата и трајала је током 1919. и 1920. године. Следе фазе обимне стамбене изградње у периоду од 1921. до 1925; затим интензивне изградње и уређивања града од 1926. до 1931. Четврта етапа, од 1932. до 1937, била је време државних пројеката и стагнације активности ОГБ на уређивању Београда, а овај период се поклапа са постепеним изласком из светске економске кризе.

²⁰⁰ Ignjatović, 2007, str. 213–229.

²⁰¹ Петровић, С. (1934). Водовод. *БОН*, 1–3, 246.

²⁰² Поповић, Д. (1938). Техничка Дирекција. *БОН*, 12, стр. 960.

²⁰³ Исто, стр. 970.

Државне инвестиције у изградњу Београда

Инжењер Веселин Лучић, велики дародавац Београдском универзитету и задужбинар, 1927 пише: *Но када се има у виду, да се напредак сваке државе огледа и цени према уређењу и изгледу њеног главног града, јасно је, да еминентни интереси државе захтевају да и она обилно помогне општини, како би се што пре дошло до савремено уређене престонице. Држава ово може испунити на тај начин, што ће примити на себе израду: мостова преко Саве и Дунава, извесних путева за околину београдску, као и кејова са пристаништима, савским и дунавским, јер ће ови објекти служити у истој мери државним потребама, као и Београду, за чији су напредак неопходни*²⁰⁴.

Држава, односно нова Краљевина СХС, означавајући Београд престоницом прихватила је да финансира изградњу државних објеката које је требало подићи у граду, као што су јавне зграде, мостови, војни објекти, железница, путеви, постројења за целокупан поштански, телеграфско-телефонски и аутомобилски саобраћај и сл., а који су били у директној функцији државе, распрострања и јачања њене власти на целокупној територији земље, али које су и репрезентовале Краљевину.²⁰⁵ Кад је реч о јавним зградама то су биле административно-управне зграда, верске, школске и просветне зграде, санитарске зграде, привредне зграде, а и стамбене и остале зграде.

Међутим, држава је очекивала да у њеним трошковима учествује и Београда. Проблем који је београдска власт имала у вези с финансијама долазио је између осталог и од притиска који је на његов буџет вршила држава. У вези с овим, општински одборник Богдан Крекић, рекао је током дискусије о буџету за 1935/36: *Београдска је општина и сувише оптерећена пословима као експонент државе, а о трошку Београдских грађана.*²⁰⁶ Крекић није био за то да држава помаже београдске послове већ сматра да *треба тражити да држава плаћа кирије за своје установе, као и да плати општини оно што од ње узме: електрику, воду и друго*²⁰⁷. Тако је поводом проблема да је Београд финансирао неке државне ставке, председник општине Влада Илић тражио од министарства

²⁰⁴ Лучић, В. (1927). *О уређивању Београда: неколико напомена у вези са предстојећим општинским радовима*, Београд: [б.и.], стр. 3

²⁰⁵ Тошева, 2013, стр. 112.

²⁰⁶ Аноним. (1935). Дискусија о буџету Градског поглаварства за 1935/36 год. *БОН*, 2, стр. 184.

²⁰⁷ Исто.

правде да се судови и неке друге установе изузму из општинског издржавања и пређу на терет државног буџета²⁰⁸.

Држава је сматрала да финансирање изградње везних саобраћајница између државне мреже и мостова и градске уличне мреже треба да сноси град. Шефкија Бехмен, заступник министра саобраћаја, на свечаном отварању моста преко Дунава, 1935, рекао је између осталог и ово: *У низу најпречих потреба била је и веза целог Баната са Београдом и преко њега са јужним делом државе и даље са Морем*²⁰⁹. Мост је био саграђен и требало је да буде повезан са градском мрежом о трошку Београда. Председник општине Влада Илић није био мишљења да реализација овог државног интереса о повезивању Баната, преко престонице са јужним делом државе треба финансијски да терети само Београд.

Још један проблем који је Београдска општина имала са државом био је што ова није плаћала закуп за општинска земљишта која је временом заузимала. ОГБ је октобра 1935. тражила од Министра финансија да се комисијски утврди која је то све општинска имања држи самовласно заузела притом не плаћајући кирију. После рада комисије, утврђено је да су скоро сва министарства без надокнаде заузимала општинска земљишта. Према допису председника Владе Илића Министру финансија, радило се о око 40 имања са *преко три милиона квадратних метара, [што] представља вредност од неколико стотина милион динара*²¹⁰. Другим речима, о површини која је износила око 10% укупне површине грађевинског реона. Највеће земљиште које је држава заузела била је Бара Венеција на којој су развијани железнички капацитети. Предлог Београда у вези са свим овом земљиштима био је да држава или откупи речена имања, јер је на њима саградила своје зграде, или да плати закуп за период 1919–1935. године. Минимална вредност годишње закупнине ових имања, према речима председника Илића, износи око 10.500.000 динара, што би значило да је држава дужна Београду по минималним ценама око 160.000.000 динара, или око једне половине годишњег буџета Београда.²¹¹

²⁰⁸ Аноним. (1935). Изјава председника града Београда г. В. Илића представницима штампе о намерама нове градске управе, *БОН*, 2, стр. 115.

²⁰⁹ Аноним. (1934). Њ.Кр. Вис. Кнез Павле, у присуству намесника ГГ. Станковића и Перовића, предао је саобраћају мости Њ.В. Краља Петра II и пругу Београд – Панчево, *Политика*, 11 новембар, стр. 1.

²¹⁰ АЈ, фонд 148 – Министарство саобраћаја, К 18749/35.

²¹¹ Исто.

Општина инвестира у изградњу Београда

Поред престоничке улоге, Београд је био и град својих грађана. Општина града Београда је финансирала изградњу комуналних и социјалних објеката, од улица и инфраструктура до дечјих игралишта и пијаца. Један део потребних капацитета из социјалне области финансиран је средствима добротворних организација, а ови капацитети преношени су општини на даље управљање.²¹² Мањи део комуналног система за неке крајеве Београда био је финансиран кроз партнерство ОГБ и субјеката који су стајали иза ових крајева, било предузећа која су их изграђивала, било власника великих имања која су парцелисана, било житеља. Драгомир Поповић посебно помиње Дирекцију трамваја и осветљења (ДТО) јер је ово предузеће имало посебан статус.²¹³ Наиме, београдска управа је контролисала његов рад,²¹⁴ али је оно имало свој засебан буџет,²¹⁵ за разлику од других општинских предузећа. Основни задатак ДТО била је производња и дистрибуција електричне енергије и развијање и одржавање трамвајског система као јавног градског превоза.

Београдска општина је у 1919. и 1920. године улагала у обнову Београда и то највише у обнову грађевинског фонда, као и у водоводну и електро инфраструктуру.²¹⁶ Значајан део улагања долазио је из редовних и ванредних буџетских средстава. Генерално гледано, највише новца из буџета за уређење Београда, издвојено је 1924. и 1929, и то преко 70 милиона динара у свакој од ових година. Од 1931. приметан је пад, па су просечна годишња буџетска средства за уређење града била око 30 милиона динара. Иако је улагање из буџета било знатно, ОГБ је желела да интензивира радове на уређивању Београда. Тако су други велики извор за реализацију ових послова били зајмови које је Општина узимала. У периоду до 1924. општина је узела четири мања зајма од Државне хипотекарне банке, са повољним роковима отплате. Први из 1921. имао је рок отплате 50 година, а остала три 12 и 15 година. Општина је

²¹² Попут Градске болнице на Булбулдеру (касније део Звездаре) подигнуте средствима Задужбине Николе Спасића или са становима за најсиромашније које је подигла добротворка Персида Миленковић (Vuksanović-Masuga, 2012a, str. 110–113).

²¹³ Поповић, 1938, стр. 960.

²¹⁴ Аноним. (1935). Изјава председника града Београда г. В. Илића представницима штампе о намерама нове градске управе. *БОН*, 2, стр. 115.

²¹⁵ Дравић, В. (1931). *Комуналне финансије: студија о финансирању београдске општине од 1882–1928 год.* Београд: [б. и.], стр. 30.

²¹⁶ Драшковић, Р. (1936). *Комуналне финансије Београда.* Београд: [б. и.], стр. 90–91.

1927. узела два доларска зајма – један од „Чез Секјурити Корпорејшен“ из Њујорка од 3 милиона, и други код Босанске банке од 1 милион, оба са роком отплате од 3 године.²¹⁷ Касније, почетком 1930-их Општина је узимала кредите који су били знатно мањи, мада и даље непогодни због кратких рокова отплате, од 3 до 5 година. То је истовремено и период у коме су се снажно осећале последице светске економске кризе, тако да се више неће поновити високе суме које су даване у претходној деценији за изградњу и уређење Београда.

Табела 5. Зајмови које је узимала ОГБ и њихов утрошак по појединим врстама радова у периоду 1921–1934. (урадила З: Вуксановић-Мацура на основу: Драшковић, 1936, 93–96).

Година подизања зајма	Зајам у 000.000 динара		Утрошена средства за поједине врсте радова у 000.000 динара							
	Износ зајма	Анuitети и др расходи	Регулација града	Водоводски радови	Канализациони радови	Калдрмарски радови	Грађевински радови	Парковски радови	Електрични радови	Укупно сви радови
1921	37,0	7,5	0,2	5,1	0,4	12,4	2,3	0,4	8,8	29,6
1923	7,0	-	-	-	-	-	7,0	-	-	7,0
1924	7,0	0,4	-	-	-	3,0	-	-	3,6	6,6
1924	25,0	0,3	-	16,5	-	-	-	-	8,2	24,7
1925										-
1926										-
1927	10,0		-				10,0			10,0
1927	171*	9,8	19,6	15,7	17,5	79,0	10,6	3,9	14,9	161,2
1927	56**	0,8	4,9	4,0	6,1	30,8	8,6	0,8	-	55,2
1928	-		-							-
1929	285,0***	248,7	13,0	1,4	2,0	12,0	6,3	0,6	1,0	36,3
1929	98,0	-	-	-	-	98,0	-	-	-	98,0
1930	18,5	-	-	18,5	-	-	-	-	-	18,5
1931	35,0	-	-	-	-	-	-	35,0	-	35,0
1931	125,0	22,7	-	6,3	35,0	35,5	18,0	-	7,5	102,3
1931	7,5	-	-	-	-	7,5	-	-	-	7,5
1931	6,8	-	-	-	-	-	6,8	-	-	6,8
1931	15,0	15,0	-	-	-	-	-	-	-	-
1931	20,0	-	20,0	-	-	-	-	-	-	20,0
1932	13,5	-	-	-	-	-	-	13,5	-	13,5
1933	-		-							-
1934	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Укупно	937	305,2	57,7	67,5	67,4	278,2	69,6	19,2	44,0	

Напомене: * Зајам од 3 милиона САД \$. Динарска против вредност обрачуната на основу: 1 САД \$ = 56,5 динара. ** Зајам од 1 милиона САД \$. Динарска против вредност обрачуната на основу вредности: 1 САД \$ = 56,5 динара. *** Зајам од 26.000.000 швајцарских франака; динарска против вредност обрачуната према 100 динара = 9,12 швајцарских франака.

²¹⁷ Драшковић, 1936, стр. 102–106.

Средствима из кредита извршени су највећи радови на уређивању Београда у међуратном периоду. Структура ових радова дата је у табели 5, у којој су приказани и сви други зајмови које је ОГБ узимала током година, као и њихов утрошак за поједине врсте радова. Табела показује да су највећи издаци у читавом међуратном периоду били за калдрмисање улица – око 280 милиона. Сви остали трошкови, изузев за паркове, међусобно су били сличне величине, просечно 60–65 милиона динара.

Инвестиције приватног капитала у изградњу Београда

Београд, као престоница нове велике државе, привлачио је домаће и стране организације, централе предузећа и представништва из многих привредних грана, банке и осигуравајуће заводе, новинске куће, културна друштва, добротворне асоцијација и др. Сви они су улагали у Београда. Приватни капитал је улагао у Београд²¹⁸ у распону од привредних објеката, преко стамбено-пословних палата и канцеларијских зграда, па до сасвим скромних павиљона и авлијских зграда.

Поред буџета и кредита изградњу Београда је у великој мери финансирао и сектор подизања станова, кућа и зграда. Радило се о свим врстама објеката, од малих кућа са периферије, па до палата у центру у чијим су приземљима били дућани. У периоду од 1919. до 1938. уложено је приближно 3.795.400.000 динара за изградњу 3.382.000 м² овог простора.²¹⁹ Просечна дугорочна цена стана и пословног простора у међуратном периоду била је око 1.100 дин/м². Историчарка Драга Вуксановић-Анић тумачи да су *приватне инвестиције у изградњу Београда током целог периода између два светска рата представљале највећу и главну ставку у целокупним инвестицијама у грађевинарство Београда*²²⁰.

Највише новца у стамбену изградњу уложено је 1923. више од 530 милиона динара; затим, 1927. када је уложено око 330, да би 1932. било уложено приближно 260 милиона динара.²²¹ Уочава се да је количина новца улагана у стамбену изградња од 1923. па надаље имала тенденцију сталног опадања, без

²¹⁸ Vuksanović-Anić, 1968, str. 497–498.

²¹⁹ Поповић, 1938, стр. 962.

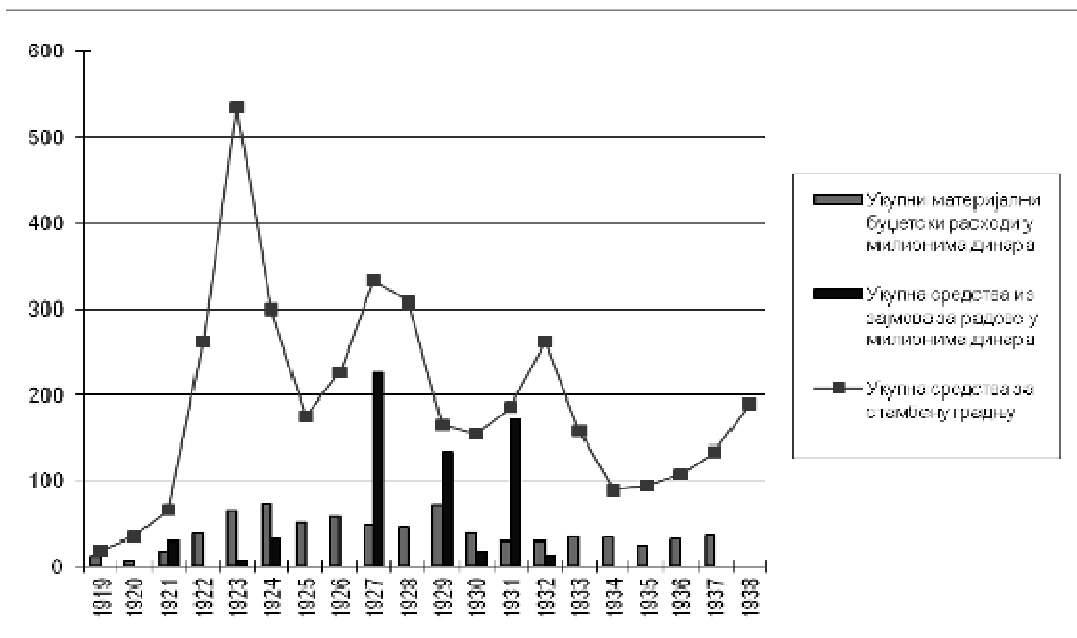
²²⁰ Vuksanović-Anić, 1968, str. 498.

²²¹ Поповић, 1938, стр. 962.

обзира на два шпица из 1927. и 1932. Пред Други светски рат, од 1938, дошло је до поновног оживљавања изградње што се може тумачити као излазак из економске кризе и накнадним задовољењем стамбених потреба које су се јавиле током кризе. Оно што не знамо јесте количина новца која је уложена у нелегалну градњу, а број тако подигнутих објеката био је знатан.²²²

Укупне финансије за изградњу Београда

Када се сва три извора финансирања повежу – зајмови, буџет и сектор станоградње (графикон 2) – јасно се уочава да су приватна средства била најзначајнија у изградњи и уређивању Београда. У периоду од 1922. па до 1931. године, ОГБ је уложила значајна буџетска средства за радове на уличној мрежи, инфраструктури и сл. Затим, као што је речено, у периоду од 1927. до 1929. утрошена су и знатна средства из зајмова. Уочава се да је финансирање уличне мреже и инфраструктуре било усаглашено са стамбеном изградњом. Интензивна стамбена изградња током 1922–1924. године није захтевала велика улагања у улице и инфраструктуру, што ће се десити касније, јер је у то време било могуће градити и у ужим деловима града.

Графикон 2. Средства буџета, зајмова, приватна утрошена између 1919–1938. за уређивање и изградњу Београда. (урадила З. Вукановић-Маџура, на основу: Драшковић, 1936, стр. 93–96; Поповић, 1938, стр. 961–962)

²²² Vuksanović-Macura, 2012a, str. 30–31.

Из свега претходног видимо да су и држава, и Општина, и приватни капитал улагали извесна, а рекло би се и значајна средства у изградњу у Београду. Сваки од ових актера улагао је у објекте за које је законима био задужен, а интересима вољан. Оно што је међутим недостајало јесте координација ових улагања – и временска и просторна. Ту координацију је нудио ГП 1923–24.

3. АНАЛИЗА РАДОВА СА МЕЂУНАРОДНОГ КОНКУРСА ЗА ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН

3.1. УРБАНИСТИЧКИ КОНКУРСИ У ЕВРОПИ И БЕОГРАД

3.1.1. Конкурси у Европи

Урбанистички конкурси, међународни или државни, често су организовани крајем 19. и у првим деценијама 20. века.²²³ Почевши од конкурса за план Беча из 1892–1893.²²⁴ на ком су Ото Вагнер (Otto Wagner, 1841–1918) и Јосеф Штибен (Josef Stübben, 1845–1936) поделили прву награду, преко оних за проширење Барселоне из 1903–05,²²⁵ за Копенхаген из 1908–09,²²⁶ Берлин²²⁷ и Антверпен²²⁸ из 1910, или за Цирих из ратних 1915–18,²²⁹ конкурси су били веома популарни на почецима развоја модерног урбанистичког планирања градова у Европи. Овај тренд је настављен и по завршетку Првог светског рата и већ 1919. године Париз је спровео идејни конкурс за уређење и проширење града.²³⁰ Завршетак рата Европи је донео и стварање нових националних престоница и у многим од њих међународни конкурс је претходио изради генералног плана.²³¹ Међу првима је био конкурс за Београд спроведен 1921–22, о чему ће касније бити више речи. За Анкару²³², нову престоницу Турске, конкурс је реализован 1927, за Братиславу²³³

²²³ Hall, T. (1997). *Planning Europe's Capital Cities: Aspects of Nineteenth-Century Urban Development*. London: Routledge.

²²⁴ Banik-Schweitzer, R. (1999). Urban Visions, Plans, and Projects, 1890-1910. In E. Blau and M. Platzer (Eds.), *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe, 1890-1937* (58–72). Munich, London, New York: Prestel, str. 62.

²²⁵ Galera, M., Roca, F., Tarragó, S. (1982). *Atlas de Barcelona: Segles XVI–XX*. Barcelona: Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, str. 602–625.

²²⁶ Vacher, H. (2004). Extension planning and the historic city: civic design strategies in the 1908–9 Copenhagen international competition, *Planning Perspectives*, 19, 255–281.

²²⁷ Sonne, W. (2006). Berlin: Capital under Changing Political Systems. In D.L.A. Gordon (Ed.), *Planning Twentieth Century Capital Cities* (196–212). London and New York: Routledge, str. 197–198.

²²⁸ Mitamura, T. (2010). The plan awarded first prize in the international competition to develop the city and its suburbs of Antwerp in 1910, *Journal of Architecture and Planning*, 75 (658), 2999–3004.

²²⁹ Koch, M. (1988). *Leitbilder des modernen Städtebaus in der Schweiz 1918–1939*. Zürich: Verlag der Fachvereine Hochschulverlag, str. 84.

²³⁰ Evenston, N. (1979). *Paris: A century of Change, 1878–1978*. New Haven and London: Yale University Press, str. 274–275, 329–332.

²³¹ Gunzburger Makaš, E. and Damjanović Conley, T. (Eds.). (2010). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe*. London and New York: Routledge.

²³² Kacar, D. (2010). Ankara, a Small Town Transformed to a Nation's Capital. *Journal of Planning History*, 9, 1, 43–65.

тада главни град покрајине Словачке унутар Чехословачке државе 1929, а за Софију²³⁴ 1934. године.

Циљеви конкурса, њихов предмет, просторни обухват, као и број учесника били су веома различити. Тако је у Барселони (1903–05) предмет био повезивање старог дела града (обухваћеног планом Илдефонса Серде) са околним селима. На конкурс је стигло пет радова, победник је био француски архитекта Леон Жосли (Léon Jaussely, 1875–1932) који је био ангажован и на изради плана усвојеног 1907. године.²³⁵ Конкурс за Копенхаген (1908–09) обухватио је само централни део града, а посебна пажња је била усмерена на очување градитељског наслеђа. Због административних разлога, конкурс није обухватио простор такозваног Великог Копенхагена, а тиме ни неке од виталних система, попут главног пристаништа.²³⁶ Укупно 19 тимова је послало своје предлоге, а неки од њих су занемарили пропозиције и обрадили и шири простор од траженог.

У Швајцарској је у периоду од 1918. до 1936. године расписано 25 конкурса за планове за проширење градова, укључујући конкурсе за Бил (1918), Луцерн (1928–29), Женеву (1926), Лозану (1931–32) и Берн (1932–33).²³⁷ Планови ових градова, углавном под утицајем конкурса за Берлин (*Groß-Berlin*, 1910), имали су карактер регионалних, па су осим градског обухватили и околна подручја. Такође, у Швајцарској су рађени и конкурси за већу групу насеља попут оних за кантоне Арау (1921), Веинфелден (1925–26) или за општине Рајнах, Менцикен и Бург (1929). За градове са више од 10.000 становника спровођени су конкурси за регулационе планове за ужу градску територију.

Француски закон од 14. марта 1919. прописивао је обавезу израде планова за улепшавање и развој градова са више од 10.000 становника.²³⁸ Исте, 1919. године, за Париз је расписан конкурс који се састојао од четири сегмента. Први

²³³ Moravčikova, H. (2010). Bratislava. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (str. 174–188). London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, str. 182–183.

²³⁴ Stanoeva, E. (2010). Sofia. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (str. 91–107). London and New York: Routledge, str. 103–104; Gigova, I. (2011). The City and the Nation: Sofia's Trajectory from Glory to Rubble in WWII, *Journal of Urban History*, 37, 2, str. 159–160.

²³⁵ Galera, Roca, Tarragó, 1982, str. 602–625.

²³⁶ Vacher, 2004, str. 256–258.

²³⁷ Koch, M. (1988). *Leitbilder des modernen Städtebaus in der Schweiz 1918–1939*. Zürich: Verlag der Fachvereine Hochschulverlag, str. 84–85.

²³⁸ Закон је био познат и као *Loi Cornudet* назван по председнику владине комисије која га је израдила. (Evenston 1979, str. 274)

се тичао проширене градске територије, такозваног великог Париза. Конкурентима је саветовано да се не обазире на постојеће административне границе и да у своје предлоге укључе све оне делове за која сматрају да би требало да их обухвати париска агломерација.²³⁹ Други сегмент тражио је идеје за уређење и улепшавање ужег градског ткива; трећи предлоге за уређење терена на којима су се још увек налазиле фортификације; и четврти, предлоге за разнолике пројекте и садржаје за улепшавање било ког дела париског региона. Првопласирани у првој категорији био је већ поменути Леон Жосли,²⁴⁰ а у тиму који је добио другу награду, налазили су се и Марсел Обертен и Анри Паренти добитници највише (друге) награде на београдском конкурс.²⁴¹

Леон Жосли је учествовао и на позивном међународном конкурс за генерални план Анкаре (1927) на који су били позвани и двојица архитеката-урбаниста из Немачке, Херман Јансен (Hermann Jansen, 1869–1945) и Јозеф Брикс (Josef Brix, 1859–1943) аутори који су делили највишу награду на конкурс за план Берлина (1910). Победник ове утакмице, чију реализацију је пратио и Кемал Ататурк, био је Херман Јансен. План Анкаре који је израдио Јансен био је одобрен 1932, а његова примена је отпочела 1934. године.²⁴² На конкурс за регулациони план Братиславе (1929) није било првонаграђеног пројекта, али су се неке од конкурсних идеја нашле у плану који је усвојен 1933. године.²⁴³ На међународном конкурс за генерални план Софије (1934) победио је немачки урбаниста Адолф Муесман (Adolf Muesmann, 1880–1956) један од учесника београдског конкурса.²⁴⁴ Муесман је био и главни аутор генералног плана Софије усвојеног 1937. године.

Генерални планови у европским градовима, без обзира на њихову величину, израђивани су и без претходних урбанистичких конкурса. У неким случајевима израда планова је била препуштена службама задуженим за уређење

²³⁹ Evenston, 1979, str. 329–330.

²⁴⁰ Жослијеви сарадници на конкурс су били архитекти Роже-Анри Експер (Roger-Henri Expert, 1882–1955), пројектан зграде Француске амбасаде у Београд (1935) и Луј Солије (Louis Sollier, 1885–1957).

²⁴¹ Овај тим су чинили архитекти Алфред Агаш (Alfred Agache, 1875–1959), Обертен, Паренти и пејзажни архитекта Едуар Редон (Edouard Redont, 1862–1842).

²⁴² Kasar, 2010, str. 46–47.

²⁴³ Moravčikova, 2010, str. 182–183.

²⁴⁴ Lampe, J. (1984). Interwar Sofia versus the Nazi-Style Garden City: The Struggle Over the Muesmann Plan. *Journal of Urban History*, 11, 1, 39–62; Stanoeva, 2010, str. 103–104; Gigova, 2011, str. 159–160.

и регулацију града, попут генералног плана Атине²⁴⁵ који је рађен у периоду 1920–25, или планови за Праг (1928)²⁴⁶, Варшаву (1930)²⁴⁷, или Букурешт (1934–35)²⁴⁸. Честе су биле и ситуације када су локалне или државне власти позивале домаћег или иностраног стручњака да изради генерални план града. Тако је 1936. године Кемал Ататурк позвао француског архитекту и урбанисту Анрија Проста (Henri Prost, 1874–1959) да изради генерални план Истамбула. Након што је израдио план, Прост је постао шеф градске урбанистичке службе и наредних 15 година руководио спровођењем плана и урбанистичким развојем града. Специфичан је пример Тиране чији је генерални план из 1929–30. израђен унутар државних служби, али су његови аутори били италијански пројектанти које је поставо албански краљ Зогу Први.²⁴⁹

Поједини градови, ослањали су се на планове израђене у 19. веку на које су се надовезивали крупни пројекти за неке градске целине, индустријске и стамбене зоне, важне саобраћајнице или градску железницу. Основа за урбанистички развој Будимпеште био план из 1872–73. године којим су обједињени Буда, Пешта и Обуда. План је израдио градски Општински одбор за јавне радове (*Fővárosi közmunkatanács*) а на њега су се ослањали пројекти кружних градских булеvara и широких авенија, тргова, подземне железнице, затим комплекс Парламента или уређење Маргитсигета (*Margit-sziget*), као и појединих стамбених квартава.²⁵⁰ Треба напоменути да су градови у различитим временима имали различите приступе при изради генералног плана, једном се ослањајући на конкурсе, следећи пут на стране експерте, или неки наредни на сопствене службе.

²⁴⁵ Bastéa, E. (2010). Athens. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (str. 29–44). London and New York: Routledge, str. 40.

²⁴⁶ Guistinio, C. (2010). Prague. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (str. 157–173). London and New York: Routledge, str. 170–171.

²⁴⁷ Dabrowski, P. M. (2010). Cracow and Warsaw. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (str. 189–207). London and New York: Routledge, str. 197.

²⁴⁸ Machedon, F. Machedon L, and Scoffham, E. (1999). Inter-war Bucharest: city in a garden, *Planning Perspectives*, 14, 249–275, str. 254–260.

²⁴⁹ Kera, G. (2010). Tirana. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (str. 148–123). London and New York: Routledge, str. 114–115; Capolino, P. (2011). Tirana: a capital city transformed by the Italians, *Planning Perspectives*, 26, 4, str. 591–615.

²⁵⁰ Hall 1997, str. 287–288; Nemes, R. (2010). Budapest. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (141–156). London and New York: Routledge, str. 147–155.

3.1.2. Конкурси у Краљевини Југославији

Конкурси за генералне планове спровођени су у градовима који су ушли су састав Краљевине СХС. Љубљана је 1912. имала конкурс за регулациони план а резултат је уследио после рата уз ангажовање архитекте Жеже Плечника (1872–1957) и уз вишеструке измене.²⁵¹ Скопље је, на основу конкурсног рада Димитрија Т. Лека из 1914. и неких каснијих разрада, 1929. године добило регулациони план по пројекту архитекте Јосифа Михајловића који је тада био и председник општине.²⁵² Започета пракса израде регулационих планова на основу конкурсних решења настављена је и у међуратном периоду. После београдског и други градови расписују конкурсе, најпре *Карловац у Хрватској и Сплит у Далмацији*²⁵³. Поред поменутих градова, конкурсе су расписали и Загреб (1931)²⁵⁴, Ниш (1936)²⁵⁵ и Нови Сад (1937)²⁵⁶, као и још неки градови.

Неки од наведених конкурса били су међународни, попут конкурса за Сплит из 1923–24. и Загреб из 1930–31. године. Међу учесницима сплитског и загребачког конкурса налазили су се и неки аутори који су претходно учествовали и на београдском конкурс, као румунски архитекти Рогер Боломи (Roger Bolomey) и Јан Давидеску (Ion Davidescu), те из Немачке и Аустрије - Карл Кристоф Лерхер (Carl Christoph Lörcher) Адолф Муесман, Леополд Бауер (Leopold Bauer) или Ервин Бек (Erwin Böck).

На сплитски конкурс је приспело 19 радова. Жири који је имао 11 чланова, међу којима су били и Херман Јансен и Леон Жосли, није доделио прву награду.²⁵⁷ Додељене су две друге награде, и то архитекти Вернеру Ширману (Werner **Schürmann**) из Хага и тиму из Беча у саставу Ирвин Бек (Erwin Böck), Адолф Шмид (Alfred Schmid), Макс Тојер (Max Theuer) и Фридрих Цотер

²⁵¹ Маџковшек, 1930, стр. 250.

²⁵² Ставрић, 1930, стр. 268.

²⁵³ Obradović, 1930, стр. 57.

²⁵⁴ Radović-Mahečić, D. (2002). *Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba*. Zagreb: Horetzky, стр. 71–75.

²⁵⁵ Медведев, М. (2009). *Урбана традиција Ниша у планским документима*. Ниш: ЈП Завод за урбанизам Ниш, стр. 6.

²⁵⁶ Благојевић, Љ. (2005). *Нови Београд – оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 31–35.

²⁵⁷ Piplović, S. (2001). *Urbanistički razvitak Splita između dva svjetska rata*. U M. Pelec (ur.) *Zbornik 1. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti* (стр. 145–152). Zagreb: Institut za povjest umjetnosti, стр. 145.

(Friedrich Zotter)²⁵⁸. Сплитска општина је ангажовала архитекту Ширмана, који је неколико месеци разрађивао поједине делове плана и градске целине, док је израда генералног плана била поверена општинским службама. Генерални план Сплита је усвојен већ 1925, одобрен 1926. године и остао је на снази све до 1940, до усвајања нацрта новог генералног плана.

Најбројнија конкуренција у Краљевини била је на загребачком конкурс у где је стигло 52 рада.²⁵⁹ Оцењивачки суд, у чијем раду су учествовала и два странца Пол Волф (Paul Wolf) из Дрездена и Јосеф Гочар (Josef Gočar) из Прага, шест месеци је анализирао конкурсне пројекте. Ни овде није било првонаграђеног рада већ две равноправне друге награде. Припале су једном тиму чији су чланови били из Берлина и Халеа – Ханс Лебке (Hans Lübke), Еди Рајснер (Edi Reissner) и Вили Шене (Willy Schöne); и другом тиму из Берлина – Ерих Коцер (Erich Kotzer), Евалд Лидеке (Ewald Liedecke), Петер Колер (Peter Koller) и Карл Вермајстер (Karl Wehrmeister). Ниједан од тимова награђених највишом наградом није радио на генералном плану Загреба, израђеном 1932. године, а који је Министарство грађевина у начелу усвојило 1933, а у целини 1938. године.

Националне утакмице за израду планова у градовима Краљевине биле су расписане за Карловац (1924) за који је план урадио загребачки инжењер Едо Миклош Шрајнер (Schreiner, 1876–1942), затим за Земун (1928)²⁶⁰ на коме је победио архитекта Михаило Радовановић, а план је 1930. израдио архитекта Ђорђе Шуица. На конкурс за Ниш (1934–35)²⁶¹ на који се стигло 8 радова такође је победио Михаило Радовановић, док је на конкурс за Нови Сад (1937) највише, другу награду добио архитекта Бранко Максимовић.²⁶² Градови и општине у Краљевини израду генералних планова најчешће су поверавали или својим службама или домаћим инжењерима и архитектама.

²⁵⁸ Anonim. (1926). Zum Regulierungsplan für Spalato. *Zeitschrift des Österr. Ingenieur- und Architekten-Vereines*, 1/2, 10–11.

²⁵⁹ Radović Mahečić, D. i Štok, S. (1997). Presedan zagrebačkog urbanizma: međunarodni natječaj za generalnu regulatornu osnovu grada Zagreba 1930./31. *Život umjetnosti*, 59, 10–27.

²⁶⁰ Шкаламера, Ж. (1966). *Старо језгро Земунa I: историјски развој*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 30.

²⁶¹ Macura, V. (1983). *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka*. Београд: Београд пројект, Центар за планирање urbanog razvoja, стр. 100–101.

²⁶² Максимовић, Б. (1937). *Нови Сад данас и сутра*. Нови Сад: [б.и.].

Београд је на прелазу 19. у 20. век спровео неколико домаћих конкурса за поједине делове града, али не и за град као целину.²⁶³ Године 1906. архитекта Сава Димитријевић (1860–1927)²⁶⁴ добио је прву награду на конкурс за израду плана за регулацију простора између граница старог и новог грађевинског реона. Београдска општина је у августу 1921. званично објавила почетак међународног конкурса за генерални план за уређење и проширење Београда.²⁶⁵ Осам месеци касније, у марту 1922, на конкурс је стигло 23 пројекта.²⁶⁶ Жири је вредновао 22 рада, који су стигли из осам земаља, и то по четири из Аустрије и Немачке, три из Швајцарске, два из Чехословачке и по један рад из Мађарске, Румуније и Француске. Само два рада предали су тимови са простора Краљевине СХС – један из Вршца и други из Љубљане. На конкурс је у оквиру различитих тимова учествовало 53 конкурента. Потпуном међународном карактеру београдског конкурса доприносила је и чињеница да су се међу члановима жирија налазила и двојица стручњака из иностранства, из Француске и Швајцарске.

²⁶³ Недић, 1976, стр. 187.

²⁶⁴ Ђурић-Замоло, 2009 [1981], стр. 104.

²⁶⁵ Пајевић, 1923, стр. 79.

²⁶⁶ У досадашњим текстовима углавном су се помињала 22 конкурсна рада. Током истраживања пронађено је да је постојао још један 23 рад. Стигао је с закашњењем и послат је из Брна (*Политика*, 1922, 7. мај, стр. 3). То је би пројекат под шифром *Veliki Beograd* који су израдили инжењер Јозеф Пенез (Josef Peňáz) и архитекта Јиндџи Кумпошт (Jindřich Kumpošt) из Брна. (Peňáz, J. (1924). *Mezinárodní soutěž na regulaci města Bělehradu. Zeměměřičský Věstník*, XXI, 7–12.)

3.2. ПРИКАЗ РАСПИСА И ПРОГРАМА КОНКУРСА 1921-22. ЗА ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН БЕОГРАДА

3.2.1. Распис конкурса

Идеју о изради Генералног плана Београда покренуло је Удружење српских инжењера и архитеката.²⁶⁷ Следећи ову иницијативу општински Одбор ОГБ је на седници одржаној 17. априла 1919. донео одлуку *да се што пре изради план за уређење Београда путем интернационалног конкурса*²⁶⁸. Упоредо је отпочео и рад новоформираног „Одбор за израду програма за стечај о добијању плана за уређење и проширење Београда“ (у даљем тексту: Одбор). Одбор је имао 28 чланова који су припадали професионалној и политичкој елити Београда – професори Универзитета, општински одборници, инжењери, лекари, високи државни и општински чиновници, трговци и индустријалци. Били су то Андра Јовановић, Аца Петровић, Бранко Таназовић, Веселин Лучић, Воја Ђорђевић, Воја Кујунџић, Душан Пантић, Драг. Караулић, Драгиша Мирковић, Ђорђе Радојловић, Зафир Станковић, Јефта Светановић, Јован Смедеревац, Лука Ћеловић, Мил. Васић, Милан Милосављевић, Милан Андоновић, Милан Јовановић-Батут, Милан Ђорић, Петар Поповић, Риста Одавић, Свет. Предић, Слободан Рибникар, Сергије Павловић-Максимов, Стојан Вељковић, Таса Милојевић и Филип Трифуновић.²⁶⁹ Потпредседник Одбора и руководилац консултација био је архитекта Драгутин Ј. Ђорђевић, професор Универзитета.²⁷⁰

Одбор је започео рад у мају 1919. и завршио у децембру исте године. Током 10 одржаних седница израдио је реферат под називом *Стечај за израду плана о уређењу и проширењу Београда* и предао га Суду и Одбору ОГБ *на решење*.²⁷¹ Овај реферат, што је био и нацрт програма конкурса, штампан је у публикацији *О уређењу Београда: извештај комисије, одређене од стране*

²⁶⁷ Општина града Београда [ОГБ]. (1920). *О уређењу Београда: Извештај комисије, одређене од стране одбора општине града Београда*. Београд: [б. и.], стр. 3. (У даљем тексту: ОГБ, 1920). Идеје о расписивању националног конкурса за израду генералног плана Београд српски инжењери су износили и раније. Видети: С[тефановић], 1910, стр. 369–370.

²⁶⁷ ОГБ, 1920, стр. 1.

²⁶⁸ Исто, стр. 3.

²⁶⁹ Исто, стр. 4–5.

²⁷⁰ Насупрот добро проученој архитектонској делатности Драгутина Ђорђевића (Ђурић-Замоло, 2009 [1981], стр. 108–119; Ротер-Благојевић, 2006, стр. 381, 413.) његове активности у вези са урбанизмом Београда још увек су недовољно познате.

²⁷¹ ОГБ, 1920, стр. 9.

одбора општине града Београда, како би био доступан и подељен општинским одборницима и осталим заинтересованим факторима²⁷².

Општински одбор је усвојио реферат и упутио га Министарству грађевина на одобрење, које је тражило мишљење и оцену од Главног техничког савета.²⁷³ Основна дилема Главног техничког савета тичала се обухвата будућег плана и његови чланови су постављали питање *треба ли стечај да се ограничи на израду ширег плана за даљу будућност или да се исти поглавито задржи на реорганизацији садање вароши са најближом околином?*²⁷⁴ Међутим, како пише Бора Пајевић, инжењер и једно време потпредседник ОГБ, чланови Савета су имали опречне ставове око овог питања, а њихов одговор није пружао јасно усмерење општинском одбору како ову дилему да разреши. Општински одбор, на седници одржаној 17. маја 1921. године донео одлуку да међународни конкурс буде основа за израду плана и за уређење и за проширење Београда, односно јасно се определио за израду *ширег плана за даљу будућност*. Три месеца касније, 17. августа 1921, Суд Општине Београдске донео је *Програм стечаја за израду генералног плана о уређењу и проширењу Београда*²⁷⁵ (у даљем тексту: Програм стечаја). Конкурс је почео званично да тече 20. августа 1921, а рок за предају радова био је 30. март 1922.

Распис конкурса је имао девет делова и то: А. Циљ стечаја; Б. Подаци за стечај (са основним природним и друштвеним одликама Београда); В. Детаљни подаци (програм); Г. Прилози за допуну програма; Д. Техничке прилоге; Ђ. Радови које пројектант треба да поднесе; Е. Време за израду пројеката, начин и место предаје; Ж. Награде пројектантима и правни односи општине према њима; З. Оцењивачки суд, изложба радова и отварање завоја.

Конкуренти су добили следеће подлоге:²⁷⁶

1. План (С) [латинично Ц] Београд и околина у размери 1:25000 из 6 секција генералштабне карте и 2 копије на хелиогр. хартији
2. План (В) [латинично Б] Београд и околина у размери 1:10000 на хелиогр. хартији [сл . 14]

²⁷² ОГБ, 1920, стр. 4.

²⁷³ Пајевић, 1923, стр. 66.

²⁷⁴ Исто.

²⁷⁵ Општина града београда. (1921). *Програм стечаја за израду генералног плана о уређењу и проширењу Београда*. Београд: [б.и.]. (У даљем тексту: ОГБ, 1921).

²⁷⁶ ОГБ, 1921, стр. 15–16.

3. План Београда у размери 1:10000 са уцртаном мрежом извршених канала
4. План (А) Београд у размери 1:4000 на хелиогр. хартији на 4 секције.
5. Геолошки профил београдског терена по оси канализационог тунела, поред савске обале у Бари Венецији на листу 5, 6, 7 и 8.
6. Ситуација ушћа Саве у Дунав са попречним профилима реке и водостањем у истим листовима 9, 10 и 11. (сл. 15)

Пријављеним учесницима накнадно су били достављени нови планови, на цртаћој хартији, за финалну израду рада, у размери 1:4000 и 1:10000.

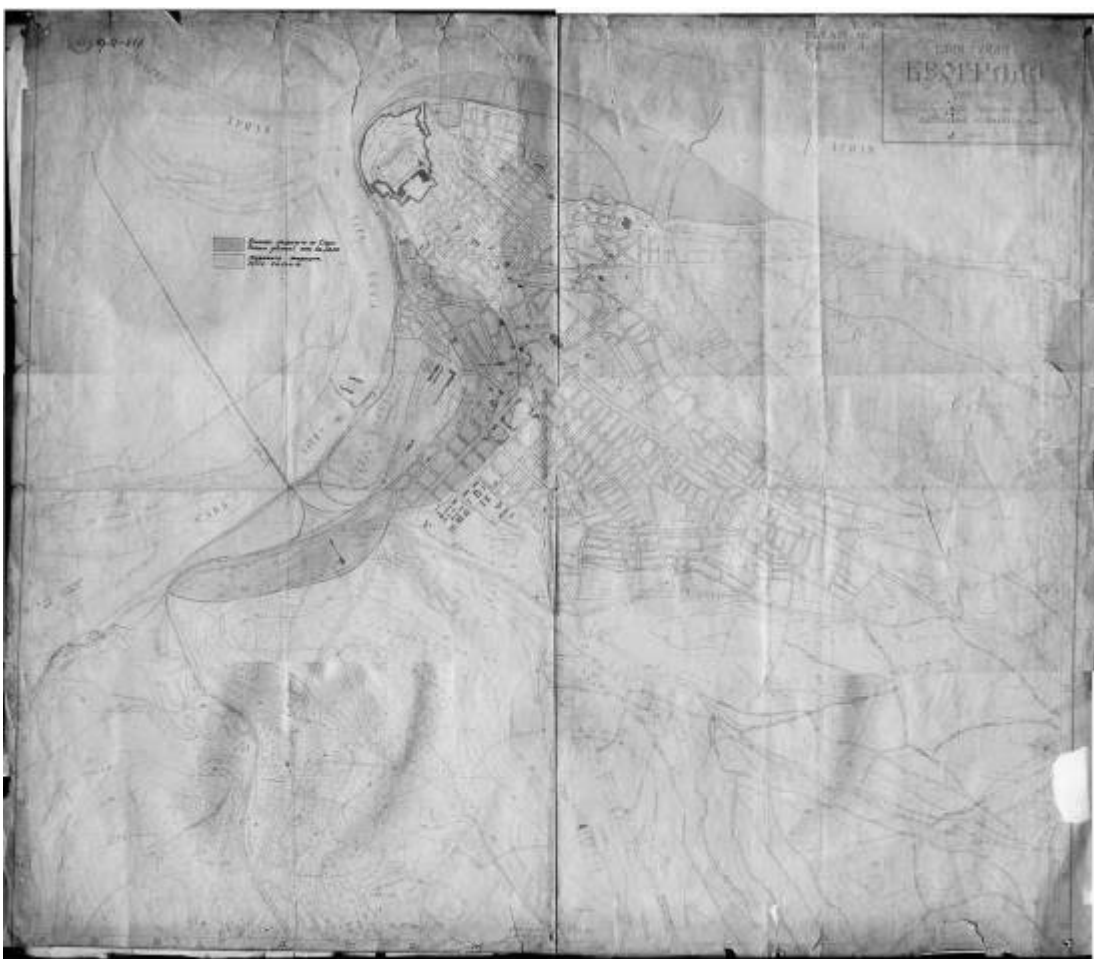
Сл. 14. План града Београда, Размера 1:10000, Одстојање изохипси 2 м, Израдио Катастарско одељење Београдске општине за своје потребе, 1921. (НБС Кр II 811)

Од конкурената се тражило да приложе текстуално образложење рада и шест обавезних графичких прилога, и то:²⁷⁷

- Генералну диспозицију градских зона и решење саобраћајне мреже (укључујући железницу и пристаништа) са потребним објектима и садржајима, у размери 1 : 25000.
- Приказ уличне мреже, поделе града на ужи и шири центар и предграђа, диспозицију јавних грађевина, тргова и паркова, у 1 : 10000. Тражено је да се конвенционалним бојама означене различите градске зоне и функције.

²⁷⁷ ОГБ, 1921, стр. 16–17.

- Детаљнији цртеж уличне мреже са јасно приказаним односом новопроектованих и постојећих улица, са мрежом трамвајских линија, градских блокова, са положајем и изгледом тргова, паркова и јавних зграда, као и уређење обала са пристаништима, у 1 : 4000.
- Подужни и попречни пресеци кроз главне улице, у 1: 4000 за дужине и 1:400 за висине.
- Попречни пресеци кроз карактеристичне улице и тргове, у 1: 200.
- Дводимензионални и перспективни прикази важнијих градских целина и комплекса, у слободној размери. Употреба боје овде није била дозвољена.

Сл. 15. План града Београда, Размера 1 :1000,0 Израђен по најновијим подацима у Катастар. Одељ. 1920, са уцртаним изохипсама на 5 м и ознакама клизаво земљиште ка Сави (тамнија боја) и муљевито земљиште (светлија боја) (НБС Кр II-817).

Програм стечаја је предвидео могућност доделе следећих награда и откупа: једна прва награда (150.000 динара); једна друга (120.000); две треће (по 75.000); три четврте (по 30.000) и четири откупа (по 20.000). Укупан предвиђени новчани

фонда за награде износио је 605.000 динара, а цена целокупне организације конкурса била је 1.120.000 динара, укључујући и награде за пројекте, хонораре чланова жирија и друге трошкове.²⁷⁸ Награде су, ценећи са данашњег становишта, биле високе. За износ највише награде било је могуће купити стан у стамбеној палати у ужем центру града, док је износ за откупљене пројекте одговарао вредности малог комфорног стана.

3.2.2. Програм конкурса

Од конкурената је тражено да предложи рационална решења будућег развоја Београда полазећи од тадашњег стања града. Програм стечаја је дао неколико најважнијих одређења (сл. 16). Процењено је да је Београд те, 1921. године, имао око 140.000 становника, а у наредне две деценије очекивало се да ће становништво бити удвостручено, односно да ће око 1940. имати 280.000 становника.²⁷⁹ Мада се у Програму стечаја експлицитно не наводи временски обухват, на основу периода датог за очекивани раст популације можемо претпоставити се радило о две деценије.

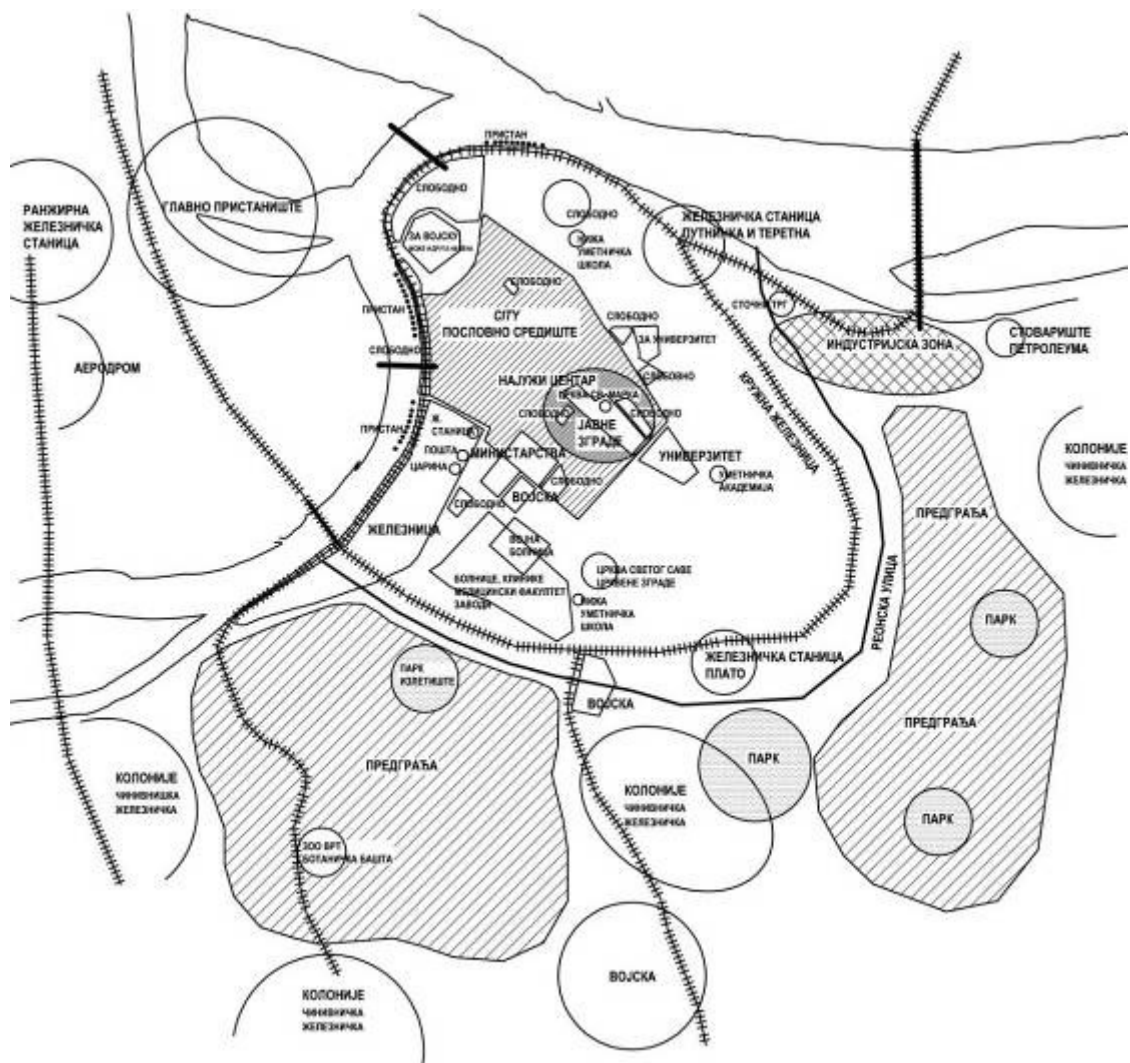
Просторни обухват конкурса чиниле су тадашње границе града и простор неопходан за његово развијање коме он нагло иде у сусрет²⁸⁰. У преамбули дела *Детаљни подаци* наглашено је да решења треба дати не само за *град Београд у границама данашњег рејона већ и насеља у непосредној околини града*²⁸¹. Овиме су биле занемарене тадашње административне границе београдске општине, односно границе општинског атара. Ту се може препознати намера ОГБ да конкурсом обухвати и претежно неизграђене терене суседних сеоских општина и тиме их резервише за каснију, регулисану изградњу. Сличан приступ на свом конкурсима имао је и Париз, као и Цирих који је прекорачио не само општинске већ и кантоналне границе.

²⁷⁸ Пајевић, 1923, стр. 79.

²⁷⁹ Београд је 1940. имао око 340.000 становника, а у његовом саставу су се налазили и Земун и Бежанија (Богавац 1991, стр. 84). Такође, у програму конкурса за Париз постојала је процена да ће се градска популација удвостручити, али за период од четири деценије, односно, да ће популација од 2,9 милиона колико је живело у граду 1919. нарасти на 6 милиона у 1961, а да ће париска агломерација имати 14 милиона становника. Првонаграђени рад са конкурса 1919. је предвиђао да ће популација у Паризу до 1961. бити удвостручена, а да ће париски регион имати 8–9 милиона становника. У стварности Велики Париз је 1962. имао око 7,4 милиона становника (Evenston, 1979, стр. 330)

²⁸⁰ ОГБ, 1921, стр. 4.

²⁸¹ Исто, стр. 6.

Сл. 16. Анализа програма београдског конкурса из 1921. године (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Програм, поводом градских функција, каже да је *Београд као престоница првенствено културно средиште, затим трговинско и најзад индустријско* и да је *[и]ндустрија у Београду слабо је развијена*²⁸². Истакнуто је да су највеће трговачке активности и трговина на велико концентрисане на савској страни града, и наглашена потреба за развијањем ових активности и на дунавској страни. Приказујући постојеће становање, у распису се истиче да преовлађују ниске, породичне куће и да су Београђанима *омиљене куће са баштом*²⁸³. Међутим, у програму се не коментарише да ли је овакав вид становања одговарајући или не, нити се дају усмерења учесницима да ли у својим предлозима треба да прате такав тренд. У вези с опремљеношћу града

²⁸² ОГБ, 1921, стр. 5.

²⁸³ Исто.

инфраструктуром наведено је да у *највећем делу данашњег Београда*²⁸⁴ постоје подземне и надземне инсталације (електричне, телефонске, водовод и канализација), да град за осветљење користи искључиво електричну струју, као и да је калдрмисање улица започето још пре рата, али и да су градска трамвајска мрежа и „*друге врсте моторне вуче* слабо развијени и да су речне обале неуређене.²⁸⁵

Програм је дао једноставну територијалну поделу града на центар (што је био главни изграђени део Београда), затим широко појас предграђа са обе стране реонске улице и иза предграђа колоније.²⁸⁶ Централни део је био прецизно дат. Обухватао је простор од Саве, даље Немањиним улицом до Славије, па Београдском, Ратарском (данас Краљице Марије) и Цара Душана до граница Тврђаве. Најужи центар, назван *City*, предвиђен је на простору око двора, зграде Парламента (тада у изградњи) и Старог гробља (данас Ташмајдански парк). Овде је требало сместити најважније јавне грађевине. Диспозиција предграђа и њихово уређење у потпуности је било препуштено конкурентима, а пажња им је скренута на терене повољне за формирање стамбених колонија, и то на правце ка Авали и Раковици, као и на Чукарицу и потез низ Дунав где се предвиђало и лоцирање индустрије.

Наглашен је потенцијал Београда као града кроз који пролазе железнички и речни правци који повезују средњу Европу са Солуном и Истамбулом. Програм је сугерисао да се главно пристаниште смести на Дунаву, на *простору између Београда и Земуна*²⁸⁷, на потезу данашњег дунавског рукавца, између Великог и Малог ратног острва, који је тада био пловни пут. Од учесника се очекивало и решење за уређење речних обала, са одговарајућим пристанима за утовар и истовар робе, а три острва, Велика Циганлија, Ратно и Хуја, требало је такође да буду обрађена.

Конкурентима је предложен начелни положај три путничке и теретне железничке станице и једне ранжирне.²⁸⁸ Препоручено је да велика ранжирна станица буде на локацији *код Земуна и Батајнице* и преко Аде Циганлије спојена

²⁸⁴ ОГБ, 1921, стр. 5.

²⁸⁵ *Исто*, стр. 6.

²⁸⁶ *Исто*, стр. 8–9.

²⁸⁷ *Исто*, стр. 7.

²⁸⁸ *Исто*, стр. 6–7.

са остале три станице смештене на београдској страни. Једна, савска, заузимала би локацију постојеће железничке станице са потребним проширењем. Друга станица је била предвиђена на терену поред Дунава тако да има добру везу са савском станицом и са Панчевом. Још једну станицу, која би била повезана са обе претходне, требало је сместити *на платоу Београда у данашњој позадини његовој*²⁸⁹. Такође, програмом је дата и могућност пројектовања *подземних трамвајских пруга* испод најгушће насељеног дела вароши.

Највише слободе учесницима је дато око пројектовања улица и уличне мреже, али им је скренута пажња да треба сачувати постојеће главне саобраћајнице, да треба водити рачуна о нагибима улица, а посебно да треба избегавати захвате који би захтевали велика финансијска улагања.²⁹⁰ Наглашена је потреба о повезивању савске и дунавске падине са осталим деловима града. Посебно је истакнута обавеза пројектовање реонске улице која би обухватала града и повезивала га са периферијом, односно новопланираним предграђима и колонијама. Саобраћајну везу предграђа и колонија са центром града требало је остварити трамвајским линијама или кружном електричном железницом која би била повезана са главним железничким станицама. Ово је укључивало и пројектовање нових трамвајских и железничких веза са Земуну.

Списак јавних зграда и слободних простора чинило је 58 ставки,²⁹¹ а највећи број њих налазимо и у каснијем ГП 1923–24. Занимљиво је да је расписивач конкурса у многим случајевима јасно рекао где жели да буде подигнута нека зграда или комплекс (рецимо *Блок између улица Милоша Великог, Бирчанинова, Ресавска и Немањина (план А: Б–11, Е–11) задржати за војне потребе*²⁹²), или говори о томе какав треба да буде третман неког простора (на пример *Горњу тврђаву, (план А: Г–4, Д–4) Министарство Војно и Морнарице резервише за сада за себе за своје потребе. Но пројектант има дати своју идеју, у плану, за будућу најподеснију употребу тога терена.*) или говори о својим очекивањима (као *Велики млинови и фабрике, који су сада у граду, сматрати као објекте који ће по себи временом бити уклоњени, па то имати у*

²⁸⁹ ОГБ, 1921, стр. 6.

²⁹⁰ Исто, стр. 7–8.

²⁹¹ Исто, стр. 10–15.

²⁹² Исто, стр. 11.

виду при изради плана).²⁹³ На многим местима скренута је пажња на локације која су слободне за будућу изградњу, мада се понекад радило о просторима са постојећим квалитетним зградама (попут парцеле на којој је била Државна болница, касније Клиника за очне болести). Такође, било је речи и о дислокацијама појединих капацитета (на пример *Стовариште петролеума, које се данас налази на Сави, предвидети низводно на дунавској обали*²⁹⁴), или о формирању одређених мрежа објеката (рецимо *Зграде за средњошколску наставу (18 на броју) са потребним земљиштем, распоредити на разним местима по граду и периферији.*²⁹⁵) Понекад је намера расписивача недовољно јасна (као *Зграда за Опери, изолована, са прилазима са свих страна, у ужем средишту града*²⁹⁶). Многе зграда биле су предвиђене за жандармерију, полицију и војску, а њихове локације углавном су биле прецизиране. У основи, био је то програм којим је ОГБ покушала да антиципира изглед и функције Београда у наредне две деценије.

²⁹³ ОГБ, 1921, стр. 11.

²⁹⁴ Исто, стр. 12.

²⁹⁵ Исто, стр.13.

²⁹⁶ Исто, стр.13.

Belgrade, le 1er Novembre 1922

Monsieur,

J'ai l'honneur de Vous faire parvenir ci-joint les résultats du concours de régularisation et d'agrandissement de la ville de Belgrade.

Je regrette vivement d'avoir été empêché pour causes techniques de Vous en faire part immédiatement et Vous présente mes excuses.

A fin de pouvoir recevoir le montant de prix, veuillez nous envoyer un acquit signé par les personnes intéressés. Le somme pourrait être transmise par l'intermédiaire d'une banque que nous Vous prions de vouloir bien désigner à cet effet.

Veuillez agréer, Monsieur, l'assurance de ma considération distinguée.

Le Maire de Belgrade

D. Mitrovitch

Messieurs Albert Bodmer ingénieur } de Biel
Fritz Schwarz architecte }
Uros Mikić ingénieur de Zurich.

Сл. 17. Писмо председника ОГБ Добре Митровића упућено Алберу Бодмеру, Фрицу Шварцу и Урошу Микићу о резултатима међународног конкурса са Београд. (gta Archivs/ETH Zürich_Bormer, Albrt)

3.3. АНАЛИЗА КОНКУРСНИХ РАДОВА И ПОДАЦИ О АУТОРИМА

Жири београдског конкурса вредновао је 22 пројекта, мада је постојао још један 23 рад, који жири није анализирао.²⁹⁷ Међу учесницима конкурса налазили су се значајни архитекти и инжењери који су у Европи тог времена били познати и као урбанисти, односно стручњаци који се баве проблематиком града. Многи од њих су у годинама пре Првог светског рата, као и у међуратном периоду, били награђивани на урбанистичким конкурсима у другим европским градовима, или радили генералне планове за веће градове, те били признати архитекти са значајним пројектантским и градитељским остварењима.

Ауторски тимови на београдском конкурсима били су углавном састављени од стручњака различитих вокација, задужених за одређену тему. Тако је, на пример, у бечком тиму који је предводио инжењер Франц Музил, он обрађивао теме саобраћаја, пристаништа, мостова, железнице и путева; други инжењер, Ото Мројле, радио је на питањима регулацији града; док је архитекта Фриц Јудман био задужен за архитектонско улепшавање. Разноврсно је било и професионално искуство и животно доба учесника београдског конкурса. Најстарији су били Евалд Генцмер (66) и Јосеф Брикс (63), тада професори на Техничком универзитету у Дрездену, односно у Берлину, док је најмлађи био Фриц Јудман (23) који је 1922. завршавао студије на Техничком универзитету у Бечу. Највише учесника имало је између 30 и 50 година и значајан број реализованих пројекта, те награда са урбанистичких конкурса или израђених урбанистичких планова.

3.3.1. Највиша (друга) награда: три пројекта

Жири београдског конкурса није доделио прву награду, већ су три друге награде добила три тима.²⁹⁸ Једно је био француски тим чији је пројекат имао мото *Urbs Magna*, затим аутори из Будимпеште са радом *Santé, beauté, commerce et trafic*, и тим из Беча са пројектом *Singidunum Novissima*. Надаље ће бити детаљно анализирана ова три рада, а пажња ће бити посвећена и оним

²⁹⁷ Види напомену број 266.

²⁹⁸ Друга награда је износила 120.000 динара, што је сума коју је добио сваки од три награђена тима (*Време*, 1922, 7. мај, стр. 3).

пројектима из којих је жири конкурса истакао највише елемената који би се могли касније искористити током израде Генералног плана Београда. Биће приказани и они пројекти који су доносили нове концепције или чије се идеје могу препознати у усвојеном Генералном плану, без обзира на њихов пласман на конкурс.

Друга награда, први рад: Urbs Magna

Аутори рада са мотом *Urbs Magna* били су француски урбанисти и архитекти из Париза.²⁹⁹ То су били Жан-Марсел Обертен (Jean-Marcel Auburtin, 1872–1926), Албер-Анри Паренти (Albert Henry Parenty, 1877-1953), Жан-Емил Навил (Jean-Emile Naville, 1871–1958) и Ашил-Анри Шоке (Achille-Henri Chauquet, 1872–1957).³⁰⁰ Њихов конкурсни рад је процењен као релативно економичан, са декоративно уређеним најужим центром и добро успостављеном везом између постојеће вароши и будућих предграђа. Пројекат ових аутора био је одраз тадашњих главних дешавања у француском урбанизму, које су постављали стручњаци окупљени у *Друштву урбаниста Француске (Société Française des Urbanistes)*, основаног 1911. године, а међу чијим оснивачима су били су и Обертен и Паренти.³⁰¹ Они су у својим урбанистичким пројектима често примењивали архитектонска начела *Школе лепих уметности (École des Beaux-Arts)* а њихове радове је карактерисала вешта графичка презентација.³⁰²

²⁹⁹ Рада *Urbs Magna* има је редну шифру 19. Од прилога познато је да је сачувано текстуално образложење, што је 72 стране текста на француском језику (формата блиском А5), унутар кога се налазе и фотографије умањених приказа урбанистичког решења у 1:4000; скица угледног примера стамбеног насеља; цртеж спортског комплекса на Ади Циганлији; један улични профил; и један лист са анализом односа спратности објеката и ширине улице. (Библиотека града Београда, Б-III-101 Инв. бр. 27424/52). Постоји и детаљан опис рада који је дао жири конкурса (Пајевић, 1923, стр. 80–82) и приказ рада у листу *Политика* (1922, 7. мај, стр. 1–2). У листу *Време* репродуковано је урбанистичко решење истоветно оном у текстуалном образложењу пројекта (*Време* 1922, 7. мај, стр. 3) и као и у часопису *L'Architecture* у коме је дат и краћи опис пројекта (Derghaux, A. (1922). Le plan de Belgrade, *L'Architecture*, XXXV, 14, str. 207–209).

³⁰⁰ У домаћој литератури помиње се да је сарадник француских аутора на овом конкурсном раду био архитекта Милан Злоковић (1898–1965) који је у то време боравио у Паризу као стипендиста Министарства просвете Краљевине СХС. (Видети: Маневић 2008, стр. 137; Благојевић 2011, стр. 10).

³⁰¹ Оснивачи *Друштва* били су и Леон Жосли, Алфред Агаш (Alfred Agache) и Анри Прост (Henri Prost) и још десетак архитеката, инжењера и пејзажних архитеката. Неки од њих су били добитници награда на великим међународним урбанистичким конкурсима. Леон Жосли је добио највише награде на конкурсима у Барселони (1904) и Паризу (1919), Анри Прост у Антверпен (1910), Марсел Обертен и Алберт Паренти су добили другу награду у Паризу (1919), док је Алфред Агаш освојио треће место за план Камбере, Аустралија (1913) и прво на конкурсима за Рио де Жанеиро (1930).

³⁰² *Идејно, архитекти Бозара, били су еkleктичари који су стварали нове композиције помоћу традиционалних елемената преузетих из најразноврснијих извора.* (Drejper, Dž. (2007). *Ecole des Beaux-Art i arhitektonska profesija u Sjedinjenim Državama*. U S. Kostof (ur.) *Arhitekta: profesija kroz istoriju*, Beograd: Gradevinska knjiga, str. 200)

Обертен је био коаутор две књиге о урбанизму и уређењу градова. Прва, публикована 1916.³⁰³ имала је за циљ да популаризује урбанизам као науку и праксу повезану са друштвеним и економским дешавањима. Следеће, 1917.³⁰⁴ објављује књигу у којој су разматране могућности обнове градова, по завршетку рата, и изградње вртних насеља као пожељног модела за превазилажење стамбене кризе. Обертен и Паренти су учествовали и у припреми француског урбанистичког закона (*Loi Cornudet*, 1919) и били чланови националне Комисије (*Commission supérieure de l'aménagement des villes*)³⁰⁵ која је надгледала израду урбанистичких планова (*Plan d'aménagement, d'embellissement et d'extension*) предвиђених овим законом. Сва три кључна елемента француског урбанистичког закона можемо видети примењена и у њиховом конкурсном раду за Београд – уређење града, улепшавање центра и планско ширење града.

Аутори рада *Urbs Magna* (сл. 18) сматрају да ће се Београд развијати као политичко и интелектуално средиште *нове југословенске државе*, и као трговински центар и чвор међународних комуникација југоисточне Европе. Они планирају Београд за наредних 20 година када у граду, на површини од 5.640 ха, буде живело око 300.000 становника. Наглашавају да њихов предлог даје могућност етапне изградње, али и да пружа решења за три пута већи град, површине од 15.000 ха са 900.000 становника, јер сматрају да развоју *треба ићи у сусрет*.³⁰⁶ Француски архитекти стављају акценат на регионални развој Београд и његово повезивање са Панчевом и Земунском и предлажу формирање удружених општина, по угледу на француску праксу и регулативу.

Да би Београд постао међународно саобраћајно чвориште свих врста саобраћаја (железнички, речни и колски) и преузео примат од Будимпеште, аутори истичу неопходност реконструкције и изградње путне мреже унутар Србије, као и повезивање са Босном (правац Београд–Шабац) и Јадранским морем (правац Београд–Сарајево, преко Ваљева и Ужица), те Софијом и

³⁰³ Agache, A., Auburtin, J-M., Redont, E. (1916). *Comment Construire Nos Cités Détruites*. Paris: Librairie Armand Colin.

³⁰⁴ Auburtin, J-M., Blanchard H. (1917). *La cité de demain dans les régions dévastées*. Paris: Librairie Armand Colin.

³⁰⁵ Комисија је радила при француском Министарству унутрашњих послова. Сличност са београдском (југословенском) ситуацијом у спровођењу планова била је и то да је у Краљевини планове осим Министарства грађевина одобравало и Министарство унутрашњих послова.

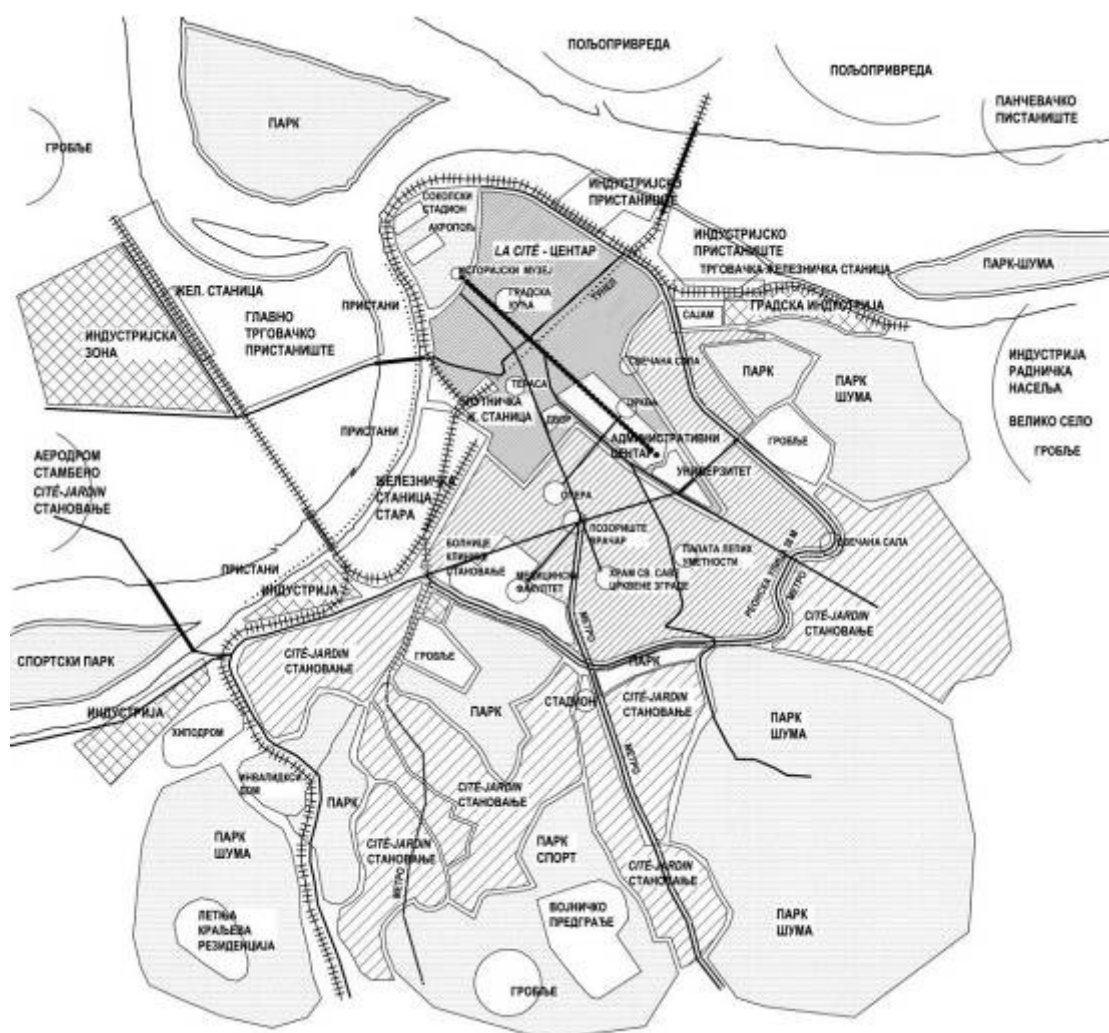
³⁰⁶ *Urbs Magna*, стр. 63–64.

Солуном (правац Београд–Ниш, преко Крагујевца), на северу са Будимпештом (преко Земуна и Новог Сада) и са Сегедином (преко Панчева).

Сл. 18. Конкурсни рад *Urbs Magna*, планирани изглед Београда за 20 година. (Библиотека града Београда, Б-III-101 Инв. бр. 27424/52)

Умреженост Београда у систем државних путева аутори потпомажу постављањем кружних саобраћајница око града. Један широки прстен, спајао би Велико Село, Винчу, Лештане, Бели Поток и Раковицу. И даље преко Земунa, Борче, Овче и Панчева поново долазио до Великог Села. Осим овог планирана су и два ужа саобраћајна прстена, ближа градском ткиву. Аутори напомињу да Београд и Југославија морају бити свесни све учесталијег коришћења аутомобила и сходно томе требало би да планирају и развој одговарајуће путне мреже. *Urbs Magna* даје разрађену мрежу железнице и речног саобраћаја и за пристаниште предлажу огроман терен на левој обали Саве (сл. 19).

Сл. 19. Анализа конкурсног рада *Urbs Magna* (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Интервенције на улепшавању и уређењу градског језгра француски аутори заснивају на ставу да урбаниста треба константно да има у виду и естетику и ефекат који ће добити композиција једног плана града, како би истакао добре

ефекте перспектива и архитектонских ансамбала³⁰⁷. Они Београд украшавају већим бројем скверова, споменика, паркова, затим визурама и терасом на Теразијама. Споменик постављен на Тврђави, називају *модерни Акропољ*, и посвећују *комеморацији славне српске војске и јединству Југославије*³⁰⁸. Лепом изгледу града допринела би и *палата лепих уметности* са великом куполом, смештена на крају Крунске улице. Најкрупнија интервенција у градском ткиву коју *Urbs Magna* предлаже јесте авенија 50 м широка која полази од Калемегдана, па правцем Васине улице долази до ансамбла јавних грађевина смештених на потезу од Парламента до Тркалишта. Од овог ансамбла, управно на Улицу краља Александра, а од трга испред Саборне цркве полази улица која *као завршну тачку има велику Оперу у Краља Милана улици*³⁰⁹. Не знамо како су изгледале тродимензионалне представе ових композиција, нити каква је била архитектура зграда. На основу урбанистичке поставке и изгледа других зграда које су пројектовали у Француској или у Београду³¹⁰ можемо претпоставити да су следиле архитектонску концепцију академизма.

Улична мрежа се углавном ослања на постојеће трасе, са неколико одступања или постављања дијагонала у циљу побољшања постојећег и ефикаснијег функционисања будућег саобраћаја. Најважнија би била новопланирана дијагонала која, надовезујући се на правац пута за Топчидер поред Саве (данас Булевар војводе Мишића), полази од кружног трга код Монопола (код Мостара), па преко болничког комплекса и Славије стиже до раскрснице Краља Александра и Гробљанске улице (Рузвелтова) и даље праволинијски наставља ка Карабурми. Овај потез је спајао савски и дунавски део града и успостављао директну веза Чукарице и Карабурме. Жири конкурса је похвалио ову идеју рекавши да је од *великог интереса за варош*, али истовремено напомињући да ће њено просецање *бити скупо*³¹¹.

³⁰⁷ *Urbs Magna*, стр. 61.

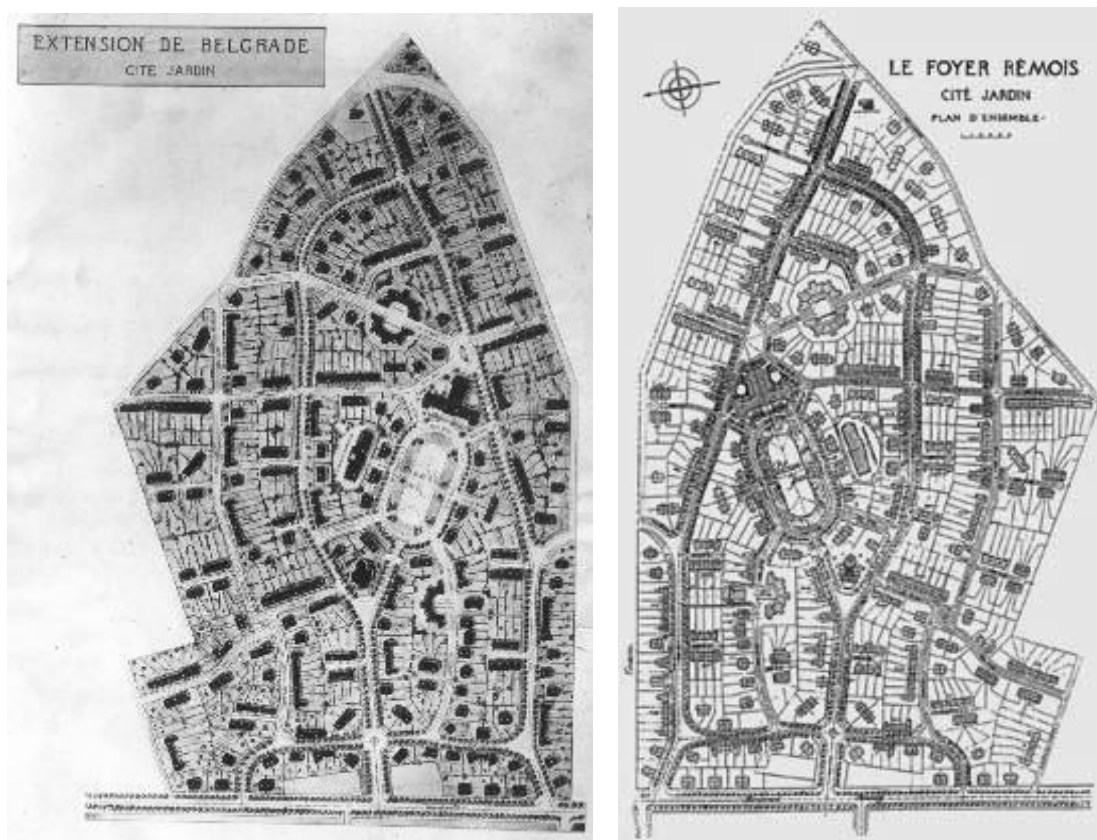
³⁰⁸ *Исто*, стр. 62.

³⁰⁹ *Исто*, стр. 61.

³¹⁰ Архитекти Навил и Шоке су 1923. пројектовали седиште Француског осигуравајућег друштва *Национал* на углу Кнез Михаилова 36 и Вука Караџића улице. Пројекат је разрађивао архитектонски биро Милана Антоновића (1868–1929). Такође, Навил и Шоке су у сарадњи са Миланом Злоковићем, 1928. године пројектовали зграду Француске школе, данас зграда Стоматолошког факултета у Ранкеовој 4. (Гордић, Г., Павловић-Лончарски, В. (1994). *Париз – Београд*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда и Републички завод за заштиту споменика културе, каталог изложбе)

³¹¹ Пајевић, 1923, стр. 81.

Предлог француских архитеката за ширење Београда следио је идеје вртног града, односно његове француске интерпретације *cité-jardins*. Аутори теже ка успостављању блиске везе између урбаног живота и природног окружења и вртни град – што је у ствари систем малих међусобно повезаних насеља – описују као *куће у зеленилу; то је мали град смештен у природи*³¹² (сл. 20). Ова насеља су у пројекту *Urbs Magna* повезана са центром и другим деловима града добрим саобраћајницама и јавним превозом који подразумева и изградњу метроа. Изгледа да су Обертен и његови сарадници, напомену дату у распису конкурса да Београђани воле да живе у кућама са баштама, прихватили као модел који и у будућности треба наставити. Њихово искуство, особито ангажовање Марсела Обертена на пројектовању раних вртних насеља у Француској били су још један снажан ослонац за овакав приступ. Обертен је 1920. године израдио план вртног насеља у Ремсу (*Cité-jardin du Chemin-Vert, pour le Foyer rémois, Reims*).³¹³

Сл. 20. Конкурсни рад *Urbs Magna*. (а) Приказ вртног насеља за ширење Београда (Библиотека града Београда); (б) Пројекат Марсела Обертена за вртно насеље у Ремсу из 1920. године (<http://www.cite-jardin-reims.culture.fr>)

³¹² *Urbs Magna*, стр. 63–64.

³¹³ *La cité-jardin du Chemin Vert, Reims*, преузето 16. 09. 2013. са: <http://www.cite-jardin-reims.culture.fr/>

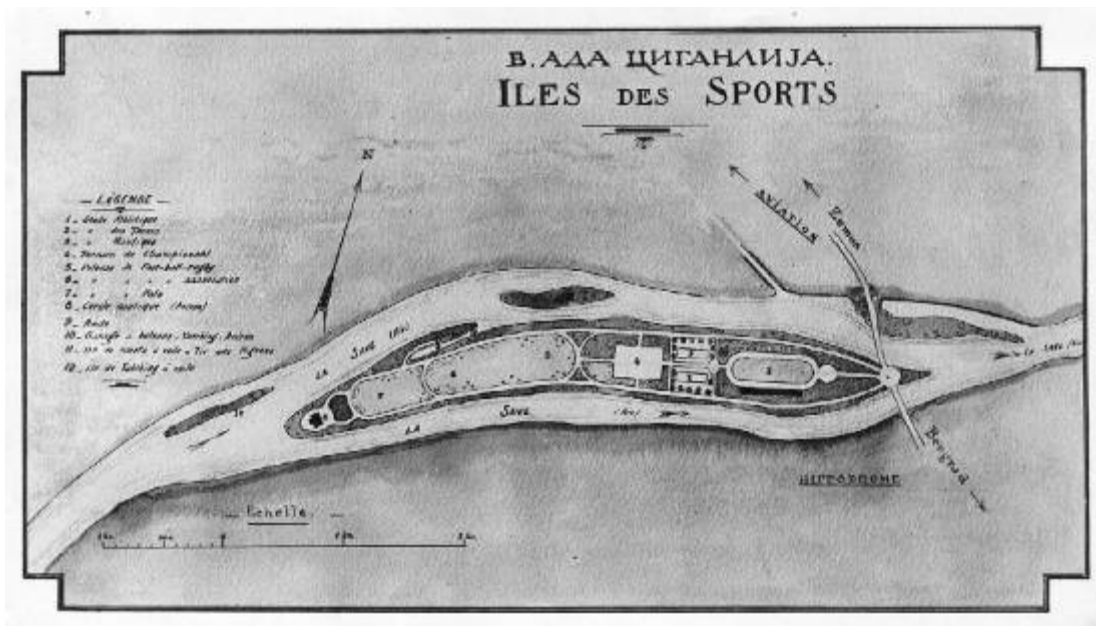

Сл. 21. Перспективни приказ вртног насеља у Ремсу за који је Марсел Обертен израдио пројекат 1920. године. (<http://www.cite-jardin-reims.culture.fr>)

Перспективни приказ овог насеља показује у средишту овални отворени простор од кога радијално крећу улице дуж којих се налазе двојне и куће у низу (сл. 21). Куће са двориштима, скромне архитектуре, високе приземље или приземље и један спрат, са косим крововима и мансардама, биле су намењене за становање радничких породица. Овај вид вртних насеља – подигнутих под утицајем моделских решења које је развијао енглески архитекта и урбаниста Рејмонд Анвин – са јефтиним становима за раднике, био је карактеристичан за рану фазу примене концепта вртног града у Француској.³¹⁴ Био је то период између 1912–24, што се преклапа са временом реализације београдског конкурса. Чињеница да је модел београдског вртног насеља који се налази у пројекту *Urbs Magna* било је насеље из Ремса, с једне стране, показује да су француски аутори били свесни социјалне структуре београдског становништва, посебно радништва, а с друге, да су том слоју Београђана понудили своја најбоља решења – пројекат хигијенског, здравог насеља скромних кућа и станова умотаних у зеленило са јавним просторима и игралиштима.

Претпоставка француских аутора да ће се Београд највише ширити ка југу и југозападу показала се тачном, ако посматрамо период од 20 година за који су они и израдили свој предлог. Исправна је била и њихова претпоставка да ће се Београд у тим смеровима ширити *зракасто* односно да ће изградња пратити главне путне правце, али је битна разлика била у спровођењу – ова београдска насеља развијала су углавном неплански.

³¹⁴ Kafkoulas, K. (2013). On garden-city lines: looking into social housing estates of interwar Europe, *Planning Perspectives*, 28, 2, 174.

Сл. 22. Конкурсни рад *Urbs Magna*, Ада Циганлија – Острво спорта (Библиотека града Београда)

Аутори рада *Urbs Magna* дају и низ предлога како да се, легислативним инструменатима и финансијским мерама, унапреди спровођење урбанистичког плана. Они приказују европске – француске, румунске, немачке, енглеске, као и америчке моделе и механизме за експропријацију земљишта који доприносе ефикасном спровођењу плана и регулисању ширења града. Посебно су занимљиве, из угла каснијег развоја Београда, визионарске идеје које је дао пројекат *Urbs Magna*, и то, регионални приступ планирања градског подручја и повезивања Београда са Земуном и Панчевом; затим предлог да се лева страна Дунава претвори у пољопривредно добро које ће моћи да храни Београд и околину³¹⁵, као и претварање Аде Циганлије (сл. 22) у јавни спортски и парковски комплекс, те позиционирање моста преко Саве, са стопом на доњем шпицу Аде на месту где ће мост бити постављен готово један век након предлога француских аутора.

Друга награда, други рад: Santé, beauté, commerce et trafic

Један рад награђен другом наградом имао је мото *Santé, beauté, commerce et trafic*.³¹⁶ Његови аутори су били инжењер и урбаниста Имре Форбат (Imre

³¹⁵ *Urbs Magna*, стр. 18.

³¹⁶ Пројекат *Santé, beauté, commerce et trafic* имао је радну шифру 12. Од прилога је сачувано образложење рада, 22 стране текста на француском језику (Библиотека града Београда). О раду постоји опис Жирија

(Emeric) Forbáth, 1875–1944), архитекта Јено Кишмарти Лехнер (Jenő Kismarty-Lechner, 1878–1962, често писано и као Eugène Lechner) и урбаниста и архитекта Ласло Варга (**László Wargá, 1878–1952**), сви из Будимпеште.³¹⁷ Овај ауторски трио наступао је заједно и добијао награде и на другим конкурсима,³¹⁸ попут награде за план Антверпена (1910)³¹⁹ или прве награда на конкурс за генерални план бањско-туристички центар Брашов (1910) у Румунији за који су касније радили и план.³²⁰ Имре Форбат је учествовао на конкурс за тргове Београда (1937) где је добио четврту награду.³²¹ Ласло Варга је у периоду 1920–27. радио у општинској служби у Будимпешти, био професор и шеф катедре на тада формираном одсеку за урбанистичко планирање Универзитета у Будимпешти.³²² Самостално је радио пројекте за уређење појединих делова Будимпеште, као и регулационе планове за мање градове у Мађарској, попут Велике Кањиже (Nagykanizsa, 1926) и Ваце (Vác, 1928). Заједно са Лерхером израдио је план за Кошице (1918).

Жири београдског конкурса је похвалио ауторе рада *Santé, beauté, commerce et trafic* (сл. 23) за *савесно проучене железничке комуникације*, добро организована пристаништа, лепо постављен центар вароши, функционално проширену постојећу уличну мрежу и добро планиране нове путне правце.³²³ Крупне замерке тичале су се ипак компликованог система железнице који су

конкурса (Пајевић 1923, стр. 82–83) и приказ у листу *Политика* (1922, 7. мај, стр. 3). Цртежи највероватније нису сачувани. За разлику од друга два пројекта награђена истом наградом, у оновременој београдској штампи нису објављени цртежи мађарских аутора.

³¹⁷ Постоје тумачења да су аутори конкурсни рад послали из Париза, претпостављајући да би њихово мађарско порекло могло да утиче на пласман пројекта обзиром на тек завршени рат (Simon, 1998, str. 46). Занимљиво је да је у преамбули нацрта програма стајало да право учешћа на конкурс имају *савезне пријатељске и неутралне државе* (ОГБ, 19201, стр. 7), док овај услов није постојао у званичном конкурсном програму (ОГБ, 1921).

³¹⁸ Секундарни извори који се баве радом ове тројице аутора често само једног од њих наводе као аутора неког пројекта, упркос томе што су радили у тиму.

³¹⁹ Mitamura, 2010, str. 3003.

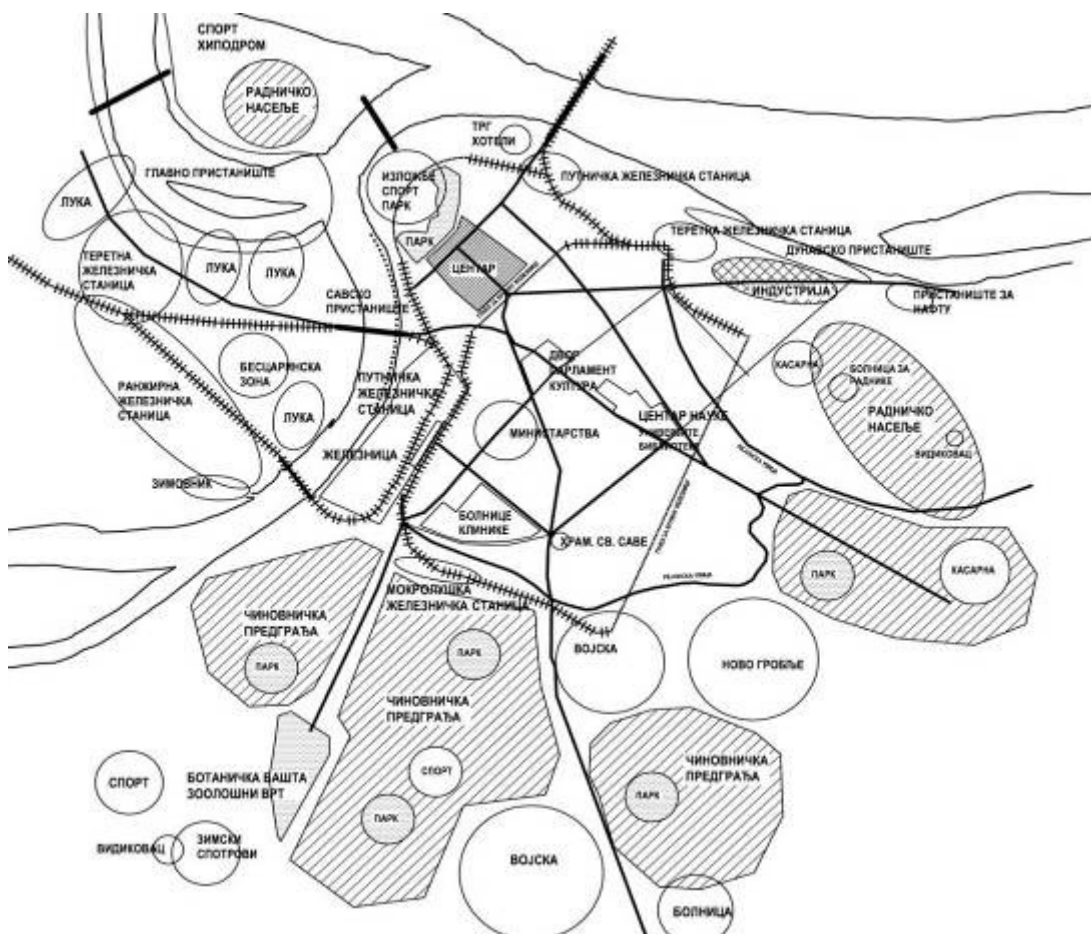
³²⁰ Forbath, I. (1911). Brassó szab. kir. városának szabályozó terve: Forbáth Imre, Wargá László, Lechner Jenő díjazott pályaterve, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, 45 (40)*, 483–487.

³²¹ Форбагови сарадници на овом конкурс били су инжењери Лудвиг Дели (Ludwig Deli) и Франц Фараго (Franz Faragó). Њихов рад под шифром „1937“ добио је четврту награду у другој категорији за уређење трга Кнежев споменик. Прва категорија односила се на предлоге за Престолонаследников трг. (Аноним. (1937). Извештај оцењивачког суда са утакмице за израду идејних скица за уређење и архитектонску обраду тргова Кнежев споменик и Престолонаследниковог и у улицама Коларчевој, Краља Алберта, Кнез Михајловој и Краља Милана, *БОН, 4–6*, стр. 338.)

³²² Simon, 1998, str. 45–46.

³²³ Пајевић, 1923, стр. 82.

предложили, затим планиране male површине за индустријске зоне, и недостатка *декоративне вредности* градског центра и јавних грађевина.³²⁴

Сл. 23. Анализа рада *Santé, beauté, commerce et trafic* (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Систем железнице коју су за Београд предлагали Форбат, Лерхер и Варга, заснивао се на пет станица, два моста, два тунела и кружне, градске, железнице. Велика ранжирна станица је била смештена на терену између Београда и Земуна. Три станице налазиле би се на десним странама река. Главна и највећа станица била је знатно проширена постојећа савска, где би се налазиле и путничка и теретна и маневарска. Станични комплекс је био нивелисан, па су путничка станица и њени колосеци били подигнути за 5 метара (на коти од 81 мнв) у односу остале колосеке (76 мнв). Тиме је, с једне стране, избегнуто укрштање теретног и путничког саобраћаја, а с друге, што је било важније, омогућен је директан приступ из околних улица ка теретној станици. Поред Дунава су биле постављене још две станице – путничка ближе Тврђави и теретна код Кланице.

³²⁴ Пајевић, 1923, стр 82–83.

Савска и дунавска станица биле би повезане тунелом испод Тврђаве. Пету железничку станицу аутори дају као алтернативу. Смештају је уз Мокролушки друм, највероватније на терену Прокопа. Кружна железница полази од дунавске станице, код Хаџипоповца улази у тунел и излази на површину код циглане Тешић (данас спој Устаничке и Господара Вучића), затим долином Мокролушког потока пролази кроз Мокролушку станицу и стиже до Мостара. Даље иде Моравском улицом (данас Савска) до главне железничке станице и код Зеленог венца улази у тунел и на изласку затвара круг на дунавској станици.³²⁵

Жири је сматрао да је у конкурсном предлогу *Santé, beauté, commerce et trafic* ранжирна станица на земунској стани *лоше пласирана*, да је савска станица *сувише развијена*, да је дунавска путничка станица *сувише близу Тврђаве*, да је мокролушка станица *сувише примакнута савској станици и постаје непотребна*, те да не постоји веза са Топчидерском станицом.³²⁶ Има се утисак да је жири занемарио напомене мађарског тима о могућностима етапне изградње железничког система који предлажу, као и да поједини њене елементе треба *известити само када развој града у том правцу буде захтевао*.³²⁷

Мађарски аутори користе постојећу улични мрежу као потку будућег решења. Неке улице унутар вароши проширују, попут Краља Петра, Кнеза Милоша, Краља Милана, док Ратарску (Краљице Марије), Таковску и Булевар ослобођења проширују, исправљају и ублажавају нагиб. Везу између савске и дунавске стране успостављају новом улицом која дијагонално креће од Мостара, пење се до раскрснице Милоша Поцерца и Булевара ослобођења, па преко платоа код цркве св. Саве праволинијски наставља до Гробљанске улице и даље до продужетка Кнез Милетине на Карабурми. Веза предграђа са центром успостављају са три *зракасто постављене артерије*. Аутори посебну важност дају *томе да се сачувају што је више могуће стари комуникациони правци који су већ постали историјски*.³²⁸ То су били Топчидерски пут настављен Улицом кнеза Милоша, затим Авалски друм и његов наставак Булеваром ослобођења и Улицом кнеза Милана и Смедеревски пут на кога се надовезивала Улица краља

³²⁵ *Политика*, 1922. 7. мај, стр. 2.

³²⁶ Пајевић, 1923, стр. 82.

³²⁷ Као алтернативу аутори дају и могућност задржавања пруге око Тврђаве али наглашавају да би изградња тунела боље решење јер железница не би прелазила преко улице и не би одвајала град од река. *Santé, beauté, commerce et trafic*, стр 4.

³²⁸ *Santé, beauté, commerce et trafic*, стр 9.

Александра. Још једна широка улица била је предвиђена трасом Булбулдерског потока и Славујеве улице (потез Цвијићева и Димитрија Туцовића) све до Великог Врачара (Звездара). Жири је за ово решење имао само речи хвале, попут *Милетина улица је врло корисно проширена, или Улица кнеза Милоша продужује се у правој линији до Милетине. (...) Овај предлог је врло умесан, као и идеја о постављању Новог Гробаља код Господарског Друма [Господара Вучића] заслужује да буде узета у обзир.*³²⁹

Жири је похвалио и предлог ширења града ка истоку и идеју да се ту подигну насеља за смештај радника запослених у оближњој индустрији, додајући да је *распоред блокова и саобраћаја добро проучен.*³³⁰ Једино радничко насеље у усвојеном Генералном плану налазио се на овом простору. Међутим, то није био случај и са другим радничким насеље који су Мађари предлагали на Ратном острву, у близини планираног главног пристаништа и индустријске зоне, у дунавском рукавцу између Београда и Земунa. Од осталих елемената из конкурсног пројекта *Santé, beauté, commerce et trafic* жири је још истакао и планирано озелењавање Калемегдана, те начин уређења Тврђаве у *виду јавног парка са монументалним зградама које га не закрчују.*³³¹ Ту су још набројани и будући центар вароши, булевари и саобраћајнице у зеленилу, велики паркови у околини града, уређење острва и постављање споменика.

За разлику од француских аутора, који су долазили из земље победнице у Великом рату и који су са ентузијазмом планирали обнову и изградњу европских градова, мађарски аутори су били знатно скромнији и обазривији у својим приступима и предлозима за Београд. Такође, економска несигурност која је уследила после пада Двојне монархије довела је до значајног смањења реализација урбанистичких захвата у Будимпешти. Форбат, Лерхер и Варга, који су били учесници и сведоци професионалних дешавања, знали су шта значи недостатак новца и добро разумели поруку из расписа конкурса да *пројектанти треба да воде рачуна о економском могућностима* Краљевине. Прагматичан приступ који су имали мађарски аутори, с једне стране био је заводљив

³²⁹ Пајевић, 1923, стр. 83.

³³⁰ Исто.

³³¹ Исто.

члановима жирија, али је последични изостанак „декоративности“ у пројекту по коме би требала да се развија престоница, очигледно узет као велика мана.

Друга награда, трећи рад: Singidunum novissima

Трећем пројекту који је добио другу награду, са мотом *Singidunum novissima*, нису недостајали ни декоративност, ни монументалност.³³² Његови аутори били су архитекти Рудолф Перко (Rudolf Perco, 1884–1942), Ервин Илц (Erwin Ilz, 1891–1954) и Ервин Бек (Erwin Böck, 1894–1966), сви из Беча. Био је ово њихов једини заједнички наступ у коме се Перко бавио обликовним аспектима, док су Илци и Бек обрађивали регулацију, саобраћај и техничка питања. Илц и Бек су у време израде пројекта за план Београда, заједно учествовали на још два архитектонско-урбанистичка конкурса за објекте у Бечу.

Рудолф Перко је 1910. године дипломирао на Уметничкој академији у Бечу у оквиру школе Ота Вагнера.³³³ Током 35 година професионалног деловања Перко је, углавном самостално, учествовао на преко 40 урбанистичких и архитектонских конкурса у разним европским градовима. На многима од њих добио је награде, признања или откупе, али готово ниједан није реализован. Први јавни наступ имао је још као студент у Брну (1907). Потом су се низали бројни други, попут конкурса за комплекс универзитетске клинику у Бечу (1920), зграду Чикаго Трибуна (1922), Палату нацију у Женеви (1926), мост преко Дунав у Бечу (1933), конзерваторијум и позориште у Истанбулу (1934), аустријски павиљон за Светску изложбу у Паризу (1937), Универзитет у Братислави (1941). У Перковим пројектима, још од студентских радова била је присутна тенденција ка монументалним формама, а од средине 1930-их постаје блиска и *нацистичкој архитектури*.³³⁴

³³² Рад *Singidunum novissima* је имао редну шифру 22. Од прилога пројекта сачувано је шест цртежа са основама и перспективним приказима јавних грађевина и урбанистичких целина. (WStLA, Nachlass Perco, P 1:30). У штампи је репродукован умањен план у 1:4000 (*Време*, 1922. 7. мај, стр. 3), аксонометријски приказ решења (*Der Städtebau* 1922/23, str. 121, tabla 48) и умањен план у 1:25.000 (*ZÖIAV*, 29–30, 1922, str. 132). Оригинално текстуално образложење није сачувано. О пројекту постоје текстови у периодици (*Политика* 1922, 7. мај, стр. 1; *ZÖIAV*, 29–30, 1922, str. 132–134)

³³³ Prokop, U. (2001). *Rudolf Perco 1884–1942: Von der Architecrur des Roten Wien zur NS-Megalomanie*. Köln und Weimar: Böhlau Verlag Wien.

³³⁴ Alofsin, A. (2006). *When buildings speak: Architecture as language in the Habsburg Empire and its aftermath, 1867–1933*. Chicago and London: The University of Chicago Press, str. 258–259.

Аутори пројекта *Singidunum novissima* сматрали су да је Београду, *овом младом великом граду неопходно да добије идеје за обнову*³³⁵ и понудили су му визију идеалног изгледа коју би могао да досегне у наредних 60 година, односно до 1982. години када ће имати око 300.000 становника.³³⁶ Основни концепт рада *Singidunum novissima* заснивао се на дубоком уверењу његових аутора да ће се Београд ширити ка западу и да ће доћи до спајања Београда, Земуне и Бежаније (сл. 24). Они сматрају да ће се *ширење града одвијати више на левој обали Саве, пошто би према истоку и југу брдовит терен био препрека. У међувремену, дошло би до потпуног спајања са Земунем. Да би се предупредило хаотично насељавање (...) предложено је да се пре свега стамбени делови позиционирају у једну ивичну зону, и да се повежу густом саобраћајном мрежом са пословним зонама града које се формирају независно од зона становања.*³³⁷

Перко, Илц и Бек предлажу веома разгранат систем железнице, којим спајају Београд са европским и југословенским градовима, те Јадранским и Црним морем; док систем *електричне железнице* користе за повезивање различитих делова града.³³⁸ У духу, тада већ присутног земаљског планирања и повезивања региона, предвидели су четири главне железничке трасе којима би се Београд повезивао са осталим деловима Краљевине. Две су биле постојеће – једна, северозападна која је преко Загреба једним краком водила до Ријеке и другим до Будимпеште – и друга, југоисточна која је преко Ниша водила до Солуна и Цариграда. Две новопланиране железничке линије биле би североисточна ка Панчеву која би се надовезивала на мађарску и румунску мрежу, и друга, југозападна, која би преко Ваљева и Сарајева ишла даље до Котора.

Железничку мрежу унутар београдске, градске територије чинио би развијен систем линија и објеката. Тако је нова путничка станица, била планирана као пролазна на месту постојеће главне станице, са знатним повећањем капацитета и обухваћеног терена. Главна теретна и ранжирна станица заузимала би део терена између Београда и Земуне. На тај начин били би

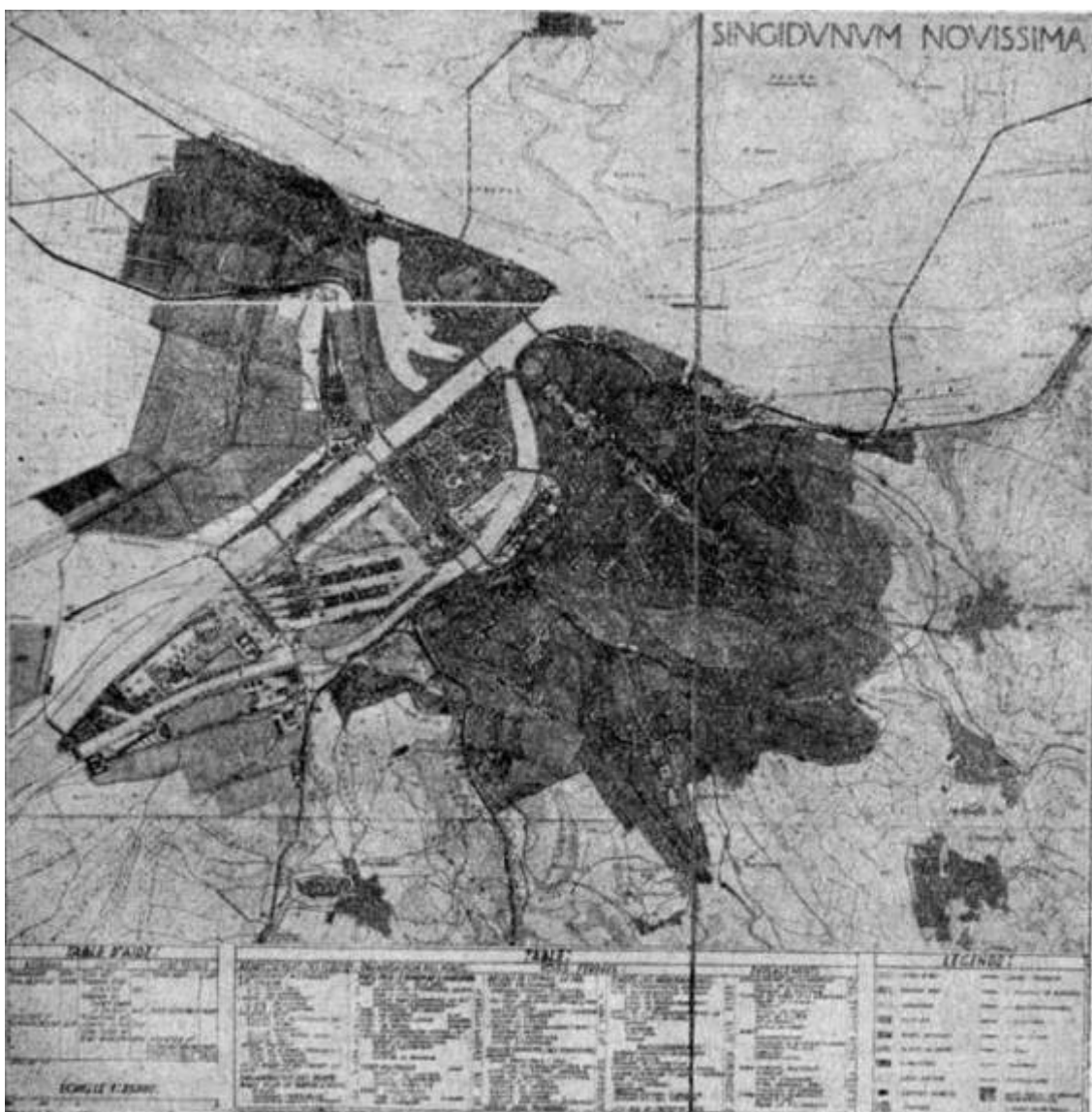
³³⁵ Ilz, E., Böck, E., (1922). Singidunum novissima. *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins*, 29–30, str. 132.

³³⁶ Београде је 1982. године имао 1.5 милион становника (Богвац, 1991, стр. 197).

³³⁷ Ilz & Böck, 1922, str. 132.

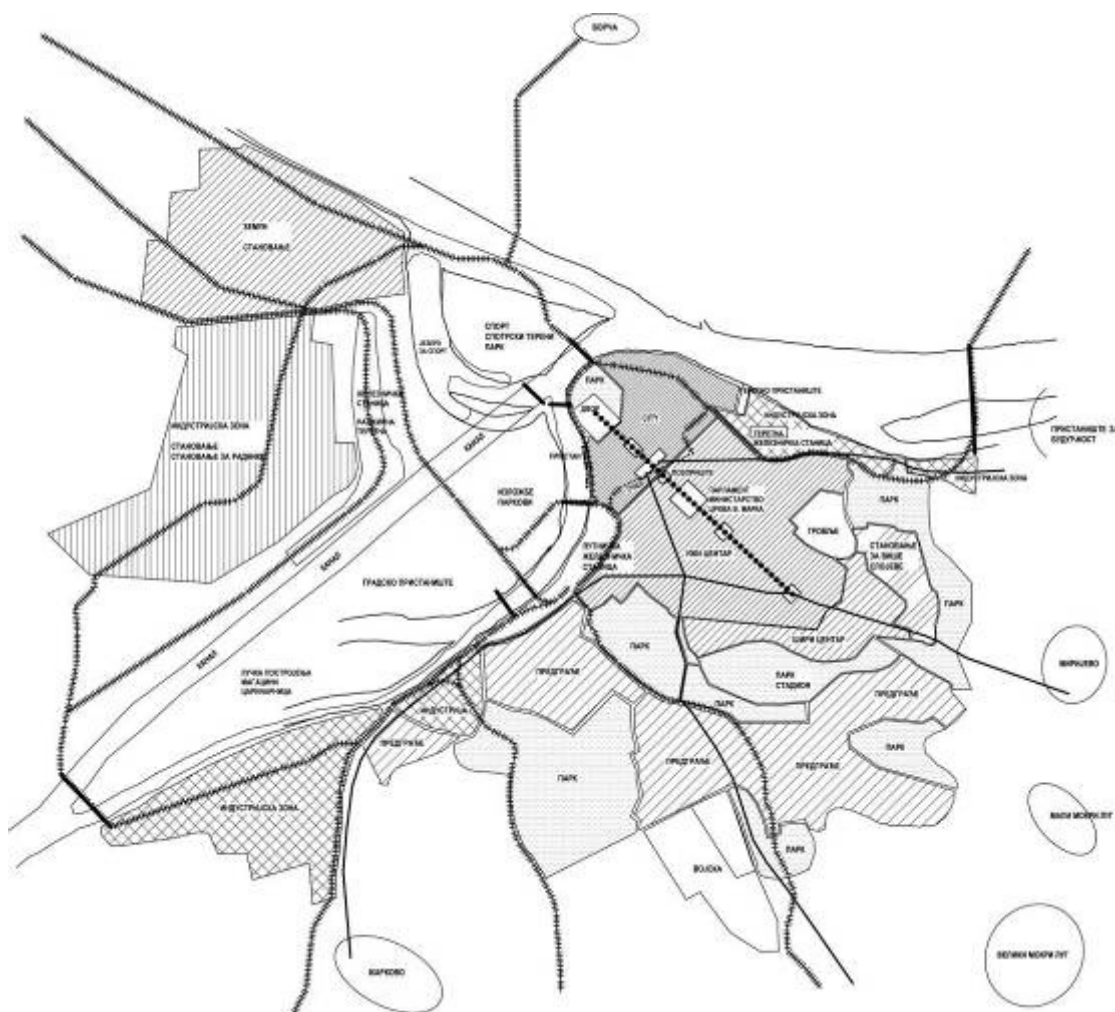
³³⁸ Исто, стр. 133.

раздвојени путнички и теретни саобраћај, чему су тежили многи европски градови. Пројекат је предвиђао још десетак станица различитог капацитета, на различитим позицијама у граду, и у центру и на периферији. Ове станице углавном су биле у функцији система електричне железнице, што је заправо била нека врста градског метра, замишљеног по угледу на бечки. Електричну железницу би чинила једна кружна линија и још три радијално постављене линије – једна у правцу Земуне, друга ка Миријеву и Мокром Лугу, и трећа ка Авали које би повезивале градски центар и стамбене делове на периферији.

Сл. 24. Конкурсни рад *Singidunum Novissima*. Укупно решење простора Београда, Новог Београда и Земуне (Ilz & Böck, 1922, str. 132)

Формирање пловних путева и пристаништа неопходно је да се одвија упоредо са изградњом железнице. Аутори сматрају да се *овде не смеју штедети средства јер би то могло да створи основ за привредни развој овог великог града*³³⁹. Они планирају два путничка пристаништа, једно на десној обали Саве јужно од Тврђаве и друго у Земуну. Мање трговачко пристаниште, повезано са индустријском зоном планирају на Дунаву код тадашње Стругаре Прометне банке (данас Лука Београд). Такође, сматрају да би у будућности могло бити изграђено и велико дунавско пристаниште на јужном делу Аде Хује.

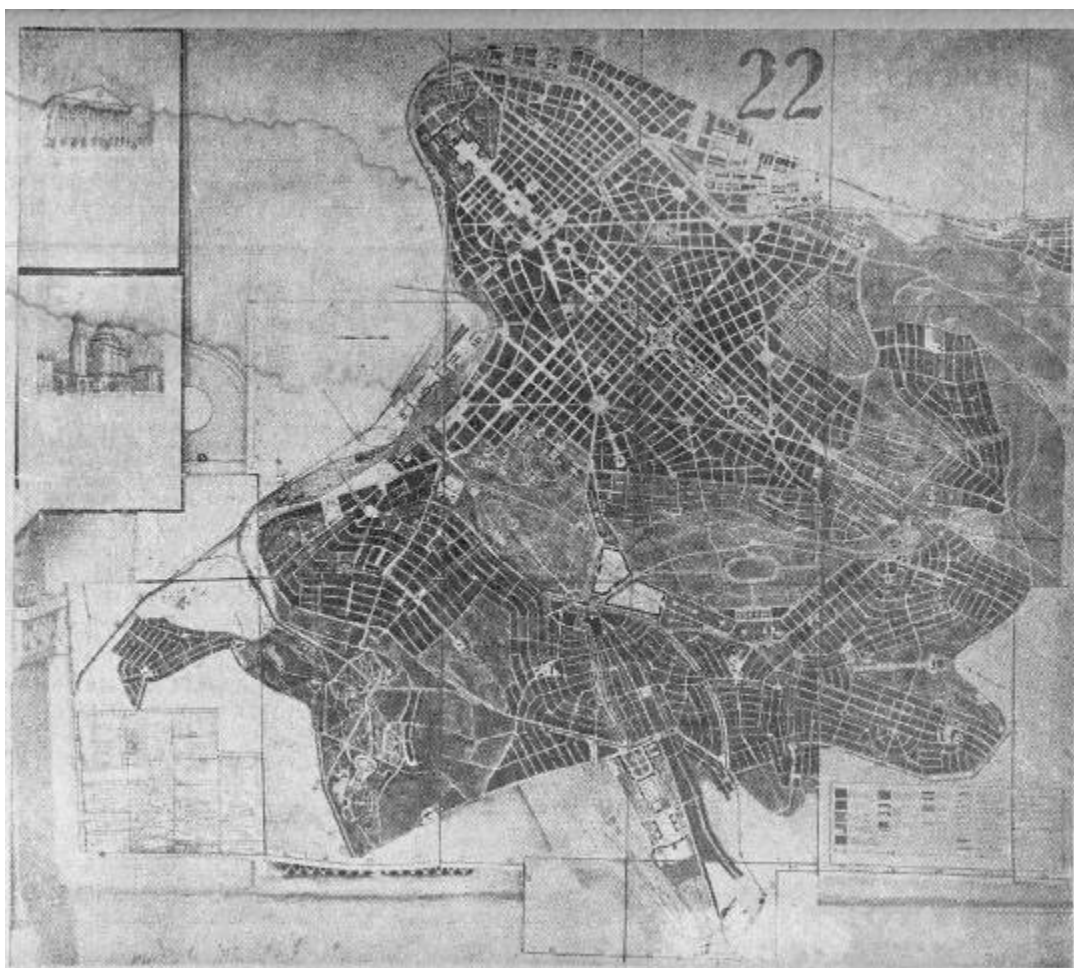

Сл. 25. Анализа конкурсног рада *Singidunum novissima* (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Суштину њиховог решења у вези с речним саобраћајем чинио је предлог за изградњу канала којим би ток Саве био праволинијски усмерен од јужног шпица Аде Циганлије до ушћа (сл. 25). Функција канала била је регулисање високог

³³⁹ Ilz & Böck, 1922, str. 132.

водостаја на Сави и Дунаву, док би се стари ток Саве користио за пловидбу.³⁴⁰ Између новог канала и старог тока Саве формирало би се велико ostrvo, које они називају *uveћana Ada Циганлија*.³⁴¹ У елаборату о пристаништима који је био састани део Генералног плана 1923, који су урадили, налазимо похвалне речи за решење бечких аутора. Чланови *Секције за пристаништа и кејове* који су израдили елаборат, истичу да је идеја о каналу „*необичносимпатична и технички потпуно исправна*, али имајући у виду велики и временски и финансијски опсег који њена реализација захтева, београдски стручњаци остављају *доцнијим поколењима [да се] побрину за њено остварење*.³⁴²

Сл. 26. Конкурсни рад *Singidunum novissima*. Решење за простор Београда (*Време*, Награђени пројекти 1922, 7. мај, стр. 3)

³⁴⁰ Сродна идеја о регулисању високих вода и одбране од поплава зачета је у Бечу почетком 19. века, а реализована у два наврата кроз пројекат регулације Дунава (*Wiener Donauregulierung*), прво крејем 19, а потом креирањем Новог Дунава и Дунавског ostrva у другој половини 20. века.

³⁴¹ Plz & Böck, 1922, str. 133.

³⁴² Технички извештај о ново-пројектованим пристаништима, Београд 1. март 1923. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 488)

Пројекат *Singidunum novissima*, следећи начела немачке планерске парадигме, дели Београд на зоне, односно функционалне целине, међусобно одвојене зеленим и слободним просторима и са стамбеним зонама сегрегираним према социјалној структури становништва. (сл. 26) Централну зону, коју називају *cumi* (*city*) чинили би трговински и административни садржаји – канцеларије и радње, пословне и административне зграде (сл. 27). Зона стамбених предграђа, налазила би се између зеленог појаса, који је дели од центра, и великих зелених простора постављених ка периферији и околним селима. Две велике индустријске зоне, смештене су на периферији, једна уз Саву на макишком пољу и друга поред Дунава ка Вишњици, а радничка насеља уз њих. Зелене и отворене површине града обухватале би „јавне паркове и баште, спортске терене и терене за војне параде, касарне и болнице, затим шуме, ливаде и винограде”³⁴³, а њихова укупна површина била би приближна површини предвиђеној за стамбену изградњу.

Сл. 27. Конкурсни рад *Singidunum novissima*. Аксонометрија централног дела Београда и дела Новог Београда (*Der Städtebau* 1922/23, str. 121, tabla 48)

³⁴³ Ilz & Böck, 1922, str. 133.

На левој обали Саве, на *увећаној Ади Циганлији*, на делу ближе ушћу, планиран је зелени простор са изложбеним објектима.³⁴⁴ На Ратном острву, предвиђен је спортско-рекреативни центар са тркалиштем, великим стадионом и другим теренима. Затворени дунавски рукавац био би претворен у језеро опремљен садржајима за спортове на води. Овакво решење Ратног острва, изузев потпуног затварања дунавског рукавца, препознајемо и на скици коју је 1923. године потписао Ђорђе Коваљевски.³⁴⁵

Највећу пажњу чланова жирија, оновремених стручњака и јавности, као и каснијих историчара,³⁴⁶ пројекат *Singidunum novissima* је привукао радикалним предлогом реконструкције централног дела Београда. *Политика* је извештавала да је код овог пројекта „решење центра вароши најбоље успело од свију пројеката и ако је скопчано са великим материјалним жртвама”³⁴⁷. Аутори рада пишу: *уличне трасе у центру града треба да буду јасне и прегледне (...)* *Предност је дата правој линији а великим авенијама дате су завршне тачке*³⁴⁸. Њихова напомена да при формирању нове уличне мреже треба да се у највећој могућој мери сачува постојеће стање³⁴⁹ односила се на препознавање постојећих артерија које чине његову окосницу, док би дугорочна, али истрајна и попуна замена грађевинског фонда унутар ове матрице омогућила формирање престижне престонице. На урбанистичком решењу пројекта *Singidunum novissima* јасно се препознају постојећи витални градски правци, попут улица Кнеза Милоша, Краља Милана, Кнез Милетина, Душанове или Београдске.

Више него реконструкције великих европских метропола, попут Париза, предлог пројекту *Singidunum novissima* могла је да буде, Перку и колегама временски и професионално ближа Вагнерова студија *Великог града (Die Großstadt)*.³⁵⁰ С друге стране, централна осовина коју поставља пројекат *Singidunum novissima* по карактеру је сродна раскошном *Бечком Рингу (Wiener*

³⁴⁴ Изградња овог изложбеног простора у новијој литератури биће схватана као прва идеја о изградњи данашњег терена Новог Београда, што није тачно, јер су и други конкурсни радови планирали развој на левој обали Саве. (Упоредити: Максимовић, 1980, стр. 260; Благојевић 2007, стр. 21–23; Гашић, Р. (2011). Планови за изградњу Београда на левој обали Саве у међуратном периоду . У Б. Миљковић-Катић (ур.) *Прсторно планирање у југоисточној Европи (до Другог светског рата.)* (стр. 379–395). Београд: Историјски институт, Балканолошки институт САНУ, Географски факултет универзитета у Београду, стр. 380–381.

³⁴⁵ Сомборски, 1951, стр. 45.

³⁴⁶ Марсимовић 1980, стр. 240–241, 260; Благојевић 2007, стр. 21–23.

³⁴⁷ *Политика* 1922, 7. мај, стр. 1.

³⁴⁸ Plz & Böck, 1922, str. 132.

³⁴⁹ *Исто.*

³⁵⁰ Wagner, O., (1911). *Die Großstadt, eine Studie über diese.* Wien.

Ringstraße)³⁵¹. Перко, Бек и Илц кружни облик бечког булевара интерперетирају у раду за Београд као линеарну композицију која започиње краљевим двором након кога се нижу опера, уметнички музеј, природњачки музеј, градска башта, градски театар, парламент, градска кућа, црква, берза, и универзитет. Виртуозни перспективни прикази неких од наведених објеката и сегмената показују какав су град понудили Београду (сл. 28–33).

Аутори пишу: *Тренутно Смедеревски друм (Александрова улица) представља кичму плана града. Положај ове улице (...) подстакао је идеју да се та улица конципира као главна осовина проширеног града. Отворени и затворени тргови воде ову улицу до тврђаве, која треба да постане ново седиште двора. Четврт око Позоришног трга, као срце ситуација захтевала је јасно решење. Зато је овде извршена најрадикалнија регулација. Градска кућа и опера померене су на то место. У правцу југоистока следи нова Палата правде, као пандан Парламенту, нова црква Св. Марка и Академија наука. Седиште велике локације са монументалним грађевинама чине Трг Музеја, на који се надовезују Народна библиотека, нови Универзитет и Академија Уметности*³⁵² Видимо да кључне речи – радикално и монументално – које ће бити коришћене као основа за критике овог конкурсног предлога, и оновремене и касније, потичу од самих аутора. Аутори свој приступ и став прецизно изражавају и јасно графички представљају, то јесте *стратегуја репрезентације Београда као метрополе*³⁵³, они пројектују последњи у низу, најновији и идеални Сингидунум.

Ако то није био одговор на расписом исказане потребе и економске могућности Београда, а није, онда се поставља питање, зашто је жири овом пројекту доделио тако високу награду? Шта више, жири у свом извештају набраја многе квалитета и добра решења у овом пројекту,³⁵⁴ и то: положај ранжирне железничке станице; положај мостова преко Саве, особито оног који обезбеђује транзит саобраћаја око Београда; положај исправљеног корита Дунава до Вишњице; положај железничке станице за трговину и малу индустрију; укључивање Топчидерске станице у систем кружне (електричне) железнице;

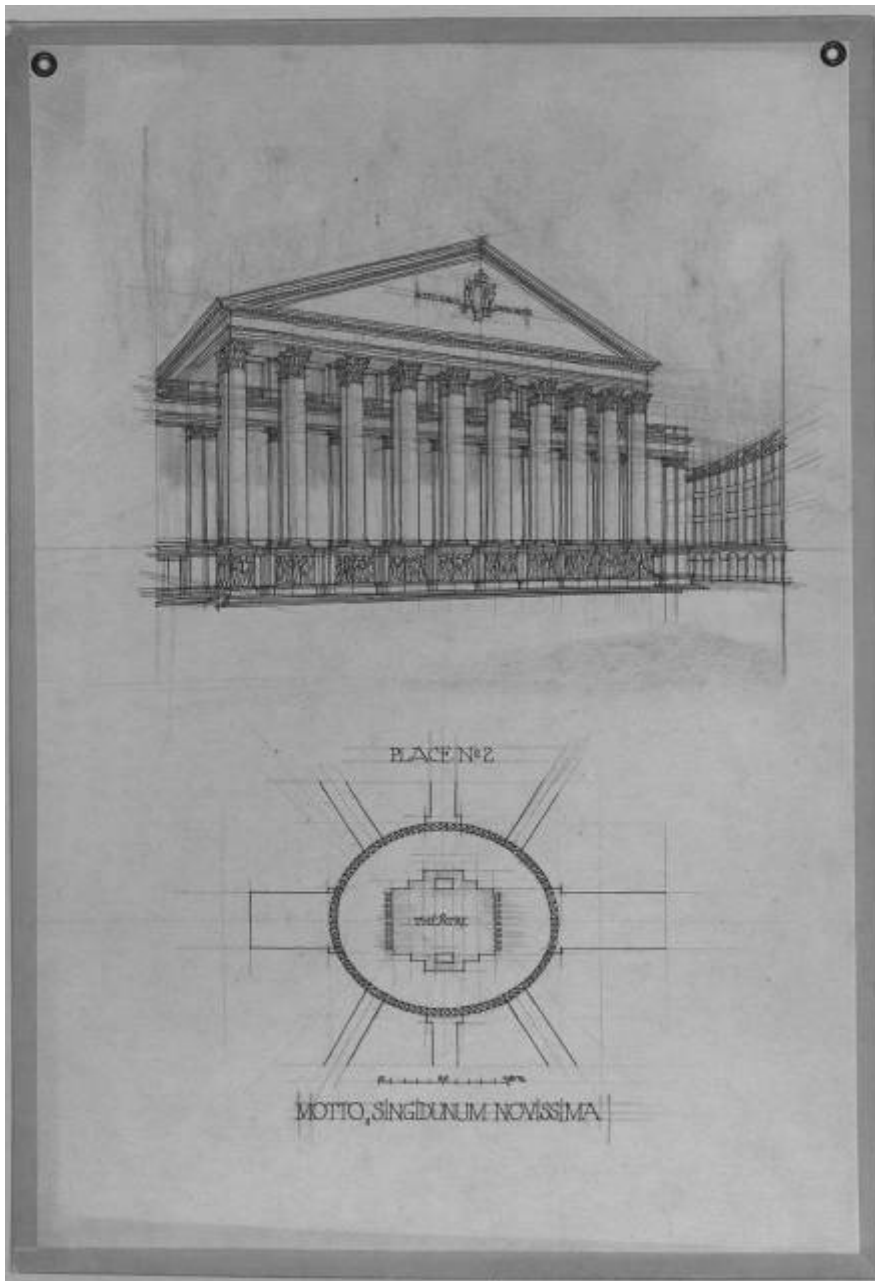
³⁵¹ Аустријска историчар кауменности Урсула Прокоп сматра да се утицај Вагнерове студије *Велики град* на пројекат *Singidunum novissima* може препознати једино код компоновања изложбеног простора на новоформираном острву на Сави или на спортском комплексу на Ратном острву (Prokop, 2001, str. 198, 200).

³⁵² Plz & Böck, 1922, str. 132.

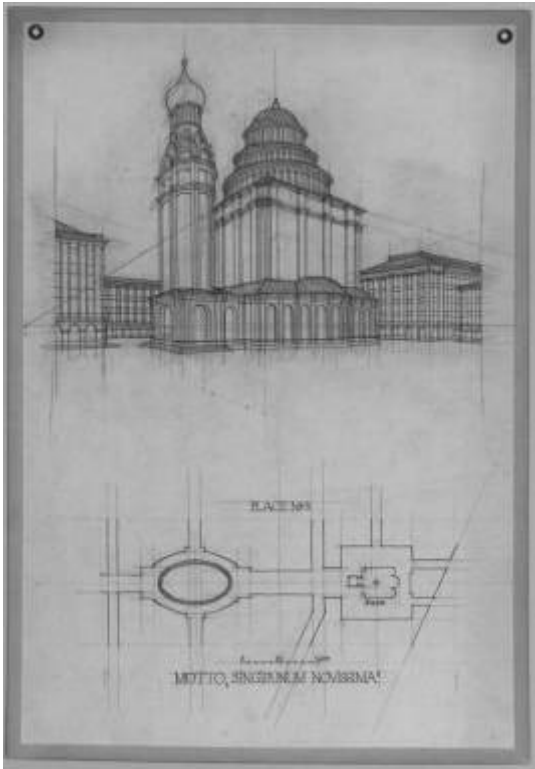
³⁵³ Благојевић, 2007, стр. 22.

³⁵⁴ Пајевић, 1923, стр 93–98.

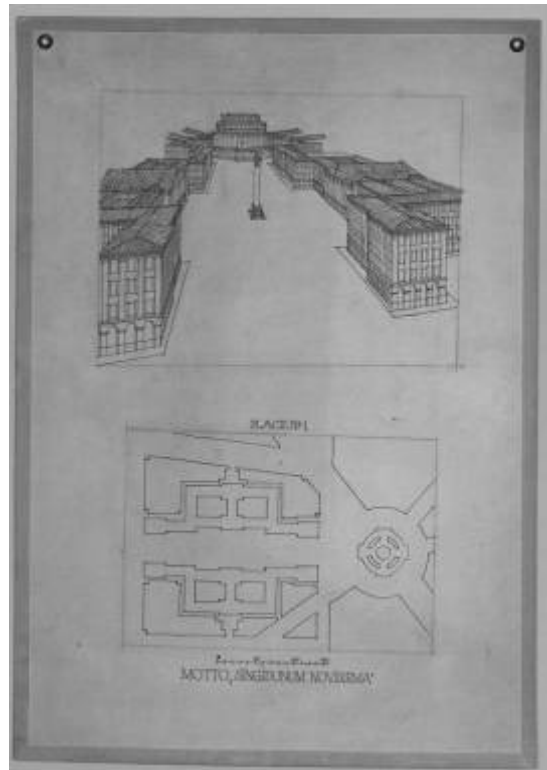
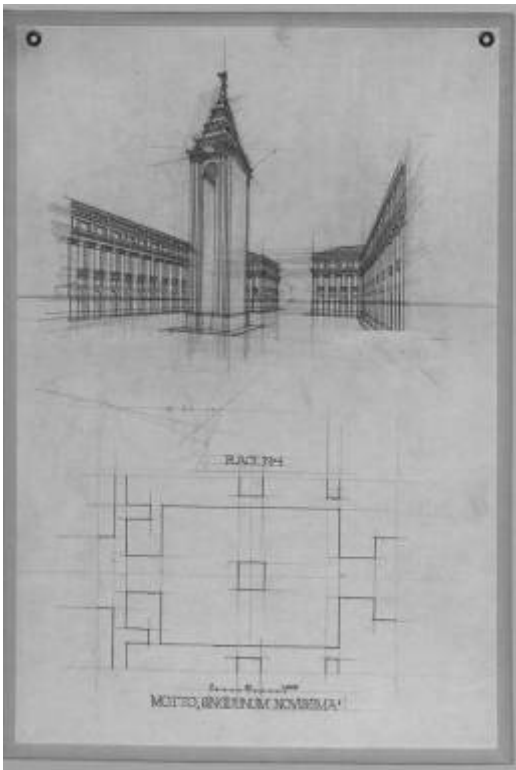
положај трговачког пристаништа на Сави; пристаниште на Дунаву за малу индустрију; уређење будућег центра вароши; размештај споменика у граду; централна акса од Тврђаве до административног центра; начин груписања државних зграда; попречна веза централне аксе са Славијом; велике кружне саобраћајнице; булевари и саобраћајнице у зеленилу; и велики спољни паркови. Све ово чини списак од неких 15 елемената за које жири сматра да су вредни хвале и да се могу искористити у каснијем Генералном плану.

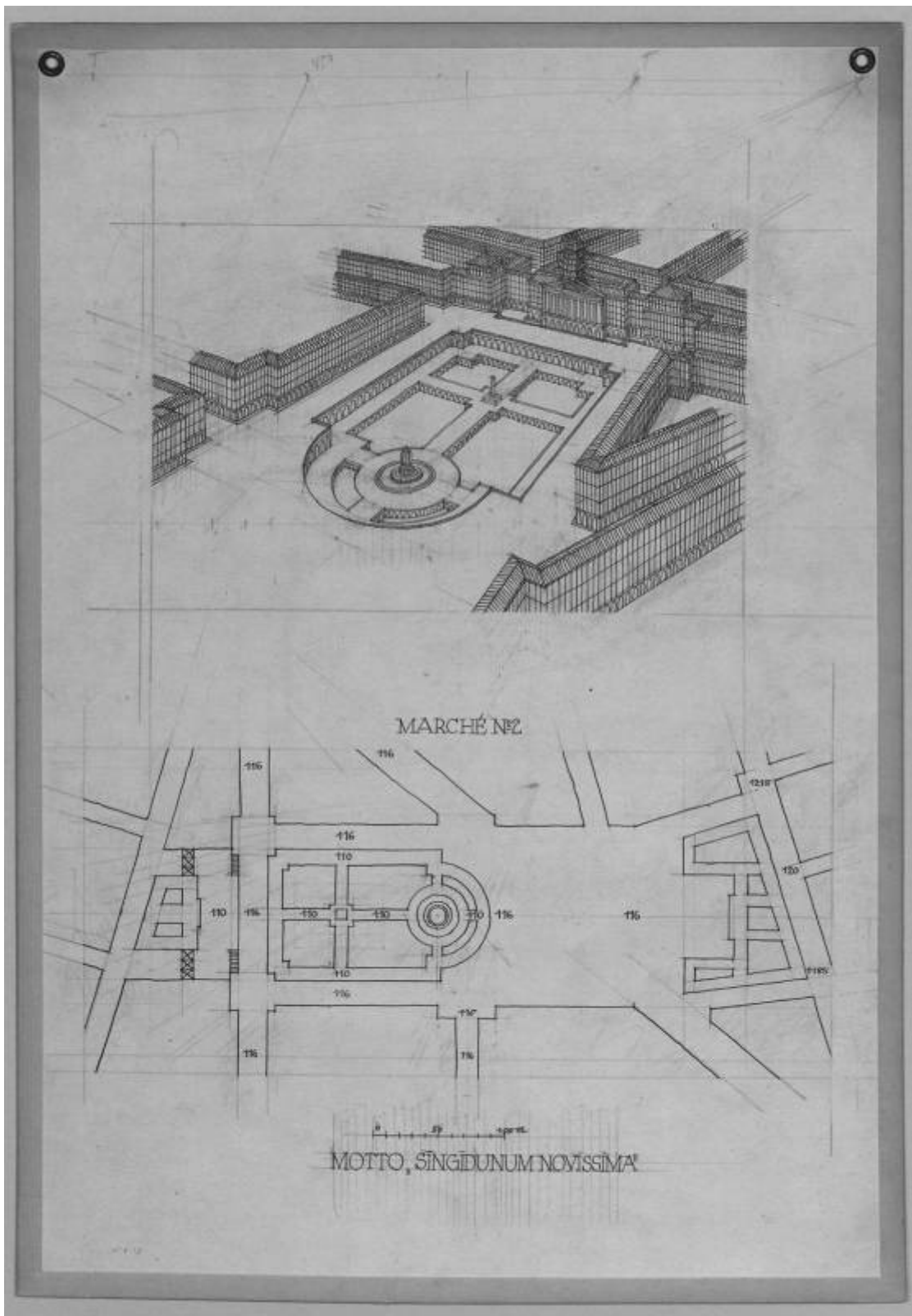
Сл. 28. Позориште на тргу број 2, на централној осовини, у зони Дечанске улице, северно од Теразија. (WStLA, Nachlass Perco, P 1: 30)

Сл. 29. (лево) Црква на тргу број 3, на месту Храма Св. Саве (WStLA, Nachlass Perco, P 1: 30)
 Сл. 30. (десно) Црква поред пијаце број 1 (WStLA, Nachlass Perco, P 1: 30).

Сл. 31. (лево) Трг број 4, у Васиной улици, на простору данашњег Академског парка. (WStLA, Nachlass Perco, P 1: 30)
 Сл. 32. (десно) Трг број 1 са високом цилиндричном грађевином, на позицији данашње пијаце Берам. (WStLA, Nachlass Perco, P 1: 30).

Сл. 33. Пијаца бр. 2, на углу данашњих улица Димитрија Туцовића и Рузвелтове (WStLA, Nachlass Perco, P 1: 30).

3.3.2. Трећа награда: два пројекта

Две треће награде припале су радовима *Sveti Sava* и *Danubius* који су ставили акценат на саобраћаја решења – први за железницу, а други за пловне путеве и пристаништа.³⁵⁵ Аутори рада са мотом *Sveti Sava* били су урбаниста Јозеф Брикс (Josef Vrix, 1859–1943) из Берлина и Карл Барт (Karl Willy August Barth, 1877–1951) из Мерзебурга.³⁵⁶ Јозеф Брикс је био професор урбанизма на Техничком универзитету у Берлину, радио је регулационе планове и бавио се пројектовањем и извођењем канализационих система у немачким и другим европским градовима. У сарадњи са Феликсом Генцмером (Felix Genzmer, 1856–1829) пројектовао је ново вртно насеље Фронау (*Frohnau*, 1908–10) на северу берлинског региона, те освојио једну од две највише награде (друго место) на берлинском конкурс (1910). Брикс не само да је био добро познат у београдским архитектонским и инжењерским круговима, већ се и он бавио појединим питањима уређења Београда. Године 1905. објавио је књигу са коментарима о предлозима за београдски канализациони систем,³⁵⁷ а његово предавање *Задаци и намере градарства* превео је на српски и публиковао 1914. године архитекта Станојло Бабић.³⁵⁸

Жири београдског конкурса написао је да је пројекат *Sveti Sava* имао најбољи предлог формирања железничког саобраћаја.³⁵⁹ Посебно су истакли решење савске станице, која остаје без знатнијих повећања габарита али постаје пролазна и на два нивоа; затим везу ове станице са дунавском која је успостављена тунелом прокопаним испод центар. *Политика* је писала и да се овим тунелом доводи железнички саобраћај у центра вароши одакле се – из подземне станице – путници и пртљаг лифтовима избацују у велики железнички хол над земљом³⁶⁰. Мада је жири замерио Бриксу и Барту да кружна железница коју планирају обухвата узак градски простор, ипак је сматрао да њихов предлог за положај и организацију станица – поред Саве, на Новом Гробљу и у Чубурској

³⁵⁵ Трећа награда је била 75.000 динара.

³⁵⁶ Рада *Sveti Sava* је имао редну шифру 18. Нисмо успели да пронађемо ни цртеже, ни текст за овај конкурсни рад. За сада се зна да о њему постоји опис из извештаја жирија (Пајевић 1923, 83–85) и дневне штампе (*Политика* 1922, 7. мај, стр. 2).

³⁵⁷ Vrix, J. (1905). *Gutachten über die Entwürfe zur Canalisation der Stadt Belgrad*. Leipzig: W. Hoppe.

³⁵⁸ Брикс, Ј. и Генцмер, Ф. (1913). *О уређењу градова*. Београд: Удружење инжењера и техничара.

³⁵⁹ Пајевић, 1923, стр. 83–84; 93–94.

³⁶⁰ *Политика*, 1922, 7. мај, стр. 2.

долини, треба уважити. Од других елемената из конкурса жири је похвалио и начин на који су пројектовали булеваре и саобраћајнице у зеленилу и зелени појас. Све ово били су елементи виђени у Бриксовом конкурсном раду за Берлин, једну деценију раније.

Други рад који је добио трећу награду имао је мото *Danubius*.³⁶¹ Израдио га је ауторски тим из Хамбурга и Дрездена, који су чинили архитекти Густав Блом (Gustav C. E. Blohm, 1869–1943) и Ервин Херман Окерт (Erwin Hermann Ockert, 1885–1968), и инжењери Паул Вајхолд (Paul Weichold, 1885–1968), Оген Рамхорст (Eugen Ramhorst), Ричард Фрезе (Richard Freese, 1885–1960), Вилхелм Тајн (Wilhelm Thein, 1873–1945), др Ханс Демволф (Hans Demppwolff, 1884–?), и Драгољуб Миловановић из Београда.³⁶² Будући да је највише чланова тима потицало из Хамбурга, у то време трећег по значају лучког града у свету, одмах иза Лондона и Њујорка,³⁶³ главна тема њиховог предлога за Београд тичала се регулисања речног саобраћаја и пристаништа. Тако су планирали уређење обала и нову регулацију Саве и Дунава од јужног шпица Аде Циганлије до острва Чакљаница у Великоселском риту. Предложили су спајање Аде Хује са обалом и постављање међународног и зимског пристаништа у том делу града. Занимљиви су и њихови предлози да се успостави пешачка веза савске железничке станице и Улице краља Милана код Двора, као и веза Косанчићевог венца и Карађорђевог улице.

³⁶¹ Рада *Danubius* је имао редну шифру 9. Од конкурсног пројекта постоји текст од 26 страна на француском језику, док цртежи нису сачувани. Опис пројекта дат је у извештају жирија (Пајевић, 1923, стр. 85–86) и дневној штампи (*Политика*, 1922, 7. мај, стр. 2).

³⁶² За првопотписаног аутора у овом тиму, Густава Блома, архитекта-критичар Питер Џонс написаће да је био *минорни архитекта из Хамбурга*. Од Џонса сазнајемо и да је Блом пројектовао неколико зграда у Хамбургу и Немачкој и да се награда на београдском конкурс убрја међу његове најзначајније професионална постигнућа. (Jones, P. V. (1999). *Hugo Häring: The Organic Versus the Geometric*. London: Edition Axel Menges, str. 25, 201). Ричард Фрезе је био бродски инжењер. За Драгољуба Миловановића неки извори наводе да је архитекта из Београд, а други да је инжењер из Хамбурга, док се његово име не налази међу ауторима наведеним у писму председника ОГБ Добре Митровића у коме обавештава учеснике о резултатима међународног кпнкурса (GTA Archives / ETH Zurich_ NSL_ Albert Bodmer). У листу *Време* стоји и да је овај конкурсни рад урађен *за рачун грађевинског предузећа Миловановић и Конн. из Београда* (*Време*, 1922, 7. мај, стр. 3)

³⁶³ *The history of Hamburg Port*, преузето са <http://www.portofhamburg.com/en/content/history-hamburg-port> приступљено 30. 07. 2013.

3.3.3. Четврта награда: три пројекта

Четврта награда припала је радовима *Војвода Мишић*, те *Impartial* и, најзад, *Oj na more*.³⁶⁴ За сада, аутори пројекта са мотом *Војвода Мишић*³⁶⁵ остају највећа мистерија када је реч о учесницима београдског конкурса, јер је потпуно непознато њихово порекло и професионални рад. Рад који је стигао из Вршца израдили су Јулије Заборски (Julie Zaborcky) и Јосеф Војтка (Josif Woytka или Woytka).³⁶⁶ Био је то један од два предлога која су стигла са простора Краљевине СХС. Жири је највише истакао начин на који су аутори уредили зелене просторе унутар постојеће вароши, почевши од тога да су *пређашњи паркови и скверови задржани*, као и за вешто повезивање новог *засађеног простора на Косанчићевом венцу*, са Калемегданом и Горњим градом, затим за формирање озелењених површина на Ташмајдану и Ратном острву, те за *слободни простор са лепим изгледима са теразијске терасе*³⁶⁷. Додајмо и то да су на Топчидерском брду планирали видиковац до кога би водила жичара.

Архитекти из Букурешта, Роже Болеме (Roger Bolomey) и Јан Давидеску (Ion Davidescu) свој предлог су предали под шифром *Impartial*.³⁶⁸ Ова двојица румунских архитеката добила су награду и на конкурс за Сплит (1923–24)³⁶⁹ и били део тима који је израдио генерални план Букурешта (1934–35).³⁷⁰ Њихов пројекат за уређење Београда *одаје изражавање декоративног ефекта*, како је констатовао жири,³⁷¹ додајући да томе доприносе многобројни кејови, тргови и јавне грађевине, сви добро распоређени, као и начин уређења острва, Тврђаве и простора на Великом Врачару (Звездара). Њихов предлог да се смањи простор

³⁶⁴ Четврта награда је износила 35.000 динара.

³⁶⁵ Рада *Војвода Мишић* је имао редну шифру 5. Од прилога пројекта сачувано је текстуално образложење, 15 страна на српском језику (Библиотека града Београда). О раду постоји опис из извештаја жирија (Пајевић, 1923, стр. 86–87). Цртежи нису сачувани.

³⁶⁶ Имена ове двојице архитеката нисмо успели да пронађемо у књигама рођених католичке цркве у Вршцу, у периоду од 1870 до 1900. године. Такође, Музеј града Вршца, Градска библиотека и Културни центар у Вршцу немају информације о овим ауторима (на основу разговора са запосленима у наведеним институцијама, август 2011).

³⁶⁷ Пајевић, 1923, стр. 87.

³⁶⁸ Рада *Impartial* је имао редну шифру 7. Од прилога пројекта сачувано је текстуално образложење, 36 страна на француском језику (Библиотека града Београда). О раду постоји опис из извештаја жирија (Пајевић, 1923, 87–88). Цртежи нису сачувани.

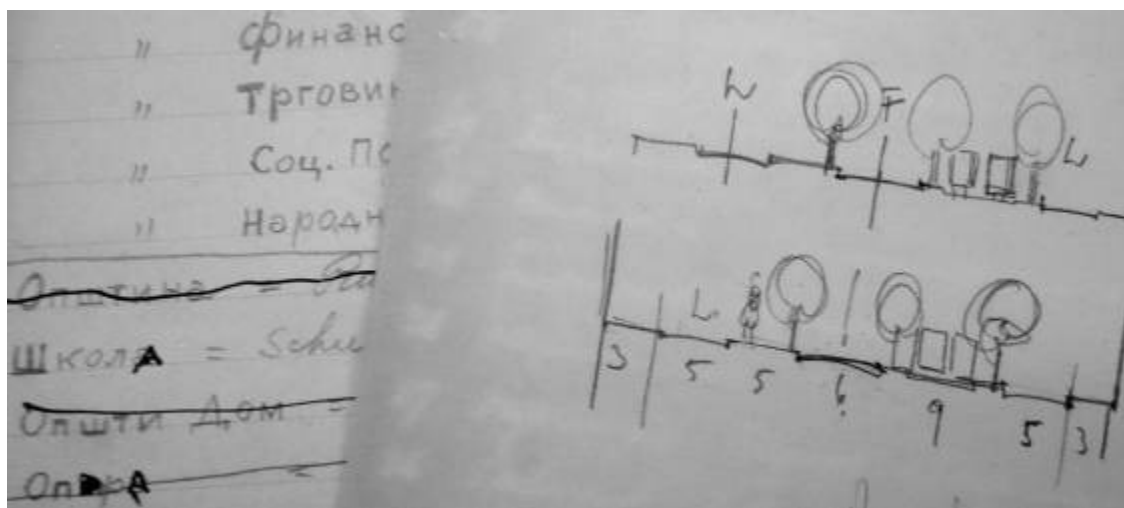
³⁶⁹ Anonim. (1926). Zum Regulierungsplan für Spalato. *Zeitschrift des Österr. Ingenieur- und Architekten-Vereines*, 1/2, 10–11.

³⁷⁰ Machedon, F., Machedon, L., Scoffham, E. (1999). Inter-war Bucharest: city in a garden. *Planning Perspectives*, 14, 249–275.

³⁷¹ Пајевић, 1923, стр. 88.

железничке станице уз Саву и да се део уз реку искористи за формирање градских блокова, жири је похвалио, а овакво решење налазимо касније и у Генералном плану Београда. С друге стране, жири каже да би упркос *интересантним и доста добро распоређеним деловима*, овај план био *тешко изводљив са практичног и са финансијског становишта*.³⁷²

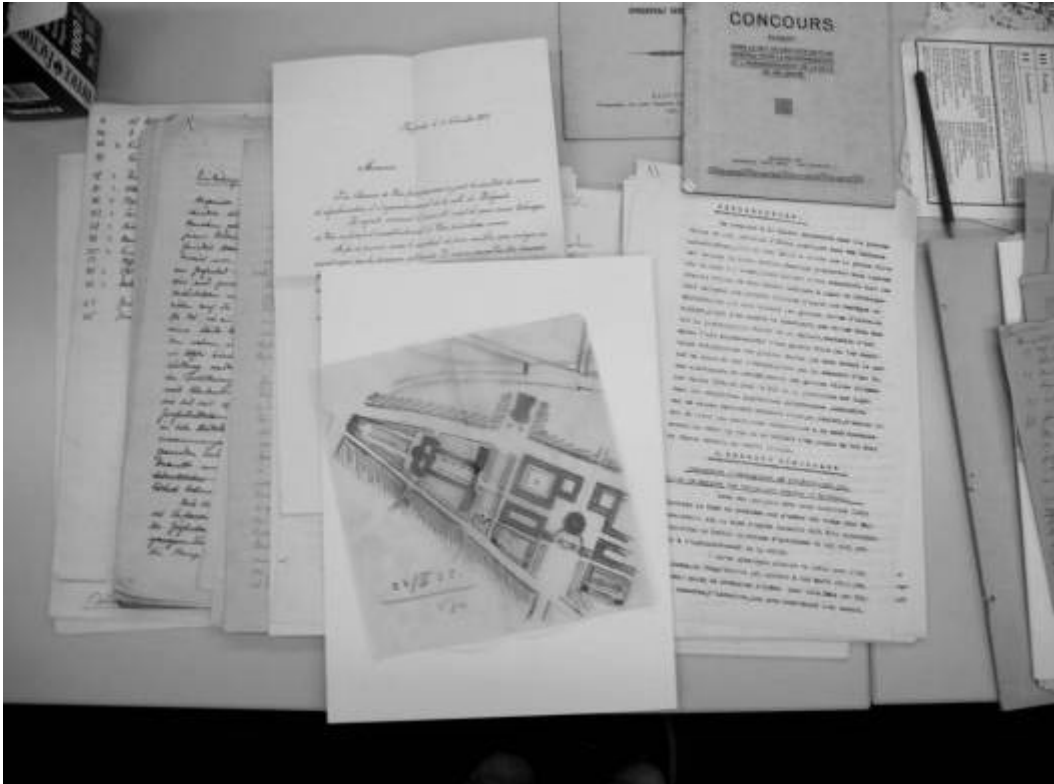
Рад „*Oj na more*“ израдили су инжењер и урбаниста Албер Бодмер (Albert Bodmer, 1893–1990) и архитекта Фриц Шварц (Fritz Schwarz, 1878–1961) из Била и Урош Микић из Цириха³⁷³ (сл. 34–37). Албер Бодмер је још као студент грађевинског факултета у Цириху (*ETH Zürich*) где је похађао и предмете из планирања града, освојио највишу награду на конкурс за план Великог Цириха (1918), а потом победио на урбанистичком конкурс за Аргебр (1922). Као урбаниста радио је у Винтертуру (1923–31) када је израдио и план града и основао стамбену задругу као подршку примени идеја вртног града. Године 1932. изабран је за руководиоца урбанистичке службе у Женеви где је 1937. израдио визионарски регионални план града. Бодмер је 1922. године конкурисао за место директора Техничке дирекције у Београду, али није био примљен.

Сл. 34. Конкурсни рад *Oj na more*. Скице за попречне профиле улица (gta Archivs/ETH Zürich_Albert Bodmer)

³⁷² Пајевић, 1923, стр. 88.

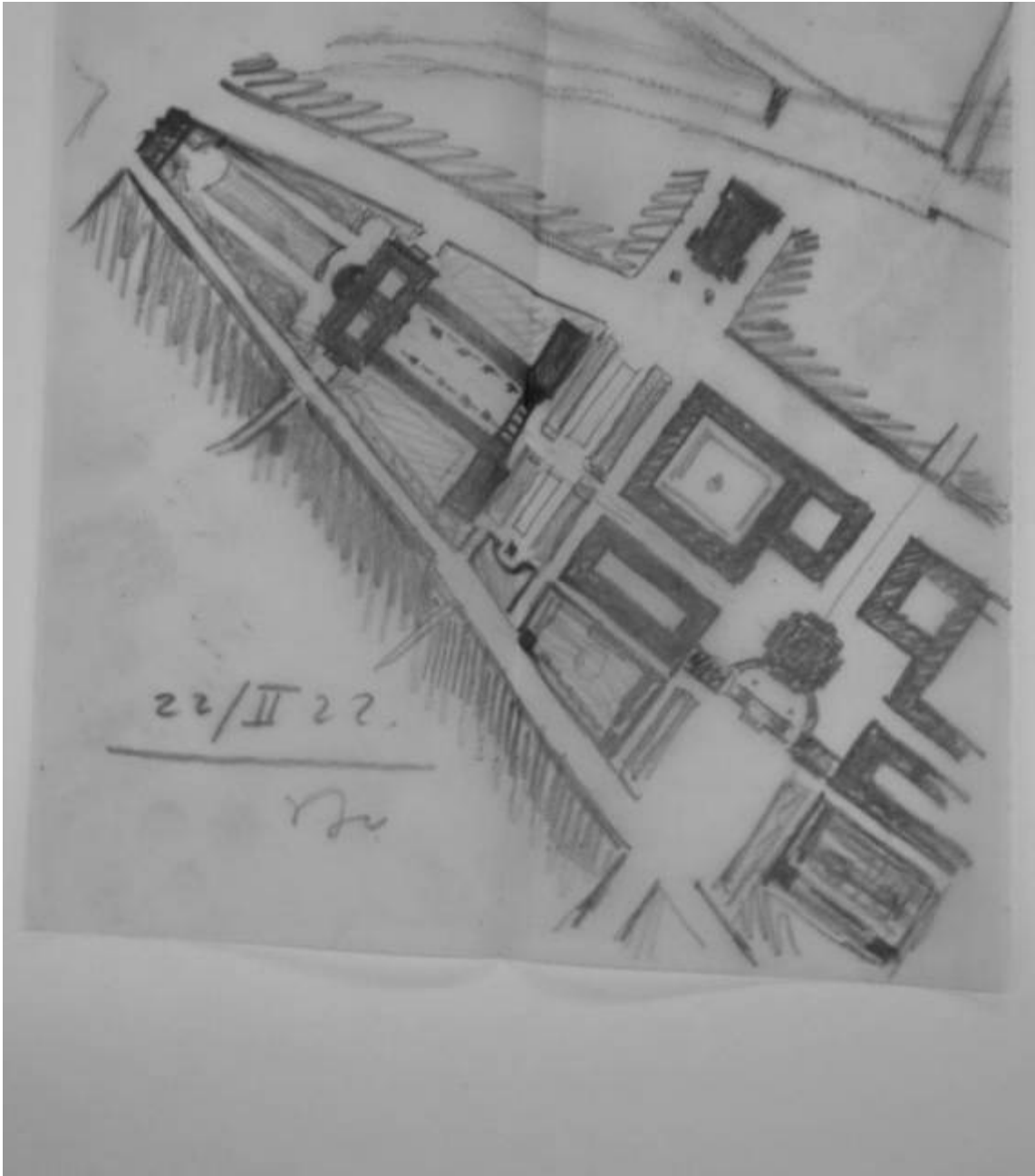
³⁷³ Рад „*Oj na more*“ је имао радну шифру 14. Од пројекта је сачувано текстуално образложење, по 24 стране на немачком и француском језику (Библиотека града Београда). У заоставштини Албера Бодмера у Архиву у Цириху налазе се фрагменти београдског пројекта, од чега су најзначајнији: 4 скице; преписка између Албера Бодмера и Уроша Микића у вези са конкурсом и писмо градоначелника Београда, Добре Митровића, упућено учесницима са резултатима конкурса. (GTA Archives / ETH Zürich_Albert Bodmer)

Сл. 35. Конкурсни рад *Ој на море*. У средини је скица непознатог трга (gta Archives / ETH Zürich_Albert Bodmer)

Сл. 36. Конкурсни рад *Ој на море*. Скица профил Александрове улице (gta Archives / ETH Zürich_Albert Bodmer)

Сл. 37. Конкурсни рад *Ој на море*. Скица непознатог трга (gta Archives / ETH Zürich_Albert Bodmer).

Швајцарски аутори су за Београд планирали, како је написао жири, *јасно и упрошћено схватање железничког проблема*³⁷⁴, а за саобраћај унутар града планирали су и изградњу метрополитена и трамвајске мреже. Такође, жири је похвалио начин на који су формирали будући центар, његову везу са Тврђавом, као и низ елемената који би допринели декоративном изгледу града, попут уређења терасе и трга на Теразијама и трга Славија.

³⁷⁴ Пајевић, 1923, стр. 88.

3.3.4. Откупи: четири рада

Четири рада су добила једнако вредне откупе, и то: *Prestonica Karađorđevića, Beograd 1918–1948*, *Sapienti Sat* и *Forum*.³⁷⁵ Жири их је издвојио због добро обрађених *неких делова програма* и *интересантних идеја* које би се могле применити у Генералном плану.³⁷⁶ **Пројекат *Forum* израдили су швајцарски аутори**, архитекти Роберт Ритмајер (Robert Rittmeyer, 1868–1960) и Валтер Фурер (Walter Furrer, 1870–1949) из Винтертура и инжењери Рурштајнер (Rursteiner) и Бош (Boesch).³⁷⁷ Окосницу њиховог пројекта чинио је велики форум, постављен на месту старог гробља, на коме су биле постављене јавне грађевина, окружен алејом са дрвећем, цветним партерима. Жири је осим ове композиције издвојио и начин на који су планирали паркове и диспозиције споменика, особито на Калемегдану и Доњем граду, затим булеваре и саобраћајнице у зеленилу, као и спортске садржаје на Ратном острву.³⁷⁸

Рад са мотом *Beograd 1918–1948* израдили су инжењер Франц Музил (Franz Musil, 1884–1966), и архитекти Ото Мројле (Otto Mreule) и Фриц Јудман (Fritz Judtman, 1899–1968) сви из Беча.³⁷⁹ Франц Музил је био специјалиста за планирање саобраћаја и превоза, а током 1925–1942. био је директор Дирекције за изградњу Беча (*Stadtbauamt*).³⁸⁰ Фриц Јудман је 1922. године био студент, а потом и асистент Леополда Симонија (Leopold Simony) на Техничком факултету у Бечу. Касније је са колегом Егоном Рисом (Egon Riss, 1901–1964) основао приватни архитектонски биро, пројектовао неколико стамбених зграда за бечки програм социјалне стамбене изградње Града Беча.³⁸¹

³⁷⁵ Вредност откупа била је 20.000 динара.

³⁷⁶ У препису извештаја жирија датог у Пајевићевој публикацији, у вези са откупљеним радовима постоји неслагање око радних шифри. Наиме, као откупљени наведени су радови 3, 17, 13 и 2, док је у наставку дат кратак опис за пројекте 5, 16, 15 и 3. Потврду да је реч о пројектима са радним шифрама 3, 17, 13 и 2 налазимо код Пајевића у списку са рекапитулацијом награђених и откупаених радова (Пајевић, 1923, стр. 89–90), као и у писму председника ОГБ учесницима конкурса (GTA Archives / ETH Zurich_Albert Bodmer)

³⁷⁷ Рад *Forum* је имао радну шифру 17. Од пројекта је сачувано текстуално образложење, 19 страна на француском (Библиотека града Београда). Цртежи нису сачувани.

³⁷⁸ Пајевић 1923, стр. 96–97.

³⁷⁹ Рада *Beograd 1918–1948* је имо редну шифру 3. Од прилога пројекта сачувано је текстуално образложење, 23 стране на немачком (Библиотека града Београда). Аутори су написали приказ рада, уз три пропратне илустрације, у аустријском часопису (*ZÖIAV*, 29–30, 1922, str. 134–135).

³⁸⁰ Blau, E. (1999). *The architecture of Red Vienna 1919–1934*. Cambridge Massachusetts, London England: The MIT Press, str. 142, 160.

³⁸¹ Стамбени програм је био део крупних реформи које је у Бечу спроводила социјал-демократска власт, популарно називан „Црвени Беч“. (Blau, 1999, str. 2)

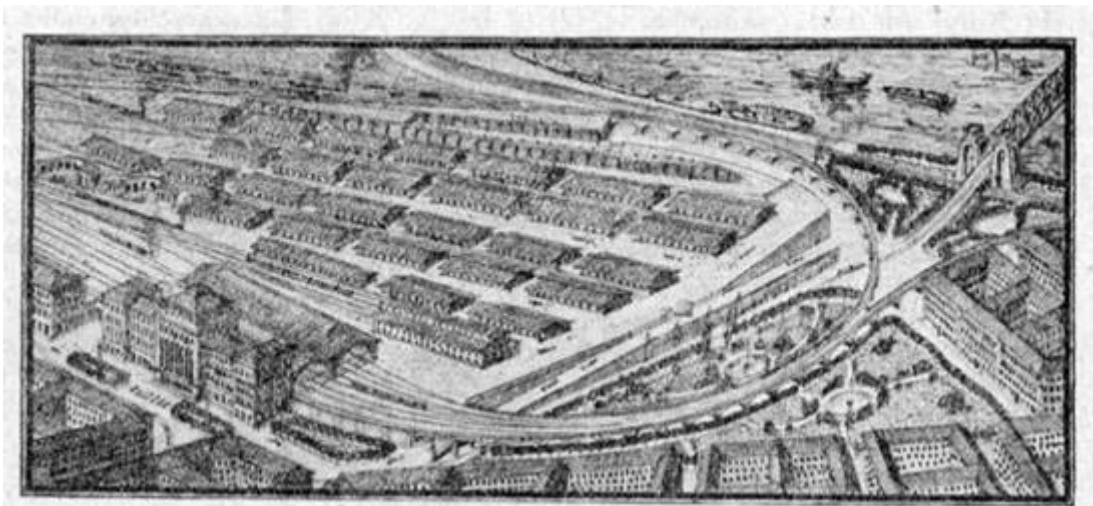

Сл. 38. Конкурсни рад *Beograd 1918–1948*. Калемегдан са музејима и стадионом (ZÖIAV, 29–30, 1922, стр. 134)

Планирајући уређење Београда, аутори рада *Beograd 1918–1948* су се руководили трошковима и практичном изводљивошћу³⁸². Њихова је претпоставка да ће се Београд за наредних 30 година проширити са 10 на 35 км² градског простора. У њему ће живети 500.000 становника, размештених у шест различитих зона становања, почевши од централних делова града, са унутрашње стране реонске улице у којима је планирана изградња градских блокова, висине 3 до 5 спратова, са 25–30% површине под баштама. За делове који леже изван реонске улице и за оне који су „више сеоског карактера“ предвиђена је изградња кућа са баштама (*cottage*). Радничке четврти, у којима планирају изградњу кућа у низу, биле би смештене у близини индустрије, уз савску и дунавску обалу. Занимљиво је како ови аутори виде будућу презентацију Београда (сл. 38 и 39). Они кажу: *Јавне грађевине (...) груписане су у архитектонски затворену целину,*

³⁸² ZÖIAV, 29–30, 1922, str. 134.

према својој сврси, при чему се посебно водило рачуна о изградњи монументалних тргова и репрезентативних улица. Стил монументалних зграда прилагођен је особеностима југа и фолклора ове земље³⁸³ Но, на жири ова композиција није оставила позитиван утисак, већ је као највредније истакао начин на који су пројектовали булеваре и саобраћајнице у зеленилу, као и постављање националног споменика на простору Тврђаве.³⁸⁴

Сл. 39. Конкурсни рад *Београд 1918–1948*. Проширена главна железничка станица (ZÖIAV, 29–30, 1922, str. 134)

Аутори рада *Prestonica Karadorđevića*,³⁸⁵ бечи архитекти Емил Хопе (Emil Hoppe, 1876–1957) и Ото Шентал (Otto Schönthal, 1878–1961) врло добро су познавали Београд за који су током 1920–24. израдили неколико урбанистичких и архитектонских пројеката.³⁸⁶ Први, вероватно започет у зиму 1920–21, био је *Пројекат за изградњу котежа на имању друштва Неимар*³⁸⁷ према коме је 1924. започета изградња Котеж Неимара. Паралелно са оним, 1921. године Хопе и Шентал раде на нацртима за Теразијску терасу под називом *Projekt für die Regulierung der Terazija in Beograd, mit dem Bankgebäude*

³⁸³ ZÖIAV, 29–30, 1922, str. 134.

³⁸⁴ Пајевић, 1923, стр. 97.

³⁸⁵ Рад *Prestonica Karadorđevića* је имао радну шифру 13. Сачувано је текстуално образложење, 17 страна на српском (Библиотека града Београда). Од цртежа, постоји један умањен перспективни приказ објављен у њиховој монографији (Hoppe und Schönthal 1931, str. 62)

³⁸⁶ Више о раду Хопе и Шентала видети: Whyte 1989; о њиховом раду у Београду види: Вуксановић-Мацура 2012; Вуксановић-Мацура 2013, у штампи.

³⁸⁷ Вуксановић-Мацура, З. (2012в). План Емила Хопеа и Ота Шентала за котеж Неимар. *Наслеђе*, 13, 79–91.

Podunawsko Drustwo.³⁸⁸ Могуће да је њихово једино реализовано архитектонско дело у Београду била зграда за *Санаторијум Јовановић*³⁸⁹. Санаторијум је изграђен 1921. године у Улици кнеза Милоша број 5, а већ 1924, после смрти др. Јовановића нови власник је променио намену објекта претворивши га у хотел *Ексцелзиор*.³⁹⁰ Хопе и Шентал су израдили и два пројекта у Новом Саду. Један неизведени, за хотел из 1923. а други, из 1924, била је *зграда Српске задружне Банке* за коју неки извори кажу да је саграђена. Ученици и сарадници Ото Вагнера, Хопе и Шентал су имали веома развијену архитектонску праксу у Бечу, особито у првим деценијама 20. века, када је са њима сарађивао и архитекта Марсел Камерер (Marcel Kammerer, 1878–1959).³⁹¹ Били су високо цењени због утицаја који су, као млади поборници модерне архитектуре и сецесије, имали на тадашњу архитектонску моду.

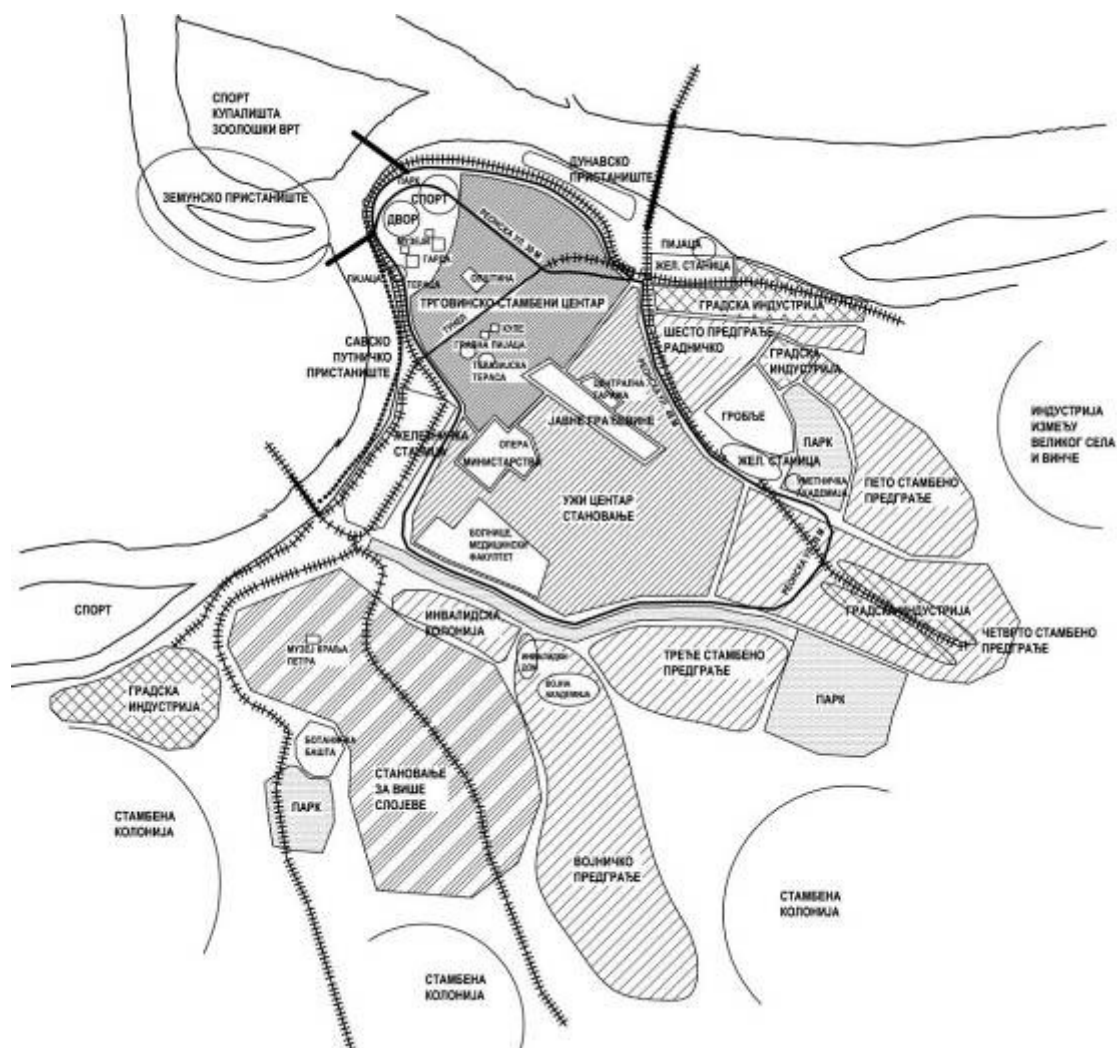
Сл. 40. Конкурсни рад *Prestonica Karađorđevića*: графички прилог бр. 8. *Поглед на Београд и Краљев двор са висине од 100 метара*. (Hoppe und Schönthal, 1931, str. 62)

³⁸⁸ Вуксановић-Мацура, З. (2013а). Емил Хопе и Ото Шентал: мало познат пројекат за Теразијску терасу. *Наслеђе*, 14, 155–169.

³⁸⁹ Историчар архитектуре Јан Бојд Вајт у својој студији о овим ауторима помиње овај објекат позивајући се на књигу Рудолфа Шмита (Rudolf Schmidt) из 1951, али одмах упозорава да су Шмитови подаци понекад непоуздани (Whyte, I. B. (1989). *Emil Hoppe, Marcel Kammerer, Otto Schönthal: Three Architects from the Master Class of Otto Wagner*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, str. 87)

³⁹⁰ Вуксановић-Мацура, З. (2013б). „Престоница Карађорђевића“: Емил Хопе и Ото Шентал на конкурс за Генерални план Београда. *Зборник Музеја примењене уметности*, 9, 103–144.

³⁹¹ У појединим текстовима Камерер се помиње и као члан тима за београдски конкурс. Будући да је Камерер напустио заједнички биро 1918. године можемо са великом извесношћу закључити да су само Хопе и Шентал били аутори конкурсног предлога за Београд. Такође, Камерерово име се не налази на у писми Добре Митровића са обавештењем о резултатима конкурса (gta Archives / ETH Zurich_Albert Bodmer)

Сл. 41. Анализа конкурсног рада *Prestonica Karađorđevića* (урадила З.Вуксановић-Мацура)

Емил Хопе и Ото Шентал у свом раду *Prestonica Karađorđevića* приказују Београд као изванредно дизајниран град (сл. 40). То је пројекат сецесионистичке оријентације чија уметничка компонента није пронашла довољно јаку везу са тадашњим и међуратним Београдом, упркос њиховој тврдњи да ће се *прелаз од данашњег Београда ка будућем светском граду извршити у постепеном развоју према његовим средствима без материјалних жртава које би прекорачиле његову снагу*³⁹² (сл. 41). Од елемента које дају Хопе и Шентал у свом конкурсном предлогу, у усвојеном Генералном плану Београда могу се препознати велике сличности са трасом реонске улице, особито у делу ниже

³⁹² *Prestonica Karađorđevića*, str. 1.

Доњег града, затим са решењем Теразијске терасе, те са диспозицијом зграде опере. Жири је још похвалио начин на који су повезали Чубурску долину са врачарским платоом и декоративно пројектовани трг код цркве Св. Саве.³⁹³

Пројекат *Sapienti Sat* је израдио тим на челу са бечким архитектом Леополдом Бауером (Leopold Bauer, 1872–1938), инжењер Антон Шлепичка (Anton Schlerpitzka), фирма инжењера Никанова Рела (Nicanova Rella & Neffe) и као саветник Влајко Савић српски конзул у Бечу.³⁹⁴ Леополд Бауер, попут других значајнијих студената Вагнерове школе, почео је да се занима за питања уређења града тек после Првог светског рата, што је, с једне стране, било повезано са израженом потребом обнове разорених градова, а с друге, недостатком архитектонских порубина. Његов први урбанистички рад био је пројекат за један градски квартал у Бечу (1918).³⁹⁵ Неколико сачуваних скица за бечки пројекат, говоре нам да је овај рад био предлојак Бауеру за београдски конкурс, а идеја колонаде са централно постављеном кулом и сатом, присутна је у оба пројекта (сл. 42). Бауер у раду *Sapienti Sat* неправилну уличну мрежу Београда и отворене просторе које она формира, користи за постављање јавних грађевина. Тако је на простору између Теразија и Дечанске улице (данас Трг Николе Пашића) искористио за постављање зграде опере са главним улазом окренутим ка парламенту (сл. 43), а Министарство војске, које има форму високе куле, поставља у Мањеж (сл. 44). Жири је сматрао да је у овом пројекту најуспелија идеја *националног споменика* на Тврђави.

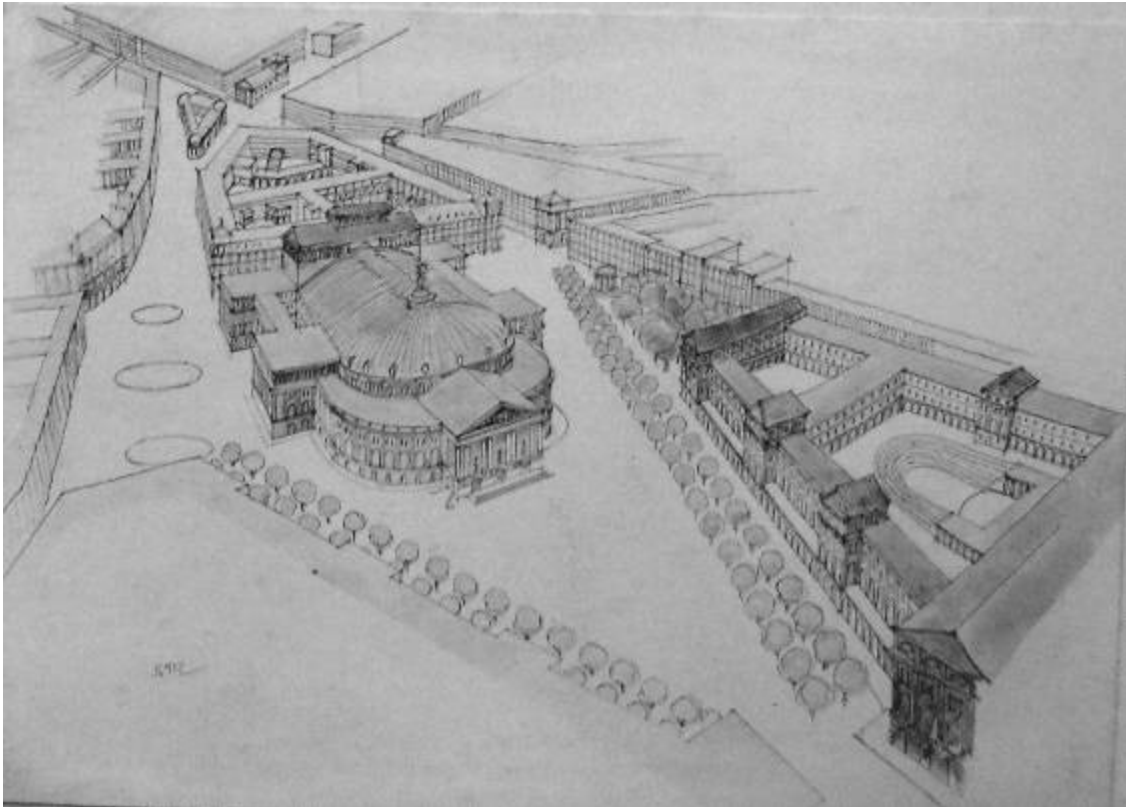

Сл. 42. Конкурсни рад *Sapienti Sat*. Непознати објекат и локација (љубазношћу проф. др Jindrich Vybiral-a).

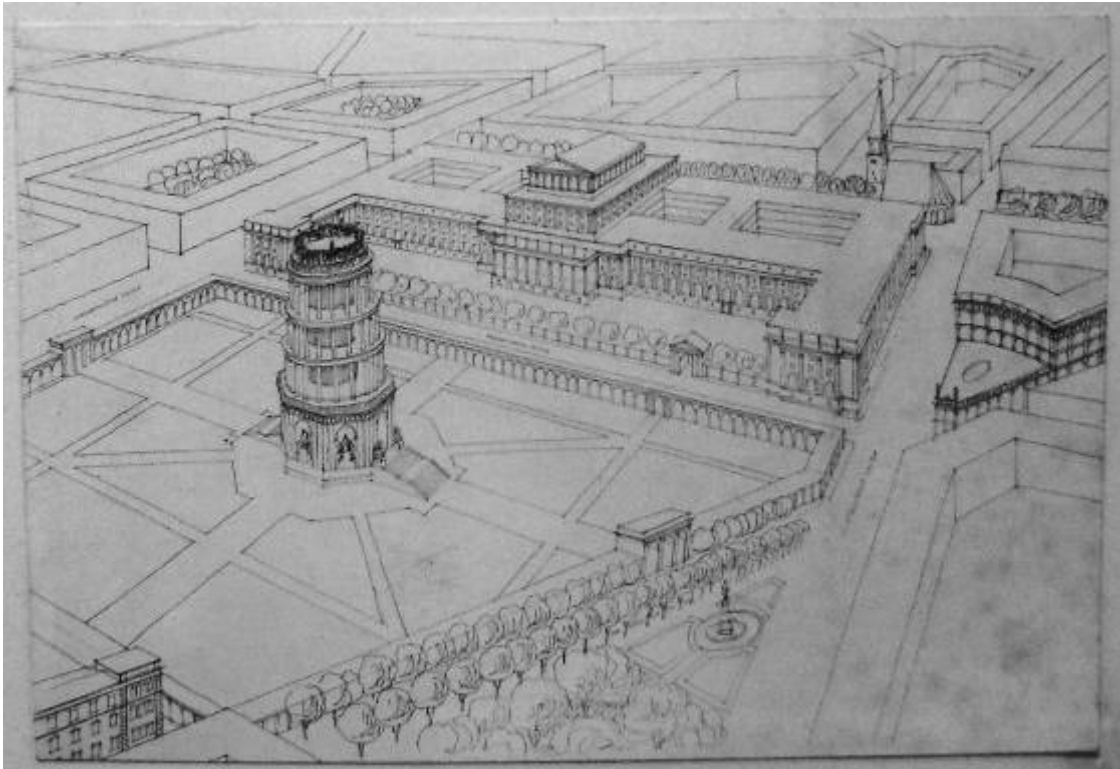
³⁹³ Пајевић, 1923, стр. 96.

³⁹⁴ Рад *Sapienti Sat* је имао радну шифру 2. Текст образложења пројекта није сачуван. Од графичког материјала, сачувано је пет скица појединачних композиција. (*Albertina*, Nr. 6.865–6.867, dat. 4. 1. 1922)

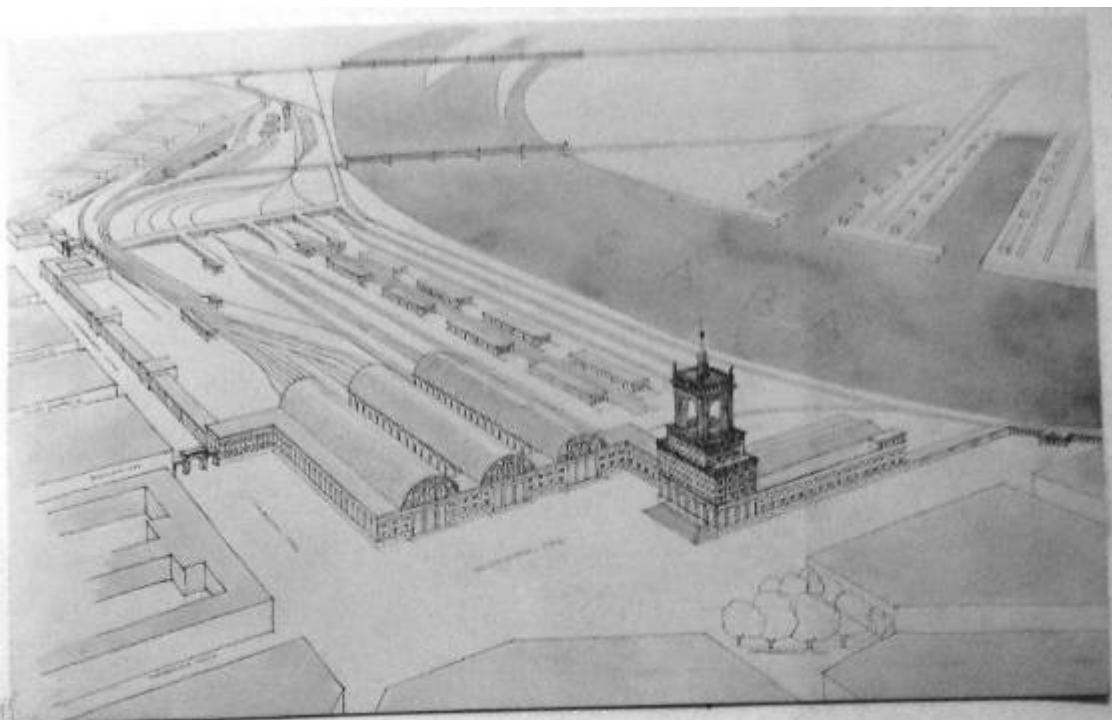
³⁹⁵ Vybiral, J. (2012). Der Abbau der Großstadt : Leopold Bauers urbanistische Entwürfe und Metropolvisionen, *Opuscula historiae artium*, 61, 1, 12–35.

Сл. 43. Конкурсни рад *Sapientii Sat.* Зграда опере у осовини Улице краља Александра на месту данашњег Дома Синдиката (љубазношћу проф. др Jindrich Vybiral-a).

Сл. 44. Конкурсни рад *Sapientii Sat.* У предњем плану кула у данашњем парку Мањез, иза зграда Министарства војног у блоку Масарикова, Немањина, Кнез Милосева, Ресавска (љубазношћу проф. др Jindrich Vybiral-a).

Сл. 45. Конкурсни рад *Sapientia Sat.* Нова железничка станица на старој локацији (љубазношћу проф. др Jindrich Vybiral-a).

Сл. 46. Конкурсни рад *Sapientia Sat.* Неименована црква (катедра) на непознатој локацији (љубазношћу проф. др Jindrich Vybiral-a).

3.3.5. Новчане награде: шест пројеката

Шест пројеката добило је различите новчане награде за, како је жири написао *уложени труд приликом израђивања планова*³⁹⁶. Надаље су дати само основни подаци о овим радовима и њиховим ауторима, ради добијања целовите слике о београдском конкурсуну. Два пројекта су добила повишене откупе. Једно је рад са мотом *SHS* (сл. 47) који су израдили архитекта и урбаниста Карл Кристоф Лерхер (Carl Christoph Lörcher, 1884–1966) и Фридрих Ханслер (Friedrich Hansler) из Берлина, и Миодраг Димитријевић из Београда.³⁹⁷ Карл Лерхер је био веома активан на простору Балкана и Турске. Израдио је први план модерне Анкаре (1924–25), добио четврту награду на конкурсуну за план Загреба (1934) и четврти откуп на конкурсуну за Теразијску треасу (1930).³⁹⁸ Аутори рада са мотом *A fur et mesure* били су двојица архитекти из Цириха, Арман Витмер-Карер (Armin Witmer-Karrer, 1879–1967) и Јакоб Лудвиг Сен (Jakob Ludwig Senn, 1881–1960), односно њихов *Биро „Витмер и Сен“* (Büro „Witmer und Senn“).³⁹⁹

Сл. 47. Конкурсни рад са мотом *SHS*. Насловна страна образложења пројекта (Библиотека града Београда).

³⁹⁶ Пајевић, 1923, стр. 90.

³⁹⁷ Рад *SHS* је имао радну шифру 10. Сачуван је текст образложења пројекта, 22 стране на француском језику. (Библиотека града Београда). Цртежи нису сачувани.

³⁹⁸ Касап, 2010, стр. 46–47; Radović-Mahečić, 1997, str. 15, 18; *Политика*, 1930, 6. јул, стр. 7.

³⁹⁹ Рад *A fur et mesure* је имао радну шифру 20. Сачуван је текст образложења пројекта, 24 стране на француском језику. (Библиотека града Београда). Цртежи нису сачувани. Аутори су добили новчану надокнаду од 10.000. динара.

Четири рада су добила су једнако вредне новчане награде.⁴⁰⁰ Пројекат насловљен *Car Lazar* израдила су двојица архитеката из Љубљане – Фридрик К. Шмидингер (Schmidinger) и Р. Енделсбергер (R. Endelsberger).⁴⁰¹ Љубљанске новине донеле су 1922. неколико информација о њиховом заједничком пројекту за изложбу на щубљанском сајму, али изгледа да нису извештавале о њиховом учешћу на београдском конкурс. Фридрик Шмидингер се почетком 1920-их запослио у Дирекцији железнице у Београду и пројектовао је стамбене зграде за запослене у железници, изведене 1925–1927. у Моравској улици (данас Савска) улици у Београду.⁴⁰² Аутори рада са мотом *Veliki Beograd* били су Евалд Генцмер (Ewald Genzmer, 1856–1932) и Адолф Муесман (Adolf Muesmann, 1880–1956), обојица из Дрездена.⁴⁰³ Адолф Муесман, поред већ поменуте победе на конкурс за план Софије (1934), учествовао је на конкурс за план Загреб (1930–31), док је на конкурс за Теразијску терасу (1930) добио пети откуп.⁴⁰⁴

Аутор рада са шифром *Tempo* био је архитекта Артур Пајер (Artur Paug, 1880–1937) из Прага.⁴⁰⁵ Још један рад долазио је од чешких аутора. Био је то пројекат са мотом *Praha-Beograd* а израдили су га архитекти Матеја Блеха (Matěj Blecha) из Београда и Франтишек Јанда (František Janda, 1886–1956) из Прага.⁴⁰⁶ Матеја Блеха, доселио се у Београд раних 1920-их, где је водио испоставу чешке фирме коју је основао његов отац који се такође звао Матеја Блеха (1861–1919). Биро „*Архитекта Матеја Блех*“ био је веома активан у Београду између два светска рата и према њиховим пројектима изведене су многе стамбене и пословне зграде, попут Прашке кредитне банке (1922), Југословенске банке (1923), Српско-американске банке (1928–31). Франтишек Јанда је такође био активан на простору Краљевине и према неким изворима, у Београду 1919. је учествовао у реконструкцији железничког моста преко Саве и пројектовао стамбене објекте, а радио је и у Љубљани и Бресничкој бањи.⁴⁰⁷

⁴⁰⁰ Новчане надокнаде за сваки од ова четири рад су износиле по 8.000 динара.

⁴⁰¹ Рад *Car Lazar* је имао радну шифру 8. Нису сачувани ни текст ни цртежи пројекта.

⁴⁰² Vuksanović-Macuga, 2012a, str. 105–106.

⁴⁰³ Рад *Veliki Beograd* је имао радну шифру 1. Нису сачувани ни текст ни цртежи пројекта.

⁴⁰⁴ Stanoeva 2010, стр. 103–104; Gigova, 2011, стр. 159; *Политика*, 1930, 6. јул, стр. 7.

⁴⁰⁵ Рад *Tempo* је имао радну шифру 11. Сачуван је текст образложења пројекта, по 26 страна на српском и француском језику. (Библиотека града Београда). Цртежи нису сачувани.

⁴⁰⁶ Рад *Praha-Beograd* је имао радну шифру 4. Нису сачувани ни текст ни цртежи пројекта.

⁴⁰⁷ Jírový, M. (2013). Slavní rodáci: František Janda, *Běrunický občasník*, 2, 8–9.

Четири рада нису добила било какву новчану надокнаду, нити су сачувани радови, нити су нам позната имена аутора. То су били радови са мотом *Sv. Sava* (радна шифра 6), *Za 100 godina* и *V.C. Zelengrid* (радне шифре 15 и 16) и *Pour les petites maison* (радна шифра 21). Један рад који је стигао са закашњењем и који жири конкурса није анализирао имао је мото *Велики Београд* и израдили су га инжењер Јозеф Пенез (Josef Peňáz, 1889–1942) и архитекта Јиндџи Кумпошт (Jindřich Kumpošt, 1891–1968) из Брна.⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ О раду постоји приказ објављен у словачком часопису, који је написао један од аутора (Peňáz, 1924).

3.4. АНАЛИЗА ИЗВЕШТАЈА И ПРЕПОРУКЕ ЖИРИЈА

3.4.1 Састав и рад жирија

Београдски конкурс 1921–22. био је европски преседан по заступљености међународних тимова. Од 22 вреднована пројекта, 20 је било из иностранства. Жири је укупно наградио, откупио и похвалио 18 радова што је Београду давало могућност да користи њихове поједине елементе. У целини гледано конкурс је био успешан. *Време* је писало: *Из планова добивених на конкурс може се назрети велика будућност нашег града, али ни један од њих не даје довољно поучно решење, због краткоће времена које је било остављено за израду пројекта*⁴⁰⁹. Новинар *Политике* каже да ни један од 22 пројекта није потпуно нити је изводљив да би се могао генерално применити. Ипак зато, може се рећи, да је овај конкурс успео у колико је изнео и обрадио многе добре идеје које би требало сложити и по њима израдити један нови Генерални план на коме ће Београд заиста моћи да постане модерне, хигијенска и укусна престоница једне велике државе⁴¹⁰. Жири конкурса је био на генералном становишту да *Ни један од пројекта не даје потпуно решење проблема постављених у програму (...)* *Може се рећи, међутим, да су у већини пројекта изнете интересантне идеје, а оцењивачки суд је по броју тих идеја, по начину на који су оне изражене, као и по евентуалним користима коју би од њих могла имати варош Београд, засновао своје мњење и доделио награде предвиђене програмом*⁴¹¹.

Жири конкурса је радио од 10. до 28. априла 1922. у следећем саставу:⁴¹² Добра П. Митровић, председник жирија и председник Београдске општине; архитекта Жорж Шифло (Georges Chiffлот) представник удружења француских инжењера и архитеката; архитекта Едмондо Фацио (Edmond Fatio, 1871–1959)⁴¹³ представник удружења швајцарских инжењера и архитеката; архитекта Драгутин

⁴⁰⁹ *Време*, 1922, 4. јул, стр. 4.

⁴¹⁰ *Политика*, 1922, 7. мај, стр. 1.

⁴¹¹ Пајевић, 1923, стр. 79.

⁴¹² *Исто*, стр. 99.

⁴¹³ Првобитни представник швајцарског удружења требало је да буде инжењер В. Дик, из Ст. Галена (ОГБ, 1921, стр. 18) који због спречености није могао да учествује у раду жирија, па га је заменио архитекта Едмонд Фацио (Пајевић, 1923, стр. 79). Немамо више података о инжењеру В. Дику, а могуће је да је било реч о инжењеру Вилхелму Дику (Johann Wilhelm Dick) који је 1921–1922. године радио као градски инжењер у швајцарском граду Ст. Галену.

Ђорђевић професор Универзитета; инжењер Ранислав Аврамовић, представник Железнице; инжењер Владимир Митровић професор Универзитета; архитекта Петар Поповић начелник Министарства грађевина; инжењер Милан Јовановић начелник Министарства пољопривреде и вода и делегат Југословенског инжењерског и архитектонског удружења; архитекта Владимир М. Поповић члан општинског Одбора; и Бранко Поповић професор Универзитета и члан општинског Одбора. Деловођа стечаја је био Јован Обрадовић.⁴¹⁴

Мада је било предвиђено да жири ради најмање 30 дана, рад је траја много краће јер, како је *Време* извештавало, *чланови Јурија из Париза и Женеве г. г. Chiffrot и Fatio ограничавају своје бављење у Београду на 15 и 20 дана највише*⁴¹⁵. Имајући у виду да инострани чланови жирија нису познавали Београд била им је организована професионална шетња по граду. „*Цео јучерашњи дан чланови оцењивачког суда г.г. Цифло и Фацио провели су у разгледању вароши и његове околине, пошто су сада први пут у Београду, који су досада познавали из планова, фотографија и података који су им уз Програм Стечаја послати. Г-дину Цифло-у и Фацију давали су обавештења и показивали варош чланови Оцењивачког Суда, професори Универзитета г.г. Драгутин Ђорђевић и Бранко Поповић, општински одборник. Разгледање вароши ће и данас наставити тако, да сама студија поднесених планова има почети тек сутра*⁴¹⁶. Такође, *Време* напомиње да се очекује да ће жири због ускршњих празника радити краће бар још два дана.

3.4.2. Извештај и препоруке жирија

Извештај Оцењивачког суда, чији је препис публикувао Пајевић 1923, садржи појединачне анализе награђених пројеката, кратке описе откупљених радова и списак са расподелом награда.⁴¹⁷ У овом извештају међу награђеним радовима, као ни у списку додељених награда, не налази се пројекат *Singidunum novissima*. За њега је дат само кратак опис и напомена да су овај и рад под

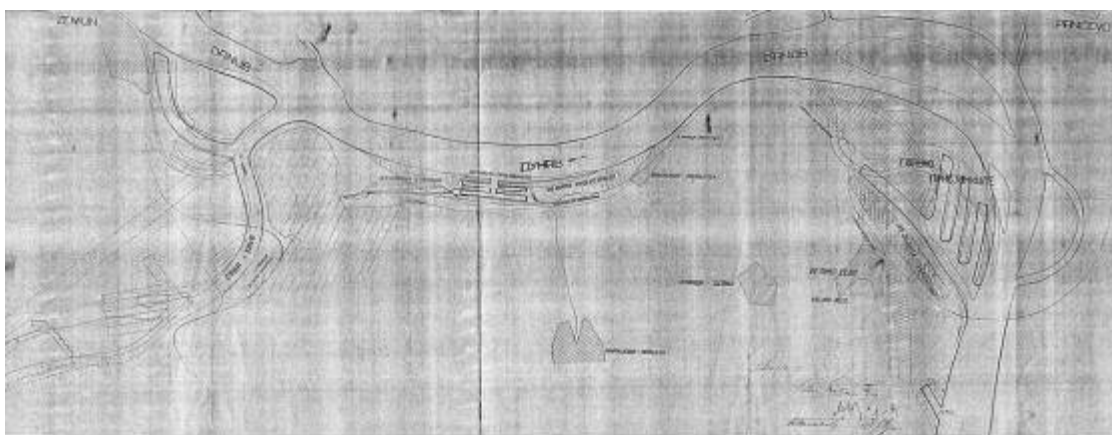
⁴¹⁴ Од 10 чланова жирија само двојица, Драгутин Ђорђевић и Петар Поповић, били су и чланови Одбора који је припремао распис конкурса.

⁴¹⁵ *Време*, 1922, 7. април, стр. 3.

⁴¹⁶ *Време*, 1922, 11. април, стр. 3.

⁴¹⁷ Пајевић, 1923, стр. 79–91.

шифром *Pour les petites maison, доцкан предати оцењивачком суду*.⁴¹⁸ Додатно објашњење налазимо у издвојеном мишљењу члана жирија, архитекте Владимира М. Поповића,⁴¹⁹ који истиче процедуралне нерегуларности у раду жирија и каже да пројекат *Singidunum novissima* није могао добити награду јер је дошао доцније од програмом прописаног времена и што је до његовог доласка Оцењивачки суд већ донео своју одлуку о расподели награда. Но, Поповић не спори да је и овај пројекат имао својих извесних добрих особина и сматра да би због тога могао бити откупљен, али не и награђен.

Сл. 48. Предлог жирија конкурса за организацију железничког саобраћаја и пристаништа, на коме је учртан и нови канал из пројекта *Singidunum novissima* (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 489)

Жири у свом извештају износи и анализу појединих тема које сврстава у пет група – железница, пристаништа, улице, баште и споменици, и поделу града према виду изградње. Уз поједине теме наведени су и пројекти за које је жири сматрао да су дали најадекватнији одговор, без обзира на коначни пласман рада, укључујући и *Singidunum novissima*. Из извештаја закључујемо да је при анализи и вредновању конкурсних пројеката жири највећу пажњу посветио начину решавања железничког саобраћаја, положају и вези железничких станица, те организацији кружне железнице. Чланови жирија су приложили и једну скицу са учртаним својим предлогом за решење железничког саобраћаја, укључујући и локације пристаништа (сл. 48). То је заправо било ново решење којим је жири себе поставио у непримерену позицију предлагача новог пројекта. У издвојеном мишљењу Владимира Поповића стоји истоветан коментар у вези с

⁴¹⁸ Пајевић, 1923, стр 91.

⁴¹⁹ Исто, стр. 99–101.

компетенцијама жирија, где он каже, *Оцењивачки суд (...) је чак и један нацрт за железнички саобраћај израдио. У овом случају Оцењивачки Суд јавља се као један нови пројектант, што је противно општим принципима јавних утакмица и делокругу Оцењивачког Суда*⁴²⁰.

Оцени предлога за изградњу пристаништа, као и уређење централног дела града и урбанистичким композицијама жири не придаје исти значај као темама које се тичу железнице. У вези с пристаништима, у извештају је присутан став жирија како то питање треба решити, више него анализа конкурских идеја. Шта више, жири се само позива на парцијална решења из неколицине конкурских предлога којима поткрепљује свој став. Тако жири сматра да на обалама Саве треба поставити само пристане (кејове) за путничке бродове и лаку трговину, по угледу на пројекат *Singidunum novissima*. Трговачко пристаниште треба сместити на Дунав и повезати га са дунавском железничком станицом, попут радова *Danubius* и *Singidunum novissima*, док велико индустријско пристаниште треба да буде смештено у Великоселском риту.

Око уређења центра и изградње јавних зграда, у извештају жирија постоје амбивалентне изјаве. С једне стране, каже се да су неки конкурсни радови понудили скромна и неатрактивна решења, а с друге, за пројекте који предвиђају радикалније захвате стоји напомена да би били скупи и због тога тешко изводљиви. Овакав став жирија је нејасан и када се има у виду пуни списак садржаја и јавних зграда који су тражени расписом конкурса. Питање је да ли су постојали било какви претходни прорачуни колико би реализација захтева постављених у конкурсном програму могла да кошта, као и да ли су београдска општина која је расписала конкурс, министарства која су изнела своје захтеве, као и чланови жирија, били свесни везе између тако опсежно постављеног програма и висине трошкова неопходних за његово извршење. У програму конкурса само се на једном месту говори о могућим финансијским ограничењима. *„Но он [пројектант] има водити рачуна о томе, да сачува главне градске саобраћајнице и грађевинске објекте новијег порекла, који су добро решени и пласирани, а чије би уклањање превазишло финансијску моћ не само садашње већ и наредне генерације. (...) Уз то предвидети степенице, дизалице,*

⁴²⁰ Пајевих, 1923, стр 100.

лепе изгледе, терасе и др. При целом том раду у опште водити рачуна о финансијском чиниоцу⁴²¹.

Жири је такође замерио учесницима да нису обратили пажњу на уређење периферије и предграђа, иако се у програму конкурса на два места налазе реченице које указују на то да и овај аспект треба обрадити. Нејасан је овакав став жирија када се има у виду да су сви конкурсни предлози имали графичке прилоге и у размери 1:4000 у којима су дата решења за целокупан простор београдског атара. То се може видети и на цртежима пројеката *Urbs Magna* и *Singidunum novissima*, као и да се прочита у свим пројектима за које су сачувана текстуална образложења. С друге стране, у распису конкурса стоји следеће упутство конкурентима: *оставља се слободном нахођењу пројектанта, као год и постројење и уређење нових предграђа ван рејонске улице (...) не упуштајући се у дубљу израду тих предграђа*⁴²². У програму конкурса била је наглашена тежња Београђана да станује у једнопородичним кућама, али без јасно изречене чињенице да се ради о малим породичним кућама и авлијским зградама, које настањује углавном сиромашно становништва. Будући да конкурсни програм није у довољној мери нагласио потребу за уређењем периферије, те да није садржао било какве валидне социјалне и економске импугне, нејасна је критика жирија да је већина пројеката на периферији предвидела изградњу вила, да је опремање оваквих насеља скупо за београдску општину, те да се од конкурената очекивало да пројектују и *гушћа насеља*.⁴²³

Жири наводи и појединачне елементе из конкурсних радова који би могли бити искоришћени током израде Генералног плана. Некада је реч о идејама из једног или два пројекта, а некада и десетак различитих предлога. Тако жири мисли да се за планирану *везу са Дорћолом* могу искористити предлози из радова *Car Lazar* и *Војвода Мишић*, док би се из 11 пројеката могле применити идеје око постављања и уређења *великих спољних паркова* или за *уметничко груписање државних зграда*.⁴²⁴ Највећа доследност конкурсних радова у примени програмских захтева може се видети у делу планираних функција. Тако је виђење Београда као саобраћајног и трговинског центра било доминантно у

⁴²¹ ОГБ, 1921, стр. 8.

⁴²² Исто, стр. 9.

⁴²³ Пајевић, 1923, стр. 97.

⁴²⁴ Исто, стр. 96–97.

готово свим конкурсним предлозима. Ретки су радови који у вези с овим предлажу неке новине, попут пројекта *Urbs Magna* у коме је изнета идеја формирања пољопривредног добра на левој обали Дунава. Када говоримо о директном утицају на Генерални план, можда је најјучљивија осовина Калемегран–Васина–Косовска до цркве Св. Марка. Њу су поставила сва три пројекта награђена највишом наградом, као и радови *Ој на море* или *Impartial*, те су инспирисале постављање овог правца и у ГП 1923–24. Такође, решење из пројекта *Urbs Magna* о просецању осовине од цркве Св. Марка до планиране Опере у Мањежу у целости се може препознати у усвојеном ГП.

Конкурсни радови су, следећи задати програм, предвидели монументално средиште и груписање административних и универзитетских зграда на простору од Парламента и Двора до Тркалишта. За ову композицију жири је похвалио идеје приказане у три рада *Urbs Magna, Santé, beauté, commerce et trafic* и *Ој на море*, док је за поставку комплекса са државним зградама на простору Старог гробља истакао осам радова, три најбоље пласирана пројекта, те радове *Ој на море, Forum, Sveti Sava, Car Lazar* и *Danubius*. Занимљиво је да жири као најјуспелије решење пословног центра Београда види у раду *Singidunum novissima*, за разлику од издвојеног мишљења Владимира Поповића да овај пројекат у структури града прави *читав дар-мар* и да „*Од овако поднетог пројекта у погледу регулације и уређења уличног саобраћаја, естетичког и економског, општина Београдска неће видети никакве вајде.*”⁴²⁵

Аутори конкурсних радова су предложили Београду, модерној европској престоници, изградњу бројних тргова, а жири је за *декоративно изграђивање Трга Св. Саве* похвалио радове *Danubius, Sveti Sava, Prestonica Karađorđevića* и *Impartial*.⁴²⁶ У Генералном плану Тераса на Теразијама уцртана као централна градска тераса-видиковац. Према каснијим речима Ђорђа Ковалењског, многи награђени и откупљени радови су *пројектовали терасе. Већина на Теразијама, а неки и у ул. Краља Милана преко пута Двора.*⁴²⁷ Он наводи да је идеја терасе постојала у пројектима *Urbs Magna, Danubius* и *Војвода Мишић*, а њима можемо додати и радове *Sveti Sava, Ој на море* и *Prestonica Karađorđevića*.

⁴²⁵ Пајевих, 1923, стр. 99.

⁴²⁶ Исто, стр. 96.

⁴²⁷ Ковалењски, Ђ. (1930). О уређењу Теразијске терасе. *БОИ*, 6, стр. 257.

Стамбене зграде и блокови у центру и деловима ближе центру; предграђа формирана према поставкама вртног града; затим насеља са луксузним вилама; и радничка насеља планирана уз индустрију – четири су основна типа становања која се срећу у готово свим конкурсним пројектима. Штета је што нису сачувани цртеже од, на пример, мађарског пројекта *Santé, beauté, commerce et trafic* који предложио изградњу радничког насеља на обронцима Великог Врачара, на месту где је оно касније и уцртано у Генералном плану, да бисмо могли, осим ове локацијске инспирације, упоредимо и садржајне и обликовне елементе ова два решења. Жири се није упуштао у дубљу анализу предложених стамбених модела или њихове просторне дистрибуција, већ је сматрао да ће се радничка предграђа спонтано стварати у близини индустрије, а да је за виле потребно *резервисати још сада све земљиште на брдима око Топчидера. Њихово уређење мора се одмах предвидети у великој размери*⁴²⁸.

Пратећи савремене трендове у планирању града, у највећем броју конкурсних пројеката видна је тежња за успостављањем баланса између изграђеног градског ткива и зелених простора, као и повезивање зеленила у континуалан систем. То се види и по препорукама које даје жири, јер за формирање булевара и саобраћајница у зеленилу или великих спољних паркова наводи идеје из десетак различитих пројеката. Спорт и рекреација, све присутнији у свакодневном животу свих друштвених слојева, рекло би се да за чланове београдског жирија не представљају важне садржаје, тако да у свом извештају нити их помињу, нити помињу неке пројекте који их обрађују на квалитетан начин. Слично је и са уређењем острва. Жири наводи седам радова за које сматра да су успешно обрадили ову тему, али без прецизирања имена острва или садржаја који би ту могао да се развија. Што се тиче утицаја примене ових идеја у Генералном плану, свакако је најзанимљивија идеја из пројекта *Singidunum novissima* за Ратно острво, коју Коваљевски у целости користи у скици из 1923. за простор на левој обали Саве.⁴²⁹ С друге стране, идеја о стварању спортско-рекреативног центра на Ади Циганлији, што су предложили *Urbs Magna* или *Prestonica Karađorđevića*, почела је да се реализује готово 50 година касније.

⁴²⁸ Пајевић, 1923, стр. 98.

⁴²⁹ Сомборски, 1951, стр. 45.

Тема размештаја велике индустрије није била озбиљније разматрана у конкурсним радовима, што је свакако последица и поставки конкурсног програма. Пројекат *Santé, beauté, commerce et trafic* имао је јасан став да ће се индустрија у Београду слабо развијати и то углавном на теренима око будућих пристаништа. Но, највише радова предлагало је формирање велике индустрије издвојено из града, најчешће у Великоселском риту. Жири анализирајући појединачне пројекте сагледава и начин на који су аутори решавали питање индустрија, али у сумарном извештају о овој теми говори једино у контексту изградње железнице или пристаништа. Такав однос жири је имао и према уличној мрежи. Но, идеја неколицине конкурсних пројеката о постављању дијагонале од Мостара до трга код цркве св. Саве, била је уцртана у ГП 1923–24. Био је то случај и са трасом реонске улице, особито са њеним рачвањем у Доњем граду, што је био предлог пројекта *Prestonica Karadorđevića*. Интересантно је да је већина пројеката планирала да ће се Београђани од својих домова у предграђима и колинијама, до центра и посла, превозити метрополитеном. Ова идеја није прихваћена у ГП 1923–24. Изузев аутора рада *Urbs Magna* који у свом текстуалном прилогу обрађују и питања снабдевања водом, канализације, као и одношења и одлагања смећа, чини се да остали учесници нису обрађивали ове аспекте будућег развоја Београда.

Изложба конкурсних радова отворена је 6. маја 1922. године и трајала је до 21. маја.⁴³⁰ Радови су били изложени у сали основне школе код Саборне цркве, где је радио и жири. На отварању изложбе прочитана су имена аутора награђених и откупљених пројеката. *Време* је писало да су на отварању, поред свих чланова жирија, углавном били присутни *инжењери и студенти техника*, али и да је упркос *великом интересовању нашег света за Генерални план Ђурђевдански* уранак утицао на слабу посећеност.⁴³¹ Професионални европски часописи извештавали су о резултатима београдског конкурса, а неколико њих је донело и опширније приказе.

Од прворазредне престоничке сензације, временом је однос према конкурсима добио дуалне конотације. На једној страни била су тумачења попут оног изнетог у пропратном тексту за Генерални план у коме стоји да учесници

⁴³⁰ *Време*, 1922, 5. мај, стр. 3.

⁴³¹ *Време*, 1922, 7. мај, стр. 3.

конкурса нису познавали *општи и специјални карактер града* те нису могли водити рачуна о *економском чиниоцу*, услед чега *Комисија за израду Генералног Плана није се могла послужити ни добрим идејама из пројеката добивених на стечају*.⁴³² Насупрот томе, из неких докумената који се односе на рад Комисије види се да је расправљано о конкурсним радовима, да је расправа била професионално сасвим отворена и да је ишла за коришћењем решења који су за Београд била пожељна.⁴³³

На то се надовезивало и тумачење Данице Томић-Миловљевић, општинског архитекте, која је 1927. године писала да су учесници конкурса Београд *регулисали као да је tabula rasa*, те *да нису познавали немирну пластику београдског терена*.⁴³⁴ Без обзира на ове негативне изјаве да конкурс није донео ништа ново што би се могло искористити, ипак је ГП 1923–24. преузео идеје из конкурсних радова. Насупрот оваквих тврдњи, били су појединачни наступи оних који су учествовали у изради Генералног плана, попут Ђорђа Коваљевског⁴³⁵ или Ранислава Аврамовића.⁴³⁶ Они су очигледно били добро упознати са садржином и квалитетом конкурсних пројеката, те је њихов став према овим радовима био консеквентно позитиван, уз истицање идеја које су касније нашле своју примену.

Београдски конкурс је био значајан за Краљевину јер је кроз њега, град по први пут третиран као целина. И програм конкурса и његови резултати, изнели су широк дијапазон изазова, проблема и решења који се појављују у процесу свеобухватног планирања града, односно планирања града као целине, а не по сегментима. Идеје и ставови које су аутори изнели у пројектима за београдски конкурс говоре нам о оновременим тенденцијама у уређењу и планирању града. Из сачуваних конкурсних радова видимо да је њихова пажња била усмерена на питање уређења већ изграђеног ткива кроз побољшање хигијенских услова и лепења градског центра, затим на концепт будућег ширења града кроз размештај намена и функција (зона), бољу организацију отворених простора,

⁴³² ОГБ, 1923, стр. 9.

⁴³³ Тако, на пример, у извештају Комисије за израду ГП за пристаниште стоји: *Диспозиција дата пројектом „Singidunum Novissima“ (...) необично је симпатична и технички потпуно исправна. (Технички извештај о ново-пројектованим пристаништима, у Београду, 1. март 1923, стр. 18; ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 488)*

⁴³⁴ Томић-Милосављевић, Д. (1927). О изграђивању Београда, *Савремена општина*, 12, стр. 116.

⁴³⁵ Коваљевски, 1930.

⁴³⁶ Мишљење г. Ранисава Аврамовића о пројекту Београдског железничког чвора (ИАБ, ОГБ–ТД, к 490)

изградњу великих паркова и формирање система зеленила, те планирање разних видова саобраћаја и одговарајућих саобраћајних траса.⁴³⁷ С друге стране, да би превазишли проблем са којима се суочавао модеран град они су користили конвенционална естетске поставке који су били укорењени на прелазу 19. у 20. века, али који су истовремено у Европи те 1921–22. године чинили преовлађујући манир у планирању градова.

⁴³⁷ Birch, E. L. (2011). From CIAM to CNU: The roots and thinkers of modern urban design. In Tridib Banerjee and Anastasia Loukaitou-Sideris (Eds.), *Companion to Urban Design* (9–29). London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, pp. 9.

4. ПРИКАЗ И АНАЛИЗА ПРОЦЕСА ИЗРАДЕ И СПРОВОЂЕЊА ГЕНЕРАЛНОГ ПЛАНА 1923–24.

4.1. ОСНОВА ЗА ИЗРАДУ ГП

4.1.1. Ток израде ГП

Генерални план Београда је био инициран још 1919. године залагањем *Удружења српских инжењера и архитеката*. Постојало је пет главних радних фаза у процесу добијања целовитог урбанистичког плана Београда. **Прва фаза у овом процесу била је израда програма за међународни конкурс за Генерални план Београда.** Почела је 17. априла 1919. године одлуком општинског Одбора⁴³⁸ и окончана је израдом финалног програма и одлуком Суда општине Београдске од 17. августа 1921. да распише међународни конкурс.⁴³⁹ **Међународни конкурс је био друга фаза.** Расписан је 21. августа 1921, а окончан 31. марта 1922. године. Након тога жири је радио на оцењивању и 6. маја 1922. отворена је изложба и саопштени су награђени пројекти и имена аутора. **Израда Нацрта Генералног плана била је трећа радна фаза.** Започета је решењем општинског Одбора од 29. маја 1922. године и формирањем Комисије и Бирао ГП.⁴⁴⁰ Након рада од 12 месеци, Нацрт ГП је одобрио општински Одбор на седници одржаној 10. августа 1923.⁴⁴¹ и упућен је Министарству грађевина на одобравање.

Одобрење Нацрта ГП односно његово претварање у званичан плански документ била је четврта фаза. Министарство грађевина проучавало је Нацрт ГП, кориговало га и са одређеним примедбама доставило на потпис Министарству унутрашњих дела.⁴⁴² Тада, 31. маја 1924, након 8,5 месеци рада, Министарство грађевина је доставило допис ОГБ са одобрењем и примедбама чиме је Генерални план био званично одобрен, данас би рекли усвојен. **Израда додатних планова за проширено подручје ГП била је пета фаза.** Током

⁴³⁸ ОГБ, 1921, стр. 3.

⁴³⁹ *Исто*, стр. 19.

⁴⁴⁰ ИАБ, Записници Одбора Општине Београдске, књига 41.

⁴⁴¹ *Политика*, 1923, 11. август, стр. 4.

⁴⁴² Министарство унутрашњих дела било је задужено за поштовање законитости приликом доношења различитих докумената, па и генералних планова градова у Краљевини.

1929–1931. године урађено је више допуна Генералног плана које су обухватале подручја која у документу који је одобрило Министарство грађевина нису била укључена. Овима плановима су истовремено вршене и значајне промене ГП 1923–24. Измене су се тичале контактних простора, како би нови планови могли функционално и на друге начине да се повежу са ГП 1923–24. у јединствену планску целину.

4.1.2. Програм ГП

Програм ГП у многоме је био онај који је коришћен за међународни конкурс 1921.⁴⁴³ Општински Одбор је 1922, на седници приликом покретања израде ГП, закључио да Комисија која ће радити ГП *има се држати Програма Стечаја и извештаја Оцењивачког Суда за Генерални План Београда, а ако нађе да у начелу треба од нечег одступити, Комисија ће у своме извештају, који ће у пројекту приложити, изнети и разлоге за то*⁴⁴⁴. Поред програма конкурса и извештаја жирија, Комисији су стајали на располагању сви материјали који су били дати и конкурентима 1921, као и сами конкурсни радови чије је право на коришћење ОГБ откупила доделом награда и других новчаних признања.⁴⁴⁵

ГП је имао да реши три основне врсте система и структура чији се даљи развој очекивао у Београду у послератним годинама. Једно су били системи саобраћаја и комуналних инфраструктура, укључујући и њихове просторно захтевне станице, луке, манипулативне пунктове, депое и сл. Друго су биле јавне зграде и надлежства, врло широког спектра. Треће су биле велике градске површине за потребе становања, спорта, индустрије, озелењавања и сл. Оваква подела на линијске, тачкасте и површинске структуре сретала се у плановима који су били рађени широм Европе крајем 19. и у првој половини 20. века.⁴⁴⁶

Железница и луке су били најважнији програмски саобраћајни елементи ГП. Решење железнице у ГП требало је да обухвати пружне објекте као што су тунели, мостови, надвожњаци и сл, те колосеке, лине и станице – путничке, теретне и ранжирне. Пристаништа и кејови су били саставни елементи пловних

⁴⁴³ ОГБ, 1921.

⁴⁴⁴ ИАБ, Записници Одбора Општине Београдске, књига 41, стр. 119.

⁴⁴⁵ ОГБ, 1923, стр. 9.

⁴⁴⁶ Hall, 1997; Blau & Platyer, 1999.

путева. Јадно од кључних питања на које је ГП требало да да одговор тицало се уређивања обала река и положаја велике градске луке са савременим објектима и уређајима за прихват и отпрему робе бродовима, а почетком 1920-их развојна перспектива се чинила повољном. Улична мрежа и трамвајске линије такође су били део задатка ГП који је требало решити.

Диспозиција јавних зграда и надлештава био је једнако важан елемент програма ГП. У формулисању програма учествовали су и представници разних надлештава, министарстава и других установа⁴⁴⁷. Они су навели врсте објеката и зграда, затим пристанишних и лучких објеката, железничких постројења и њихових делова, а који су у Београду били потребни за функционисање сектора за који је нека институција била надлежна. Тако су формирано спискови, некада и претерано детаљни као да је реч о архитектонском пројекту, на основу којих су у ГП имале да се одреде локације, њихове величине, веза са саобраћајницама, однос са суседима и сл.

Питање становања и стамбених зона, мада веома важно за изградњу и уређење Београда, и у програму конкурса, и у другим програмским елементима ГП постојало је само у минималним назнакама. Иста, недоречена ситуација, била је и са диспозицијом и величином привредних и индустријских зона.

4.1.3. Геодетске подлоге ГП

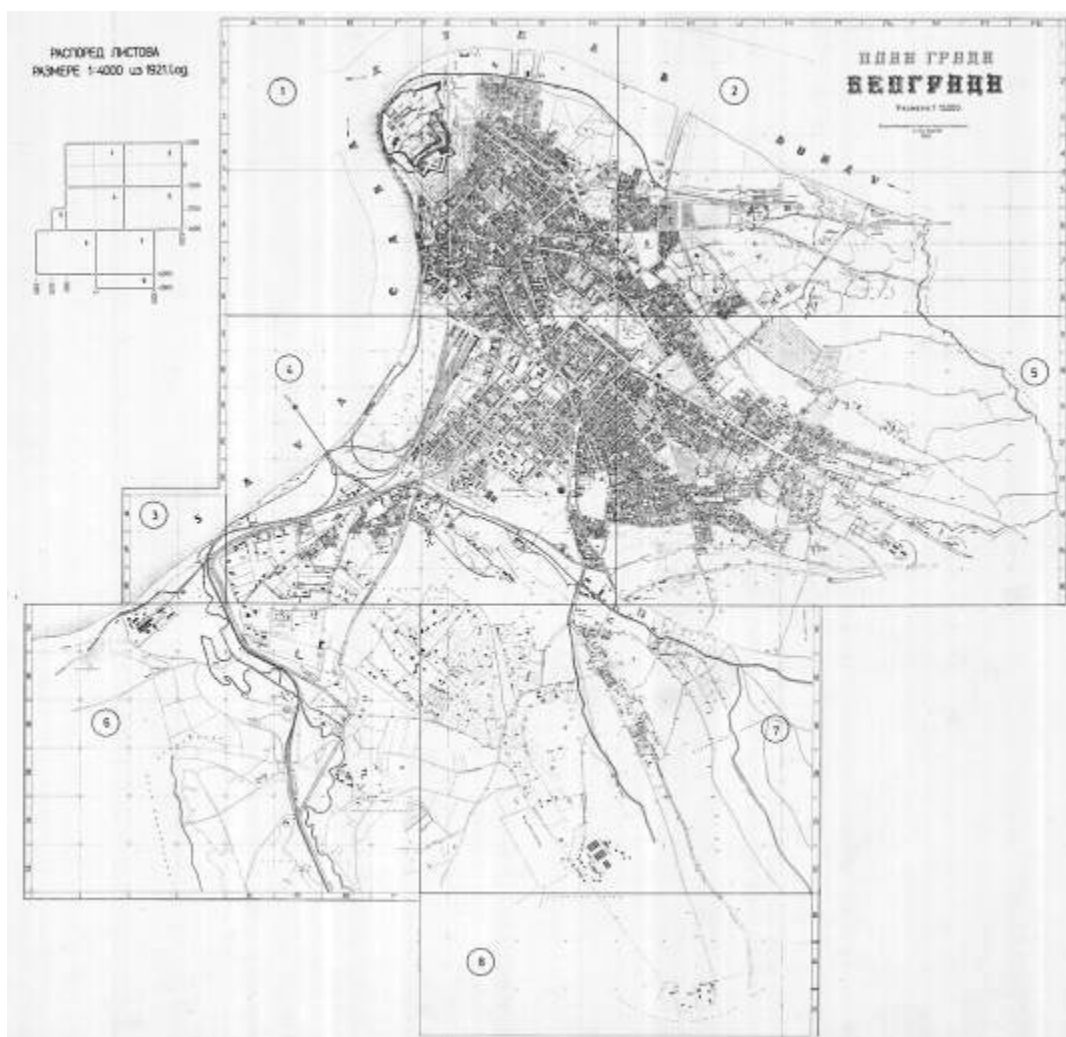
Ситуациони план града, односно катастарско-топографска подлога на којој је рађен ГП био је *План града из 1921* (сл. 49). Његова израда је започета 1919. године тако што је *из постојећих скица и планова израђен (...) ситуациони план Р 1:4000*⁴⁴⁸. Верзија овог плана у Р 1:10000 била је израђена у осам секција, за цео простор београдског атара. За израду ГП коришћена је и подлога у Р 1:2500 које је обухватала нешто шири простор од грађевинског реона, као и планови у 1:25000.

Напомену у вези с квалитетом *Плана града из 1921*, који је био завршаван под руководством Јована Обрадовића у то време тек постављеног шефа Катастра

⁴⁴⁷ ОГБ, 1921, стр. 10.

⁴⁴⁸ Чкречић, А. (ур.). (1989). *150 година Геодетске службе Београда 1389-1989*. Београд: Градски геодетски завод Београда, стр. 115.

дао је сам Обрадовић неколико година касније. Он описује тешкоће у формирању овог плана умножаваног у Бечу, а рађеног у најтежим приликама после рата, са разноврсним особљем, лошим материјалом и скоро без инструмената⁴⁴⁹. Такође, проблем Плана града из 1921. тицао се и метода израде јер се ослањао на геодетски самосталан београдски систем, будући да у то време није постојао јединствени државни координатни систем.⁴⁵⁰ Без обзира на ове недостатке, комплет подлога које су коришћене за израду ГП био је веома одговарајући са становишта решавања програмом постављених задатка. Такође, подлоге које су потицале из овог периода коришћене су за израду детаљних регулационих планова све до 1931. године.

Сл. 49. План града Београда, 1921, размера 1:15000. (РГЗ, Архив планова)

⁴⁴⁹ Израда Плана града из 1921. ослањала се на План вароши Београда из 1903. У изради плана из 1903. учествовао је и Обрадовић као млади општински стручњак. (АЈ, фонд 62, Персонална досијеа, фасцикла 59)

⁴⁵⁰ Јединствени државни координатни систем успостављен је 1929. године доношењем сета прописа за геодетску службу (Чкребић, 1989, стр. 115–117).

4.2. ТИМ ЗА ИЗРАДУ ГЕНЕРАЛНОГ ПЛАНА И ЊЕГОВ ЗАДАТАК

4.2.1. Комисија за израду ГП

Основа за почетак израде ГП била је одлука о формирању *Комисије за израду Генералног плана Београда* коју је донео Одбор општине београдске на X (десетој) ванредној седници одржаној 29. маја 1922.⁴⁵¹ У одлуци су дата главна усмерења за рад Комисије као креативно-стручног тела. Такође прецизирано је да ће се комисија током рада ослањати на *Биро* ГП као на стручно-техничко тело које има задатак да изради графичке прилоге ГП. Рад Комисије на Генералном плану Београда трајао је 12 месеци, од 1. јуна 1922. до 31. јула 1923. године.⁴⁵²

Комисија за ГП имала је председништво, чланове, као и стручно-техничке сараднике.⁴⁵³ Председништво су чинили Добра Митровић, председник Општине београдске и Бора Пајевић, потпредседник Општине. Након смене општинског руководства у марту 1923, Пајевић је постао вршилац дужности председника Општине, а тиме и председник Комисије.⁴⁵⁴ На место другог члана председништва дошао Шемаја Демајо, који је био вршилац дужности потпредседника Општине. Чланови Комисије су били професори – Андра Стефановић, Драгутин Ђорђевић, Драг. Спасић, Влада Митровић; затим Ранислав Аврамовић помоћник Министра саобраћаја, Пера Поповић начелник Министарства грађевина, Милан Јовановић инспектор Генералне дирекције вода; и група општинских одборника: Влајко Поповић архитекта, Бранко Поповић професор Универзитета, Милош Бобић инжењер, Димитрије Наумовић инжењер и Таса Милојевић архитекта. Секретар Комисије до 1. маја 1923. био је инжењер Јован Обрадовић⁴⁵⁵ тада и шеф Катастарског одсека, а затим архитекта Драгољуб Миленковић, који је Обрадовића заменио и на месу шефа Катастра.

Председник Општине Добра Митровић, у обраћању општинским одборницима у мају 1922, предложио је да се материја ГП подели на пет тема и

⁴⁵¹ X ванредна седница Одбора Општине Београдске. (ИАБ, *Записници*, књ. 41, 29. мај 1922)

⁴⁵² XVIII ванредни састанак Одбора Општине Београдске. (ИАБ, *Записници*, књ. , 10. август 1923)

⁴⁵³ ОГБ, 1923, стр. 3–4.

⁴⁵⁴ Добра Митровић је у пролеће 1923. изабран за народног посланика, али је на месту председника ОГБ остао још неко време, до 25. јуна 1923. године када је Народна скупштина одлучила да, као народни посланик нем може да буде и прседник београдске општине. (Јоксимовић, Д. (1929). *Грађа за Историју Општине Београдске: Општинске управе у Београду од ослобођења 1918. до данас. БОН*, 3, стр. 1)

⁴⁵⁵ АЈ, фонд 62, Персонална досијеа, фасцикла 59

да за сваку од њих буде задужен по једна стручњак, и то: Влада Митровић за *речни саобраћај*, Ранислав Аврамовић за *железнице*, Драгутин Ђорђевић за *јавне тргове*, Добра Митровић за *поделу вароши по насељима* односно поделу на зоне, те Бора Пајевић за *улични саобраћај*.⁴⁵⁶ Каснији рад је донео другачију поделу и Извештај Комисије показује да је материја ГП била подељена на три велике теме.⁴⁵⁷ Прва је била о пристаништима и кејовима и њу су обрађивали Влада Митровић и Милан Јовановић са сарадницима Миланом Нешићем и Богић-Кнежевићем. Железница је била друга тема и њу је радио Ранислав Аврамовић са сарадницима П. Ришковим, М. Савојским и Грињевићем. Трећа велика тема била је *унутрашња регулација вароши*, а у Извештају Комисије стоји да су у *секцији за израду регулације вароши поред г. Коваљевског (...)* сарађивали још *г.г. Журављов и Зилов*.⁴⁵⁸

Када се говори о кадровској структури Комисије, Добра Митровић је на седници поводом њеног оснивања рекао да *би Комисија могла бити допуњена саветодавним члановима, оним учесницима на стечају, чији су пројекти награђени и пристали су да на овоме послу сарађују*⁴⁵⁹. Општински одбор је прихватио предлог да *Комисија може ангажовати у договору са Судом и Грађевинском службом и кога од пројектаната награђених планова, као саветодавне чланове*⁴⁶⁰. Међутим, Комисија није искористила ову могућност.

Шта је био задатак Комисије? Укратко: конкурс је завршен, жири је оценио радове и показало се да ниједан у целости не одговара Београду, али да у многим од њих постоје елементи који су прихватљиви. Општински одбор је био упознат са сличним ситуацијама насталим после конкурса у Берлину, Цириху и Лозани, као и са одлукама управа тих градова да формирају радна тела која ће из конкурсних радова извући адекватна решења, и на основу њих формирати планове за те градове. Тако је и Општински одбор одлучио да се такав поступак примени и у београдском случају.

Задатак Комисије приказао је Добра Митровић приликом њеног формирања, рекавши: *Посао који би Комисија имала да ради углавном се*

⁴⁵⁶ ИАБ, *Записници*, књ. 41, 29. мај 1922, стр. 117.

⁴⁵⁷ ОГБ, 1923, стр. 4.

⁴⁵⁸ *Исто*.

⁴⁵⁹ ИАБ, *Записници*, књ. 41, 29. мај 1922, стр. 118.

⁴⁶⁰ *Исто*, стр. 119.

састоји у овоме: Препоручена добра решења налазе се у разним пројектима означеним у извештају Оцењивачког Суда. Та препоручена решења, и када су цела добра и када не требају никакву измену у детаљу, не могу бити просто пренесена и поређана у једном плану Београда, па да се одмах има Генерални план. Не. (...) Комисија има да их органски повеже, да доведе у склад једно са другим, јер пројектант који је дао препоручено решење једног питања, није знао како ће бити решено питање које има (са тим) директне везе, које се тако рећи наслања на оно (...) утолико би рад те комисије имао бити оригиналан у смислу пројектовања⁴⁶¹. Према оваквом виђењу, Комисија је тело које креира, процењује и доноси дефинитивне одлуке, она је концептуални аутор Генералног плана. Овакво почетно виђење задржало се до краја рада Комисије, што се и види из целокупног њеног Извештаја.⁴⁶²

4.2.2. Улога Драгутина Ј. Ђорђевића

Архитекта Драгутин Ј. Ђорђевић (1866–1933) био је једина личност која се континуирано налазила у врху свих тела повезаних са Генералним планом. **Он је као урбаниста и друштвени радник, од 1919. до 1927. године учествовао у процесу израде и спровођења ГП 1923–24.** Ђорђевић је дипломирао 1893. на Високој техничкој школи у Карлсруеу (*Technische Hochschule, Karlsruhe*).⁴⁶³ Исте године долази у Београд и запошљава се у Министарству грађевина где остаје до 1905. године. Упоредо се бави и педагошким радом и на Архитектонском одсеку Велике школе држи предавања о пројектовању и начинима градње, односно на Техничком факултету Београдског универзитета где је од 1905. године предавао и пројектовање јавних грађевина, док је старешина Архитектонског одсека био је током 1923–24. године.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ ИАБ, *Записници*, књ. 41, 29. мај 1922, стр. 116.

⁴⁶² ОГБ, 1923.

⁴⁶³ О животу и архитектонској делатности Драгутина Ђорђевића видети: Ђурић-Замоло, 2009 [1981], стр. 108–119; Вогуповић 2005, стр. 789–792; Маневић 2008, стр. 124; Ротер-Благојевић, 1977, стр. 150, 165.

Ђорђевић је често помињан у контексту развоја архитектуре у Београду и Србији у првим деценијама 20. века: Несторовић, 1973; Кадијевић, 2005; Роговић, 2003; Ротер-Благојевић, 2006.

⁴⁶⁴ За дописног члана Српске краљевске академије изабран је 1920, а у пензију одлази 1933. године.

Током прве две деценије 20. века Ђорђевић је имао богату архитектонску делатност и у Београду⁴⁶⁵ и у другим местима у Србији.⁴⁶⁶ Историчар архитектуре Александар Кадјевић пише да је *Ђорђевићев академизам био стилски и тематски најразноврснији у српској архитектури*⁴⁶⁷. Мада је Ђорђевићев архитектонски опус одликовала *оданост академском концепту*⁴⁶⁸, понекад је користио и елементе бечке сецесије.⁴⁶⁹ Примена елемената сецесије постојала је и на згради Српске краљевске академије коју је пројектовао у сарадњи са Андром Сетвановићем⁴⁷⁰. Осим зграде Академије, након Првог светског рата у Београду је према пројекту Ђорђевића, у коауторству са Николом Несторовићем, подигнута зграда Универзитетске библиотеке⁴⁷¹ за коју архитекта Богдан Несторовић пише да својом снажном и монументалном композицијом *не одступа од правила академизма у ери његовог цветања када су се, богатства ради, примењивали и удвојени стубови и кубета*⁴⁷².

Насупрот добро изученим архитектонским активностима, Ђорђевићева урбанистичка делатност до сада је остала потпуно непозната. Могуће је да томе доприноси и чињеница да није публикувао ниједан текст у коме би изнео своје ставове о урбанистичком планирању и уређењу града.⁴⁷³ Прве познате Ђорђевићеве активности у вези с административно-урбанистичким темама потичу из 1905. када је био члан Грађевинског одбора за варош Београд.⁴⁷⁴ Следећи пут га на урбанистичким задацима срећемо 1919. на престижном месту

⁴⁶⁵ Ђорђевић је самостално или у сарадњи са другим архитектима пројектовао Касарну VII пука (угао Немањине 15 и Ресавска, око 1901), Окружни суд (Булевар краља Александра 7, око 1900, срушена око 1955) Трећу београдску гимназију (са Душаном Живановићем, 1906); Другу београдску гимназију (Поенкареова 26, 1910, срушена 1965), као и неколико стамбених зграда. (Vogunović, 2005; Ђурић-Замоло, 2009 [1981])

⁴⁶⁶ Пројектовао је основне школе у Алексинцу и Прокупљу, гимназију у Ваљеву и касарне у Ужицу, Чачку и Врању (са Душаном Живановићем); неколико зграда у Бањи Ковиљачи, као и реконструкцију манастира Манасије (са Андром Стевановићем) (Ђурић-Замоло, 2009 [1981], стр. 115)

⁴⁶⁷ Кадјевић, 2005, стр. 332.

⁴⁶⁸ Vogunović, 2005, стр. 791–792.

⁴⁶⁹ Ђурић-Замоло, 2009 [1981], стр. 113.

⁴⁷⁰ Изградња зграде је почела 1912. и завршена 1924. у Улици кнеза Михаила 35. (Vogunović, 2005, стр. 42)

⁴⁷¹ Зграда библиотеке је подигнута 1921–23. у Улици краља Александра 71. Ђорђевић је био коаутор са Николом Несторовићем (Vogunović 2005, стр. 791–792.)

⁴⁷² Несторовић, Б. (1973). Постакадемизам у архитектури Београда (1919–1941). *Годишњак града Београда*, XX, стр. 344.

⁴⁷³ Ђорђевић није писао ни текстове о архитектури, већ се његов архитектонски кредо најчешће чита из изведених дела. У литератури се као једини његов текст наводе скрипта за предмет „Наука о грађењу“ која је написао између 1907–14. (Vogunović, 2005, стр. 792).

⁴⁷⁴ Према *Закону грађевинском за варош Београд* (1896, измене и допуне из 1898. и 1901) у раду петочланог Грађевинског одбора учествовали су и по један инжењер, архитекта и лекар, који су постављани на период од годину дана, а на основу предлога министра грађевина. Одбор је контролисао и давао сагласност за пројекте за изградњу објеката, и приватних и јавних. (Ђурић-Замоло, 1980, стр. 5–6, 109)

потпредседника Одбора⁴⁷⁵ који је формулисао нацрт програма за међународни конкурс за Генерални план Београда. Ту је Ђорђевић *руководио саветовањима* и израдио извештај Одбора, односно нацрт конкурсног програма, који је публикован 1920. године. Такође, радио је и на финализацији конкурсног програма и био члан жирија. О његовом ангажовању *Време* је 1922. писало: *општинска управа образовала је стручну комисију за прибављање потребних података за израду генералног плана Београда. Та комисија у којој је својим радом и спремом предњачио уважени професор Универзитета г. Драгутин Ђорђевић завршила је свој рад у августу прошле године [1921]*⁴⁷⁶.

Неколико извора делом откривају Ђорђевићеву улогу на изради Генералног плана. На седници општинског Одбора, на којој је усвојен састав и задатак Комисије за ГП, Добра Митровиће је предложио да Ђорђевић буде задужен за *јавне тргове*.⁴⁷⁷ Ранислав Аврамовић, руководилац секције ГП за железнице, писао је 1938. да је током рада Комисије *г. арх. Драгутин Ђорђевић, професор Универзитета, представљао архитектонско-урбанистичке интересе престонице*.⁴⁷⁸ Ђорђевић је од јануара до априла 1927. године био и члан Комитета за разраду ГП. Иако је у раду Комитета учествовао веома кратко, из записника са састанака Комитета сазнајемо да су се остали чланови ослањали на његово мишљење када је требало решити сложеније архитектонско-урбанистичко дилеме. Тако, на пример, током дискусије о измени регулације Призренске улице, а у вези с тим и питања уређења Теразијске терасе, Комитет одлаже решење за наредну седницу *када буде присутан г. професор Ђорђевић*.⁴⁷⁹

Ђорђевић је своје ангажовање на Генералном плану Београда, приказао овако: *ја нисам сарадник на томе раду тек од доба када је образована Комисија за израду плана, већ далеко раније од првих дана по ослобођењу. Управо од оног дана када је Председништво Општине одржало прво саветовање са једним одбором од великог броја пробраних грађана свију позива у згради Окр. Суда (...)*

⁴⁷⁵ Званични назив одбора био је *Одбора за израду програма за стечај о добијању плана за уређење и проширење Београда* (ОГБ, 1920, стр. 4.)

⁴⁷⁶ *Време*, 1922, 7. април, Генерални план, стр. 3.

⁴⁷⁷ ИАБ, *Записници*, књ. 41, 29. мај 1922, стр. 117.

⁴⁷⁸ Аврамовић пише и да је председник Комисије, архитекта Андра Стевановића, имао и улогу *естетичара и урбанисте*. (Inž. Ranislav M. Avramović, *Carinski magacini i teretno pristanište na Savi*, 1938; ИАБ; ОГБ–ТД–ИО, кутија 493, ф П–10.)

⁴⁷⁹ *Записници Комитета за разраду генералног плана*, 89. седница, 15. фебруар 1927, стр. 225. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 492)

Тада сам изнео своје предлоге, нарочито за план рада тога одбора. Па изабран за првог подпредседника његовог ја сам тај план израдио, руководио седницама и спремио сав материјал за програм стечаја, па и сам програм, и даље сарађивао до образовања Комисије. Износећи ово, и остављајући за тренутак скромност на страну, ја (...) сам једну своју целину првобитне замисли будућег Београда морао имати по којој сам радио, као и да је, после свију фаза кроз које је тај рад пролазио свакојако од те моје замисли доста усвојено, разрађено и планом фиксирано⁴⁸⁰.

Ову Ђорђевићеву изјаву налазимо у писму које је 4. априла 1927. године упутио Комитету за разраду ГП, у коме га обавештава да више не жели да буде његов члан јер одлуке које Комитет доноси угрожавају хармонијску целину регулационог плана будућег Београда, и да он не може да учествује у доношењу одлука које су у противности са свим оним што је се имало у виду при изради његовој⁴⁸¹. Овакав став приказује Ђорђевића као урбанисту који промишља о граду као целини, те као особу високих етичких начела јер не пристаје да учествује у дневно-политичким дешавањима која постављају партикуларне интересе изнад јавних и општих.

4.2.3. Биро за израду ГП

На седници општинског Одбора посвећеној формирању Комисије за израду ГП покренуто је још једно организационо и радно питање. Добра Митровић изложио је предлог Суда да за техничко извршење упутстава Комисије требало би успоставити један нарочити Одсек Техничке Дирекције Општине Београдске⁴⁸². Овај одсек именован је као Технички Биро ГП и био је организован у оквиру одељења Катастра ОГБ, а шеф Бироа био је архитекта Ђорђе Коваљевски. У Бироу су израђивани сви нацрти ГП. У овај рад било је укључено и особље Катастра, о чему је Комисија написала: Сво особље Катастра са г. Обрадовићем такође је допринело својим теренским радом и у

⁴⁸⁰ Записници Комитета за разраду генералног плана, Прилог за 98. седницу, 7. април 1927. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 492)

⁴⁸¹ Исто.

⁴⁸² ИАБ, Записници, књ. 41, 29. мај 1922, стр. 118.

*Биро-у израђујући планове разних размера да посао на изради генералног плана буде што интензивнији*⁴⁸³.

Шта је био задатак Бироа? Добра Митровић, образлажући потребу формирања Комисије и Бироа, каже како се *разуме да исто онако, како су конкуренти, који дају само линије за решење, при изради пројеката морали имати техничко помоћно особље, које те основне идеје њихове ставља на хартију и израђује их, тако и ова комисија има да даје само упутство везивања појединих препоручених решења поправљајући их само у детаљу, а један технички Биро имао би, по добивеним упутствима Комисије да израђује тај пројекат дефинитивног Генералног плана уређења и проширења Београда*⁴⁸⁴. Биро је био „креативни извршилац“ секторских пројеката (железница, луке, улице и др.), али и „пројектант синтезе“ када је у питању повезивање елемената у целину ГП. У томе је улога Коваљевског била кључна. Јован Обрадовић је написао да је *пројектант генералног регулационог плана био Ђорђе Коваљевски, инжењер из Београда.*⁴⁸⁵ Ко је био Ђорђе Павлович Коваљевски?

4.2.4. Улога Ђорђа Павловича Коваљевског

Ђорђе Павлович Коваљевски (Георгий Павлович Ковалевский, 1888–1957), рођен је у Елисаветграду, данас Кировоград. Први период његовог професионалног живота везан је за Кијев где је стекао диплому грађевинског инжењера. Током 1916–1919. године био је професор на Кијевском Политехничком Институту (*Киевский политехнический институт*) где је предавао предмете *техничко цртање и градске саобраћајнице*.⁴⁸⁶ У то време Кијев је имао преко пола милиона становника, био је трећи град по величини у царској Русији, важио је за развијено индустријско средиште, са богатом историјом и значајном урбаном културом. Коваљевски је у Београд дошао 1920. године са првим таласом избеглица који су из Русије стигли у Краљевину СХС.

⁴⁸³ ОГБ, 1923, стр. 4.

⁴⁸⁴ ИАБ, *Записници*, књ. 41, 29. мај 1922, стр. 117. и 118.

⁴⁸⁵ Obradović, 1930, str. 57.

⁴⁸⁶ Државни архив града Кијева, Фонд Р–308–*Киевский политехнический институт, Министерства высшего и среднего образования УССР*.

Тада почиње други период његовог живота, професионално најплоднији.⁴⁸⁷ Ковалеvски је остао у Београду до 1944. године.⁴⁸⁸ Тада се, према неким индицијама, сели најпре у Минхен,⁴⁸⁹ а потом у Сједињене америчке државе, где је и умро.⁴⁹⁰

Ковалеvски је у Београд дошао као формиран урбаниста са извесним искуством на изради планова и озбиљним теоријским знањем о европском урбанизму тог времена. Његово професионално знање, креативна снага и укупан интелектуални потенцијал са којим се преселио у Београд, били су од изузетног значаја за израду ГП. Широко знање о савременом планирању градова Ковалеvски је стекао 1914. на студијским боравцима у Енглеској, Француској и Немачкој, о чему је написао књигу *Велики град и вртни град*, објављену 1916. у Кијеву.⁴⁹¹ У неким изворима стоји да је објавио још две књиге на руском језику, насловљене *Регулација вароши* и *Варошка калдрма*, као и да је био шеф одсека за генерални план у Кијеву.⁴⁹² По доласку у Београд, Ковалеvски се 20. марта 1920. запошљава као шеф саобраћајног одељења при Катастру где ради на проблематици регулације и нивелације.⁴⁹³ Из тих првих година су и пројекти за нову регулацију дела Скадарске улице,⁴⁹⁴ као и за потез Улица Узун Миркова – Васина улица – Позоришни трг⁴⁹⁵ (сл. 50). Упоредо са овим, са фирмом Ђорђа и Владимира Билинских, такође руских емиграната, ради на више архитектонским

⁴⁸⁷ Ковалеvски је допутовао у Београд допутовао са супругом Софијом Дорожинском (1893–1961), сином Леонидом (1916–1993) и ћерком Маријом (1919–?).

⁴⁸⁸ ИАБ, ОГБ, Персонални досијеи, 314/94.

⁴⁸⁹ У биографији Ђорђетовог сина Леонида стоји да је 1950. докторирао на Високој техничкој школи у Минхену. Потом се преселио у Њујорк (Great Neck, NY), а 1951. постао је члан Удружења руских инжењера у САД (*Обшество руских инжењеров в США*). (Александров, Е. А. (ур.). (2005). Ковалеvский Леонид Георгиевич. У *Русские в Северной Америке: Биографический словарь*. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета. Преузето 25. 11. 2011. са: <http://www.tezrus.net/ViewGood39647.html>)

⁴⁹⁰ Ђорђе Ковалеvски и негова супруга Софија сахрањени су на гробљу руског манастира Св. Тројице у Џорданвилу, у држави Њујорк (Holy Trinity Monastery, Jordanville, NY). (Видети: Любимов, А. (1996). Некрополь Свято-Троицкого Монастыря. *Летопись Русского Зарубежья*, 2. Преузето 25.11. 2010. са: <http://rugaru.livejournal.com/3302.html>). Истраживање спроведено у вези са животом Ковалеvског у Америци не указују на то је да је тамо био активан урбаниста или архитекта.

⁴⁹¹ Ковалеvский, Г. (1916). *Большой город и города-сады*, Киев: Изд. Кушнерев.

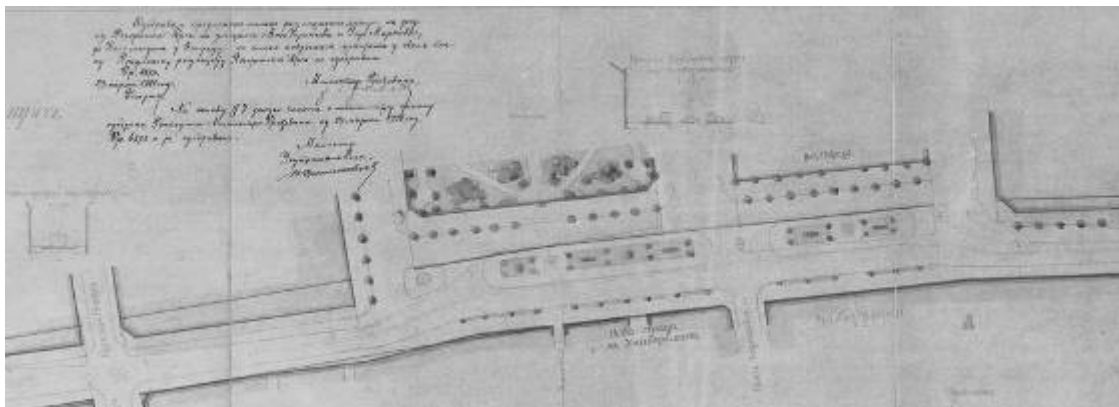
⁴⁹² Према подацима из *Службеничког листа* Ковалеvског у ОГБ (ИАБ, ОГБ, Персонални досијеи, 314/94). У архивима у Кијеву нисмо успели да пронађемо информације које би указивале на његов рад као шефа одсека за генерални план, нити информације о његовом професионалном раду ван факултета.

⁴⁹³ ИАБ, ОГБ, Персонални досијеи, 314/94.

⁴⁹⁴ *Скица нове регулације на делу између Кнез милетина улице и Југовића улице, Варијанта I*, Р 1:500, јуни 1921. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1496)

⁴⁹⁵ *Пројект нове регулације Узун Миркове ул. Васе Чаратића и Позоришни трг*, Р 1:500, новембар 1920. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1490)

пројектима. Године 1921. био је рецензент плана за Котеж Неимар који су радили Емил Хопе и Ото Шентал.⁴⁹⁶

Сл. 50. Пројект нове регулације Узун Миркове ул. Васе Чарapiћа и Позоришни трг, пројектант Ђ. Ковалеvски, новембар 1920, детаљ. (ИАБ, ОГБ–ГД–КО, кутија 1490)

Септембра 1922. године Ковалеvски је започео свој ангажман на изради ГП као шеф Бироа Комисије за израду плана. Његов задатак је био да користећи капацитет Бироа и особља из Катастра, повеже програмске поставке – *налоге Комисије* – са реалним тереном Београда, његовом топографијом и изграђеним ткивом, односно да обезбеди дизајнерски одговор на програмске захтеве Комисије. Након завршетка Генералног плана Комисија је у Извештају похвалила Ковалеvског јер је успешно *остварио жеље и идеје Комисије*.⁴⁹⁷ Лист *Време*, извештавајући са седнице општинског Одбора током усвајања ГП, пише: *На нарочиту похвалу наишао је рад шефа бироа г. Ковалеvског*, те је он за свој *савестан рад* награђен сумом од 20.000 динара.⁴⁹⁸

Почетни успех који је Ковалеvски постигао у раду на Генералном плану, као и високе оцене о професионалним компетенцијама, поузданости и лојалности, које су му додељивали његови надређени,⁴⁹⁹ обезбедили су му круцијалну улогу у београдском урбанизму током целог међуратног периода. Ковалеvски је урадио и низ урбанистичких планова за поједине делове града и целине.⁵⁰⁰ Александар Дероко, архитекта, сликар и професор Архитектонског

⁴⁹⁶ Вуксановић-Мацура, 2012в, стр. 83.

⁴⁹⁷ ОГБ, 1923, стр. 4.

⁴⁹⁸ *Време*, 1923, 11. август, стр. 5.

⁴⁹⁹ ИАБ, ОГБ, Персонални досијеи, Ковалеvски, 314/94.

⁵⁰⁰ Међу њима се истичу регулациони план за југоисточно подручје Београда (1930) и план Земуна и Божаније (1931–32). Ту је и план Чиновничке колоније (1929) према коме је изграђено насеље које је у

факултета, сећајући се и описујући међуратну интелектуалну и професионалну средину Београда пише како је *дуго година готово цео урбанизам Београда водио у Општини Коваљевски*.⁵⁰¹ Лист *Време* је 1936. пренео изјаву једног градског већника који је, коментаришући архитектонско-урбанистичко уређење центра престонице, рекао да је Техничка дирекција *могла, да је хтела већ да реши сва та питања. Она има г. Коваљевског, који је заиста капацитет*⁵⁰². С друге стране, Коваљевски није био континуирано запослен у техничкој служби ОГБ, већ је у периоду између 1920. и 1935. године радио као *хонорарни инжењер* у дужим или краћим временским интервалима, на различитим задацима и позицијама. Стално је био ангажован у Општини тек од фебруара 1935. па до *напуштања Београда и одласка у иностранство* у септембру 1944. године.⁵⁰³

Коваљевски је заступао урбанизам близак концепту *вртног града* Ебенезера Хауарда, као и дизајнерском приступу Рајмонда Анвина, а оба је изузетно добро познавао. У формално ликовном изразу био је, с једне стране близак Камилу Зитеу (Camillo Sitte), а с друге, урбанизму великих париских осовина и академизма. Тек касније, у другој половини 1930-их, његов урбанистички приступ се помера ка интернационалном маниру, најпре са пројектом за трансформацију простора између старих дворова 1934,⁵⁰⁴ а потом 1940. и за пројекат дела насутог терена на левој обали Саве.⁵⁰⁵

извесној мери пратило концепт вртног града, као и план нерелизованог општинског насеља на имању званом *Маринков забран* (1931). Коваљевски је урадио и урбанистичке пројекте и скице за шеталиште на Београдској Тврђави (1928), Стадион у Поркопу (1930), уређење потеса уз Савско пристаниште (1933) и простора око Парламента (1937). Међу његова значајнија урбанистичка остварења спада и Скица за Генерални план Београд (1937–39), коју је израдио заједно са архитектом Даницом Томић-Милосављевић, а чије усвајање је осујетио почетак Другог светског рата. Последње познато урбанистичко дело Коваљевског јесте Генерални план Земунa из ратних година (1941–43).

⁵⁰¹ Наведено према: Perović & Manević, 1982, str. 82.

⁵⁰² *Време*, 1936, 25. децембар, стр.

⁵⁰³ ИАБ, ОГБ, Персонални досијеи, Коваљевски, 314/94.

⁵⁰⁴ *Време*, 1934, 11. новембар, стр. 7.

⁵⁰⁵ Dänische Wirtschaftsarchiv, Højgaard & Schultz A/S.

4.3. МЕТОДОЛОШКА ПИТАЊА ИЗРАДЕ ГЕНЕРАЛНОГ ПЛАНА

4.3.1. Временски и територијални обухват

Важно методолошко и практично питање јесте који је временски домет ГП 1923–24. То питање се поставља са два становишта. Једно је формално, правно и гласи: до ког датума је важио ГП Београда одобрен 1924? Друго је питање суштинско и тиче се процене остваривања плана у будућности. Већина планова за европске градове рађена је за период од неколико деценија. Временско питање среће се и у појединим конкурсним радовима за Београд. Тако је *Singidunum novissima* имао у виду перспективу од 60 година, аутори рада *Beograd 1918–1948* рачунали су са периодом од 30 година, а они из тима *Urbs Magna* су веровали да би за 20 година њихов предлог могао да се реализује. Међутим, београдска Комисија не говори јасно о временском домету ГП, а ни Министарство које је одобрило план. Комисија, на једном месту у Извештају, образлажући решење планираног система јавног градског саобраћаја, каже да *Генерални план одговара потребама развита Београда за наредних 30–40 година*⁵⁰⁶, односно до 1950–60. На другом месту, у вези с железницом, Комисија помиње 1945. годину.⁵⁰⁷ У елаборату за пристаништа говори се о хоризонту од 30, али и о периоду од 10 година као о етапи остварења програма изградње пристаништа.⁵⁰⁸ Ови различити подаци говоре нам да није постојало јасно временско одређење примене ГП и развоја Београда према њему. У формалном смислу ГП израђен 1923. одобрен 1924. важио је до 18. јуна 1940. године када је у Општинским новинама обнародована *Уредба за извођење Регулационог плана Града Београда по Идејној скици за регулацију*.⁵⁰⁹

Питање територијалног обухвата ГП је сложеније због тога што је у Нацрту плана била обухваћена једна територија и то већа, док је планом који је одобрило Министарство грађевина обухваћена друга, знатно мања територија. Нацрт ГП (сл. 51) осим београдског атара обухватао је и делове атара сеоских општина

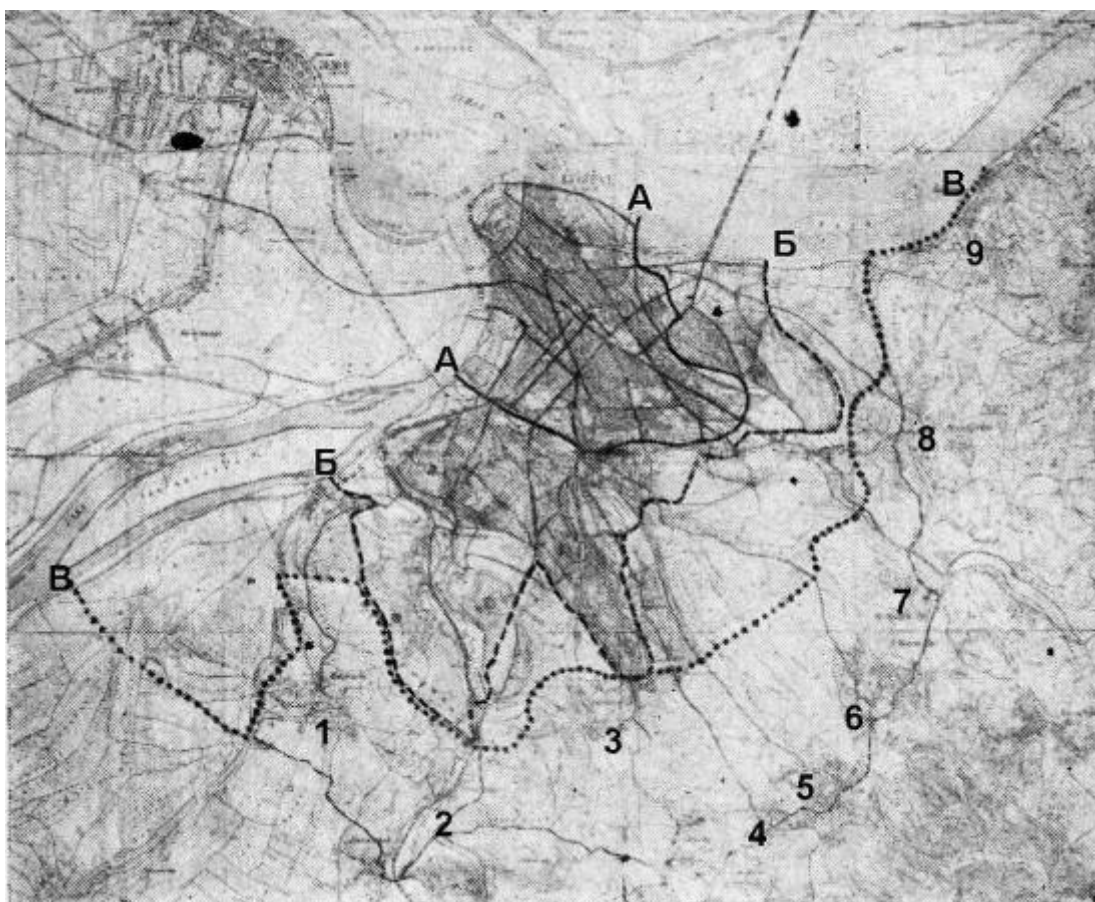
⁵⁰⁶ ОГБ, 1923, стр. 25.

⁵⁰⁷ Исто, стр. 7.

⁵⁰⁸ *Технички извештај о ново-проектованим пристаништима*, 1. март 1923. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, К 488)

⁵⁰⁹ Нацрт уредбе за извођење Регулационог плана Града Београда по идејној скици за регулацију. (1940). *Општинске новине*, 21–22, додатак; Аноним. (1940). Уредба за извођење нацрта Генералног плана Београда, *Политика*, 19. јун, стр. 12.

Жарково, Раковица, село Бањица, Јајинци, Кумодраж, Велики Мокри Луг, Мали Мокри Луг, Миријево и Вишњица.⁵¹⁰ Овако широк обухват су имали и многи конкурсни радови, на шта их је подстицао и сам конкурсни програм. Међутим, Министарство грађевина, коме је Нацрт плана дошао на одобравање, нашло је низ техничких примедби у вези тако велике територије – о чему ће касније бити речи - те је као територију ГП одобрило подручје нешто веће од грађевинског реона. Површна искљученог простора била је око три до четири пута већа од оне која је одобрена.

Сл. 51. Територија Нацрта ГП у Р 1: 25000. Линија А–А је граница грађевинског реона из 1924; Б–Б граница атара; В–В граница Нацрта ГП. Ивична насеља о којима се говори у Извештају Комисије ГП су: 1 Жарково, 2 Раковица, 3 село Бањица, 4 Јајинци, 5 Кумодраж, 6 Велики Мокри Луг, 7 Мали Мокри Луг, 8 Миријево и 9 Вишњица. (Дубови, 1927, стр. 9; ознаке унела З. Вуксановић-Мацура)

⁵¹⁰ ОГБ, 1923, стр. 16.

4.3.2. Поступци израде Нацрта ГП

На питање које поступке, технике и методе су користили чланови Комисије у свом раду може се само делимично одговорити јер је сачувано врло мало оригиналних материјала из рада Комисије. На основу доступног материјала можемо рећи да су као технике рада биле коришћене: сарадња заинтересованих страна; комбинован индивидуални и тимски рад; експертске анализе и прорачуни; анализе и оцене варијантних решења.

До програма за конкурс, односно касније за ГП, дошло се 1919. године кроз сарадњу заинтересованих страна. Поступак примењен у изради програма почивао је на дискусионим састанцима, консултацијама са државним органима, појединим министарствима, надлештвима и установама, прибављању писмених изјашњења о појединим програмским елементима и сл.⁵¹¹ Овакав поступак једним делом одговара данашњем поимању укључивања заинтересованих страна, односно могућих актера у процес доношења одлука. Међутим, у изради програма приметно је одсуство оних актера који су у највећем изгрђивали и проширивали Београда. Тако у раду на програму ни 1919, ни 1922, нису учествовала друштва грађана за улепшавање и уређивање појединих крајева града, а недостајала је још једна категорија вероватно најмоћнијих актера коју су чинили велепоседници, банке и разна акционарска друштва, односно власници огромних имања на ивицама града која су касније парцелисали и тиме одређивали карактер београдске периферије. Без консултација са овим групама – са грађанима, инвеститорима и велепоседницима, програм је нужно остао недоречен.

Комисија за израду ГП је била подељена на три секције: за пристаништа и кејове, за железнице и, трећа, за унутрашње регулације вароши. Одржано је 76 седница,⁵¹² односно 1 до 2 седнице сваких недељу дана. То је, сасвим извесно, био интензиван рад и може се претпоставити да су нека од питања више пута разматрана. Бранко Максимовић у чланку из 1932. године у вези с методом рада Комисије пише да су *рад појединих секција и резултати до којих се долазило, били (...) изношени на заједничкој седници пред све чланове*

⁵¹¹ ОГБ, 1920, стр. 18.

⁵¹² *Политика*, 1923, 11. август, стр. 4.

комисије, тако да су сва питања бивала свестрано дискутована, те је на тај начин била искључена могућност једностраног посматрања извесног проблема⁵¹³. Тимски рад није значео и скривање професионалних ставова иза колективне одлуке. О личној професионалној одговорности дознајемо из извештаја секције за пристаништа у коме се на више места среће исказ или напомена, да је нека одлука донета на основу анализа или прорачуна и да иза ње стоје чланови секције.⁵¹⁴

Прве две секције, Секција за пристаништа и Секција железнице у изради својих прилога користиле су експертски поступак заснован на комбиновању математичких прорачуна и процена. Обе секције, и за пристаништа⁵¹⁵ и за железнице,⁵¹⁶ током рада су повезивале техничке и економске аспекте својих пројеката, при чему су имале и велико разумевање за естетске моменте. Сложеност овог приступа захтевала је од обе секције увођење критеријумске анализе. Да би оценила повољност локације за пристаниште на Дунаву или у Дунавцу код Малог ратног острва ова секција се служила сетом критеријума, *одлучујућих момената*, како су их називали, и вредносном скалом од 0 до 10. Коришћени критеријуми били су: конструктивна подобност, могућност проширења, повољност положаја према ветру, удаљеност од града, опортунитет, приступачност из града и повезаност са железничком мрежом и, најзад, цена експропријације земљишта.⁵¹⁷

Секција за железнице је тражећи солуцију железничког чвора која ће задовољити потребе града развила и анализирала за станицу „Сава“ (Главна београдска железничка станица) 8 варијанти, за станицу „Дунав“ 7 варијанти, за смештање ранжирне станице 4 варијанте, као и 4 накнадне варијанте за смештање колосека између станице Земун, путничке станице „Сава“ и теретне

⁵¹³ Верујемо да је овај Максимовићев навод тачан, али треба имати у виду да он није присуствовао изради ГП нити је тих 1923–24. имао било какве везе са Комисијом за израду ГП (Максимовић, Б. (1932). *Проблеми урбанизма*. Београд: Издавачка књижница Геце Кона, стр. 97). Максимовић је рођен 1900. и запослио се у Катастарском одељењу 1926, па је причу о тимском раду Комисије, могао да чује једино од старијих колега, на пример од Коваљевског. (ИАБ, ОГБ, Персонални досијеи, 175/36)

⁵¹⁴ Пример су, рецимо, анализа потенцијалних локација за пристаништа (стр. 17–20) или одлука о карактеристикама кејова Дунавског пристаништа (стр. 43–63). *Техничког извештаја о ново-пројектованим пристаништима, у Београду*, 1 март 1923. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 488)

⁵¹⁵ *Технички извештај о ново-пројектованим пристаништима*, 1. март 1923. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, к 488)

⁵¹⁶ *Израда, реконструкција и уређење саобраћаја Београдског железничког чвора*, мај 1923. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 488)

⁵¹⁷ *Технички извештај о ново-пројектованим пристаништима*, 1. март 1923, стр. 26. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 488)

станице „Дунав“.⁵¹⁸ Критеријуме који су коришћени били су технички (безбедност и сигурност), финансијски (коштање грађења и коштање коришћења), експлоатациони (удобност и упропашћивање), могућност будућег проширења (колосека и других постројења), и неометање града (градског саобраћаја). Ту је *на послетку архитектонско гледиште (...) пошто је познато да су железнице један веома користан, али ни мало леп објекат у украшавању вароши*⁵¹⁹.

Трећа секција за унутрашњу регулацију, имала је најсложенији део посла, а то је да различите идеје, као и секторске извештаје повеже и једну целину. Биро је највероватније у раду користио и варијантна решења. О примени таквог поступка потврду налазимо у Извештају Комисије у коме се говори о две разрађиване *идеје за Земунску страну*, односно за леву обалу Саве.⁵²⁰

На многим местима у свим програмским материјалима и касније у Извештају Комисије из 1923, инсистира се на „вођењу рачуна о финансијској моћи Београда“, или о „вођењу рачуна о економском чиниоцу“. Међутим, опредељења ка економичности, обазривости и штедљивости можемо сматрати декларативним јер нису била праћена одговором на захтев општинског Одбора да се у Извештају за ГП приложи и предрачун планираних радова. Предрачун планираних радова направиле су секције за пристаништа и железнице. Секција за унутрашњу регулацију то није урадила, тако да немамо представу о евентуалној цени реализације ГП.

4.3.3. Нацрт ГП: Концепција и излазни резултат

Шта је била главна концепција Нацрта ГП?⁵²¹ Још је програма за међународни конкурс 1921–22. године имао за предмет *израду генералног плана о уређењу и проширењу Београда*.⁵²² Извештај Комисије за ГП садржао је и јасну идеју о уређивању Београдског региона. Ова концептуална новина могла је да

⁵¹⁸ *Израда, реконструкција и уређење саобраћаја Београдског железничког чвора*, мај 1923, стр. 10. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 488)

⁵¹⁹ *Исто*.

⁵²⁰ ОГБ, 1923, стр. 15–16; Сомборски, 1951, стр. 45.

⁵²¹ Под Нацртом ГП подразумевамо докумен који је израдила Комисија и усвојио Одбор Општине Београдске у августу 1923. године и који Одбор назива „Нацртом Генералног плана“.

⁵²² ОГБ, 1921, стр. 3.

буде и последица утицаја неких од конкурсних пројеката, можда најпре рада *Urbs Magna* који је има предлог за обухватање и уређење широке територије, инспирисан француском регулативом о планирању градова из 1919. године.

Европско планирање на прелазу два века, посебно после Хауардове доктрине, имало је развијену свест о потреби повезивања блиских и суседних насеља у сазвежђа која функционишу као целина. Такође, радови Патрика Гедиса (Patrick Geddes, 1854–1932) о структури и функционисању предела, посебно његово залагање да градове треба проучавати у контексту региона,⁵²³ ишли су на руку оваквом ширем планерском приступу. Пракса планирања великих територија долазила је умногоме из Немачке, а затим се ширила по Европи, Швајцарској, Аустрији или Француској. План за Велики Берлин (*Groß-Berlin*) имао је знатан утицај на ширење идеје *великог града* (*Großstadt*), града који поред језгра има и своје сателите. Један од учесника београдског конкурса, проф. др. Јосеф Брикс, крајем 1923. године потписао је Генерални план Великог Хамбурга (*Groß-Hamburg*) који је чинио *комплекс градова Доње Елбе*⁵²⁴ и који је поред Хамбурга обухватао још три мања града. У Швајцарској је урађен план великог Цириха који је прелазило не само општинске већ и кантоналне границе, затим планови великог Берна, Лозане, Луцерна, итд. Покрет просторног планирања мањих или већи региона у чијем средишту је неки град није био последица само популационе величине, нити су регионалном планирању прибегавали само метрополиси. Швајцарски примери доказују да је планирање развоја ширих територија било погодно и за мање градове. Такође, француски закон о планирању из 1919. године предвиђао је израду планова за уређење и проширење градова са више од 10.000 становника.

Визија Београђана није заостајала за овим стремљењима. Комисија у свом Извештају пише: *Земун и Панчево самим својим положајем морали су, крај свих политичких препрека, увек бити и раније у извесној економској вези са Београдом*⁵²⁵. У Извештају стоји да се ту не ради само о једноставном уједињењу становништва, већ и о повезивању и прерасподели градских функција у улога

⁵²³ Meller, H. (1993). *Patrick Geddes: Social evolutionist and city planner*. London and New York: Taylor & Francis, Routledge, стр. 206–213.

⁵²⁴ Timm, C. (1985). Der preussische Generalsiedlungsplan für Gross-Hamburg von 1923, *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte (ZVHG)*, 71, 75–126.

⁵²⁵ Реч је о периоду пре 1914. године (ОГБ, 1923, стр. 8.)

између Београд, Земуна и Панчева. Комисија, такође, говори и о *далеким предграђима Београда* као саставним деловима система, али ван територије ГП: *На Београдској страни, по ивици (...) налазе се: Жарково, Раковица, село Бањица, Јајинци, Кумодраж, В. и М. Мокри Луг, Миријево и Вишњица*, додајући да су то центри будућих *предграђа Београда*.⁵²⁶ Наведена насеља су те 1923. године била самосталне сеоске општине, значи не део атара Београда, а ГП их је ипак на неки начин планерски третирао.

Елаборат Нацрта ГП, према Извештају Комисије садржао је следеће прилоге: графичке прилоге; текст Извештаја;⁵²⁷ пропратни извештај за пристаниште и кејове;⁵²⁸ и пропратни извештај за железницу.⁵²⁹ Графички прилози су били израђени у размери 1:25000, 1:10000; 1:4000 и 1:2500⁵³⁰ и садржали су намену земљишта и регулације. Посебан прилог био је план са главним нивелетама. Поред овога били су урађени подужни и попречни профили улица.⁵³¹ План водовода је такође био урађен, али не и план канализације.⁵³² За решење железнице, те пристаништа и кејове били су урађени и предмери са предрачуном радова. Комисија у Извештају истиче да је *„израдила сасвим независно [од конкурсних радова] нови пројекат за уређење и проширење града Београда, онако како је то у приложеним плановима уцртано, а што ће се у овом извештају за сваки поједини део и врсту после детаљније описати*⁵³³. То је био концепт и садржај Нацрта ГП који је општински Одбор усвојио 10. августа 1923, а ОГБ потом проследила Министарству грађевина на одобрење.⁵³⁴

4.3.4. Ток одобравања ГП и суштина измене Нацрта

На почетку треба рећи да **Нацрт ГП који је Београдска општина доставила Министарству грађевина, Министарство није у целини одобрило**

⁵²⁶ ОГБ, 1923, стр. 16.

⁵²⁷ ОГБ, 1923.

⁵²⁸ *Техничког извештаја о ново-пројектованим пристаништима, у Београду, 1 март 1923.* (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 488); ОГБ 1923, стр 16.

⁵²⁹ *Изrada, реконструкција и уређење саобраћаја Београдског железничког чвора, мај 1923.* (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 488); ОГБ 1923, стр 16.

⁵³⁰ ОГБ, 1923, стр 9.

⁵³¹ *Исто*, стр. 26.

⁵³² План проширења водовода усвојен је у августу 1923. године на истој седници општинског Одбора на којој је усвојен и Нацрт ГП. (ОГБ, 1923, стр 28; *Политика* 1923, 11. август, стр. 4)

⁵³³ ОГБ, 1923, стр. 9.

⁵³⁴ *Политика*, 1923, 11. август, стр. 4.

1924. године. Разлике између онога што је Општина усвојила и што је Министарство одобрило су знатне, тако да је могуће говорити о комисијиној, односно општинској визији уређивања Београда израженој кроз Нацрт ГП, који није постао правни документ, и о визији уређивања Београда коју је имало Министарство грађевина и коју је, одобравајући уз примедбе, део Нацрта ГП, претворило у правни документ за даљи развој Београда. Два су момента у којима се Нацрт и одобрен ГП разликују. Једно је територија коју план обрађује, а друго је став министарства *да се у начелу одобри* неки од елемената ГП – трамвајска мрежа, железница, Савско и Дунавско пристаниште, односно готово сви кључни системи из ГП.

Нацрт ГП анализирао је *референт II одељења* у Министарству грађевина.⁵³⁵ Врло је вероватно, обзиром да је Министарству било потребно 8,5 месеци да испита и одобри Генерални план Београда, да су у том периоду вршене консултације са другим министарствима око питања просторног обухвата плана, железнице, пристаништа и луке. То се може претпоставити и на основу примедби Министарства на Нацрт ГП. Министар грађевина Милош Трифуновић у допису од 31. маја 1924. године упућеном Министру унутрашњих дела и Суду општине града Београда написао је: *Послати Генерални план града Београда актом Бр. 22340/23. год. одобравам по црвеним регулационим линијама са изменама по плаво извученим регул. линијама са следећим примедбама*.⁵³⁶ Надаље следи 13 примедби које од Нацрта ГП који је послала општина стварају другачији документ.

Шта је била суштина примедби Министарства? То се не види јасно из министровог дописа, већ дознајемо из текста Јована Обрадовића који је написао 1930, шест година након што је одобрен ГП. Обрадовић пише да *комисија није могла да заврши цео посао, већ је израдила само генерални регулациони план за главни насељени северни део (око 1.600 хектара), а за јужни део – још тада углавном ненасељен, није израђен потпун генерални план. Овај делимично израђени генерални регулациони план Београда у 1923. год. одобрен је од стране*

⁵³⁵ Одлука о усвајању Генералног плана Београда, 31. мај 1924. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 489, ф II–12). Према тврдњи Бранка Максимовића, ГП Београда је у Министарству анализирао само један референт, Јован Обрадовић (Макимовић, 1980, стр. 254). Обрадовић је једно време био секретар Комисији за ГП, али ју је напустио у мају 1923, када је прешао у Министарство грађевина пар месеци пре него што је ОГБ предала Нацрт ГП на одобрење општинском Одбору (АЈ, фонд 62, Персонална досијеа, фасцикла 59).

⁵³⁶ Одлука о усвајању Генералног плана Београда, 31. мај 1924. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 489, ф II–12)

Министарства грађевина и Унутрашњих дела год. 1924. За тај план били су израђени и генерални профили улица и утврђене нивелете⁵³⁷. Одавде видимо да је Министарство усвојило ГП само за северни део Београда, односно да није усвојило план за целокупно подручје обухваћено Нацртом ГП. За јужни део Министарство није дало одобрење јер није [био] израђен *потпун генерални план*.⁵³⁸ Обрадовићев исказ да Комисија није урадила *генералне профиле улица и утврдила нивелете* за јужни део, свакако је тачан јер су секције ситуационих планова у Р 1:2500 у то време биле израђени само за северни део територије Београда.⁵³⁹ То је, према Обрадовићевим речима, био разлог да Министарство усвоји само *северни* део, а не целину.

Пракса да државни орган, односно ресорно министарство, мења, преиначује, редуцира или проширује планске одлуке локалних самоуправа била је редовна европска појава. Све земље прве половине 20. века имале су механизме који су битно могли да утичу на локални урбани развој. Ово је поготову било изражено у случајевима престоница. У Француској је постојала пракса да се за развој Париза озбиљно интересује сам државни врх. Такође, 1919, након усвајања закона о планирању градова, Француска формирала државну Комисију (*Commission supérieure de l'aménagement des villes*) која је надгледала израду урбанистичких планова у свим градовима.⁵⁴⁰ Индикативан је и пример Атине где је градска комисија пет година израђивала генерални план који је усвојен 1925, али који је државна влада већ следеће, 1926. године опозвала, приморавајући тако градске службе да се ослањају на претходне, мада превазиђене планове.⁵⁴¹

Принцип државне контроле локалних генералних планова постојао је, када је Југославија у питању, и пре и након Другог светског рата. Јован Обрадовић 1930. године наводи већи број планова израђених у претходној деценији за градове и вароши у Краљевини констатујући да су се у *самом Министарству грађевина, приликом одобравања, морали дотерати и прилагодити техничким и естетским условима за пројектовање насеља*, додајући да је Министарство

⁵³⁷ Obradović, 1930, str. 57.

⁵³⁸ Линија између „северног“ и „јужног“ дела пружала се праволинијски од Саве, преко Топчидерске звезде и Аутокоманде даље ка истоку.

⁵³⁹ Чкречић, 1989, стр. 115.

⁵⁴⁰ Evenston, 1979, str. 274.

⁵⁴¹ Bastéa, 2010, str. 40.

интервенисало тако што је *делимично или потпуно* преправљало планове.⁵⁴² Генерални план који према одређеној процедури усвоји локална самоуправа и данас мора да одобри надлежно министарство да би постао валидан. Према томе, не треба уопште да чуди што је Министарство грађевина имало низ примедби на Генерални план који му је доставила ОГБ, оно је било овлашћено не само да интервенише у процедурално формалним стварима, већ и да се упуштало у саму суштину плана.

⁵⁴² Obradović, 1930, str. 59.

4.4. ОДОБРЕН ГП 1923-24: КОНЦЕПЦИЈА И ИЗЛАЗНИ РЕЗУЛТАТ

Из дописа Министарства грађевина⁵⁴³ види се да се ГП после процеса одобравања састојао од: Одобрења Министра са изречене примедбама; од оних делова Извештаја Комисије на које Министарство није имало примедбе; и од графичког прилога у Р 1:4000 на коме је Министарство плавом бојом извршило одређене измене и оверило га.⁵⁴⁴ Граница одобреног ГП може се пратити преко црвених регулационих линија учртаних у *Генералном Регулационом плану* (ГРП)⁵⁴⁵ који је 1924. године у Р 1:10000 израдио Јован Обрадовић, тада инспектор Министарства грађевина (сл. 52). Граница се пружала десним обалама Саве и Дунава, почев од ушћа Топчидерске реке, па до почетка Лаудоновог шанца на Дунаву (низводно од Фабрике штофа „Косте Илића и синова“). С копнене стране, граница се на истоку пружала од Дунава по Лаудоновом шанцу на Великом Врачару (гребен Звездаре) а са јужне стране планираним зеленим појасом уз долину Чубурског потока до Топовских шупа (данас Аутокоманда), затим Крагујевачким друмом (Булевар ослобођења) до правца Хумске улице. Граница је потом ишла правом линијом захватајући планирано зеленило око планираног стадиона у Прокопу, Хајд парка, Ђурђевог брда и Сењака завршавајући се на ушћу Топчидерске реке у Саву.

Унутар одобрене границе налазила су се два подручја. Прво подручје је био грађевински реон. Према одређењу Министарства реон је био проширен у односу на границу из 1907. уз мање проширење у зони Смедеревског ђерма.⁵⁴⁶ Министарство грађевински реон назива и изразом *ограничени део*. Друго подручје је *ван ограниченог дела* и простире се од границе реона до границе ГП. То су била два мала подручја. Једно, на западу, захватало је Хајд парк, Ђурђево брдо и Сењак, а друго на истоку простирало се од Реонске улице до Лаудоновог шанца (Звездара). Поред овога ГП се односио и на Бањичко поље које је било намењено за војне објекте. Такође, *Генерални Регулациони план* садржи и списак јавних зграда и надлештава који је истоветан оном из Нацрта ГП из 1923, али су

⁵⁴³ Одлука о усвајању Генералног плана Београда, 31. мај 1924. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 489, ф II–12)

⁵⁴⁴ Оригинал *Генералног плана Београда 1923*, чува се у Урбанистичком заводу Београда, без сигнатуре.

⁵⁴⁵ Генерални регулациони план Београда 1924. (НБС, Кр. II–810)

⁵⁴⁶ Одлука о усвајању Генералног плана Београда, 31. мај 1924. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 489, ф II–12)

саставни део одобреног ГП само они објекти који су бројевима означени на Генералном регулационом плану.

Сл. 52. Генерални регулациони план за град Београ. Израдио по одобреном плану инж. Јован И. Обрадовић, инспектор Ми. грађевина, 1924. (НБС Кр. П-810)

Концепт усвојеног ГП Београда био је резултат *a priori* одобрених елемената Нацрта плана. Није постојао повратни поступак у коме би Општини била дата могућност да, на основу консидерација Министарства грађевина, измени Нацрт ГП и поново га упути Министарству на усвајање. То се није десило. Према томе, може се говорити само о концепцији ГП за уређење унутрашњости Београда. Можда би урбана историја Београда пошла другачијим током да Министарство грађевина те, 1924, није одбацило замисао Београда као регионалног града и да је ОГБ имала право да регулише развој на ширем подручју. То је наравно хипотетичко питање. Београд се у наредном периоду развијао, растао и изграђивао, између осталог и на основу овако одобреног ГП.

4.5. СПРОВОЂЕЊЕ ГЕНЕРАЛНОГ ПЛАНА ИЗ 1923–24. ГОДИНЕ

4.5.1. Спровођење ГП у периоду 1924–1928 и Комитет за разраду ГП

Убрзо након што је Министарство грађевина усвојило Генерални план, Општина је формирала Комитет за разраду ГП. Комитет је прву седницу одржао 20. августа 1924. а последњу 11. фебруара 1928. године.⁵⁴⁷ О раду Комитета говори сачувана друга свеске *Записника* где је забележен његов рад од 81. седнице, одржане 27. новембра 1926, до последње 154. седнице.⁵⁴⁸ У раду Комитета, крајем 1926, учествовали су Коста Кумануди (председник ОГБ од 22. 8. 1926. до 18. 2. 1929); Коста Јовановић (потпредседник ОГБ); Димитрије Грудих, одборник; Дим. Наумовић; Милан Аћимовић; Стр. Милетић; Милић Сокић инжењер и одборник; М. Бркић; В. Трипковић; М. Вујовић; Драгољуб Миленковић (шеф Катастра); Јан Дубови (општински архитекта); Милорад Миливојевић; и секретар Даница Томић-Милосављевић (општински архитекта).⁵⁴⁹

Комитет је на 85. седници, а према одлуци Општинског одбора од 4. јануара 1927. године, проширен новим члановима. Били су то: Велисав Вуловић директор Техничке управе ОГБ и државни саветник; Драгутин Ђорђевић, архитекта и професор; Владимир Митровић, инжењер, професор и одборник; Бранко Поповић, архитекта, професор и одборник; Милан Нешић, инжењер и професор; и Милутин Борисављевић, архитекта. Од старих чланова у Комитету су остали председник и потпредседник ОГБ, Коста Кумануди и Коста Јовановић, те одборници – инжењери и архитекти: Михаило Илић, Милан Аћимовић, Дим. Наумовић и Милић Сокић, док су за секретаре именовани Драгољуб Миленковић и Јан Дубови.⁵⁵⁰ У зависности од дневног реда, седницама су присуствовали и други општински одборници, те запослени у Техничкој дирекцији.

⁵⁴⁷ Комитет је престао да ради према Решењу општинског Одбора, А.Бр. 25248 од 6. фебруара 1928.

⁵⁴⁸ *Записници седница Комитета за разраду ГП*, од 81. до 154. Седнице, од 27. новембра 1926. до 11. фебруара 1927. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 492)

⁵⁴⁹ Вероватно је да су на почетку рада Комитета 1924. године у његовом раду учествовали тадашњи председник ОГБ Михаило Марјановић (председник у периоду 22. 8. 1923–6. 1. 1925) и потпредседник Милош Бобић. (*Записници седница Комитета за разраду ГП*, 81. седница, 27. новембар 1926, стр. 205.)

⁵⁵⁰ *Записници седница Комитета за разраду ГП*, 85. седница одржана 17. јануара 1927, стр. 213–215. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 492)

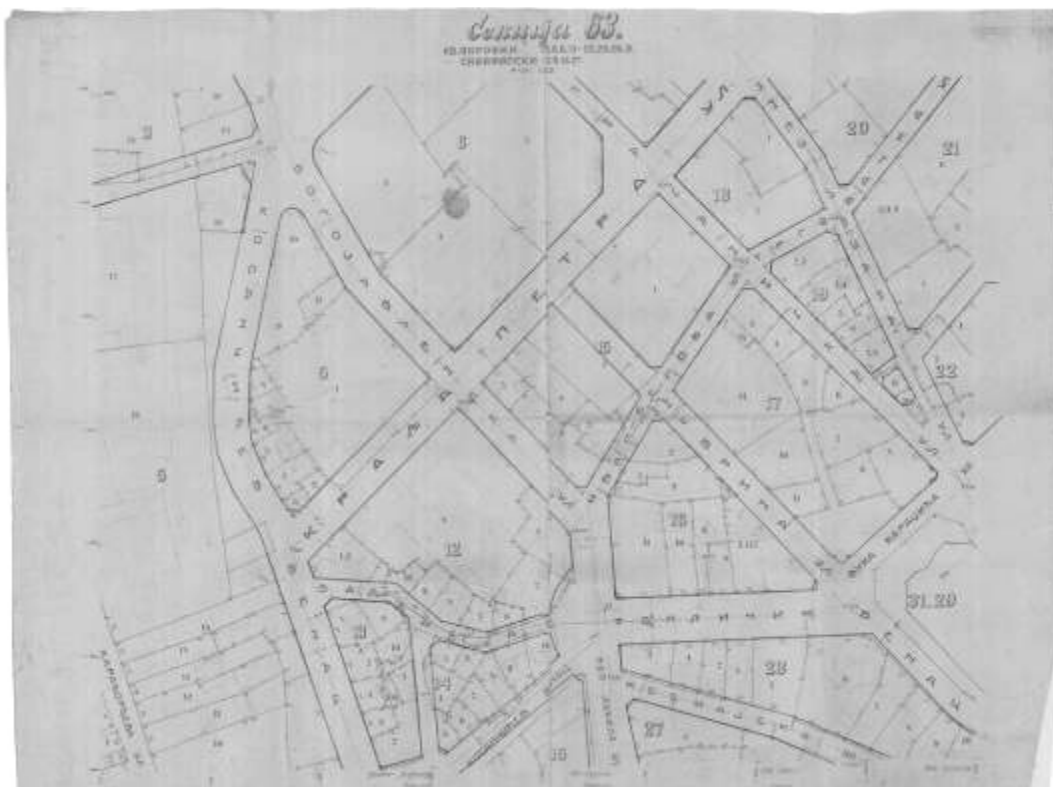
На основу занимања чланова Комитета и функција које су имали у систему градске власти, видимо да је Комитет истовремено био и професионално и политичко тело. У његовом раду учествовали су архитекти и инжењери, запослени у општинским службама или општински одборници и професори Универзитета. Понекад су седницама присуствовали и стручњаци попут лекара, хигијеничара и сл., који су позивани у зависности од теме која је обрађивана. Политички карактер Комитета долазио је из чињенице да су његови чланови били и председник и потпредседник ОГБ, као и општински одборници. Овакав састав Комитета, дозвољавао је уплив страначких и других партикуларних интереса, па су се неретко одлуке доносиле прегласавањем, или су поједини чланови имали издвојена мишљења од већине.

Задатке Комитета, односно питања којима је требао да се бави, изложио је Коста Јовановић.⁵⁵¹ Прво питање тичало се разраде ГП у границама градског реона и израде плана за преостатак атара, ван реона. Друго питање се тичало израде Правилника за спровођење ГП, а који је требало да обухвати *техничку, правну и финансијску страну овога посла*. Као трећу тему, Јовановић је навео израду грађевинског закона за Београд. Јовановић је додао и да је овакве захтеве поставило Министарство грађевина приликом одобравања ГП. Записника са седница Комитета приказују пун опсег његовог рада.

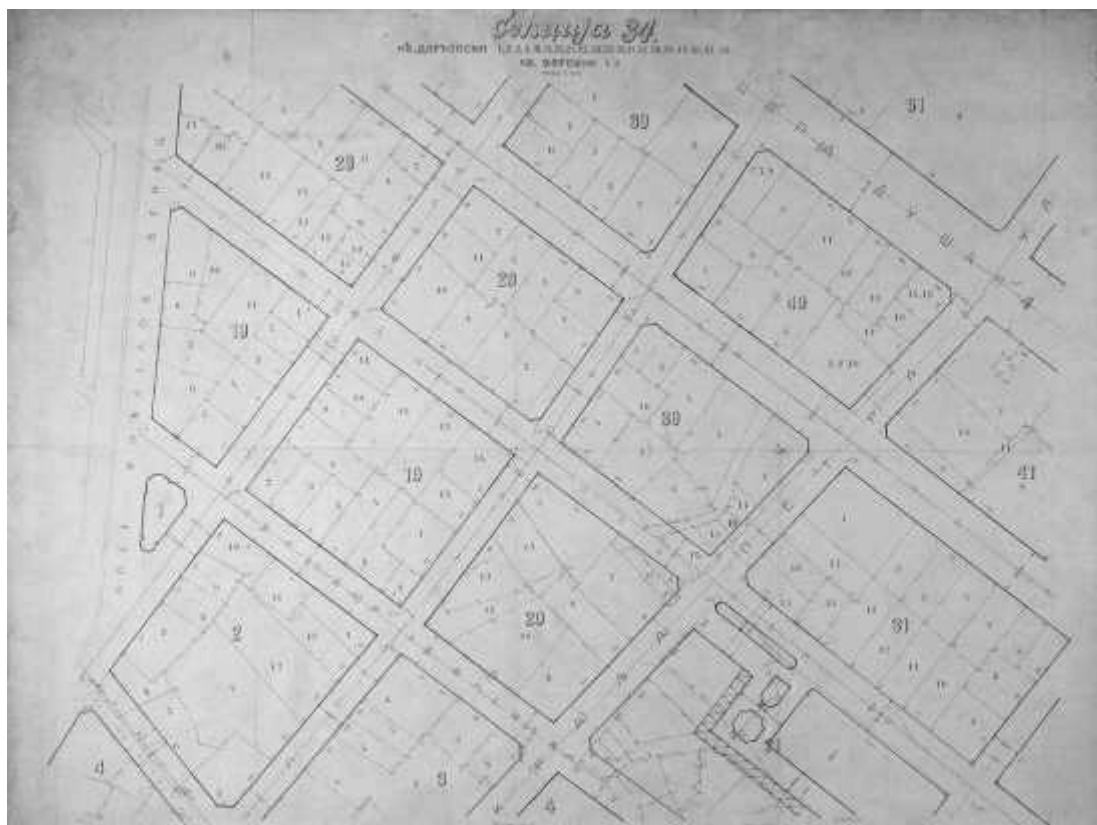
Записници са седница показују да је Комитет у највећој мери пратио, контролисао израду и верификовао детаљне планове и пројекте за разраду ГП. Детаљна разрада ГП била је у надлежности Регулационог одсека који се налазио унутар Катастарског одељења.⁵⁵² Детаљна регулациона разрада ГП, вршена је путем такозваних *секција*. То је практично значило преношење планиране регулације на планове (детаљне листове) у размеру 1:500, а што је служило за извршење регулације на терену. Једна *секција* је обухватала неколико блокова, различитих функција, намена и различитог степена постојеће и планиране изграђености, као и припадајуће улице (сл. 53–57).

⁵⁵¹ *Записници седница Комитета за разраду ГП*, 85. седница одржана 17. Јануара 1927, стр. 213. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 492)

⁵⁵² Према Статути општине Београда, усвојеном 18. јануара 1922, Техничка управа је била подељена на пет одељења, и то: Саобраћајно одељење, Грађевинско одељење са Грађевинским одбором, Катастарско одељење, Управа водовода, Канализационо одељење. Треба напоменути да је оваква организација у целости спроведена тек до 1926. године. Одељења су имала своје одсеке, па је у саставу Катастарског одељења био и Регулациони одсек који је радио на разради и примени ГП 1923–24.

Сл. 53. Секција 63, детаљна разрада ГП у зони око Саборне цркве, 1924–25. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1486).

Сл. 54. Секција 34, детаљна разрада ГП у кварту Дорћолском, детаљ (МГБ, Ур-8535).

Сл. 55. Секција 84, детаљна разрада ГП у улицама Призренској, делу Бранкове, Космајске, и делу Зеленог и Обилићевог венца, 1924–25. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1486).

Сл. 56. Секција 149, детаљна разрада ГП у зони раскрснице улица Гробљанске (Рузвелтове) и Димитрија Туцовића, 1924–25. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1486).

Сл. 57. Секција 232, детаљна разрада ГП за трг Александрова звезда, на Булевару краља Александра, 1925. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1486).

Укупно је постојало 250 секција које су покривале територију одобреног ГП.⁵⁵³ Недељни извештаји о раду Регулационог одсека током 1925. показују да је сваке седмице разрађивано 3 до 4 секције.⁵⁵⁴ Неке секције су рађене током једне недеље, док су поједине разрађиване и по неколико недеља, па чак и месеци. Тако је, на пример, секција број 90, разрађивана девет недеља, од марта до јуна 1925. године. Ова секција (данас зона око спортске хале „Пионир“), обухватала је простор који је ГП планирао делом као јавну намену – парк, а делом као становање. На терену, те 1924. године, ту су били погони два велика комплекса циглана – једна је припадала београдским велепоседницима браћи Ђорђевић, а друга Индустријској банци „Бата-Лака“.

Приликом детаљне разраде на *ситуацијама* у размери 1:500, долазило је до измена ГП. Некад су измене биле незнатне, у случајевима када се планирана регулација прилагођавала физичким карактеристикама терена⁵⁵⁵ (сл. 58). Такве

⁵⁵³ Красојевић 2004, стр. 724. У Архиву Београда налази се сачувано само део ових секција (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутије 1486–1487). Неколико секција чува се и у Музеју града Београда.

⁵⁵⁴ Извештаји недељног рада Регулационог одсека у периоду од 29. XII 1924. до 26. XII 1925. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 482, ф III)

⁵⁵⁵ *Извештај о раду Одсека Катастра Општине града Београд*, 1. јануар 1934. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 482).

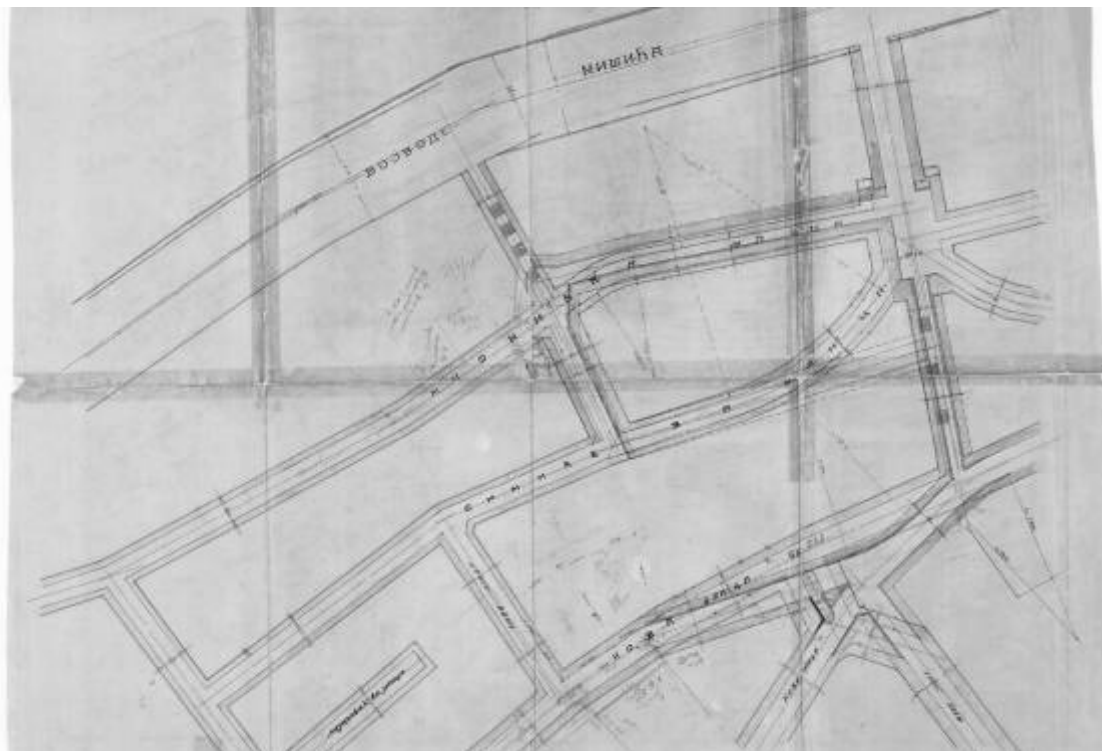
интервенције нису нарушавале концепт ГП, већ су омогућавале његову адекватну примену. У *измене мањег обима*, Драгољуб Миленковић шеф београдског Катастра, убрајао је и оне које су вршене *да би се неком имању омогућило изграђивање, било да би се смањила експропријација*⁵⁵⁶. Радило се углавном о померању грађевинских или регулационих линије. Мада је Миленковић ове измене називао малим, неке од њих су на терену остављале озбиљне, па и данас присутне последице, у виду недовољно широких уличних профила. Мање измене ГП вршене су постепено, из године у годину, наношењем нових регулација преко претходних (сл. 59) или израдом потпуно нових планова – *секција*.

Сл. 58. Секција 227, измена регулације ГП и прилагођавање терену у Дубљанској улици, На секцији се налази и дијагонала број 137, од цркве Св. Саве до Шуматовачке улице, која је укинута 1927.⁵⁵⁷ (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1487).

⁵⁵⁶ *Извештај о раду Одсека Катастра Општине града Београд*, 1. јануар 1934. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 482).

⁵⁵⁷ Дијагонала је укинута на 110. седници Комитета (25. мај 1927) „јер је тешко извести (у финансијском погледу) а за саобраћај није потребна, њу да замени Чубурска улица, коју треба проширити од 10 м на 16 м.

Сл. 59. Секција 244, измена регулације на Сењаку, у периоду од 1925. до 1931. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1487).

Комитет за разраду ГП тражио је од Регулационог одсека да уради и архитектонске и урбанистичке провере за поједине градске теме, или је својим члановима поверавао такве послове. Тако је архитекта Милутин Борисављевић, као члан Комитета, добио задатак да изради пројекат за ограду Академског парка, која је и реализована.⁵⁵⁸ Такође, Борисављевић је радио и разраду трга број XVI који се налазио на раскрсници Венизелосове улице (данас Чарлија Чаплина) и Кланичког булевару (данас Митрополита Петра), у зони Професорске колоније. Решење које је Борисављевић предложио и које је Комитет усвојио, довело је до измене ГП.⁵⁵⁹ Битна измена била је да је уместо планираних масивних објеката јавне намене, који су формирали трг са западне стране, дозвољена изградња ниских стамбених кућа (сл. 60). Тиме су у потпуности нарушене и форма и планирана функција трга која је требало да му обезбеди карактер друштвеног центра.⁵⁶⁰

⁵⁵⁸ Записници седница Комитета за разраду ГП, 87. седница, 1. фебруар 1927, стр. 221; 88. седница, 8. фебруар 1927, стр. 223.

⁵⁵⁹ Исто, стр. 229.

⁵⁶⁰ Đokić, 2004, str. 249.

Сл 60. Процес измене трга број XVI, на раскрсници Венизелосове (Чарлија Чаплина) и Кланичког булеvara (Митрополита Петра), у зони Професорске колоније, према: (а) ГП 1923–24; (б) измена из 1927; (в) измена из 1931. (МГБ, Ур–16672; ИАБ, ОГБ, кутије 1513 и 1528).

Израда специфичних пројеката које је Комитет поверавао Регулационом одсеку најчешће је била повезана са крупнијим одступањима од ГП. Такав је био и случај Теразијске терасе.⁵⁶¹ Комитет је наложио Регулационом одсеку да уради анализу измене регулације на споју улица Призренске и Балканске, односно промену регулације која је била постављена Генералним планом и смањење терена предвиђеног за Терасу, те иницирао расписивање међународног конкурса за овај простор. Чланови Комитета, архитекти Бранко Поповић и Милутин Борисављевић израдили су нацрт програма конкурса,⁵⁶² а могуће је да је део припрема за конкурс био и предлог изградње на Теразијској тераси који је нацртао Јан Дубови.⁵⁶³

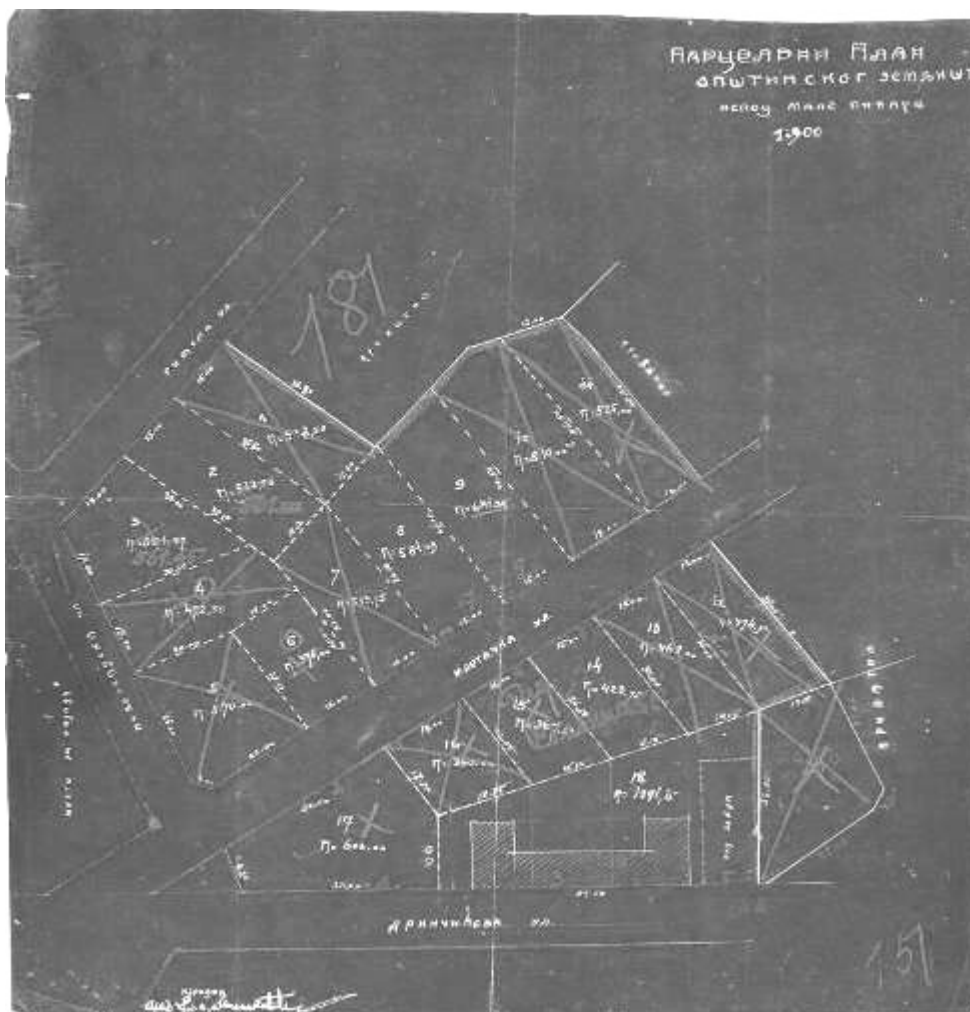
Комитет за разраду ГП је такође прегледао и одобравао парцелационе планове приватних инвеститора – од планова за пар парцела до оних за поделу крупних имања на више стотина плацева. Приватни инвеститори, који су финансирани израду парцелационих планова својих имања, били су физичка лица (некад једна, некад неколико особа), као и банке, задруге, грађевинска предузећа, задужбине, итд. У ову категорију свакако се могу убројати и министарства, па чак и београдска Општина, будући да су и они радили планове којима су парцелисали своја имања, а зарад продаје тако добијених плацева (сл. 61). Планове за приватне инвеститоре углавном су радили инжењери геометри,

⁵⁶¹ Вуксановић-Мацура, 2013а.

⁵⁶² Борисављевић је касније, 1929. године, након што се Општина расформирала, критиковао финалу верзију текста расписа конкурсних (према Perović i Manević, 1982, str. 107–109)

⁵⁶³ Овај предлог Дубовог (текстуално објашњење и цртеж фасаде из Улице краљице Наталије) објављен је у листу *Политика*, 10. 2. 1929, стр 8. Аутор чланка не помиње име Јана Дубовог, већ каже да се за мишљење обратио „једном истакнутом архитекти“. Да се реч о пројекту Дубовог налазимо код: Perović i Manević, 1982, стр. 105 и Милашиновић-Марић, 2001, стр 32.

веома ретко архитекти. Био је то наставак праксе започете још почетком 20. века. Израда парцелационих планова, особито током 1920-их година, била је виђена као геодетски посао поделе земљишта, уз задовољење основних параметара о димензијама плацева и уличних профила (сл. 62 и 63). Ангажовање архитеката није увек давало квалитетна и иновативана решења.⁵⁶⁴ На пример, на неколико планова које су за приватан инвеститоре радили Јан Дубови⁵⁶⁵ (сл. 64) или Бранко Максимовића,⁵⁶⁶ срећемо истоветан приступ као на плановима које су радили инжењери геометри.

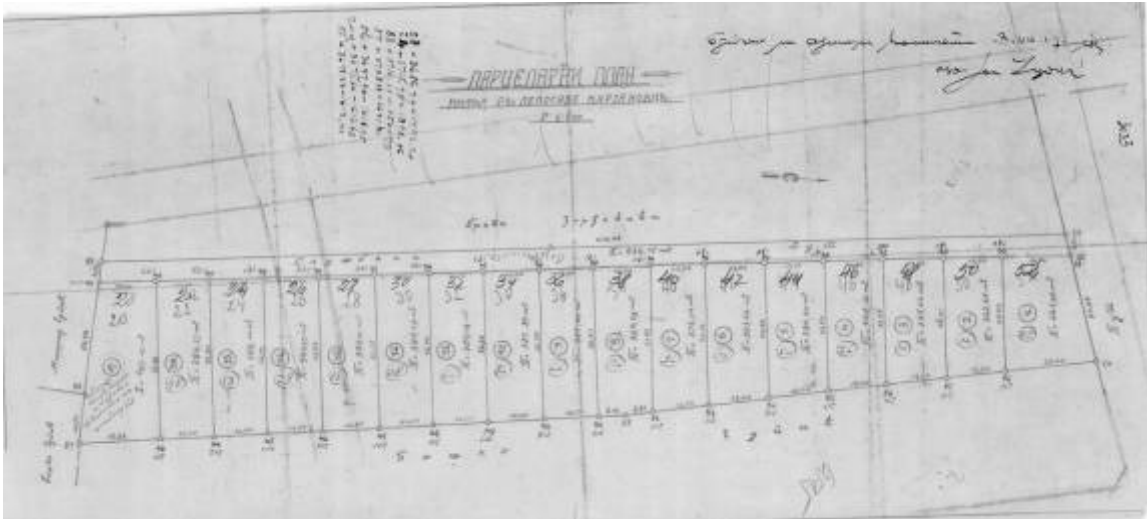

Сл. 61. Парцеларни план Општинског земљишта испод Мале тиваре (испод Бајлонијеве пијаце) око 1923. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1512).

⁵⁶⁴ Радовановић, Михаило. (1933). *Увод у урбанизам: основни принципи и методе рада*. Београд: Штампарија Јовановић, стр. 6.

⁵⁶⁵ Парцеларни план имања г. Ствана Јакшића, Ситничка улица на Сењаку, 1931. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1520).

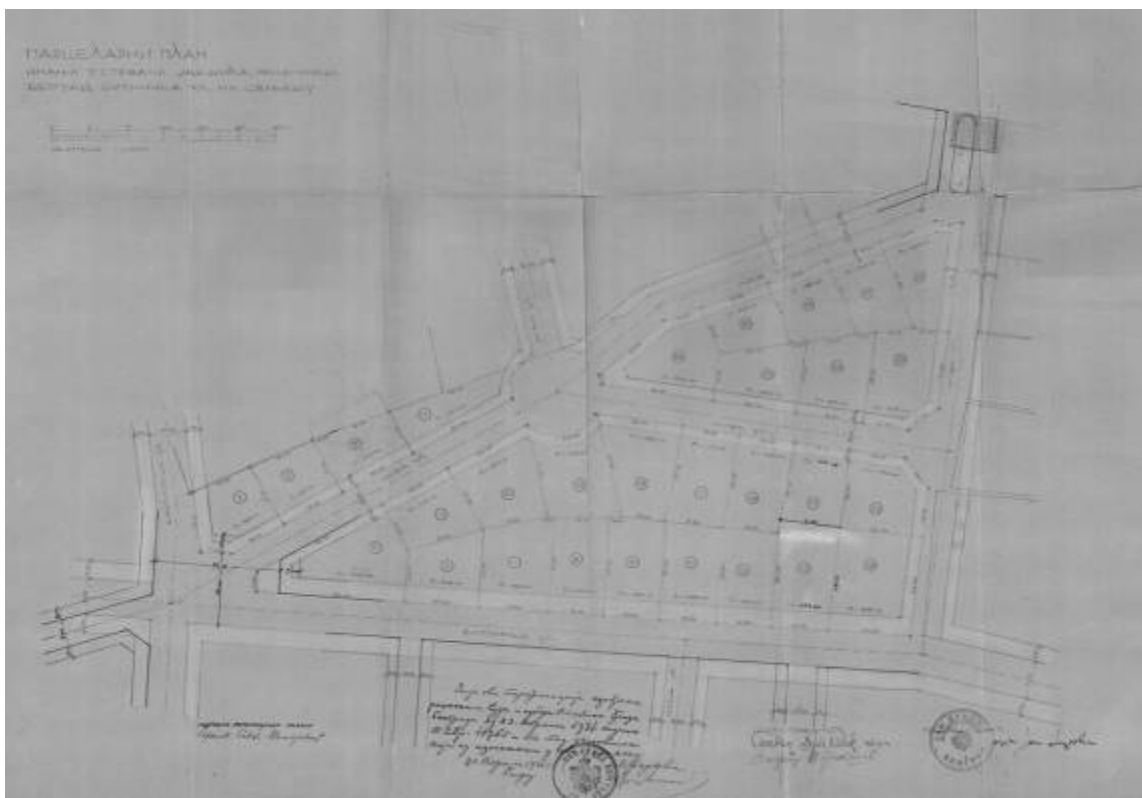
⁵⁶⁶ План парцелације за део блока између улица Палмотићеве и Далматинске и Ботаничке баште, око 1935. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1517).

Сл. 62. Парцеларни план имања Лепосаве Марјановић, изнад Северног Булевара. 1927. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1512).

Сл. 63. Парцеларни план Котежа Шиђански, јужно од Црвеног крста, пројектант инж. Драгутин Шиђански, 1931. Овде је ГП 1923–24 планирао железничку станицу, која је укинута 1928. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1513).

Сл. 64. Парцеларни план имања г. Стевана Јакишића, Ситничка улица на Сењаку, 1931, пројектант архитекта Јан Дубови, 1931. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1520).

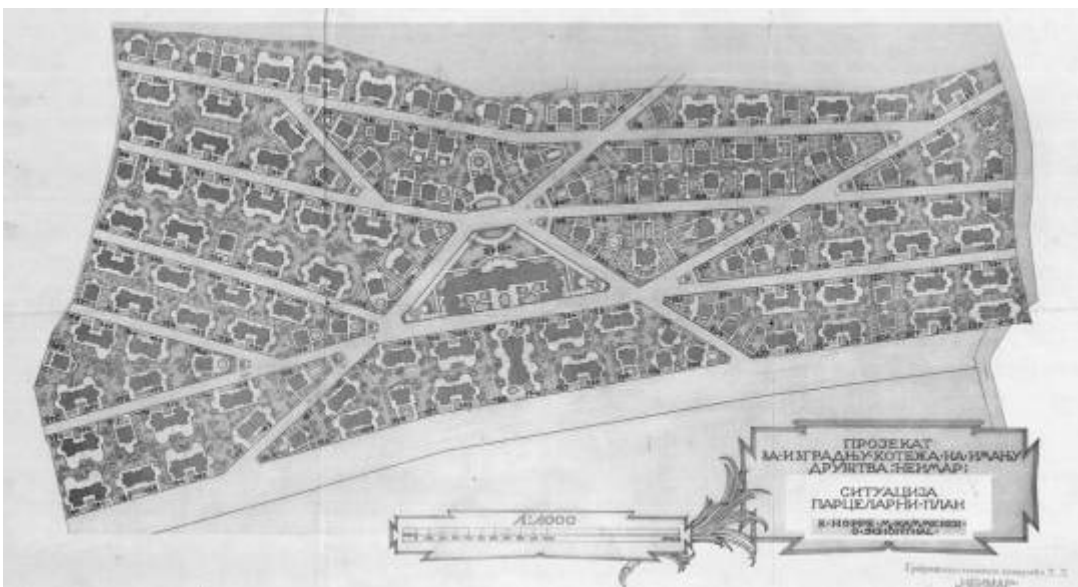
Нема пуно случајева у београдској међуратној пракси израде парцелационих планова да је пажња посвећивана естетским елементима, односно, ретки су парцелациони планови на којима се, осим инжењерско-финансијских, могу срести примењени и урбанистички принципи. Дobar пример, где су и инвеститор и аутори велику важност дали урбанистичком и архитектонском квалитету јесте план за Котеж Неимар.⁵⁶⁷ Инвеститор, Грађевинско-техничко предузеће „Неимар“ ангажовао је бечке архитекте Емила Хопеа и Ота Шентала који су пројектовали насеље по угледу на предграђа у којима је живео грађански, средњи слој Белчија (сл. 65 и 66).⁵⁶⁸ Овај план је значајан и због тога што није следио модел широких и дубоких парцела које су биле карактеристичне за Београд 19. и почетка 20. века, предлажући уређење дворишта у *европском духу*, с фонтанама, перголама, баштенским павиљонима и богатим зеленилом.

⁵⁶⁷ Вуксановић-Мацура, 2012в.

⁵⁶⁸ Грађевинско предузеће „Неимар“ је почетком 1930-их израдило план за још једно насеље Нови Неимар, на терену између Булеvara краља Александра и улица Господара Вучића и Војислава Илића.

Сл. 65. Пројекат за изградњу котежа на имању друштва Неимар. Перспективни приказ. Аутори Емил Хопе и Ото Шентал, 1921. (ИАБ, ОГБ–ПО, кутија 271).

Сл. 66. Пројекат за изградњу котежа на имању друштва Неимар. Ситуација парцеларни план. Аутори Емил Хопе и Ото Шентал, 1921. (ИАБ, ОГБ–ПО, кутија 271).

Значајни су и парцелациони планови урађени за североисточни део града, односно за простор између планиране трасе Булбулдерског булевара (део Цвијићеве улице) Кнез Милетине (Булевар деспота Стефана) и планиране трасе Адмирала Пикоа (Мије Ковачевића) до данашње кружне раскрснице код Богословије. Од четири велика парцелациона плана израђена за ово подручје, два су готово у целости и реализована, док су два остала нереализована. Сви ови планови су следили урбану матрицу и програмске поставке ГП 1923–24, а у ширем смислу ослањала су се на концепт *вртног града*. Парцелациони план за имање Зорке Селаковић израђен је 1926,⁵⁶⁹ а насеље подигнуто на њему названо

⁵⁶⁹ Зорка Селаковић, жена апотекара Цветка Селаковића, била је формални власник овог имања све до усвајања парцелационог плана и преноса тапија на појединачне власнике новоформираних парцела.

је Професорска колонија⁵⁷⁰ јер су ту своје куће саградили наставници Београдског универзитета (сл. 67). Аутор плана, према неким изворима, био је архитекта Светозар Јовановић, са сарадницима Петром Крстићем и Михајлом Радовановићем.⁵⁷¹ Са североисточне старане Професорске колоније касније се надовезивао се план за имање Удеоничарске задруге, на коме су куће градили средње имућни Београђани разних занимања и образовања⁵⁷² (сл. 68). Вероватно због просторне и обликовне уједначености планиране изградње, односно изведених објеката, уличне матрице, озелењених скверова и сл., топоним Професорска колонија временом ће се проширити и на подручје које су обухватала ова два различита плана.⁵⁷³

Друга два, нереализована плана, били су: план за имање браће Ђорђевић и за имање Индустијско комерцијалне банке „Бата-Лака“. План за имање браће Ђорђевић (1925)⁵⁷⁴ с југоисточне стране се граничио са поседом Удеоничке задруге и долазио до трасе Улице Адмирала Пикoa. Значајна површина овог имања била је ГП 1923–24. резервисана за парк са дечјим игралиштима. Посед Индустијско комерцијалне банке „Бата-Лака“ (сл. 69), налазио се између улица Кнез Милетине (Булевар деспота Стефана), Пута за Миријево (Драгослава Срејовића) и терена Ивковић циглане.⁵⁷⁵ Реализација ова два плана била је ометана чињеницом да су се ту налазиле циглане које су биле у функцији, као и крупним изменама ГП 1923–24, попут промене положаја Панчевачког моста, што је захтевало промену уличне матрице на овим теренима.

⁵⁷⁰ План Професорске колоније, односно имања Зорке Селаковић, обухватао је и 20-ак парцела између улица Ђушине, трасе Булбулдерског булевара, ка Таковској улици.

⁵⁷¹ Ђоровић 2009, стр. 64; Ђурић-Замоло, Д. Недић, С. (1993–1994). Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године, *Годишњак града Београда, XL–XLI*, стр. 86.

⁵⁷² Имена аутора плана нису забележена на цртежима, као и у другој документацији која нам је била доступна. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1513).

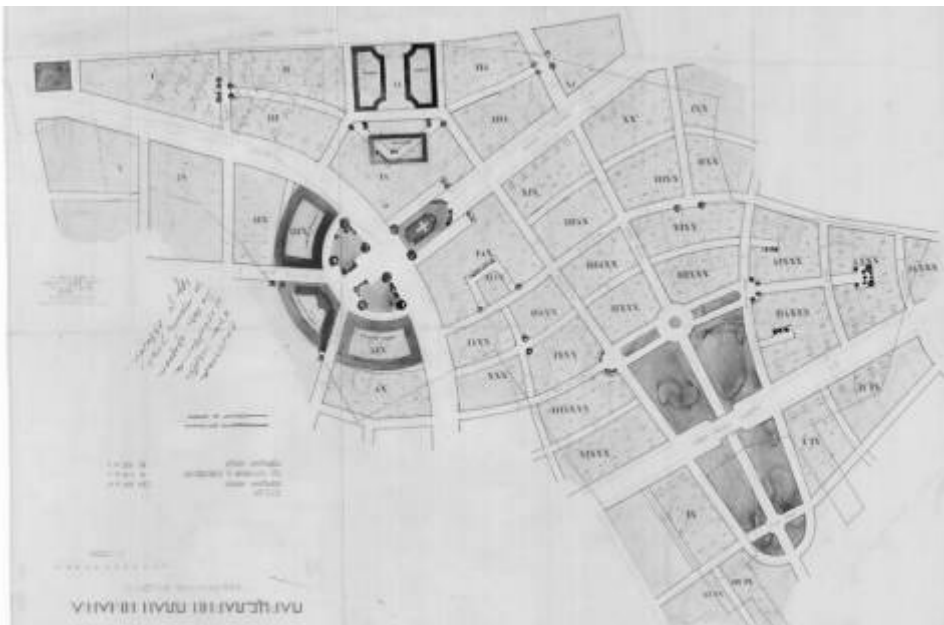
⁵⁷³ Каснији текстови који су обрађивали тему Професорске колоније не помињу нити праве разлику између различитих власника имања и парцелационих планова. Драгана Ђоровић, у монографији о примени концепта вртног града на простору Професорске колоније, сасвим исправно, прави разлику између „језгра Професорске колоније“ површине од око 7 ха и проширеног простора колоније, који ограничава површином од око 23 ха „између Булевара деспота Стефана, Митрополита Перта, Здравка Челара и Цвијићеве“. (Ђоровић, 2009, стр. 75)

⁵⁷⁴ *Парцелациони план браће Д. Ђорђевић, преко пута Новог Гробља, 1925* (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1511)

⁵⁷⁵ *Парцеларни план имања Индустијско комерцијалне банке Бата-Лака, браће Д. Ђорђевић, преко пута Новог Гробља, око 1927.* (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1511).

Сл. 67. Парцеларни план имања Селаковић, назван Професорска колонија, 1926. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1513).

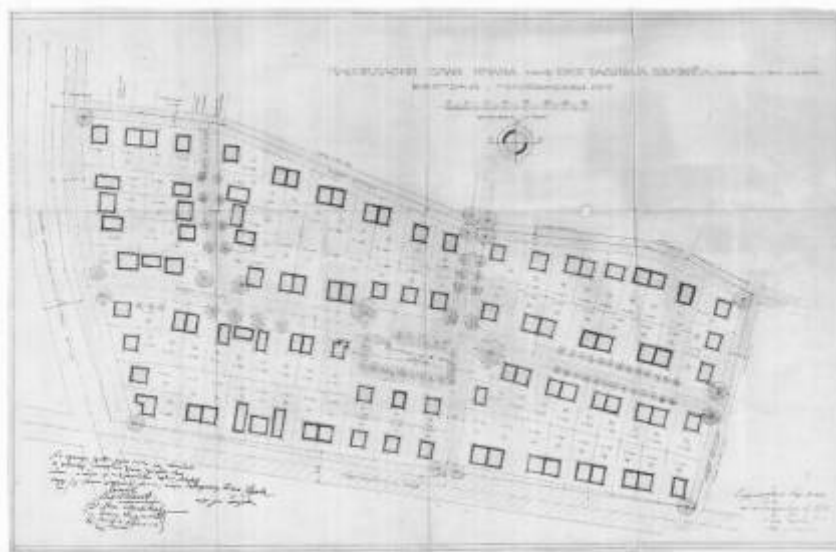

Сл. 68. Парцеларни план имања Удеоничке задруге, 1927. Имање се са североисточне стране граничило са Професорском колонијом. План орјентисан према северу. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1513).

Сл. 69. Парцеларни план имања Индустијско комерцијалне банке Бата-Лака, на североистоку се граничило са имањем Удеоничке задруге, око 1927. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1511).

План за Чиновничку колонију, односно *Парцеларни план Задруге државних и самоуправних службеника за подизање станова* “Насеље Вождовац” у Београду, који је 1929. пројектовао Ђорђе Коваљевски, такође је следио поставке *вртног града*.⁵⁷⁶ Такви су и раније израђени планови парцелације за Славујев венац (око 1925),⁵⁷⁷ као и Железничке колоније у подножју Канаревог брда (око 1925).⁵⁷⁸ У сличном маниру *вртног града*, заправо Рејмонд Анвинове интерпретације овог концепта, урађено је и неколико планова за мања имања која су се састојала од неколико стамбених блокова. Карактеристичан је план из 1927. године за имање госпође Босе Бојовић (сл. 70), североисточно од раскрснице Господарског пута (Господара Вучића) и Престолонаследникове улице (Максима Горког).⁵⁷⁹ Овакву схему следио је и парцелациони план који је пар година касније, 1931, израдио архитекта Владимир Бјелић за имање Чедомира Јаћимовића⁵⁸⁰ које се налазило између Улице краља Александра, па преко Хекторовићеве и Брсјачке долазило до Миријевског пута (данас Милана Ракића) (сл. 71).

Сл. 70. Парцеларни план имања госпође Босе Радивоја Бојовића, пуковника у пензији и бившег министра, Београд, Господарски пут, 1927. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1515).

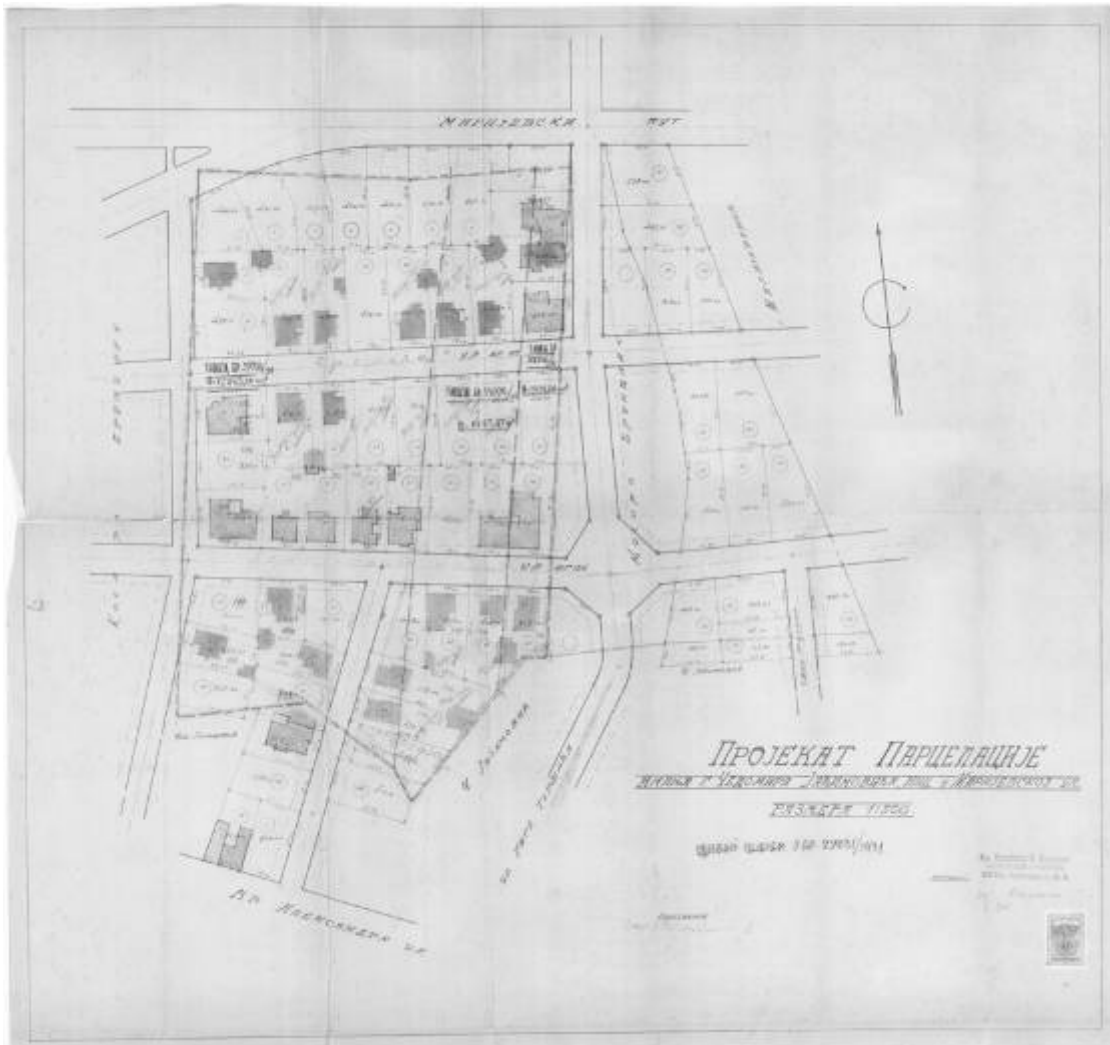
⁵⁷⁶ *Парцеларни план Задруге државних и самоуправних службеника за подизање станова* “Насеље Вождовац” у Београду, 1929. Размера 1:500. (љубазношћу Олге Латинчић)

⁵⁷⁷ Томић-Милосављевић, Д. (1930). *Развитак града Београда 1919–1929*. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 227–238). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката, план у прилогу.

⁵⁷⁸ *Ситуациони план I Железничке колоније у Београду*. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1512).

⁵⁷⁹ *Парцеларни план имања госпође Босе Радивоја Бојовића, пуковника у пенз[ији] и б[ившег] мин[истра], Београд, Господарски пут, 1927*. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1515).

⁵⁸⁰ *Пројекат парцелације имања г. Чедомира Јовановића, у Миријевској улици, 1931*. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1512)

Сл. 71. Пројекат парцелације имања г. Чедомира Јовановића, у Миријевској улици, 1931. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1512).

Током прве две године од примене ГП, у периоду 1924–1926, било је мало измена приликом преношења планиране регулације на *секције*, а готово да ниси вршене суштинске промене ГП. Према *Списку измена у Регулационом плану Београда*, тек се 1927. наводи као година у којој су вршене измене плана, а које је одобрило и Министарство грађевина.⁵⁸¹ Након овог веома кратког периода од свега две године, све су чешћа била велика одступања од ГП, а за које Драгољуб Миленковић наводи неколико узрока.⁵⁸² Једно су биле промене ГП изазване новим пројектима за крупне градске и инфраструктурне системе, попут измењеног пројекта за железницу и промене положаја Панчевачког моста, те

⁵⁸¹ *Списку измена у Регулационом плану Градског поглаварства града Београда*, 1940. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 489)

⁵⁸² *Извештај о раду Одсека Катастра Општине града Београд*, 1. јануар 1934. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 482).

измене планираног места за улазак и излазак из тунела испод гребена, итд. Миленковић такође извештава да је *известан број измена (...) учињен да би се смањиле експропријације с обзиром на данашњу економску ситуацију, а приватна имања ослободила дугогодишње резервације*⁵⁸³. Из ових Миленковићевих речи можемо видети да су „рушењу“ ГП доприносили и држава (која је мењала своје пројекте не обазујући се на ГП), и приватни власници имања (који су вршили притиске на Општину да мења ГП) и Београдска општина (која је оправдање за измене ГП тражила у недостатку новца).

Сл. 72. Генерални регулациони план за Град Београд, Јован Обрадовић, 1927. (МГБ, Ур-5189)

Након што би Комитет одобрио неки планова, пројекат и сл., ови документи су упућивани Општинском одбору на усвајање. У том процесу дешавало се и да Одбор донесе одлуке које нису биле у сагласности са предлогом Комитета. Након Општинског одбора, измене је морало да потврди и Министарство грађевина, да би оне постале пуноважне и да би могле да се спроводе. Измене ГП које су извршене до 1927. године, а које су одобрили и Општински одбор и Министарство грађевина, објединио је Јован Обрадовић, тада инспектор Министарства и публиковао под називом *Генерални регулациони*

⁵⁸³ *Извештај о раду Одсека Катастра Општине града Београд*, 1. јануар 1934. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 482).

план за Град Београд⁵⁸⁴ (сл. 72). Дакле, овај план није био нови регулациони план града који су усвојили Општина и Министарство, већ само компилација до тада извршених и официјелно усвојених измена на ГП 1923–24.⁵⁸⁵

Задатак Комитета за разраду ГП, као што је изложио Коста Јовановић, тицао се и питања око израде планова изван обухвата усвојеног ГП. Практично посматрано, задатак Комитета био је да прати и контролише израду три врсте планова за терене ван грађевинског реона. Једно су били планови који су, према налогу Министарства, требали да буду допуна одобреном ГП 1923–24. године и који су обухватали велике просторне целине између усвојене границе ГП и општинског атара. Друго су били парцелациони планови за имања која су се налазила у београдском атару, али су били изван територије ГП. Посебна врсте планова, били су заправо урбанистички пројекти за поједине комплексе који су се налазили изван граница ГП, попут пројекта за Топчидерски парк,⁵⁸⁶ проистеклог из решења са међународног конкурса за овај простор, који је био спроведен 1924–25.⁵⁸⁷

У записницима са седница постоје само кратке белешке о улози Комитета у изради регулационих планова који су били допуна Генералном плану, попут *дискутовано је о регулацији Пашиног Брда или За регулацију Пашиног Брда између Рејонске и Војводе Глигора улице [Устаничка] да се израде и детаљи са предлогом о ширини улица. У начелу је предложена регулација примљена.*⁵⁸⁸ Недоследан став Комитета може се видети и код решавања питања регулације на територији ван ГП. Тако је на једној седници одобрена у начелу промена *регулација Реонске улице до Шумадијске (Булевар ослобођења), док ће део Реонске улице од Шумадијске до Жичке остаће по Генералном Плану.*⁵⁸⁹ Међутим, већ на следећој седници Комитет је релативизовао своју одлуку у вези с Реонском улицом на потезу од Шумадијске до Жичке: *по молби Г-на Рад. Бојовића, пук. у пенз. примљена је измена реонске улице, поред његовог имања, према предлогу одсека за Разраду Ген. Плана. Одлука по овом питању донеће се*

⁵⁸⁴ Генерални регулациони план за Град Београд, 1927. (МГБ, Ур-5189)

⁵⁸⁵ Текст дат испод наслова плана: „Израдио по одобреном плану Инж. ЈОВАН И. ОБРАДОВИЋ, инспектор Мин. Грађевина. 1927.“ навео је неке савремене ауторе на погрешан закључак да се радило о потпуно новом регулационом плану Београда.

⁵⁸⁶ *Извештаји недељног рада Регулационог одсека*, 28. IX – 17. X 1925. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 482, ф III)

⁵⁸⁷ Милановић, 2006, стр.137, 139, 148.

⁵⁸⁸ *Записници седница Комитета за разраду ГП*, 114. седница, 5. јула 1927, стр. 266.

⁵⁸⁹ *Исто*, 112. седница, 7. јуна 1927, стр. 263.

идуће седнице, када буде више присутних чланова.⁵⁹⁰ Тако је на следећој седници примљена измена регулације на Пашином Брду по молби г-на Бојовића.⁵⁹¹ На овом примеру види се на који начин су приватни инвеститори, власници великих имања, утицали на измене ГП. Постављање партикуларних интереса појединца изнад општих интереса града довело је до измене трасе и сужавања профила једне од најважнијих градских саобраћајница, планиране Реонске улице, што је имало далекосежне последице на будући карактер ове улице (данас Јужни булевар), као и на целокупну градску мрежу. Треба рећи да до фебруара 1928. године, до када је радио Комитет, није усвојен ни један велики план за допуну ГП на подручју градске периферије.

Сл. 73. Парцелациони план имања г. Косте Борисављевића, 1927. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, К 1515).

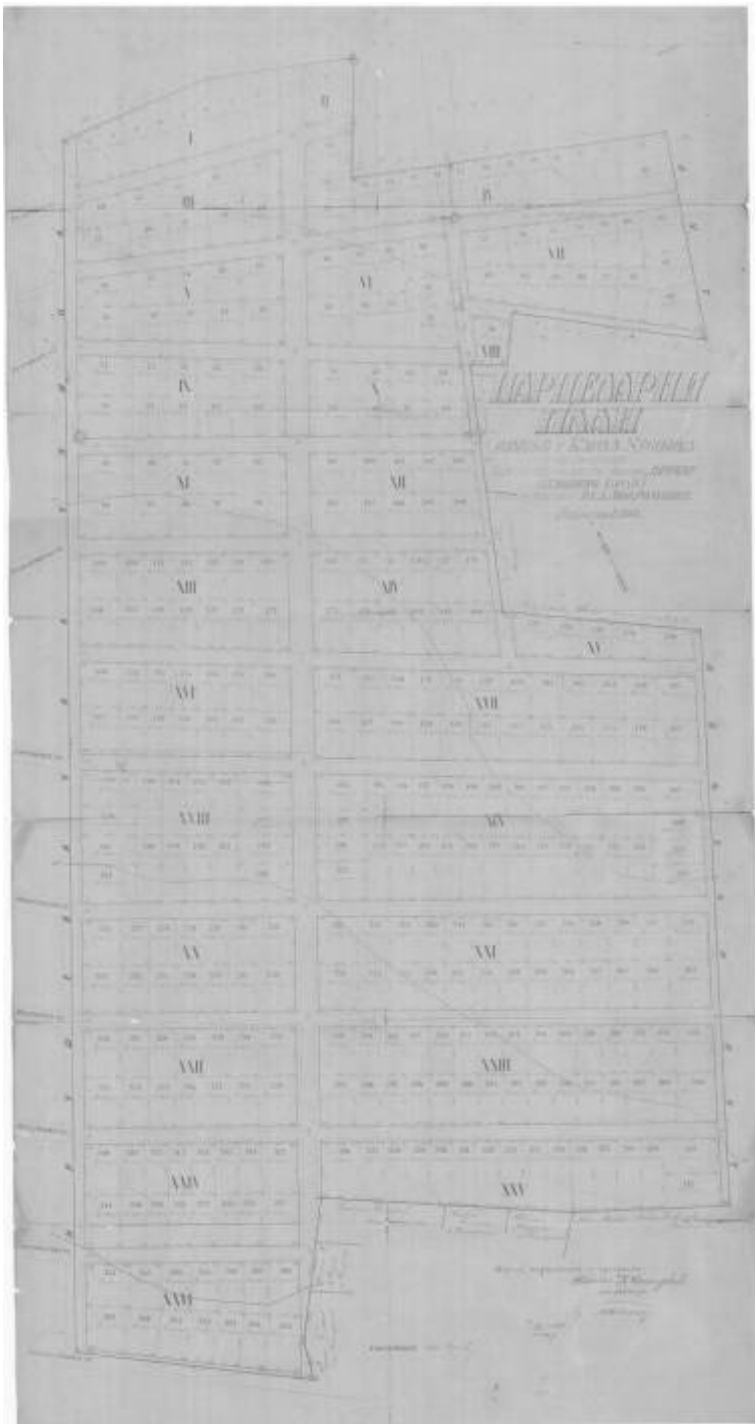
Амбивалентне одлуке Комитета срећемо и у вези с плановима за парцелацију приватних имања која су лежала изван територије ГП. Тако, на питање које је на 92. седници поставио Драгољуб Миленковића, о томе *шта да се ради по питању парцелације ван реона, на периферији Београда*, Комитет решава да се објави да се *никоме неће одобрити парцелација оних комплекса, где не буду саобразно Генералном Плану проведене улице преко целог имања и поред њега.*⁵⁹² Обзиром да Министарство није одобрило ГП за подручје изван

⁵⁹⁰ Записници седница Комитета за разраду ГП, 113. седница, 21. јуна 1927, стр. 265.

⁵⁹¹ Исто, 114. седница, 5. јула 1927, стр. 266.

⁵⁹² Исто, 92. Седница, 8. март 1927, стр. 230.

грађевинског реона, односно за терен београдске периферије, потпуно је нејасна инструкција Комитета да парцелациони планови треба да буду у складу са *одобреним Генералним Планом.*⁵⁹³

Сл. 74. Парцелациони план имања г. Карла Хусника које постоји на месту званом „Врачар“ (Пашино Брдо) у атару Општине Вел. Мокролушке Размера 1:500, 1927. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1515).

⁵⁹³ Записници седница Комитета за разраду ГП, 92. Седница, 8. март 1927, стр. 230.

Комитет је убрзо опет дискутовао о *пројекту регулације предграђа*, те је на 110. седници⁵⁹⁴, власницима оставио рок од само месец дана да израде парцелационе планове за своја имања. Комитет је дао и низ параметара који су се тicali дозвољених минималних површина парцела (димензије су зависиле од значаја улице у којој се парцела налазила), затим ширине улица, и односа регулационе и грађевинске линије. На истој овој седници, Комитет је одобрио и десетак планова, међу којима се налазио и *Парцелациони план имања г. Косте Борисављевића*, касационог судије у пензији⁵⁹⁵ (сл. 73). Борисављевићево имање се налазило *више Душановца, поред Топовских шупа*, дакле изван подручја одобреног ГП, али је Комитет ову парцелацију одобрио, као и парцелацију суседног имања г-ђе Милеве, жене адвоката Душана Мијовића.⁵⁹⁶ Парцелацију коју је за своје имање у *спорном атару општине Београдске и Мокролушке* тражио Карло Хусњик, директор Прашке банке, Комитет није одобрио и захтевао је од власника да осим становања овде *предвиди: дечја игралишта, скверове и паркове*⁵⁹⁷ (сл. 74).

О апсурдности целог процеса одлучивања Комитета око планова парцелације имања која су била изван територије одобреног ГП сведочи и примедба Велисава Вуловића, директора Техничке дирекције, коју је изнео тек на 115. седници Комитета одржаној у јулу 1927, три године по усвајању ГП, рекавши *да сваки парцеларни план треба да је део целине, не смеју се одобравати парцеларни планови без везе на целе комплексе. Да се не ради више овако на парче.*⁵⁹⁸ Поглед директора Вуловића у целости можемо пратити на примеру парцелисања имања сестара Пачић – Олге, Милице и Томаније, у Румунској улици (Ужичка) на Топчидерском брду (Дедиње) (сл. 75.).⁵⁹⁹ Комитет је одобрио план за парцелацију њиховог имања, међутим, Општински одбор није потврдио ову одлуку. Због тога је нови парцелациони план за имање сестара Пачић поново дошао пред Комитет, који је тада решио да се *ово питање одложи док се не простудира регулација и о њој донесе решење за цело Топчидерско*

⁵⁹⁴ Записници седница Комитета за разраду ГП, 110. седница одржана 25. маја 1927, стр. 259.

⁵⁹⁵ Исто.

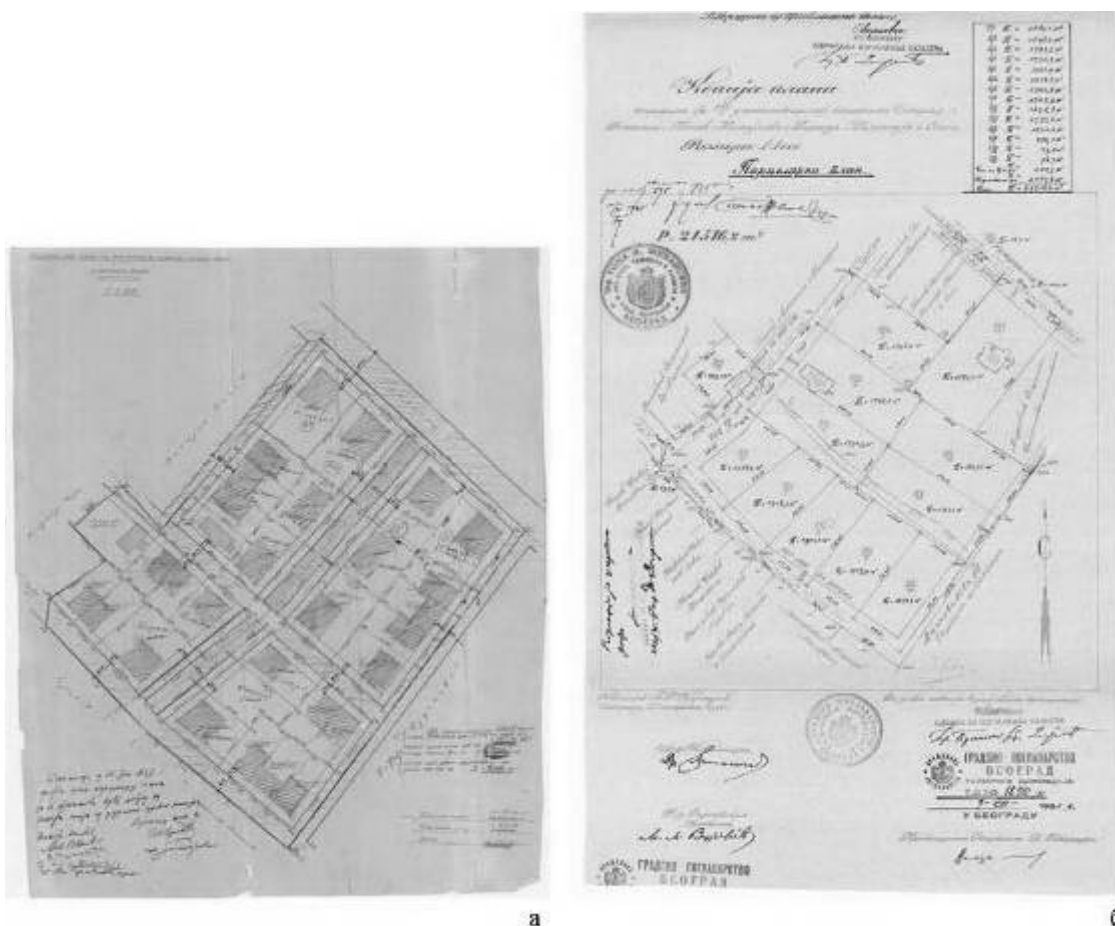
⁵⁹⁶ Скица регулационих линија за имање г-ђе Милеве жене Душана Мијовића, недатиран (ИАБ, ОГБ–ТД–Ко, кутија 1512).

⁵⁹⁷ Записници седница Комитета за разраду ГП, 115. седница, 20. јула 1927, стр. 269.

⁵⁹⁸ Исто.

⁵⁹⁹ Исто.

брдо.⁶⁰⁰ Комитет је овако одлучио на свом последњем заседању, у фебруару 1928, док је генерални регулациони план за Топчидерско брдо усвојен у децембру исте године.⁶⁰¹ План за имање сестара Пачић дефинитивно је одобрен тека 1935, али упркос томе на неколико парцела су већ пре тога биле подигнуте куће.

Сл. 75. Парцелациони план имања сестара Пачић, Румунска улица (данас Ужичка) на Топчидерском брду (а) који је Одобрено Комитет за разраду ГП, 1927; (б) одобрен 1935. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1524).

Праћење израде Правилника за спровођење ГП, био је још један задатак који је био постављен пред Комитет. Текст *Правилника за извођење Генералног Плана Града Београда, био је израђен 1926.*⁶⁰² Мада у преамбули стоји да се *Правилник* ослања на цртеж и текст Генералног плана које је 1924. одобрило

⁶⁰⁰ Записници седница Комитета за разраду ГП, 154. седница, 11. фебруара 1927, стр. 344.

⁶⁰¹ *Одобрење Генералног регулационог плана Сењака, Топчидерског брда и Бањичког брда као и дела око општинске циглане*, 19. децембар 1928. (ИАБ ОГБ ТД Одсек за студије, кутија 490)

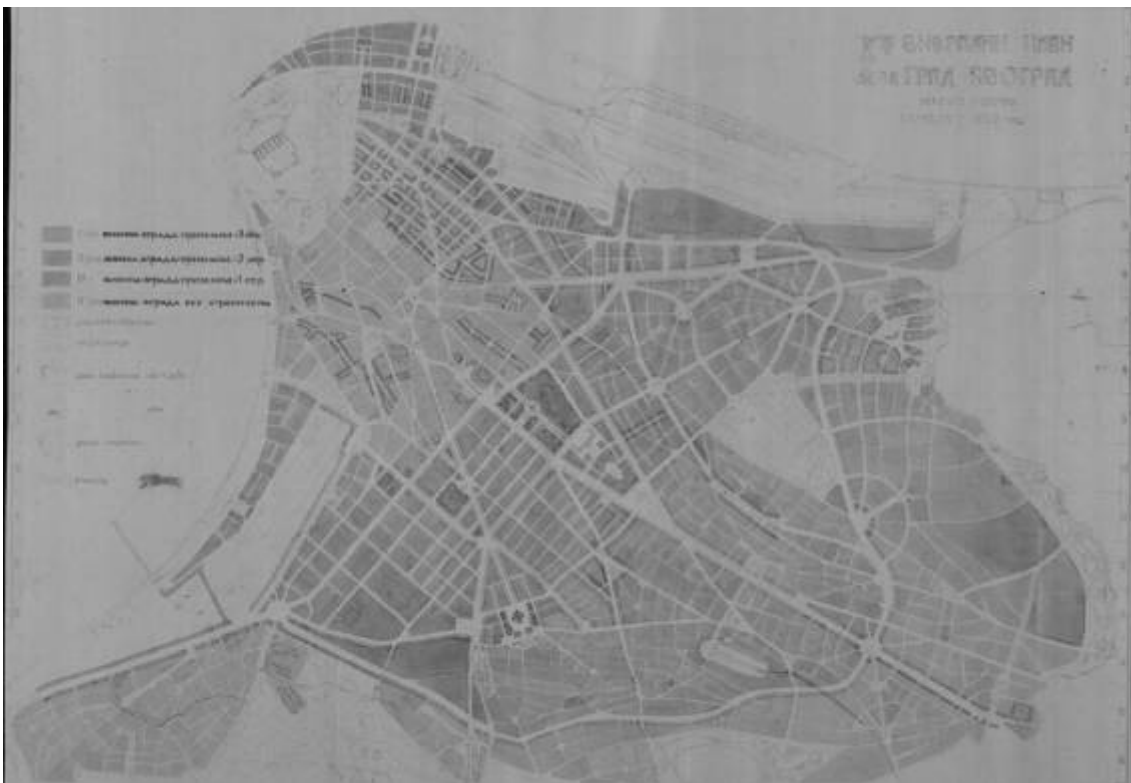
⁶⁰² *Правилника за извођење Генералног Плана Града Београда*, 1926. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, к 489, ф П–12)

Министарство грађевина, већ у првом члану се каже да је предмет цео атар Београдске општине. С друге стране, два цртежа која су пратила текст Правилника, дају графичку представу само за терен који се налазио у границама одобреног ГП 1923–24. Тако је *Правилник* сва непокретна имања у атару поделио на *грађевинске плацеве* – на којима су се могла подизати само *зграде за становање*, и на *привредна добра* – предвиђена за изградњу искључиво привредних објеката. Према густини изграђености *Правилник* предвиђа четири *грађевинска појаса /зоне/*, и то: зона I – густо насеље; зони II – насеље средње густине; зона III – насеље мање густине; и зона IV – ретко насеље (сл. 76). За сваку зону прецизно је описана територија коју покрива, а посебно је занимљиво да је „зона IV – ретко насеље“ обухватала простор од „трећег грађевинског појаса до краја атара“, дакле и преко граница ГП коју је одобрило Министарство.

За све зоне дата је и максимална спратност (сл. 77), минимална површина парцела, као степен заузетости грађевином, правила грађења унутар парцеле укључујући и забрану изградње *зграда из дворишта* док се претходно не подигне објекат ка регулацији. Дати су и елементи за повезивање објеката на инфраструктуру. Дата су и основна правила за изградњу индустријских предузећа, која су се могла подизати на теренима предвиђеним ГП, али и унутар градског ткива, уколико се радило о *предузећима мањег обима (...)* ако не праве велику лупу и другу досаду. Целокупан текст *Правилника* чинио је сасвим задовољавајућу основу за спровођење ГП, бар оног дела који се тичао стамбене изградње и подизања индустријских објеката. С друге стране, недостајала су правила за подизање јавних зграда и објеката, као и правила у вези с уличном мрежом. Упркос писању свих актера о неопходности постојања *Правилника* за спровођење Генералном плана, овај документ није усвојен.

Сл. 76. Распоред четири типа *насеља*-зона, на територији ГП 1923–24, израђено око 1928. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 490)

Сл. 77. Дозвољена спратност по појединим типовима *насеља*-зона на територији ГП 1923–24, израђено око 1928. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 490)

Касније, средином 1927, нацрт Правилник добија назив *Уредба за извођење Генералног Регулационог плана*. Тема израде Уредбе спорадично се појављивала на дневном реду Комитета за разраду ГП, да би од 143. седнице, одржане 13. децембра 1927, ванредно сазване *ради претресања Уредбе за Разраду Ген. Плана*⁶⁰³, то постала главна тема којом се бавио Комитет, и то све до последње 154. седнице. Текст Уредбе је осим одредби које су и раније постојале у Правилнику, био допуњен ставкама које су се односиле на регулисање питања изградње у подручјима која су правно припадала суседним општинама, а која су фактички насељавали Београђани. Разрађивана су и правила у вези с регулацијом улица, тргова, скверова, паркова, шума и др. и са тиме повезаним питањима експропријације имања. Посебан додатак Уредбе били су *Прописи о одређивању висине зграда* које је израдио Милутин Борисављевић.⁶⁰⁴ Ту су се налазила врло прецизна упутства за пројектовање зграда, укључујући висине зграда у односу на ширину улице, било приликом изградње на раскрсницама или у улицама у нагибу, затим нагиби кровних равни, димензије еркера, најмање дозвољене површине просторија, итд. Основни недостатак оба ова нацрта, и Правилника и Уредбе, заправо је био непостојање регулационих планова за подручја изван ГП. Наиме, за подручје ГП постојала је дефинисана улична мрежа и базична правила по којима је била могућа парцелација имања и изградња објеката, па за то подручје ови документи нису били од виталне важности.

4.5.2. Спровођење ГП у периоду од 1928. до 1931. године

Последња, 154. седница Комитета за разраду ГП, одржана је 11. фебруара 1928. године. Након тога, његове надлежности прешле су на Општински одбор, који је усвајао планове и пројекте које је израђивао и верификовао Регулациони одсек Катастарског одељења. Годину дана касније, 1929, усвојен је *Закон о атару Општине града Београд*. Следећи одредбе овог Закона, израђена је и

⁶⁰³ Записници седница Комитета за разраду ГП, 143. седница, 13. децембра 1927, стр. 315.

⁶⁰⁴ Исто, додатак, *Уредба за извођење Генералног Регулационог плана*.

*Уредба о изграђивању околине Београда.*⁶⁰⁵ Члан 1 уредбе каже да најближа околина Београда коју чине села Вишњица, Миријево, Велики и Мали Мокри Луг, Кумодраж, Бањица, Јајинци, Раковица село, Раковица манастир, Кнежевац и Жарково спадају у *грађевинску сферу Београда*. Према члану 2. Уредбе, ова села су била обавезна да у споразуму са ОГБ израде генералне регулационе планове и да одреде грађевинске реон изван којих ће бити забрањена изградња, што је све имало за циљ контролу изградње непосредне околине Београда.⁶⁰⁶

Пар година пре него што је донет *Грађевински закон*, јуна 1931, урађено је више планова за делове београдске периферије. Децембра 1928. године донет је *Генерални регулациони план за Сењак, Топчидерско и Бањичко Брдо као и дела око Општинске циглане.*⁶⁰⁷ Даница Томић-Милосављевић пише да је 1930. и 1931. године уређено *десет великих допунских регулационих планова*, али их нажалост не именује, нити каже који и колики простор су обухватили.⁶⁰⁸ У другим изворима налазимо податке о појединим регулационим плановима којима је допуњаван ГП 1923–24. Тако је, од 10. марта 1931, на снази био и плански документ дугог назива који је проистакао из његовог просторног обухвата, који је чинила скоро петина изграђеног Београда из 1921. године. Његов назив био је *Измене регулационог плана града Београда око цркве Св. Саве и насеља Александра Карађорђевића и нова регулација Пашиног брда, Душановца и Воздовца*⁶⁰⁹ (сл. 78). Овим документом, осим што је напослетку добијен регулациони план за делове који нису били обухваћени одобреним ГП 1923–24, извршене су и крупне измене самог ГП. Осим великих промена уличне мреже унутар изграђеног ткива, потпуно је измењена траса Реонске улице, те преко железничке станице „Врачар“ (од које је Министарство саобраћаја одустало још 1928. године) уцртана је нова регулација и нова намена – становање. Промене су извршене и у вези с диспозицијом и садржајем јавних

⁶⁰⁵ *Уредба о изграђивању околине Београда на основу члана 6. Закона о атару општине града Београда.* (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 491, ф Ш–6–b). Такође: Аноним. (1928). Рад Општинског одбора, *Општинске новине*, 6, стр. 6.

⁶⁰⁶ Остали чланови говоре о шумским засадима, о типовима кућа који ће бити у *народном стилу* и јефтине за изградњу, о обавезном крчењу свих зграда итд. Чланови од 6 до 11 обрађују материју Грађевинског одбора за укупну околину Београда, чији је председник, *председник београдске општине или његов заменик*.

⁶⁰⁷ Реч је о општинској циглани која се налазила на простору изнад сиротињског насеља *Прокоп*. (Одобрење Генералног регулационог плана Сењака, Топчидерског брда и Бањичког брда као и дела око општинске циглане, 19. децембар 1928. (ИАБ ОГБ ТД Одсек за студије, кутија 490))

⁶⁰⁸ *Рад Одељка за израду регулационог плана, у год. 1933*, 17. новембар 1933. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 482)

⁶⁰⁹ АЈ, Ф 65, Збирка планова, 440

грађевина. Такође, постављена је и нова граница грађевинског реона у југоисточном делу града.

Сл. 78. *Измене регулационог плана града Београда око цркве Св. Саве и насеља Александра Карађорђевића и нова регулација Пашиног брда, Душановца и Вождовца, 1931. (АЈ, Ф 65, Збирка планова, 440)*

*Регулациони план Чукарице и околине*⁶¹⁰ ступио је на снагу 9. септембра 1931. године. Драгомир Поповић наводи *План за насеље иза Лаудоновог шанца до Вишњице* највероватније из 1931.⁶¹¹ Никола Кусаковић, геодетски пуковник и аутор неколико планова (путовођа) Београда, штампао је 1932. године *План Београда* на коме су обухваћене све ове регулационе допуне⁶¹² (сл. 79). Кусаковић, користећи податке, између осталих и општинског Катастарског одељења, преко постојећег стања (уцртаног плавом бојом) наноси планирану регулацију (љубичастом бојом). На овом плану видне су и крупне измене на подручју одобреног ГП 1923–24, особито у Дунавском крају, око црквице Св. Марка и у источном појасу ка Лаудоновом шанцу.

Сл. 79. *План Београда*, израдио Никола Кусаковић, 1932. Љубичастим линијама нацртане су регулације из планова који су били допуна ГП 1923–24. (ВГИ, Збирка планова)

⁶¹⁰ *Проширење грађевинског реона и регулација Чукарице у Београду*. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, к 490, ф III-3)

⁶¹¹ Поповић, 1932в, стр. 711.

⁶¹² *Plan Beograda, III izdanje*, 1: 12500, N. V. Kusaković (ВГИ, Збирка планова)

4.5.3. Спровођење ГП након доношења *Грађевинског закона* из 1931.

Доношењем *Грађевинског закона* (1931) прописани су и елементи за израду *Уређајних основа* које су чинили: регулациони план, уредба о његовом извођењу и грађевински правилник. Закон је препознао различите модалитети и рокове у вези с израдом ових докумената, а у зависности од тога да ли су градови и варошице већ имале неке од докумената који су чинили *уређајне основе*. Београд, будући да је имао Генерални план, али не и уредбу за његово извођење, требало је (према члану 7) да ГП *саобрази овом Закону и поднесе га са уредбом и грађевинским правилником (...) на ревизију и одобрење најдаље за 2 године по истеку рока из чл. 3 овог Закона*. Тај рок за Београд, Земун, Панчево почео је да тече од 22. јуна 1932,⁶¹³ односно Београд је до јуна 1934. године требало да ревидира постојећи ГП, прилагоди га новом *Грађевинском закону*, и да изради тражену уредбу и грађевински правилник.

У међувремену, Министарство грађевина је 11. маја 1932. донело *Распис за извршење парцелације*, који је градовима и варошицама давао основне инструкције око израде и спровођења парцелације земљишта, док не израде уредбу за извођење регулационог плана и грађевински правилник.⁶¹⁴ На основу овог упутства ОГБ је 1933. донела уредбу названу *Грађевинска подела Београда и услови за парцелисање земљишта*.⁶¹⁵ Драгољуб Миленковић, почетком 1934. пише: *Нови грађевински закон је регулисао да свака општина пропише Уредбу за извршење свога регулационог плана и правилника за изградњу града. На овом се опсежном послу сада ради. Због хитности потребе пре овога донета су привремена упутства за парцелисање и поделу земљишта, која раширишавају и прецизирају сва питања парцелације и поделе земљишта, те је тиме предочено досадање произвољно парцелисање имања са стварањем неподвижених и непрописних улица и грађев. плацева. Овим привременим упутствима за парцелацију Општина је добила средства за контролу у погледу промене стања, а то је од велике важности за одржавање катастарских планова и операта. Сада ни један власник земљишта не може извршити поделу свога имања док*

⁶¹³ Обрадовић, 1938, стр. 37.

⁶¹⁴ Исто, стр. 114.

⁶¹⁵ *Грађевинска подела Београда и услови за парцелисање земљишта*, 26. мај 1933. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 490, ф III–3)

претходно не испуни услове грађевинског закона и упутства за парцелисање и док те планове не одобри Општински суд⁶¹⁶.

Уредба, Грађевинска подела Београда, као границу регулационог плана поставила је границу општинског атара, утврђену 1929. године.⁶¹⁷ Унутар овог простора дата је подела на *границу ужег* и *границу ширег* грађевинског реона, те извршена подела на 17 грађевинских зона. Подела на нове зоне извршена је према карактеру постојећих изграђених подручја (насеља). Површине, димензије и облик парцела пратила је постојеће параметре (у зонама где су постојали), а тамо *где не постоје никакве норме, величине површине и лица одређене су с обзиром на постојеће плацеве у околини, а у главном према Општим упутствима Министарства Грађевина*⁶¹⁸.

Како је 1933. био завршен катастарски премер за целу територију града, директор Техничке дирекције Милан Вујовић је 1935. године известио Општински одбор да је тиме створена могућност за израду *једног савршеног регулационог плана, који ће омогућити правилну изградњу Београда у будућности*⁶¹⁹. Он такође пише да су скупљени подаци за израду генералног регулационог план и уредбе за његово извођење, те да су као основа за њихову израду припремљени ситуациони планови у размерама 1:2500 и 1:1000. План у размери 1:1000 обухватао је *цео Београд на десним обалама Саве и Дунава*, и на њему је *уцртана регулација за целокупно земљиште у границама грађевинског реона, која обухвата како одобрену регулацију тако и све предлоге за измену и за нове регулације*⁶²⁰. Овај план касније ће бити називан и *скупни регулациони план Београда* (сл. 80). Такође, **1935. године, израђен је и Грађевински правилник за град Београд, што је била детаљна разрада одредби из Грађевинског закона.**⁶²¹

⁶¹⁶ Миленковић, 1934, стр. 255.

⁶¹⁷ *Грађевинска подела Београда и услови за парцелисање земљишта*, 26. мај 1933. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 490, ф III–3)

⁶¹⁸ Исто.

⁶¹⁹ *Извештај о раду Техничке дирекције за 1935. годину*. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 490, ф III)

⁶²⁰ Исто.

⁶²¹ *Грађевински правилник за град Београд*. (1935). Београд: Издавачко књижарско предузеће Геца Кон, а.д.

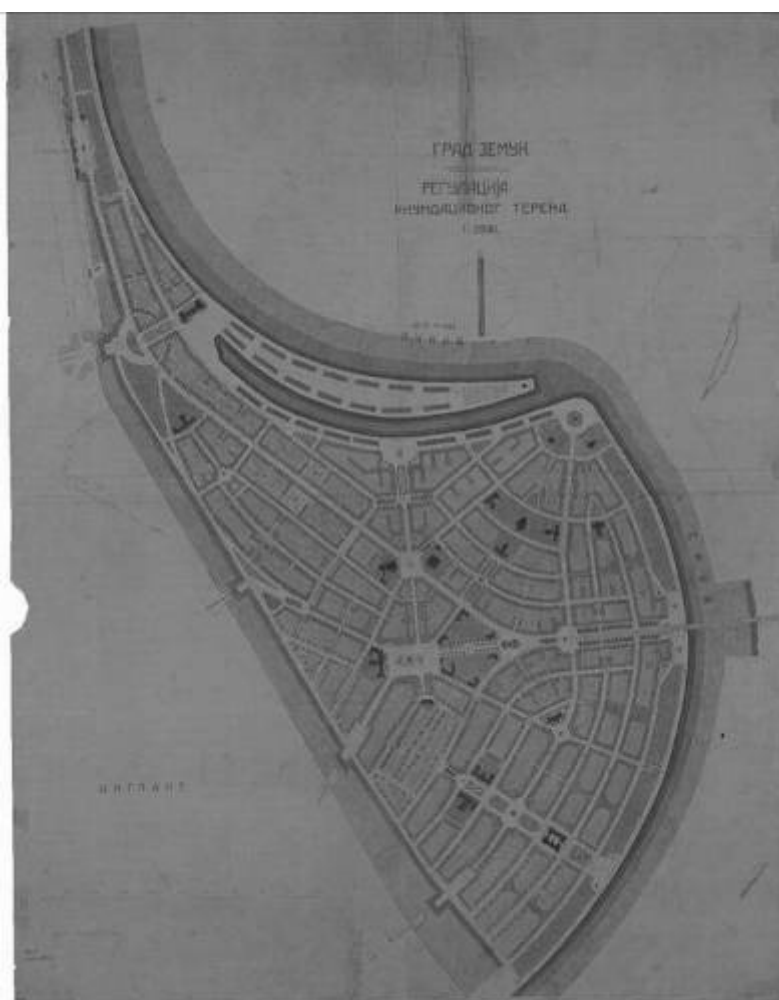
Сл. 80. План града Београда, са уцртаним одобреним и планираним регулацијама, 1935. (Красојевић, 2004, стр. 807)

Вујовић, такође пише да су у оквиру овог *главног задатка*, односно припрема за израду новог генералног плана, *израђене и регулације за насеља која постоје а немају регулације, и то: за насеље Краља Александра, предграђе Петра Мркоњића, Бањицу, Раковицу, насеље између железничке колоније I и Раковице, као и за насеље око сајмишта на левој обали Саве. Поред тога израђена је и регулација Аде Циганлије, и скица регулације за земљиште у Панчевачком риту*⁶²².

Овом Вујовићевом списку можемо додати и више планове за *инундациони* терен на левој обали Саве које је од 1929. до 1934. израдила Земунска општина, јер се овај простор налазио у саставу њене територије. Видели смо да су овај терен обрађивали и неки радови са међународног конкурса из 1921–22, као и да је био предмет скица самог ГП 1923–24. Након тога, био је обухваћен и нацртима Ђорђа Шуица из 1929, проистеклим из конкурсног решења Михајла Радвановића. Све то довело је до израде ***Регулациони план Града Земуна – део***

⁶²² *Извештај о раду Техничке дирекције за 1935. годину.* (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 490, ф III). Сличан списак планова налазио се и у извештају Одељак за регулациони план Катастарског одсека из 1933, у ком стоји да је те године израђено пет планова, и то: план за *Комплекс око циглане „Стиг“*, за *Нову Реонску улицу*, за *Витановачку улицу*, за *Комплекс између ул. Генерала Ковачевића и Команде Краљеве Гарде*, за *насеље Краља Александра Карађорђевића*, те да је „узета је у студирање и Раковица.“ (*Раџ Одељка за израду регулационог плана, у год. 1933, 17. новембар 1933.* (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 482)

од железничке станице до реке Саве (сл. 81).⁶²³ Пројектант је био Ђорђе Коваљевски. План је израђен 1932. године, Земунска општина га је усвојила 1934, а Београдска општина је оверила 1935, будући да је Земун претходне, 1934 године, ушао у састав београдског атара. Међутим, овај план никада неће бити реализован. До почетка Другог светског рата биће израђено још неколико урбанистичких предлога за уређење овог терена, укључујући и план *Данске групе* (1937 и 1939),⁶²⁴ фирме која је насипала терен северно од железничке пруге, затим још једна скица Ђорђа Коваљевског (1940),⁶²⁵ као и предлог Драгише Брашована (1941).⁶²⁶

Сл. 81. Град Земун - Регулација инундационог терена, 1934. (РГЗ, Архив планова)

⁶²³ *Регулациони план Града Земуна – део од железничке станице до реке Саве* (ИАБ, СО Земун, кутија 256)

⁶²⁴ Аноним. (1937). Данци нуде да наспу и уреде Нови Београд између данашњег Београда и Земуна, *Политика*, 4. март, стр. 11; Аноним. (1937). Трговачки центар Београда нема куда да се шири, *Политика*, 11. март, стр. 10. Такође, ИАБ, ОГБ–ТД–ИО, кутија 494; Dänische Wirtschaftsarchiv, Højgaard & Schultz A/S.

⁶²⁵ Dänische Wirtschaftsarchiv, Højgaard & Schultz A/S

⁶²⁶ Аноним. (1941). Како ће се ширити и развијати Нови Београд, *Политика*, 23. фебруар, стр. 10.

Београдска општина је 1937. године упутила Министарству грађевина Скицу новог Генералног плана са нацртом уредбе за његово извођење. Министарство се у начелу сложило са овим документом, али је тражило да се пре дефинитивног усвајања распише међународни конкурс којим ће се добити решења за три теме, и то: *регулација Саве и Дунава са пристаништима у атару Општине Београдске, железнички чвор и регулација инундационог терена на левој обали Саве*⁶²⁷. Материјал за расписивање конкурса био је спреман у почетком 1939. године.⁶²⁸ Упоредо са припремама конкурсног програма, општинска Техничка дирекција је разрађивала генерални регулациони план за подручје на десним обалама река, као и текст уредбе. Као главни аутори ова два документа наводе се општински архитекти Даница Томић-Милосављевић и Ђорђе Ковалеvски.⁶²⁹ Општински одбор је у новембру 1939. упутио Скицу Генералног плана Београда Министарству грађевина,⁶³⁰ а 18. јуна 1940. године објављена је *Уредба за извођење Регулационог плана Града Београда по Идејној скици за регулацију*.⁶³¹ То је био и званични престанак употребе Генералног плана Београда израђеног 1923. и одобреног 1924. године.

⁶²⁷ Допис председника Општине града Београда – Министру саобраћаја, 31. Јануар 1938. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 481, Ф Ша) Такође: Документација о припремама за расписивање међународног конкурса (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 481, ф V).

⁶²⁸ *Политика*, 5. април 1939, стр. 13.

⁶²⁹ Сомборски, 1951, стр. 47.

⁶³⁰ Аноним. (1939). Београдска општина упутила је Идејну скицу Генералног плана Београда и Уредбу за извршење Министарству грађевина, *Политика*, 12. новембар, стр. 9.

⁶³¹ Нацрт уредбе за извођење Регулационог плана Града Београда по идејној скици за регулацију. (1940). *Општинске новине*, 21–22, додатак; Аноним. (1940). Уредба за извођење нацрта Генералног плана Београда, *Политика*, 19. јун, стр. 12.

5. КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ПЛАНИРАНИХ И ОСТВАРЕНИХ РЕШЕЊА ГЕНЕРАЛНОГ ПЛАНА 1923-24. И УЗРОЦИ ОДСТУПАЊА

5.1. КРИТЕРИЈУМИ КОМПАРАТИВНЕ АНАЛИЗЕ

Теме и сектори који су обрађени у компаративној анализи планираних и остварених решења ГП 1923–24. истоветни су онима који се налазе у Извештају који је написала Комисије за израду ГП и који је био саставни део овог документа. То су: Форма града, Монументално средиште, Комплекс државно-управних зграда, *Сити* – пословно-стамбени центар, Тргови и терасе, Становање, Паркови и шуме, Спортска игралишта, Индустијске зоне, Булевари и улице, Мостови, Железничке пруге и станице, Пристаништа и хидротехнички објекти. Будући да ГП није обрађивао комплексе и објекте здравства, овај сектор није био предмет анализе. Водовод, канализација, електрична енергија и трамвајске пруге такође нису били предмет анализе, јер у Извештају Комисије за ГП нису обрађени (рацимо, за водовод је био урађен засебан план), или се о њима говори на уопштен начин (попут електричне енергије и трамвајског саобраћаја).

Компаративна анализа идеја и садржаја ГП 1923–24. са реализацијама које су постигнуте током међуратног периода, односно времена током кога је план званично био на снази, урађена је помоћу тростепене скале, односно о три одговора о степену слагања решења из ГП и реализације (уз допунски четврти модалитет). Та скала је следећа:

Реализација је изведена у складу са решењем ГП (у табелама скраћено – јесте), попут реализација *Земунског моста преко Саве*, касније названог *Мост витешког краља Александра Првог Ујединитеља* јесте урађена тачно према ГП.

Реализација је делом у складу са ГП (у табелама скраћено – делом) уколико је: А) од планираног објекта/зоне урађен само део према ГП, док је одступање остале реализације од ГП било такво да није битно утицало на његову концепцију (попут дела Професорске колоније); Б) када је цео објекат/зона реализован са извесним променама које нису утицале на концепцију ГП, односно

када је објекат/зона урађен у духу ГП (изградња Астрономске опсерваторије на Звездари уместо планираних санаторијума).

Реализација није у складу са ГП (у табелама скраћено – делом) када се:
А) на месту на коме је ГП предвидео нешто, гради нешто сасвим друго (као наставак изградње фабрика у дунавској индустријској зони на месту где је било предвиђено пристаниште); Б) када је промењена локација изградње при чему та промена озбиљно нарушава концепт ГП (попут изградње двора на Дедињу уместо у комплексу Старог и Новог двора на Тргу војводе Мишића испред Парламента); В) када је на терену остао објекат или коришћење земљишта које је и пре ту било (попут неоствареног *вртног града* планираног на простору између данашњих улица Митрополита Петра, Чарлија Чаплина, Мије Ковачевића и Булевара деспота Стефана, уместо кога су остали мајдани глине за производњу циглане).

Одговор без коментара коришћен је када је нека ситуација потпуно непозната, тако да се не може применити ни један од претходних одговора, или уколико је Комисија за израду ГП сугерирала одговор (као: *трг на Теразијама није обрађен из познатих разлога*).

5.2. ФОРМА ГРАДА

5.2.1. Планирано: композиција жижа и осовина

Главни композициони елемент ГП Београда 1923–24, који је имао стилско формални карактер а делом и саобраћајни, била је осовина или акса која је почињала једном жижом (односно скупом важних објеката или простора) и завршавала се другом жижом. Многи европски градови друге половине 19. и почетка 20. века заснивали су своје планове на композицијама које су стварали користећи различите аксе и фокалне тачке. Употреба овог обликовног средства створила је посебан тип града. Архитекта Владан Ђокић овако дефинише тај тип: *Аксијални облик урбане матрице подразумева систем који се састоји из симболички важних и визуелно доминантних тачака, које су распоређене у оквиру градске структуре, а повезане су аксијалним правцима*⁶³². Ђокић каже да је ова форма примерена великом градовима који имају велики број атрактивних фокуса које треба повезати. Када је реч о фокусима, уопштено говорећи, уочавају се варијетети: акса са фокусима на почетку и крају, са додатним фокусом између ових, или са тако јаком бочном жижом да ова делује као да је положена у саму осовину. Односно, жижа може да буде било који снажан, архитектонски изражајан, својим амбијентом привлачан, или масовној посети отворен објекат. То може бити позориште, група административних зграда, велика тржница, парк, проширење раскрснице, железничка станица, трг са спомеником, трг оивичен зградама кохерентне геометрије, итд.

Аксу и фокус као инструмент обезбеђивања урбанитета, бар на плану ако не увек и у збиљи, историчар архитектуре Томас Хол везује за ренесансни Рим.⁶³³ Крајем 15. века папа Сикстус V и његов архитекта Доменико Фонтана направили су план који је почивао на правим улицама на чијим крајевима су се налазиле титуларне цркве. Њихова тежња је била да отворе дуге перспективе која ће на крајевима имати моћне атракције. Овај манир се, као појединачни потез или као сложена схема, одржао и у каснијим вековима, да би стигао до Наполеона III и Жорж-Ежен Османа (Georges-Eugène Haussmann, 1809–1891).⁶³⁴

⁶³² Ђокић, V. (2004). *Urbana morfologija: grad i gradski trg*, Beograd: Arhitektonski fakultet, стр. 133.

⁶³³ Hall, 1997, стр. 27.

⁶³⁴ Исто.

Користећи стари метод аксе и фокуса који је отварао додатне шансе за нову, узбудљиву, богату архитектуру, Осман је успео да у року од две деценија трансформише Париз *запуштени и најзагађенији град Француске 19. века*, у једну од најлепших метропола.⁶³⁵

Успех Париза на отварању булевара, формирању њихових *зид-фасада*, увођењу канализације и водовода, изградњи јавних зграда и главних железничких станица на њиховим крајевима или преломима, био је снажан подстицај за многе друге градове у Европи. Андрашева авенија (*Andrássy útca*) у Будимпешти просечена у деценији око 1875–85. године,⁶³⁶ или софијски Булевар цара Ослободиоца (*Цар Освободител*) започет после 1882. и формиран у међуратном периоду,⁶³⁷ или Гран-виа (*Gran Via*) у Мадриду где су прве идеје о просецању булевара настале 1862, да би градња започела 1910, а улица компетирана крајем 1940. године.⁶³⁸ Ово су три примера са дуге листе европских булевара, која показује да ја њихово формирање трајало по више деценија, понекад и цео век.

Београд, ни у ранијим плановима, ни у реалности, није имао наглашене аксе и фокусе.⁶³⁹ Једина реална, мада скромна акса из друге половине 19. века, била је Васина улица која је имала значајне жиже са зградом Универзитета на једном и Позориштем на другом крају. Испред обе зграде пружао се трг. Јавни садржаји тадашњег Београда, углавном су формирали пунктове који су међусобно били слабо повезани. То је био случај са Малим пијацом у Савамали са Београдском задругом и још неколико грађанских зграда, или у Улици краља Петра где су биле Народна банка уз Основну школу и бок Саборне цркве.

Сада се поставља питање како је београдски Генерални план постао „аксијални план“? Пре свега, биле су ту инспирације са међународног конкурса на коме је више пројеката сугерисало аксијални приступ обликовању Београда. Радови награђени највишом наградом, *Urbs Magna* и *Singidunum novissima*, недвосмислено су предлагали примену дугачких осовина на чијим крајевима и

⁶³⁵ Hall, 1997, str. 63.

⁶³⁶ Gerle, J. (1999). The Urban Development of Budapest. In E. Blau and M. Platzer (Eds.), *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe, 1890-1937* (pp. 107–110). Munich, London, New York: Prestel, стр. 108.

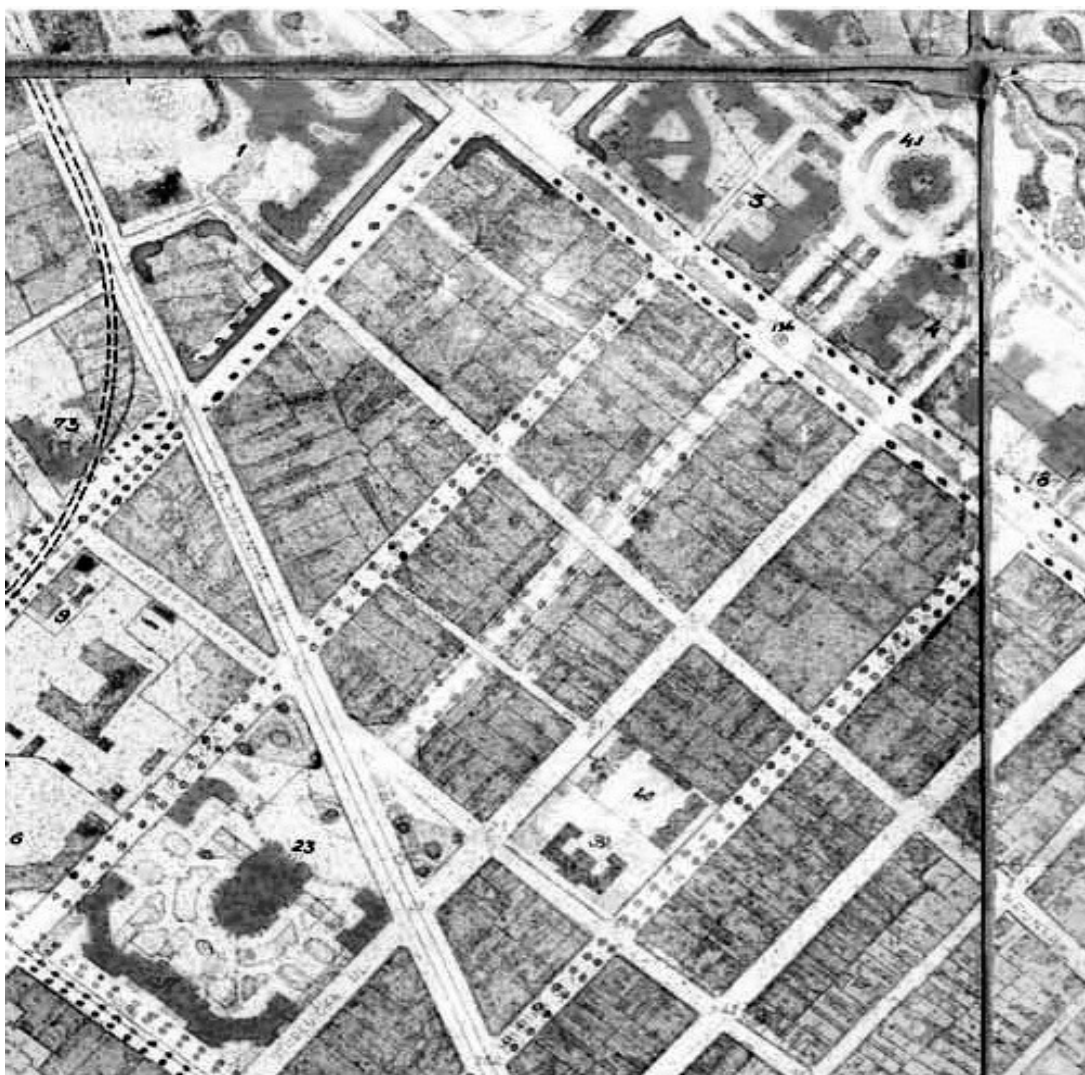
⁶³⁷ Stanoeva, 2010, str. 96–97.

⁶³⁸ Hall, 1997, str. 170.

⁶³⁹ О овоме сведоче ранији планови, рецимо план Јована Смедеревца из 1890. (НБС Кр-II 808). Чак и у плану Албана Шамбона из 1913–14. аксе се појављује само у знацима (Милатовић, 1980).

дуж којих би се налазили важни објекти и привлачна места. Сличне концепције имали су и пројекти *Prestonica Karadorđevića* или *Oj na more* или *Impartial*.

Задржаћемо се на раду француских аутора, *Urbs Magna*, и осовинама и жижама које су ови аутори препоручили београдској управи, а које се могу препознати у одобреном ГП. Најзначајнија осовина је била она која је полазила од улаза у Калемегдан (од планираног Народног музеја) даље ишла Васином улицом, па преко Позоришног трга, Споменика иза Парламента и цркве Св. Марка, долазила до зграде на Тркалишту. Следећи потез: од планиране Опере – кроз три блока на источном Врачару – до завршне жиже цркве Св. Марка на Старом гробљу (сл. 82).

Сл. 82. Осовина „Опера – црква Св. Марко“ требало је да се пружа од Конзерваторијума и Опере (бр. 27 и 23) до две зграде министарстава и црква Св. Марка (бр. 3, 4 и 41), према ГП 1923–24.

Наредни потез био је од Парламента, дуж Улице кнеза Милоша до раскршћа са Немањиним, где су у четири блока биле позициониране крупне грађевине. Постојао је још један, али не у тој мери наглашен правац: Калемегдан – Кнез Михајлова – Теразије – Опера – Славија – комплекс зграда на Врачарском платоу са црквом Св. Саве. ГП је прихватио ове композиционе елементе, свакако у далеко скромнијој и Београду нешто примеренијој форми. Такође, посебност београдског решења акси огледала се у постављању две паралелне осовине, једна Калемеграда – Васина – црква. Св. Марка – Тркалиште, и друга дуж Улице краља Александра од Парламента до Александрове звезде, тргом са осам нових јавних зграда, на данашњем Лиону. Смакнутост ове две осе на делу Старог гробља (данас парк Ташмајдан) давала је могућност формирања двострано орјентисаног центра.

Поред ових, у ГП се налазило још неколико важних акси. Један од снажних потеза кретао је од Славије, ишао Београдском улицом, даље између Палате правде и Универзитета, пружао се трасом Старине Новака и том линијом стизао до звезде код данашње Богословије. Једна независна осовина била је Улица цара Душана која је једна крај имала у зони цркве Александра Невског, а други на мосту за Ратно острво. Најзад, биле су и две врло мале осовине. Од задњег улаза у Парламент пружала се Палмотићевом улицом кратка осовина на чијем крају је требало да буду изграђена два музеја – Природњачки и Хигијенски (у данашњој Џорџа Вашингтона). Друга је полазила од планиране зграде Кварта, испред пијаче Смедеревски ћерам, па се поред новог позоришта на Црвеном крсту спуштала до зграда и улаза у железничку станицу „Врачар“.

Конкурсни радови били су један извор за „аксијални план“ Београда. Поред тога, Ђорђе КовалеВСКИ је врло добро познавао компоновање на бази акси и акцената.⁶⁴⁰ Комисија је у вези с оваквим начином пројектовања писала: *мора се са архитектонског гледишта нарочито истаћи да Београд добија, поред постојеће главне осовине Калемегдан – Кнез Михајлова улица – Славија, и још једну такву осовину: Калемегдан – Васина – Косовска – Краља Александра улица. На тај начин на место само једне линије као осовине Београд добија знатну површину као своје језгро са главним јавним грађевинама. Из тог великог*

⁶⁴⁰ КовалеВСКИ, 1916.

*језгра полазе саобраћајнице у свим правцима да уједине градски живот, што је први и најглавнији задатак за добро решење Генералног Плана.*⁶⁴¹

5.2.2. Остварено: Београд без жижа и осовина

Табела 6 ће послужити за сагледавање у којој мери је реализована концепција ГП заснована на мањим и већим аксијалним композицијама. За компарацију користимо два графичка приказа, једно је ГП из 1923–24, а друго геодетски план издат 1937.

Табела 6. Аксе и фокуси Београда према одобреном ГП 1923–24. и њихова реализација (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Назив аксе	Елементи аксе према ГП укључујући и фокусе	Напомена о реализацији ГП	Подигнут према ГП
Васина – Косовска	Музеј – Васина – Краљев трг – Позоришни трг – Косовска – Парламент – Св. Марко – Универзитет	Реализацију ове осовине осујетила је 1930. изградња школе у Дечанској улици.	Није
Потез Краља Александра	Трг Војводе Мишића са јавним зградама – Краља Александра ул. са јавним зградама – Александрова звезда код Лиона	Реализована је регулација аксе и један број објеката на њој.	Делом
Берза (Албанија) – Врачарски плато	Берза (Албанија) – Теразије – Краља Милана ул. - Двор – Опера – Славија – Црква Св Саве	Најважнија осовина коју је ГП преузео из постојећег стања и допунио новим објектима који су делом подигнути	Делом
Кнеза Милоша	Парламент и Двор – Кнеза Милоша - комплекс државних зграда на споју Кнеза Милоша и Немањине	Ова осовина потиче из претходног периода, док су објекти планирани ГП делом изведени.	Делом
Улица Опера – Св. Марко	Конзерваторијуми и Опера на Мањежу – нова улица Опера (кроз три блока) – црква Св. Марка	Није реализована. Црква Св. Марка је померена ка Таковској. На месту Опере и Конзерваторијума постављен парк Мањеж.	Није
Палмотићева	Парламент – Палмотићева – Природњачки и Хигијенски музеји на споју са Далматинском	Палмотићева је била делом просечена. Музеји нису изграђени.	Није
Улица Старине Новака	Трг-раскрсница Старине Новака и Дим. Туцовића – наставак Старине Новака – Звезда код Богословије	Није реализован. Реализована звезда код Богословије али са другачијим распоредом уличних улица.	Није
Цара Душана	Црква Александра Невског – Душанова – Парк на Доњем граду – Мост за Ратно острво	Завршна тачка на овој, већ постојећој, осовини је улаз на мост за Ратно острво. Мост за Ратно острво није реализован	Није
Улица Црвени крст	Зграда кварта на Ђерму – ново просечена улица – позориште на Црвеном крсту – Ж. Станица Врачар	Осовина је проширивање улица Старца Вујадина и Бојанске. Није реализована, а 1928. је укинута Станица Врачар.	Није

Од укупно 9 композиција које налазимо у ГП, само су 3 делимично реализоване. То су оне које се ослањају на улице наслеђене из претходног времена – Краља Александра, Краља Милана и Кнеза Милоша, а на чијим

⁶⁴¹ ОГБ, 1923, стр. 32.

крајевима је требало покренути изградњу жижа. Осталих шест акси, које су захтевале изградњу нових улица просецањем кроз постојеће градско ткиво или кроз велика имања на периферији, нису реализоване. Преглед локација на којима је требало да се изграде композиције „акса-фокус“, на *Плану Београда из 1921*, показује да је највећи број ових линија и места био потпуно неизграђен, празан, и без било каквих изражених градских маркера. С друге стране, неколико акси је било планирано кроз веома изграђено ткиво.

Композиције су из разних разлога остале нереализоване. Озбиљно нарушавање решења из ГП догодило се 1930. изградњом школе у Дечанској б⁶⁴² чиме је онемогућено формирање једне од кључних акси из ГП, а то је линија дуж Васине и Косовске улице, која је требало да се заврши код цркве Св. Марка и зграда Универзитета. Значајни разлози за одустајање од изградње акси постављених у ГП били су неприпремљеност земљишта за изградњу, те недостатак комуналне инфраструктуре, или преизграђеност ткива.

Посебно је занимљива профитабилност привредне делатности као узрок неуспеха остваривања неке аксијалне композиције ГП. Из овог разлога, на пример, никада није изведен Булевар Старине Новака, правац планиран од уметнички обликоване раскрснице улица Старине Новака и Цвијићеве који се завршавао звездом код данашње Богословије. Земљиште преко кога је замишљен булевар великим делом је припадало разним цигланама, попут браће Ђорђевић⁶⁴³, Удеоничке задруге⁶⁴⁴, Индустрijско комерцијалне банке Бата-Лака⁶⁴⁵, породици Панђел⁶⁴⁶, и још неколицини мањих циглана. Да би булевар прошао преко подручја са пространим мајданима глине требало је претходно изместити цигларске погоне, те изроварени терен насути и довести у употребљиво стање. Власници циглана су земљиште на коме су се налазили погони парцелисали тек оног тренутка када је продаја ових плацева постала рентабилнија од продаје опекарских производа. Тако су поступили браћа

⁶⁴² Мијатовић, Б. (2009). *Два века Дечанске улице*. Београд: Слижбени гласник, стр. 72.

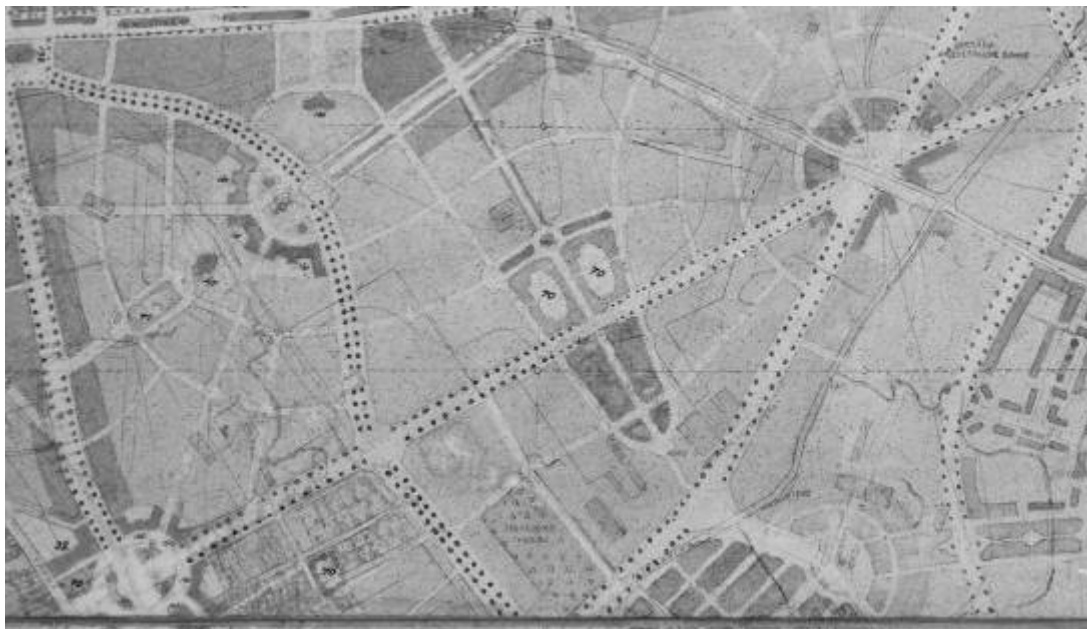
⁶⁴³ *Имање Браће Д. Ђорђевић, преко пута „Новог Гробља“*, 12. III 1925. (ИАБ, ОГБ–ТД–Ко, кутија 1511)

⁶⁴⁴ АЈ, Фонд 65, фасцикла 1163, Удеоничка задруга

⁶⁴⁵ АЈ, Фонд 65, фасцикла 1118, Индустрijско-комерцијална банка а.д.

⁶⁴⁶ *План парцелације имања масе Димитрија Јов. Панђела, 10. IX 1938.* (ИАБ, ОГБ–ТД–Ко, кутија 1512)

Шиђански испод Црвеног крста⁶⁴⁷, тако је урадила госпођа Брунцлих код Лиона⁶⁴⁸, итд.

Сл. 83. Траса Булеvara Старине Новака, од Цвијићеве улице до звезде код данашње Богословије према ГП 1923–24.

Сл. 84. Терен преко кога је планиран Булевар Цтарине Новака, стање према ГСП 1937.

⁶⁴⁷ Парцеларни план имања г. Димитрија Шиђанског, звано „Шиђанскова циглана“, пре 1928 (ИАБ, ОГБ–ТД–Ко, кутија 1513)

⁶⁴⁸ Скица имања г-ђе Косаре Брунцлих, 16. V 1935. (ИАБ, ОГБ–ТД–Ко, кутија 1515)

Међутим, до тога није дошло на простору кроз који је требало да прође Булевар Старине Новака (сл. 83 и 84). О томе говори и случај Удеоничке задруге, једног од неколико власника циглана на овом подручју, која је још 1926. намеравала да овде продаје плацеве. Међутим, деценију касније, налазимо извештај са седнице управног одбора задруге у коме стоји *да продаја цигле иде добро због оживљене грађевинске активности*⁶⁴⁹. У извештају о раду за 1938. годину стоји да је управа приступила нивелацији терена за формирање плацева, али тако *да то не омета производњу цигле*.⁶⁵⁰ За Удеоничку задругу, производња је била примарна, као и парцелисање и продаја плацева на оном делу имања који не угрожавају производњу. Односно, трасирање булевара било је изван приоритетних интереса и Удеоничке задруге и осталих власника циглана, као и Београдске општине.

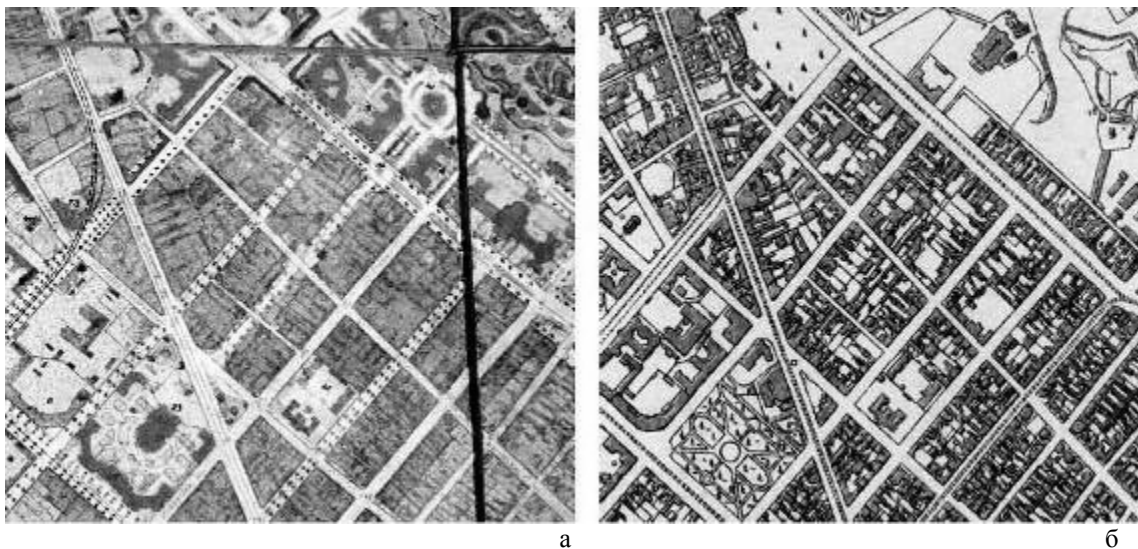
Слична ситуација је била и са изградњом жижних тачака планираних на крајевима булевара. У међуратном периоду, припремљено је земљиште за изградњу јавних објеката на оба краја булевара – и на раскрсници са Цвијићевом, и на звезди у Улици Адмирала Пикоа, али ни та изградња није реализована. Тиме се добија пуна слика неуспеха ове аксе. Прво, траса за Булевар Старине Новака није просечена јер циглане нису престале са радом. Друго, уз завршне фокусе нису изграђени јавни објекти, јер није постојало интересовање релевантних институција за њихову изградњу. Након Другог светског рата почела је нова историја, композиције Коваљевског су заборављене, а на овај терен источног Београда дошао је један другачији урбанизам. То друго, попут паркића на углу Старине Новака и Цвијићеве или укинута траса булевара, није имало никакве концептуалне везе са ГП из 1923–24. Да ли данашња кружна раскрсница и неартикулисан простор код Богословије одговара некадашњој композицији звезде зеленилом и пет јавних зграда? Апсолутно не.

Наредни пример анализира неуспех изградње осовине у формираном ткиву. То је планирана и неизведена улица Опера – Св. Марко. Улица је требало да почне од земљишта Коњичке касарне (данас парк *Мањеж*) на коме је ГП

⁶⁴⁹ Извештај о раду за 1936. годину (АЈ, Фонд 65, фасцикла 1163, Удеоничка задруга)

⁶⁵⁰ Извештај о раду за 1937. годину. (АЈ, Фонд 65, фасцикла 1163, Удеоничка задруга)

1923–24. учрtao Оперу и Конзерваторијум⁶⁵¹, и да се заврши црквом Св Марка на *Старом гробљу*. Неколико великих промена ГП на овом правцу десило се у периоду од 1927. до 1936. године. Тако је 1927. изгорео *Мањеж* у коме је тада привремено било смештено Народно позориште. Обнова зграде уз доградњу спрата, према пројекту Николе Краснова, окончана је 1929. године. Тиме је потреба Београда за универзалном позоришном двораном била тренутно задовољена и није се јављао притисак да се подигне зграда Опере, а још мање Конзерваторијума. Позориште је у згради *Мањежа* радило до 1931. године када се ту усељава Народна скупштина, где остаје до пресељења у зграду Парламента.⁶⁵² Описујући рад Одсека за паркове ОГБ, Антун Бруно Херенда 1932. каже: *Најзначајнији рад на паркирању био је у новом парку код Народне скупштине*⁶⁵³ (...) *где ће се ускоро налазити једна од најмодерније уређених београдских паркова*⁶⁵⁴. Општина је 1936. године купила државно-војно земљиште иза зграде *Мањежа*.⁶⁵⁵

Сл 85. Акса Опера – црква Св. Марка (а) према ГП 1923–24. (б) стање према ГСП 1937.

Тако су се из једног у други корак множили узроци диктирани јавним потребама – потребом обнове после пожара, потребом за позоришном двораном,

⁶⁵¹ Композиција Опере и Конзерваторијума коју је планирао ГП 1923–24. предвиђала је и рушење зграде Официрског дома, подигнуте 1895, на углу данашњих улица Краља Милана и Ресавске.

⁶⁵² Каталог непокретних културних добара, *Зграда Мањежа*

http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/zgrada_manjeza.html, приступљено 13. август 2013.

⁶⁵³ Односи се на Народну скупштину која је тада била смештена у *Мањежа*.

⁶⁵⁴ Х[еренда]. А. Б. (1932). Београд добија нове паркове дрвореде и заштитне шуме. *БОН*, 11, стр. 743.

⁶⁵⁵ Драшковић, 1936, стр. 96.

потребом за простором за Народну скупштину, потребом да се уреди некадашње војно земљиште, потребом да се откупи земљиште за парк – који су полако руинирали замисао изградње Опере, трга и Конзерваторијума. Поређење слике овог простора након свих трансформација са идејом ГП показује драстично одступање реализованог од планираног (сл. 85).

На другом крају аксе, на простору *Старог гробља* стање није било ништа боље. Уништавање композиције Опера – Св. Марко на овом делу започело је када је Управа цркве издејствовала померање објекта за око 80 м на запад и његово постављање у осовину Ресавске улице. Ова измена је била повезана са расположивим црквеним земљиштем⁶⁵⁶ које је ова Управа добила на суду у спору са ОГБ.⁶⁵⁷ Радови на изградњи цркве који су почети 1931.⁶⁵⁸ учинили су идеју просецања нове улице кроз блокове Врачара, од Опере до Краља Александра потпуно беспредметном. Неспремност да се купи земљиште био главни узрок нарушавања овог дела композиције.

⁶⁵⁶ Копија извода катастарског плана, 1940. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1513)

⁶⁵⁷ Михајлов, С., Мишић, Б. (2008). Палата Главне поште у Београду. *Наслеђе*, IX, стр. 246.

⁶⁵⁸ *Исто*, стр. 247.

5.3. МОНУМЕНТАЛНО СРЕДИШТЕ

5.3.1. Планирано: од Трга војводе Мишића до парка Ћирила и Методија

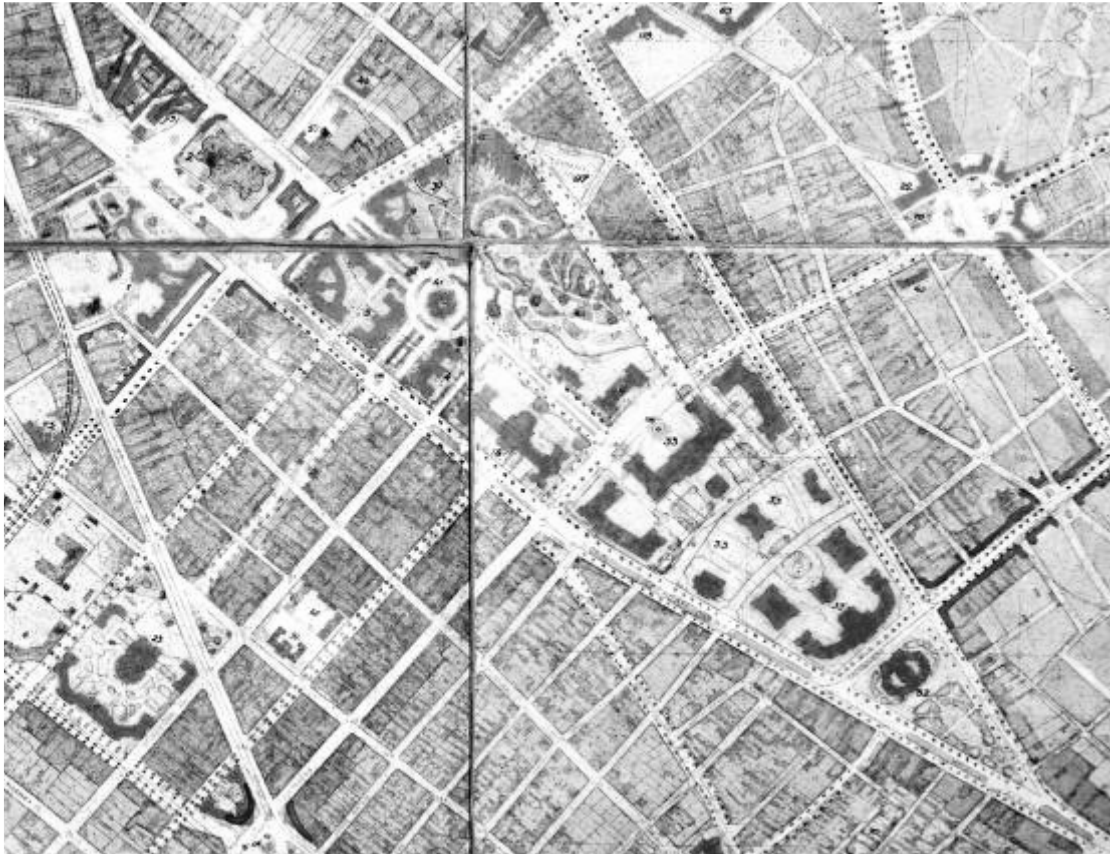
Од краја 19. века Београдом је струјала идеја уређивања града као престонице.⁶⁵⁹ Још је Албан Шамбон у свом плану за Београд из 1913–14. скренуо пажњу краљу Петру I и националној елити на могућности схватања града као уметничке творевине.⁶⁶⁰ Према поставци ГП 1923–24. *главно средиште монументалних зграда Београда (...) [биће] језгро града, где је нова зграда Парламента са јавним зградама које га окружују*⁶⁶¹. Монументално средиште се састојало од три деонице. Почетни део композиције био је Трг војводе Мишића (данас Николе Пашића) са новим зградама Дворског комплекса и Парламентом. Други део, простор *Старог гробља*, од Таковске до Београдске улице, требало је углавном да заузму зграде министарстава. Трећа целина је била Универзитет на Тркалишту, од Београдске улице и завршно са парком Ћирила и Методија. Ова три ансамбла у ГП 1923–24. виде се као целовит и снажан потез који је средишту Београда требало да обезбеди престиж (сл. 86).

Зграде планиране да обликују и постигну задовољавајући естетски ефекат монументалног ансамбла биле су из различитих сектора. Њихов значај се протезао од утилитарног, попут зграде Централне поште, преко државно-репрезентативног, какав је био Парламент, па до симболичког што је случај са Двором, односно његовим новим корпусом који је требало да буде подигнут у дворској башти (данас Пионирски парк). Ту је била и црква Св. Марка. Такође, овде су биле предвиђене и зграде Министарства спољних послова, Министарства унутрашњих дела, Министарства пошта и телеграфа са Поштанском штедионицом, затим Министарства правде и Палата правосуђа са касационим, апелационим и првостепеним судом за град Београд, те зграде за Општину, Академију наука, Националну библиотеку, Универзитет, Академију ликовних уметности, једну нову средњу школу.

⁶⁵⁹ Ротер-Благојевић, 2006, стр. 47.

⁶⁶⁰ Милатовић, 1980; Midant, 2009, str. 211, 244.

⁶⁶¹ ОГБ, 1923, стр. 21.

Сл 86. Монументално средиште – репрезентативна композиција је полазила од краја Дечанске улице, преко Трга војводе Мишића ишла Улицом Краља Александра до раскрснице са Краљице Марије улицом, према ГП 1923–24.

Овај списак јасно показује намеру елите, много више државне него београдске, да комбинацијом јавних зграда из различитих сектора обезбеди синергетски ефекат монументалности и да тиме прикаже своју снагу. Нема сумње да овако планиран ансамбл има два предлошка. Један је долазио из Беча, из Хофбурга, и искоришћен је за обликовање новог дворског корпуса и Трга војводе Мишића. Други, и можемо рећи значајнији подстицај, били су пројекти са међународног конкурса 1921–22. године. Конкурским програмом је експлицитно захтевано од учесника да монументално средиште поставе на терен који и ГП 1923–24. предвиђен за ову намену. Од конкурената су се очекивали предлози за обликовање ансамбла који ће бити репрезентативан, снажан и достојан престонице. Жири је похвалио седам радова за успешно решење ове композиције, а сачувани графички прилог пројекта *Urbs Magna* указује да је ГП и из овог рада преузео концепт *монументалног средишта* прилагођавајући га домаћим и београдским условима.

5.3.2. Остварено: нестанак монументалног средишта

Овде је приказан одговор реалности на решење за изградњу *монументалног средишта* које је постојало у ГП 1923–24. Планирану композицију су чиниле, као што смо видели, три целине – композиција на Тргу војводе Мишића, ансамбл државних зграда на *Старом гробљу* с парком у залеђу, и Универзитетски комплекс на Тркалишту.

Изградња универзитетских здања на овом терену била је актуелна још пре Првог светског рата. У ситуационом плану града из 1921.⁶⁶² налазимо и плански приказ замишљања овог ансамбла. За сада није познато ко је и када први поставио универзитетски комплекс на терен Тркалишта, мада размештај интерних комуникације приказан на плану из 1921. налазимо још на плану вароши из 1890. године.⁶⁶³ Архитекта Станојло Бабић је 1914, у вези с могућим измештањем Универзитета⁶⁶⁴ и, уопште центра, написао један упозоравајући текст. Бабић пише: *измештање универзитета ни у колико не сме утицати на ширење београдског центра (...) јер је немогуће финансијски за један град од 90.000 становника и 5.000 ха простора да му огромни терети падају на подизање и одржавање центра који би се протезао од Тркалишта до Калемегдана. Величина оваквог центра премаша сразмерно и све центре највећих европских градова. (...) О претпоставци да ће се центар Београда преместити у Краља Александра улицу између Двора и Тркалишта не треба много говорити. То ће остати више лепа жеља, него остварљива будућност*⁶⁶⁵.

Ово мишљење није делила ни Комисија за припрему програма међународног конкурса, а ни Комисија за израду ГП. Међутим, рекло би се да је Станојло Бабић био у праву, јер велики број објеката који су били предвиђени ГП 1923–24. на том простору није саграђен. Зграде које су планиране и чија изградња је требало да обликује репрезентативну композицију *монументалног средишта*, дате су у табели 7, у којој су такође дата и одступања од ГП 1923–24.

⁶⁶² План града Београда, 1921. (МГБ, Ур–3859–3862)

⁶⁶³ План вароши Београда, 1890. (НБС, Кр–П 808)

⁶⁶⁴ Универзитет се тада налазио на Краљевом тргу у Капетан-Мишином здању.

⁶⁶⁵ Babić, S. P. (1914). Izmeštanje Univerziteta. *Ekonomist*, 5, 72–75. Наведено према: Perović i Manević, 1982, str. 66, 67.

Табела 7. Објекти монументалног средишта према одобреном ГП 1923–24. и њихова реализација (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Број према ГП	Назив објекта према ГП или описни назив кад претходног нема	Приближна адреса локације предвиђене у ГП	Напомена о одступању реализације од ГП	Подигнут према ГП
1	Нови двор	Трг Николе Пашића 16	Нови двор је планиран на месту данашњег Пионирског парка, али је изграђен на Дедињу	Није
2	Парламент	Трг Николе Пашића 13	У време израде ГП Парламент је био у изградњи, на овом месту.	Јесте
-	Анекс уз десну страну Парламент, нејасне намене*	Трг Николе Пашића 13А	Планиран на углу Косовске и Таковске уз нову раскрсницу са Александровом. Уместо овог направљен парк	Није
3	Министарство спољних послова (МСП)	Краља Александра 19	МСП је требало да буде леви објекат завршнице ул. Опера-Св. Марко. Није изграђен. МСП остало у старој згради	Није
4	Министарство унутрашњих дела (МУД)	Краља Александра 37	МУД је требало да буде десни објекат завршнице ул. Опера-Св. Марко. Није изграђен.	Није
5	Министарство просвете**	Непозната локација		Без коментара
14	Министарство пошта и телеграфа са поштанском штедионицом (МПТПШ)	Угао Таковска 4 и новог продужетка Косовске	МПТПШ је требало да буде на углу Таковске и продужетка Косовске. Ни продужетак ни зграда нису подигнути	Није
15	Министарство социјалне политике (МСП)	Угао Таковска 18 и Илије Гарашанина	Зграду МСП је у ГП прецртана плавом бојом, није је одобрило Мин. грађ.	Није
16	Министарство здравља (МЗ)	Угао Илије Гарашанина 4 и Таковске	Зграду МЗ је у ГП је прецртана плавом бојом, није је одобрило Мин. грађ.	Није
18	Палата правосуђа: Мин. правде, Касациони суд, апелациони суд, итд	Угао Краља Александра 61 и Београдске	Палата правосуђа требало је да буде у оси Краља Милутина. Није изграђена	Није
21	Нова зграда Општине	Краља Александра 15, угао са Таковском	Таковска и Александрова формирају нову регулацију на којој је општински дом. Овде је касније подигнута Пошта	Није
31	Академија наука	Трг Николе Пашића. Прерада Влајковићеве и Бријанове омогућава градњу Академије	Академија овде није подигнута и задржан је стамбени блок између Бријанове и Влајковићеве	Није
32	Национална библиотека	Локација у парку Ћирила и Методија, уз Гробљансу ул.	Библиотека није овде направљена, већ је остао парк Ћирила и Методија.	Није
33	Зграде Универзитета	Краља Александра од Београдске до Краљице Марије	Композиција од 11 универзитетских зграда. Зграде које су подигнуте, грађене су према старом плану	Није
36	Академија ликовних уметности	Београдска 65 - на месту зграде СЦ Ташмајдан	Зграда Академије лик. ум. била је ослоњена на Парк Ташмајдан. Уместо ње подигнута ватрогасна команда	Није
39	Нова средња школа	Таковска 8	Требало је да буде подигнута на месту где је данас плато испред РТС	Није
41	Црква Св. Марка	Булевар Краља Александра 17А	Црква Св.Марка планирана у осовини нове улице. Изграђена на око 80 м западно од планиране локације	Није
56	Централна пошта	Трг Николе Пашића 11	Пошта планирана на данашњој позицији зграде „Борбе“. Сазидана на углу Таковске и Александрове ул.	Није
136	Велики јавни споменик	Локација у осовини улице Опера-Св.Марко и Краља Александра	Споменик је требало да буде постављен у средишњој зеленој траци Краља Александра. Није подигнут	Није
136	Велики јавни споменик	Локација у Београдској ул. испред једне од највећих зграда Универзитета	Споменик је требало да буде постављен на већој јавној површини коју формира ова зграда	Није

Није планиран	Студентски дом Краљ Александар I	Није предвиђен ГП	Изграђен на углу Краљице Марије и Александрове на терену парка	Није
---------------	----------------------------------	-------------------	--	------

* На цртежу ГП нечитак је број овог објекта, а најприближнији је броју 1, те смо га протумачили као неку врсту објекта у функцији двора а у непосредној близини Парламента. У ГРП из 1924. и ГРП из 1927. овај објекат није означен бројем.

** Ово министарство под бројем 5 нисмо успели да пронађемо ни у ГП 1923–24, ни у ГРП из 1924, ни ГРП из 1927.

У подручју *монументалног средишта* требало је према ГП да буду подигнуте 32 зграде. До 1941. године на овом простору је укупно сазидано 9 зграда. Међу њима је и Парламент који је био унет у ГП као увелико изграђен објекат, као и Универзитетска библиотека за коју су пројекти били израђени 1922. године. Изузев Парламента и Универзитетске библиотеке осталих 7 зграда подигнуте су супротно ГП. То су Поштанска штедионица са централном поштом и телеграфом, Црква Св. Марка, Ватрогасна команда, Правни факултет, Државни архив, Технички факултет, и Студентски дом краљ Александар I. У 12 случајева надлежне институције су одустале од изградње, или од изградње у оквиру *монументалног средишта*, односно одустале су од локације у чијем избору су и оне учествовале приликом формулисања програма ГП. То су биле: Нови двор, Министарство спољних послова, Министарство унутрашњих дела, Министарство пошта и телеграфа са поштанском штедионицом, Министарство социјалне политике, Министарство здравља, Министарство правде у оквиру Палате правде, Академија наука, Нова средња школа, као и два велика јавна споменика. Било је и 3 објекта који нису били предвиђени ГП, али су ипак саграђени. То су, поменути, Ватрогасна команда, Државни Архив и Студентски дом. У 4 случаја су на локацијама планираних објеката подигнути неки други објекти. Главна пошта је изграђена на месту зграде ОГБ, зграда Националне библиотеке је замењена парком, део парка Тирила и Методија је замењен Студентским домом, најзад Ватрогасна команда је изграђена на месту зграде Академије ликовних уметности. Међу све ове саграђене јавне зграде умешале су се и три приватне у Улици краља Александра, које нису биле планиране ГП: Свештеничке задруге у броју 17, зграда „Мадера“ у броју 43, постојећа зграда у броју 61 и зграда у броју 63.

Године 1924, управо када је Министарство грађевина одобрило ГП у коме се локација за нови двор налазила преко пута Парламента (данас Пионирски парк), краљ Александар I је започео изградњу двора на Дедињу, чиме је потпуно

обесмишљен предњи део композиције Парламент – Трг војводе Мишића – Двор. Немамо доказ да је краљ Александар знао да Министарство грађевина одобрава ГП у коме је планирана и његова резиденција, али нам је тешко да замислимо да је таква одлука могла да прође без његовог знања. На то нас наводи и текст архитекте Министарства грађевина, Петар Ј. Поповић, који говорећи о љубави краља Александра према уметности и архитектуру каже како је он показивао изузетну бригу за све радове који су се тicali његових задужбина: *није претерано ако се каже, да ниједан ексер није ударен на овој цркви, као и на свим његовим грађевинама, где он није дао своје одобрење.*⁶⁶⁶ Такође, невероватно је да Комисија за израду ГП Београда није знала да је краљ *непосредно уочи венчања с румунском принцезом Маријом, 21. јуна 1922. године, почео да размишља да свој дом измести из средишта града у нешто мирнији и приватнији амбијент*⁶⁶⁷. Може се с пуно разлога претпоставити да је одустајање од градње двора на Тргу војводе Мишића деловало обесхрабрујуће на друге инвеститоре, за бројна министарства и установе, као што је с друге стране, изградња двора на Дедињу обезбедио престиж овом крају.⁶⁶⁸ Но, ово је био тек почетак девастације једног од најважнијих београдског простора (сл. 87).

Детаљна компарација *Генералног регулационог плана* из 1924.⁶⁶⁹ са *Генералним регулационим планом* (ГРП) из 1927.⁶⁷⁰ показује да се већ до те, 1927. године, одустало од формирања западног дела композиције око Парламента. Наиме, на ГРП из 1927. види се да је напуштена идеја просецања Кондине улице која је требало да се споји са Дечанском и да, уз укидање Влајковићеве улице, формира правилан блок у коме би се подигла Централна пошта и телеграф (број 56 у регистру ГП). Са одустајањем од просецања Кондине, Пошта је 1927. враћена на стару регулацију Влајковићеве. Ова регулација ће касније бити потврђена кроз конкурс за зграду Аграрне банке и њену изградњу од 1931. до 1934.⁶⁷¹ чиме је озбиљно нарушен леви део композиције зграда око Парламента.

⁶⁶⁶ Поповић говори о цркви на Опленцу (Наведено према: Тошева, 2013, стр. 296.)

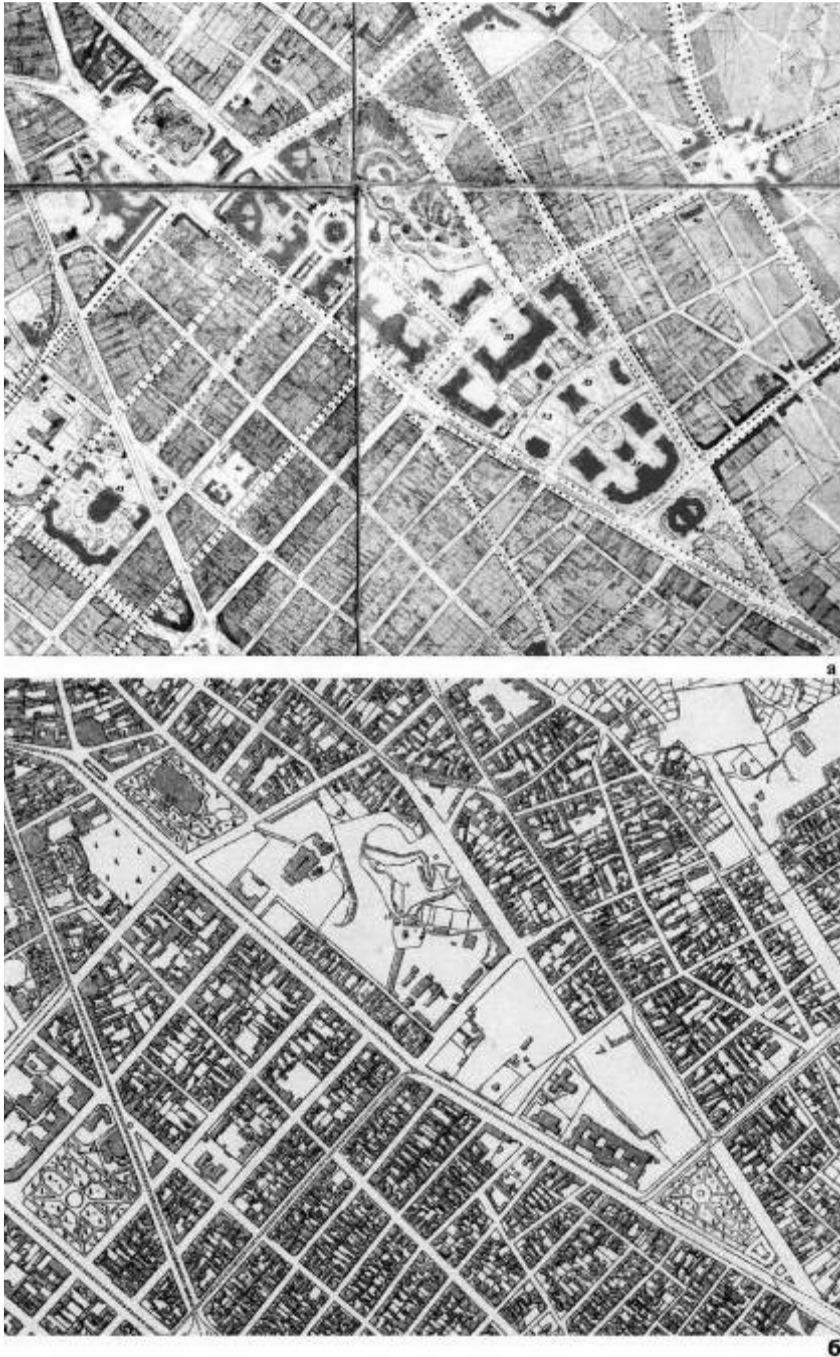
⁶⁶⁷ Бабац и др., 2012, стр. 57.

⁶⁶⁸ Станојевић, 1935, стр. 142.

⁶⁶⁹ *Генерални регулациони план*, 1924. (НБС, Кр–II 810)

⁶⁷⁰ Као што смо видели у претходном поглављу, на овом плану унете су измене ГП 1923–24. које је одобрило Министарство грађевина. (*Генерални регулациони план за град Београд*, 1927. (МГБ, Ур–5189))

⁶⁷¹ Несторовић, 1973, стр. 366–367; Bogunović, 2005, str. 888.

Сл. 87. Монументално средиште Београда (а) према ГП 1923–24; (б) стање према ГСП 1937.

Нарушавању је допринело још једно одустајање. Наиме, уски блок између улица Влајковићеве и Бријанове (улица лево од Парламента, данас не постоји) био је предвиђен за рушење ради подизања зграде Српске краљевске академије. Најкрупнији, постојећи објект у овом блоку била је зграда познате рентијерске породице Панђела, на углу Влајковићеве и Краља Александра.⁶⁷² Академија је у

⁶⁷² Ђурић-Замоло, 2009 [1981], стр. 348.

то време, а још од 1909, била смештена у кући Симе Игуманова у Бранковој 15, где ће остати све до 1953. године. Упоредо, Академија је подизала здање у Кнез Михајловој 35. Пројектанти ове зграде, Андра Стевановић и Драгутин Ђорђевић (обојица и чланови Комисије за израду ГП) поднели су 1. јануара 1923. извештај Академији о напретку на зидању.⁶⁷³ Зграда у Кнез Михајловој 35 је завршена 1924,⁶⁷⁴ значи исте године када је одобрен ГП. Из ове епизоде видимо да Академија није имала реалне потребе за новом зградом што је био главни разлог њеног одустајања од изградње на Тргу војводе Мишића. Будући да нико није инсистирао на рушењу куће Панђела и осталих зграда у том блоку, да су се предлози о просецању Кондине улице и положају регулација Влајковићеве и Бријанове мењали током 1924–1927, да су се смењивале идеје о зградама које ту треба градити; из свега тога се види хаотичан процес који је довео до резултата који данас постоји западно од Парламента.

Нарушавање десне стране композиције око Парламента догодило се 1928. године када је, на предлог Министра пошта и телеграфа, Министарски савет донео одлуку о изградњи Поште на локацији у Таковској улици. Поштанска штедионица купила је ово земљиште од Управе цркве Св. Марка, која је претходно кроз судски спор са ОГБ доказала да је земљиште њено. Две године касније, 1930, расписан је конкурс за зграду Поште, док је градња почела 1935. и завршена 1938. године.⁶⁷⁵

На *Међународној изложби декоративне уметности и савремене индустрије* одржаној у Паризу 1925. били су изложени *Нови план за уређење Београда* са посебним прилозима који су приказивали *изглед Трга војводе Мишића, Изглед Кнежевог Споменика, Изглед Савске станице на Вилсоновом тргу, Изглед Теразија, изглед Трга Зелени Венац, Изглед трга Славија*⁶⁷⁶. Од ових приказа остала нам је сачувана фотографија Трга војводе Мишића⁶⁷⁷ (сл. 88). Поређење амбијента добијеног након свих измена идеја ГП 1923–24 са замислима на приказаној слици, јасно говори о фијаску композиције.

⁶⁷³ О смештају Академије у Бранковој 15 и изградњи зграде у Кнез Михајловој 35: СКА Год. 23 (1910) 67; СКА Год. 25 (1912) 89; СКА Год. 31 (1923) 102–104.

⁶⁷⁴ Ђурић-Замоло, 2009 [1981], стр. 309.

⁶⁷⁵ Михајлов и Мишић, 2008, стр. 251.

⁶⁷⁶ Каталог међународне изложбе декоративне уметности и савремене индустрије, Списак експоната у вези са ГП Београда, стр 27. (АЈ Фонд 65, а.ј. 821/272.)

⁶⁷⁷ Стојадиновић, М. (1927). Од Сингидунума до модерног Београда, *Савремена општина*, 12, стр. 57.

Сл. 88. Приказ Трга војводе Мишића, са Парламентом и околним зградама, према ГП 1923–24. (Стојадиновић, 1927, стр. 57)

Године 1930. расписан је и конкурс за цркву Св. Марка.⁶⁷⁸ Црква је грађена од 1931. до 1939. године, али не на локацији која је била предвиђена ГП, већ је била померена у осовину Ресавске улице, ближе будућој Пошти. Ова наизглед минорна промена положаја, заправо је имала крупне последице за реализацију замисли ГП, јер је, између осталог, учинила беспредментим формирање аксе Опера–Св. Марко. Поред тога, црква Св. Марка је саграђена у залеђини још једне зграде. Био је то стамбено-пословни објекат Свештеничке задруге, грађен 1929. и 1930. године ради рентирања. Подигнут је на регулацији Улице краља Александра на месту зграде Министарства спољних послова, јавне грађевине предвиђене ГП. Завршетком изградње Поште, црква Св. Марка, у то време први православни храм по значају у Краљевини, нашао се практично у дворишту Поште и такозване *поповске зграде*.⁶⁷⁹ Нови план за регулацију блока *Ташмајдан* урађен 1936.⁶⁸⁰ садржао је предлог да се поруши зграда Свештеничке задруге. Скица новог ГП 1937–1939. такође је предвиђала да се *поповска зграда* сруши,⁶⁸¹ како би се отворио простор испред цркве (сл. 89), што наравно није учињено. Још једна од важних измена ГП изведена на овом подручју утицала је на деградацију целог амбијента. Грађевинска линија Поште није пратила линију Парламента, већ је била „старија“ за око 20 м, чиме је осујећена идеја просецања

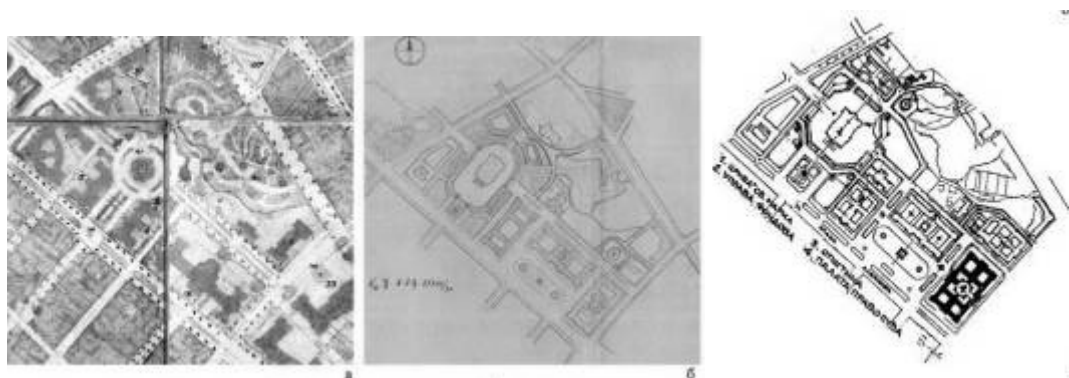
⁶⁷⁸ Bogunović, 2005, str. 96–98; Михајлов и Мишић, 2008, стр. 247.

⁶⁷⁹ *Политика*, 11. децембар 1939. стр. 9.

⁶⁸⁰ Регулација блока „Таш-Мајдан“, 1936. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1496)

⁶⁸¹ *Политика*, 11. децембар 1939. стр. 9.

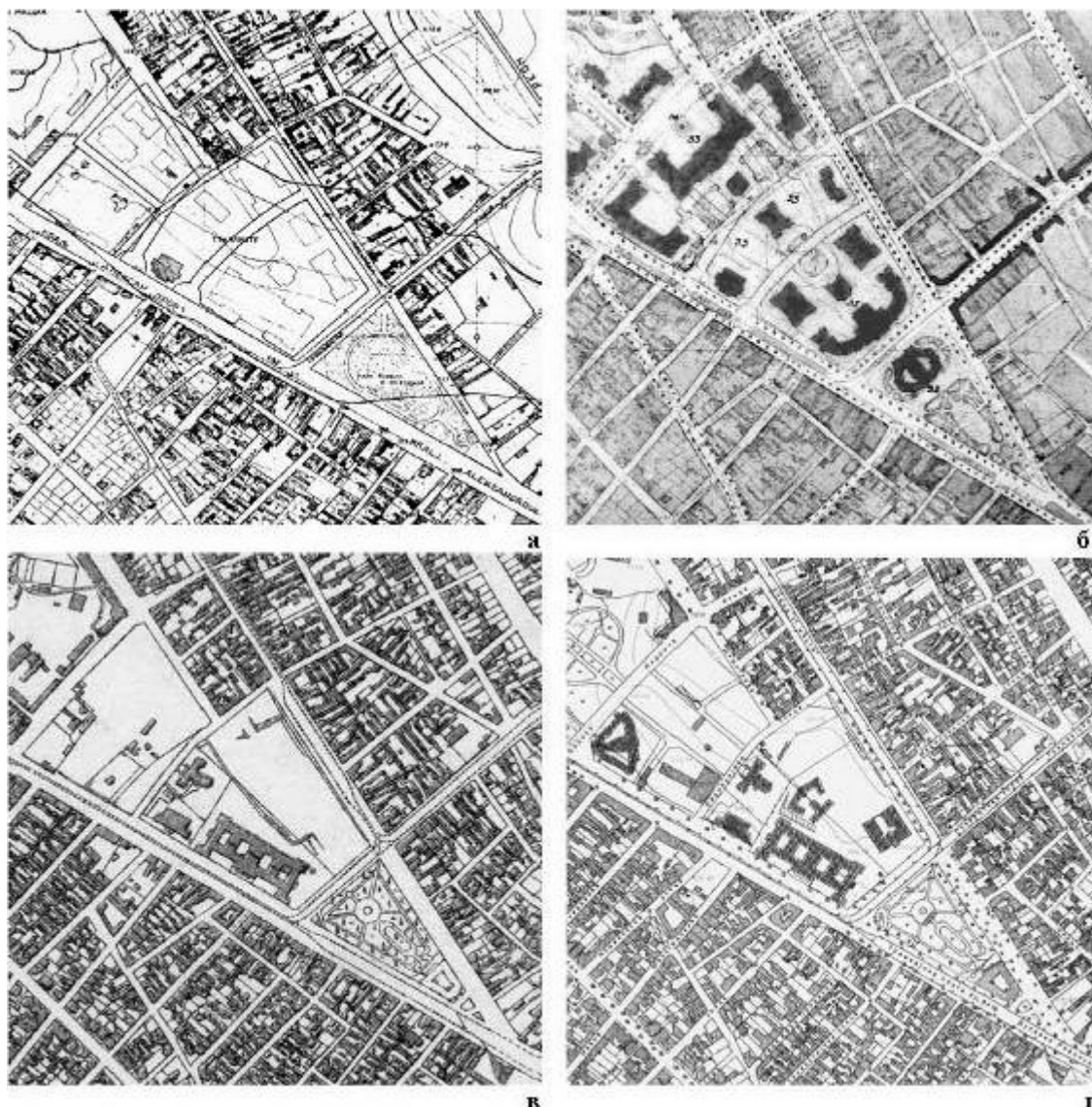
Косовске улице до цркве Св. Марка, идеја која се појавила на плановима још са краја 19. и почетка 20. века.⁶⁸²

Сл. 89. Композиција јавних зграда на *Старом гробљу* и Ташмајдану према: (а) ГП 1923–24; (б). регулационом плану блока *Ташмајдан*, 1936; (в) Скици ГП 1937–39.

Даље уз Улицу краља Александра, на Тркалишту на коме је ГП предвидео изградњу 11 зграда Универзитета, постојало је такође значајно одступање реализације од планираног. Композиција на Тркалишту била је релативно самостална, организована у троуглу који су чиниле улице Краља Александра, Београдска и Краљице Марије. Са ансамблом на *Старом гробљу* композиција Универзитета је имала утолико везе јер су се обе наслањале на Краља Александра улицу. Тиме је дуж ове улице, од Парламента до угла са Краљице Марије, требало да буду нанизане слободно стојеће јавне зграде, свака окружена зеленилом. Највећа универзитетска зграда требало је да буде у Београдској улици, постављена управно на линију Косовске тако да чини њен природни завршетак (сл. 90).

⁶⁸² *План вароши Београда*, 1890 (НБС, Кр–II 808); *План вароши Београда*, 1903. (НБС, Кр–III 2438)

Сл. 90. Приказ трансформације идеја о формирању универзитетског ансамбла на Тркалишту: (а) план из 1921; (б). ГП 1923–24; (в) ситуациони план, из 1937; (г) План Београда 1955.

У време израде ГП, већ је била у испројектована зграда Универзитетске библиотеке.⁶⁸³ Њен положај срећемо и раније у *Плану града* из 1921, као и на ГП 1923–24, а на том месту је и подигнута 1925–26. године. Убрзо након усвајања ГП подигнута је зграда Техничког факултета, грађен од 1925. до 1931, такође лоциран према истом старом решењу, али не и према ГП.⁶⁸⁴ Трећи објекат овог комплекса подигнут је 1928. у Карнегијевој 2, али не као универзитетски објекат,

⁶⁸³ Несторовић, 1973, стр. 342–344; Кадијевић, 2005, стр. 354–355; Bogunović, 2005, str. 792–793.

⁶⁸⁴ Несторовић, 1973, стр. 358–360; Максимовић, 1980, стр. 244; Кадијевић, 2005, стр. 355–356; Тошева, 2013, стр. 123.

већ као Државни архив.⁶⁸⁵ Студентски дом Александар I, саграђен је у Парку Тирила и Методија, на углу са улицама Краља Александра и Краљице Марије, на месту на коме ни ранијим плановима, као ни ГП 1923–24, није била предвиђена изградња било каквог објекта. Студентски дом је подигнут 1927–1928. године на иницијативу краља Александра I.⁶⁸⁶ Најзад, још два објекта су одступила од ГП, зграде Правног факултета и Машинске лабораторије. Правни факултет је подигнут 1936–1940. на углу Краља Александра и Београдске улице⁶⁸⁷, док је зграда Машинске лабораторије подигнута на углу Гробљанске и Краљице Марије. Поређење представе универзитетског ансамбла на Тркалишту коју је дао ГП 1923–24. и добијеног резултата јасно говори да је ГП у овој зони потпуно игнорисан од прве зграде која је пројектована и подигнута након његовог усвајања – зграде Техничког факултета.

Упркос свим овим одступањима, композиција са низом репрезентативних вишеспратних здања, од Београдске улице до Краљице Марије, успешно је изведена и даје особен изглед овом делу данашњег Булевара краља Александра. За ово треба захвалити пре свега уједначеној висини зграда, стилској разноликости pročеља, као и архитектонском квалитету појединачних зграда. Овај сегмент композиције на Тркалишту указује на пропуштену шансу на *Старом гробљу* на коме су зграде министарстава могле да формирају сличан, ако не и снажнији амбијент.

⁶⁸⁵ Кадијевић, 2005, стр. 350–351; Bogunović, 2005, str. 882

⁶⁸⁶ Аноним. (1926). Освећење темеља Студентског Дома. *Политика*, 29. април, стр. 7; Аноним. (1926). Ниви Студентски Дом, Краљев дар омладини. *Политика*, 9. мај, стр. 5; Кадијевић, 2005, стр. 353; Ђурђевић, 2002–2003, стр. 173–174.

⁶⁸⁷ Каталог непокретних културних добара, *Зграда Правног факултета*
http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/palilula/zgrada_pravnog_fakulteta.html, приступљено 10. априла 2014.

5.4. КОМПЛЕКС ДРЖАВНИХ ЗГРАДА

5.4.1. Планирано: комплекс државних зграда

Комисија за израду ГП на више места у Извештају из 1923. каже да су јавне зграде распоређене по читавом граду, да је поред монументалног средишта, *друго значајно средиште јавних грађевина (...) околина Министарства војног и Финансија. Ту ће бити низ нових зграда министарстава, опера, глумачки и музички конзерваторијум и официрски дом. (...) места за поједина надлештва [су] изабрана и одређена сагласно жељи дотичних надлештава и саобразно потребама живота, саобраћаја итд*⁶⁸⁸. Простор о коме је овде реч, чинило је седам блокова дуж Улице кнез Милоша. Био је омеђен улицама Краља Милана, Његошевом и Краљице Наталије, Хајдук Вељковим венцем, Војводе Миленка и Студеничком (данас Светозара Марковића) до Улице краља Милана. Велики део овог земљишта је још у првој половини 19. века припадао држави, књазу Милошу и војсци, тако да је и почетком 20. века остао у власништву државе и њених институција и установа. Статус овог земљишта је био сличан ономе са *Старог гробља* и Тркалишта, те је ГП ту могао да планира и групише већи број јавних зграда. Одговарајуће власништво над земљом је био основни разлог што је ГП на овом земљишту рачунао са значајним јавним грађевинама.

5.4.2. Остварено: комплекс мимо плана

У табели 8. приказане су јавне зграде и надлештва која су планирана у ГП 1923–24, као и зграде које нису биле дате у плану, али су у оквиру комплекса државних зграда подигнуте до краја 1930-их.

⁶⁸⁸ ОГБ, 1923, стр. 36.

Табела 8. Објекти комплекса државних зграда према ГП 1923–24. и њихова реализација (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Шифра према ГП	Назив објекта према ГП или описни назив кад претходног нема	Приближна адреса локације предвиђене у ГП	Напомена о реализацији ГП	У складу са ГП
73	Нови Официрски дом	Кнеза Милоша 16	Нови објекат планиран на месту некадашње Скупштине у Улици краљице Наталије.	Није
Без шифре	Официрска задруга	Масарикова 4, угао са Ресавском	Постојећи објекат евидентиран у плану 1921. ГП преузео из постојећег стања	Јесте
47	Вазнесењска црква	Између Краљице Наталије и Адмирала Гепрата	Постојећи објекат евидентиран у плану 1921. ГП преузео из постојећег стања	Јесте
8	Главна контрола	Адмирала Гепрата 16, угао са Кнеза Милоша	Нови објекат наслоњен као крило на постојећи објекат у Кнеза Милоша	Није
9	Министарство грађевина	Кнеза Милоша 29	ГП преузео зграду МГ из постојећег стања. Нова зграда МГ подигнута у Немањиној 9	Није
6	Министарство војно и морнарице	Кнеза Милоша 35, угао са Немањином	Постојећи објекат евидентиран у плану 1921. ГП преузео из постојећег стања	Јесте
6	Министарство војно и морнарице (Касарна VII пука)	Немањина 15, угао са Ресавском	Постојећи објекат подигнут око 1901. века, трећи спрат дозидан 1927. ГП преузео из постојећег стања	Јесте
13	Министарство трговине и индустрије (садашња зграда Владе Србије)	Немањина 11, угао са Кнеза Милоша	Нови објекат у који МТИ није усељено јер је усељено Министарство финансија	Јесте
62	Земљорадничка задруга	Немањина 9	Нови објекат. Према ГП зграда је требало да буде подигнута на локацији на којој су 1921 биле старе зграде	Није
12 и 11	Министарство пољопривреде и вода и Државна дирекција	Кнеза Милоша 26	Нови објекат. Касније је сазидана јединствена зграда за бројеве Кнеза Милоша 24 и 26	Јесте
10	Министарство саобраћаја	Хајдук Вељков венац 6	Нови објекат. Парцела је 1921 била са свега неколико мањих објеката	Јесте
79	Војна академија	Кнеза Милоша 37	Академија је заузимала читав блок Кнеза Милоша, Немањина, Ресавска, Војводе Миленка са више зграда	Јесте
79	Војна академија	Ресавска 40	Постојећи објекат. Важи иста напомена као за адресу Кнеза Милоша 37, 1899	Јесте
37	Конзерваторијум музички и глумачки	Уз Немањину у данашњем парку Мањез	Ново објекат као део композиције са Опером није изграђен, али је уместо Конзерваторијума подигнут парк Мањез	Није
23	Опера	Краља Милана 50, испред планиран нови трг	Нови објекат који је требало да се подигне на терену коњичке касарне. Уместо опере подигнут парк Мањез	Није
Без шифре	Мања зграда десно од Опере	Ресавска 47	Нови објекат који је требало да буде саставни део композиције око Опере. Уместо овог подигнут парк Мањез	Није
Без шифре	Мања зграда лево од Опере	Светозара Марковића бб	Нови објекат који је требало да буде саставни део композиције око опере. Уместо овог подигнут парк Мањез	Није

Из табеле 8 види се да је у ГП 1923–24. планирао 18 зграда, од чега је 10 требало да буду новоподигнута здања, док је 8 објеката Комисија преузела из постојећег стања. Постојеће зграде су биле: Офицirsка задруга, Вазнесењска црква, Министарство грађевина, Команда Београда, Министарство војно, Касарна VII пука, те два објекта Војне академије.⁶⁸⁹ Највећи број ових објеката почетком 1920-их био је солидног квалитета и не старији од пар деценија. У оквиру комплекса државних зграда, у складу са ГП 1923–24, подигнуте су три зграде, и то: Министарство трговине и индустрије (касније Министарство финансија), затим Министарство пољопривреде и вода и Државна дирекција (касније Министарство шума и руда, Министарство пољопривреде и вода и Министарство саобраћаја). Преосталих седам објеката није подигнуто. У три случаја се одустало од изградње (Нови официрски дом, Главна контрола, и Земљорадничка задруга), а на месту где су планиране четири јавне зграде урађен је парк Мањеж (Конзерваторијум, Опера, те два мања објекта бочно од Оперe). У овој зони саграђена су и три објекта које ГП није планирао: Државни савет Генералштаб, и Офицirsка стамбена зграда у Ресавској 34А–40А.⁶⁹⁰

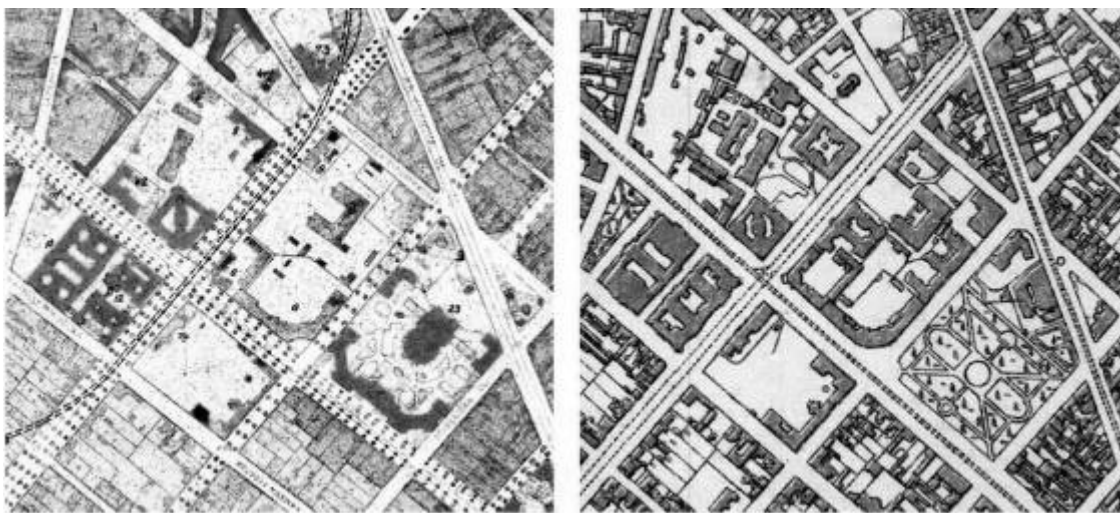
Процес формирања комплекса државних зграда био је углавном следећи. Формирање комплекса започето је у 19. веку и чиниле су га: Вазнесењска црква саграђена 1863, Официрски дом 1895, Касарна VII пука 1901. (трећи спрат је дозидан 1927), Официрска задруга 1908. и блок Војне академије између Кнеза Милоша и Ресавске.⁶⁹¹ Била је то основа на коју је ГП 1923–24. наслонио новопланирану изградњу. Први објекат чија је градња почела према поставкама ГП био је намењен за Министарство пољопривреде и вода и Државну дирекцију, касније за Министарство шума и руда и Министарство пољопривреде и вода (данас МИП). Грађен је у периоду 1923–1928. као јединствена зграда са два кућна броја, 24 и 26, у Улици кнеза Милоша. Зграда Генералштаба, подигнута између 1924–1928, била је други објекат изграђен после рата у овој зони, али не у складу са ГП који је, подсетимо се, одобрен исте те године када је и градња Генералштаба почела. Наредна зграда, подизана током 1926–1928, била је за

⁶⁸⁹ Рорет-Благијевић, М. (2004). Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1868. до 1900. године (други део). *Архитектура и урбанизам, 14–15*, стр. 84–87; Кадијевић, 2005, стр. 330–331.

⁶⁹⁰ Несторовић, 1973, стр. 349–350, 352; Кадијевић, 2005, стр. 350–351, Vогunović, 2005, str. 521, 522, 883.

⁶⁹¹ *Каталог непокретних културних добара на подручју града београда*, преузето са: <http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/index.html>, 10. априла 2014.

Министарство трговине и индустрије, а касније Министарство финансија (данас Влада Републике Србије) и рађена је у складу са ГП. На Хајдук Вељковом венцу од 1927–1931. гради се зграда за Министарство саобраћаја, такође према ГП. Четири наредна објекта нису подигнута према ГП. Били су то Официрска стамбена зграда у Ресавској, зграда за Државни савет (данас Министарство финансија) из 1929. године. Ту спада и формирање парка Мањез, 1932. године, уз напуштање изградње комплекса Опере и Конзерваторијума. Најзад, била је ту и зграда Министарство грађевина (данас Апелациони суд) из 1939. Овде се види да је комплекс државних зграда у истој мери формиран на основу објеката који јесу били планирани ГП, као и на основу оних који су дошли мимо њега (сл. 91).

Сл. 91. Композиција државних зграда у блоковима у околини Улице кнеза Милоша и Немањине: (а) према ГП 1923–24; (б) ситуациони план из 1937.

Овде се може закључити да је, за разлику од зоне *монументалног средишта* у којој је свака нова изградња доносила ново разочарење, у комплексу државних зграда ефекат био обрнут. Иако многе од најважнијих грађевина нису рађене стриктно у складу са ГП 1923–24. оне јесу биле изграђене у духу овог урбанистичког документа. Једноставност њиховог позиционирања на уличним регулацијама претходно дефинисаних градских блокова, међусобна волуменска усаглашеност, као и квалитет архитектуре, обезбедили су овој композицији високо, престижно место у слици града. То је вероватно један од најквалитетнијих ансамбала Београда

5.5. ТРГОВИ И ТЕРАСЕ

5.5.1. Планирано: знаци града

Искуства која су Београђани у првим деценијама 20. века имали са европским градовима говорила су им да је градски трг оно што месту даје епитет града,⁶⁹² те су према Извештају за ГП *тргови равномерно распоређени по целој површини града. Теразије су остале без промене (...) а сви остали велики тргови добили су нов облик изазван захтевима саобраћаја или естетике*⁶⁹³. Оно што је ГП донео као круцијалну урбанистичку новину у односу на претходне београдске планове јесте замисао изградње тргова по целом граду, тако да сваки градски крај има један, два или више оваквих јавних простора. Извештај Комисије наводи већину њих, свакако значајнијих, али не све. Прегледом главног графичког листа ГП евидентирали смо 23 трга⁶⁹⁴: *Трг на Горњој тврђави, Краљев трг, Мишићев трг, Теразије, Позоришни трг, Вилсонов трг, Никољски трг, Славија, Трг Св. Саве, Трг испред зграда Медицинског факултета, Трг испред Зграде за изложбе, Трг на Дунавском пристаништу, Трг испред Новог позоришта на Црвеном крсту, Трг испред Железничке станице Врачар, Трг испред Опере - проширени Цветни трг, Трг пред пасажирским пристаништем Београд – Беч, Трг у Кнез Милетиној улици, Трг пред путничким пристаниште Београд – Шабац, Трг пред улазом у Ново гробље, Трг у Старине Новака, Александрова звезда, Трг на врху Професорске колоније, Трг будуће Богословије* (сл. 92а и 92б). ГП је локације за тргове у изграђеном делу града бирао у корелацији са осовинама које је желео да успостави, о чему је већ било речи. Локације су на периферији пратиле положај Реонске улице и нове стамбене крајеве. Импресивно је место одабрано за један значајан трг – Александрову звезду како се назива у Извештају Комисије, место данашњег Лиона, које је у време израде ГП било стварна периферија и типичан раднички сиромашни крај.

⁶⁹² Babić, S. P. (1914). Pozorišni trg. (prema: Perović i Manević, 1982, str. 55–65); Zorić, S. (1902). Lepa varoš (prema Perović i Manević, 1982, str. 31–47); Leko, D. T. (1907). Batal-džamija i Dom za Narodno predsedništvo u Beogradu (prema Perović i Manević, 1982, str. 47–54)

⁶⁹³ ОГБ 1923, стр. 33.

⁶⁹⁴ На главном графичком прилогу ГП не постоје ознаке за тргове, осим за „Трг XXV“ испред изложбене зграде у Булбулдеру. Нешто већи број тргова евидентиран је на копији ГП на плавом озалиду (МГБ, УР–16672).

1. Трг на Горњој тврђави

2. Краљев трг

3. Мишинев трг

4. Терезије

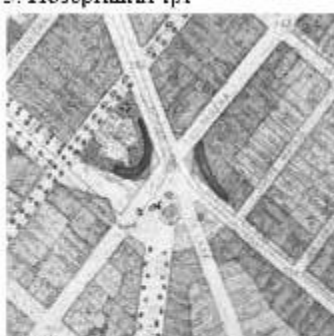
5. Позоришни трг

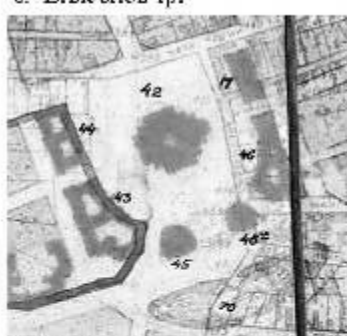
6. Вилсонов трг

7. Николски трг

8. Славија

9. Трг Св. Саве

10. Трг Медицинског факултета

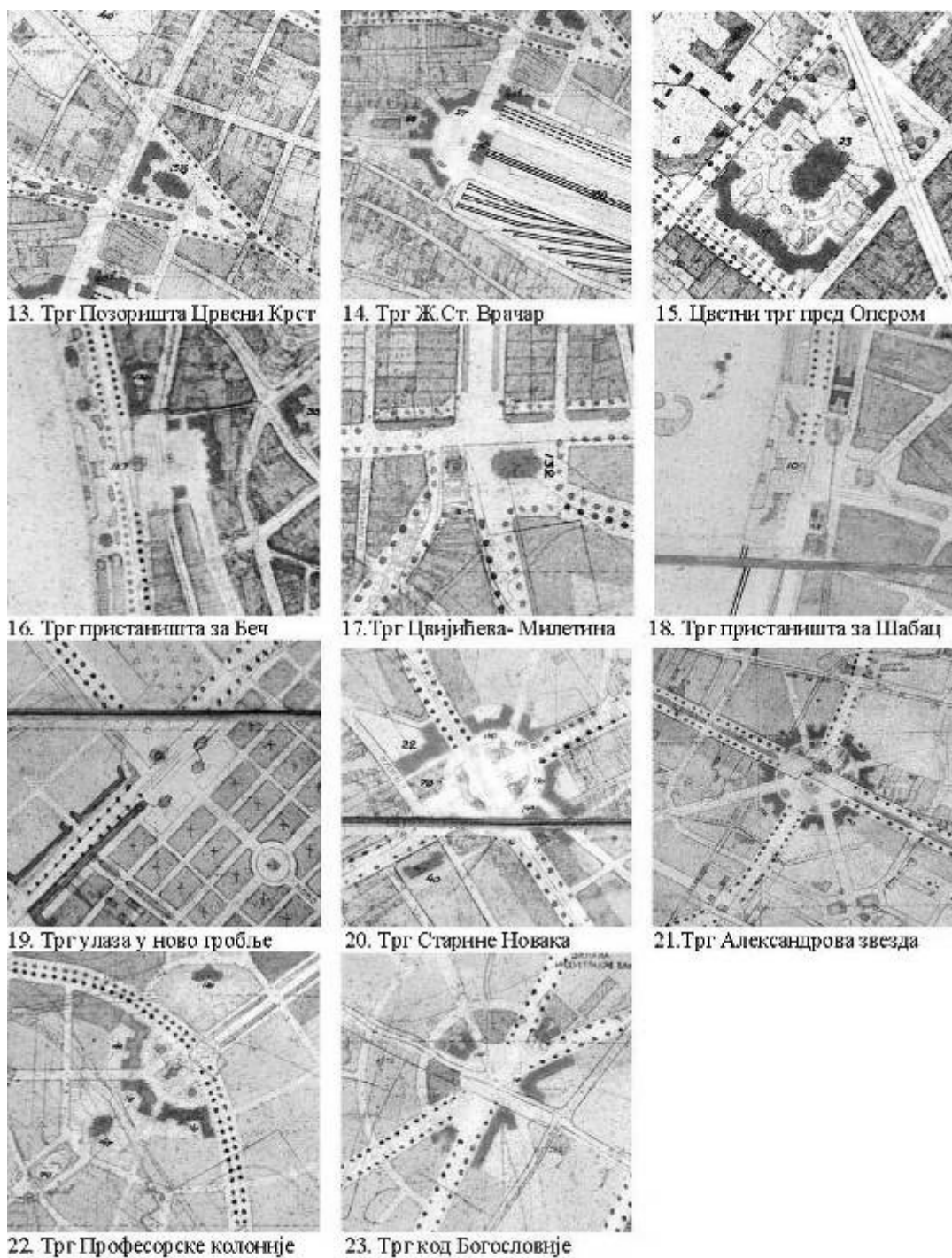

11. Булбудерски трг

12. Трг на Дунав, пристаништу

Сл. 92а. Тргови у Београду према ГП 1923–24, (детали су у приближно истој размери)

Сл. 926. Тргови у Београду према ГП 1923–24, (деталји су у приближно истој размери)

Тргови су могли да буду – гледајући у ГП њихову форму, затвореност, генерални положај, као и околно градско ткиво – ма које проширење испред јавних зграда, неке посебно обрађене раскрснице, али и отворена кружна раскрсница (*roundabout*) са или без споменика у средини, или значајно

проширене улице на некој деоници, као и сасвим класично схваћен трг као јавни простор оивичен зградама. Облик тргова у ГП зависио је од сасвим локалне ситуације постојећих улица, положаја неког планираног јавног објекта, зачетих зелених површина у суседству итд. ГП се често ослањао на форму изведену из круга којој по ивици додаје оквир јавних зграда, што је ван сумње манир који је обележио овај план.

Од укупно 23 планирана трга, свега 4 одговарају конвенционалном схватању овог јавног простора, као простора затвореног зградама и са нешто широм функцијом од уско саобраћајне. Били су то, већ поменута Александрова звезда, Светосавски трг, Трг код пристаништа за Беч на месту где се велике степенице одвајају од Карађорђевог, као и Позоришни трг. Према ГП 1923–24, функција трга је саобраћајна или естетска, или комбинација ове две. Три трга – Трг војводе Мишића код Парламента, Трг на Горњој тврђави и Светосавски трг – Комисија у свом Извештају истиче као *потпуно архитектонске тргове*⁶⁹⁵. Трг са саобраћајном улогом је био онај прилагођен протоку трамваја и кола, свакако и пешака. Пример за овакав тип је трг Славија.

Трг са естетском функцијом формирале би махом јавне зграде, раскошне вишеспратне грађевине постављене уз обод, које би својом монументалношћу репрезентовале Београд, Србију и Краљевину. Пример такво осмишљеног простора јесте Трг војводе Мишића који је био планиран између незавршене зграде Парламента и новопланиране зграде Двора (данас Пионирски парк). Комисија за њега каже и ово: *Мишићев трг у свом новом облику са зградом Парламента представља архитектонски трг, али његов положај у новом језгру града чини га и саобраћајним тргом првог реда*⁶⁹⁶. Овде су испреплетане архитектонска и саобраћајна функција трга, што се одразило на дизајн саме равни трга. Пример трга који „шаље поруку“ требало је, према Извештају за ГП, да буде *чисто архитектонски трг у горњој тврђави, где су предвиђена места за зграде, четири музеја, везане симетрично по две колонадама са спомеником ослобођења, који се налази у централној тачци трга. Архитектонско обрађивање овог трга има огроман значај за Београд, јер природни положај*

⁶⁹⁵ ОГБ 1923, стр. 34.

⁶⁹⁶ Исто, стр. 33.

тврђаве чини га положајном тачком у силуети града, која мора да буде нарочито истакнута⁶⁹⁷.

Сродан овоме, требало је да буде и трг око цркве Св. Саве, који је потпуно архитектонски трг; зграде које окружују цркву Св. Саве морају чинити једну целину и по положају и по циљевима којима служе⁶⁹⁸. У вези с централним објектом трга – црквом Св. Саве, патријарх Варнава је рекао: „Храм Светог Саве на Врачару замишљен је да буде видни и вечити споменик дубоке захвалности свега српског народа своје највећем препородитељу и угоднику Божијем светитељу Сави Српском. Хоћемо да у њему буде у мермеру, рељефима, украсу, мозаику и фрескама изложена сва наша историја, живот и догађаји⁶⁹⁹. Овај простор је био и једна од стајних тачака за квалитетне визуре: На тргу код цркве Св. Саве а између зграда за Библиотеку и музеум Српске цркве предвиђена је колонада кроз коју се има леп поглед на Чубурску долину, Пашино брдо са стадионом и даље ка Авали⁷⁰⁰.

Градске терасе су поред тргова биле омиљени мотив и конкурсних радова, а и Комисије за ГП која каже како ванредан положај Београда на сваком кораку пружа најинтересантније перспективе (...). Зато су на више тачака Београда предвиђена места за посматрање лепих перспектива града и околине⁷⁰¹. Та места су, према ГП: Теразијска тераса, Калемегданска тераса, Косанчићева тераса, Плато цркве Св. Саве, Лаудонов шанац и, на Топчидерском брду стајна тачка изнад прокопа одакле је леп поглед на М. Лушку и Кумодрашку долину, Земун и др. (...) Осим поменутих места има још тачака истог карактера⁷⁰².

Београд је још крајем 19. века схватио да се дуж гребена од данашње раскрснице „код Лондона“ па до шпица Горњег града пружа низ одличних визуалних тачака. ГП је као просторе који заслужују назив терасе и тиме посебну обраду навео Теразијску терасу, Калемегданску терасу и терасу Косанчићевог венаца. Ван ужег града, као места далеких визура, ГП наводи Светосавски плато,

⁶⁹⁷ ОГБ, 1923, стр. 34.

⁶⁹⁸ Исто, стр. 33–34.

⁶⁹⁹ Речи Патријарха Варнаве, према Интернет сајту Спомен-Храм Светог Саве на Врачару <http://www.hramsvetogsave.com/Hram/ser/PorukaPatrijarha/default.htm> приступљено 5. августа 2013.

⁷⁰⁰ ОГБ, 1923, стр. 34–35

⁷⁰¹ Исто.

⁷⁰² Исто, стр. 35.

линију Лаудоновог шанца (гребен Звездаре) и врх Топчидерског брда, до кога је конкурсни рад *Војвода Мишић* предлагао изградњу жичаре.

5.5.2. Остварено: Београд без тргова и тераса

У табели 9 приказани су тргови и терасе кои идентификовани на основу три извора: *Извештаја Комисије* која на више местима у тексту набраја тргове,⁷⁰³ затим на основу *Генералног плана Београда*, копија на плавом озалиду,⁷⁰⁴ као и на основу *Генералног плана Београда*, оригинал у боји.⁷⁰⁵ Табелу 9 треба прихватити са резервом јер у консултованој грађи и литератури не постоји јединствен списак који би недвосмислено говорио шта је Комисија подразумевала под трговима и колико их је у ГП стварно било. Према овој табели у Београду је требало да буде подигнут, или преуређен 41 трг. Неколико тргова – Краљев трг, Позоришни трг, Теразије, Вилсонов трг и Славија били су наслеђени из претходног времена и ГП је овде претежно предвиђао корекцију регулације и мање прераде.

Табела 9. Тргови и терасе према ГП 1923–24. и њихова реализација (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Број према ГП	Назив Трга према Извештају Комисије ГП или описни назив кад претходног нема	Приближна локација предвиђена у ГП	Напомена о одступању реализације од ГП	Подигнут према ГП
-	Трг на Горњој тврђави	Целокупан плато Горњег града укључујући и простор бастиона	По ГП су трг, споменик ослобођења и четири музеја. Подигнути су парк, Војногеографски институт и Победник	Није
-	Краљев трг	Између Васине и Браће Југовића	Изграђен парк са проширеном Васином ул. због саобраћаја, што је у складу са намером ГП	Јесте
-	Трг војводе Мишића	Између комплекса Новог Двора и Парламента	Регулација парцеле Парламента сузила је трг што је супротно ГП, док на страни Двора није разрађиван.	Није
-	Теразије	Од Коларчеве и Кнез Михајлове до Дворске улице	Комисија каже да у ГП није обрадила Теразије „из познатих разлога“ које не наводи. Трг је у ГП какав је и био 1921.	Без коментара
-	Позоришни трг	Испред Народног позоришта на регулацији ул. Васине и Косовске	Регулација трга је урађена према ГП, али осовина Васина - Косовска није просечена	Делом
-	Вилсонов трг	Испред улаза у железничку станицу „Сава“ из Немањине улице	Велики полукружни трг, који је до 1921 био формиран на непарној страни Немањине, касније се завршавао по ГП	Јесте

⁷⁰³ ОГБ, 1923.

⁷⁰⁴ *Генерални план Београда*, 1923. (МГБ, Ур-16672) (Видети сл. 2)

⁷⁰⁵ *Генерални план Београда*, 1923. (Урбанистички завод Београда) (Видети сл. 1)

	Никољски трг	Пред новим крилом железничке станице „Сава“	Проширени колосеци за теретне лире супротно ГП. Овим дезавуисано ново крило станице, а тиме и трг.	Није
-	Славија	Велика раскрсница на почетку Краља Милана улице	Раскрсница прерађена у квадратну форму у коју се улива 7 улица. Очувана осовина Теразије – Храм Св. Саве	Делом
-	Трг Св. Саве	Врачарски плато	Изградња храма Св. Саве је према ГП. планиране зграде око храма нису грађене. ГП је измењен 1931.	Делом
-	Трг испред Опере - проширени Цветни трг	Позиција данашњег Југословенског драмског позоришта	Опера није изведена, па ни трг пред њом. 1933 на његовом месту били мањек, официрски дом и Цветни трг	Није
-	Трг пред улазом у Ново гробље	Гробљанска улица	Мали кружни трг са наглашеном саобраћајном улогом оивичен оградом са стране гробља	Јесте
-	Трг испред зграда Медицинског факултета	Спој Булевара Ослобођења и улица Др Суботића и Пастерове	Подизање Института за анатомију (до 1932) дезавуисало је формирање правоугаоног трга према ГП	Није
-	Трг на Дунавском пристаништу	У продужетку Цвијићеве, преко пруге	Трг кружног облика кога према ГП формирају две конкавне зграде није изграђен, јер није ни пристаниште	Није
-	Трг испред Новог позоришта на Црвеном крсту	Проширена раскрсница на споју улица Жичке и Војводе Шупљикца	На овоме се није радило јер се није радила станица и није радило позориште и тај је трг изгубио смисао.	Није
IV	Трг пред Дунавском теретном станицом	Панчићева	Требало је да буде подигнут у склопу изградње дунавске теретне станице	Није
V	Трг Виског Стевана - Панчићева	Спој Високог Стевана и Панчићеве	Требало је да буде подигнут у склопу изградње дунавске теретне станице	Није
VII	Трг код пијаце у Јовановој	Угао Јованове и Вишњићеве	Овде је нејасно шта се под тргом подразумева, да ли се тргом назива локална пијаца?	Није
VIII	Трг код цркве Александра Невског	Спој Душанове, Позоришне и Радничке	На средини трга је требало да буде подигнута црква, школа је требало да буде подигнута у блоку	Није
X	Трг пред пасажирским пристаништем Београд - Беч	Спој Карађорђевог и Великих степеница	Трг наслонен на регулацију Савског булевара и Карађорђевог, ка падини затворен лучком зградом није остварен	Није
XI	Трг пред пасажирским пристаниште Београд - Шабац	На излазу Железничарске и Херцеговачке улице на Саву	На овоме није било рађено	Није
XIII	Трг пред музејима Хигијенским и Природњачким	Спој Палмотићеве, Далматинске, Хиландарске, Ц. Вашингтона	Трг испред два музеја, саобраћајног значаја са фонтаном у средини	Није
XIV	Трг у Кнез Милетиној улици	Спој Таковске, Кнез Милетине и Цвијићеве	ГП рачуна да је овај трг „неопходан за поделу саобраћаја“, али није изграђен	Није
XVI	Трг на врху Професорске колоније	Спој Браће Грим и Чарли Чаплина (Венизелосова)	По ГП требало да буде полукружни трг са три јавне зграде. Делимично изведена регулација	Делом
XIX	Трг у радничком насељу	У средини радничког насеља	Овде је нејасно шта се под тргом подразумева. Тргом се вероватно назива локална пијаца.	Није
XX	Трг уз Северни улаз у ново гробље	Наставак Чарли Чаплина у Мије Ковачевића	Трг је требало да буде почетна тачка булевара 17, али ни једно ни друго није изграђено	Није
XXI	Трг у Професорској колонији	Између Љ. Стојановића и Коперникове	По ГП требало да буде трг/ сквер и тако је реализовано. Није направљена улица која везује са Цвијићевом	Јесте
XXII	Трг у Старине Новака	Раскршћу Старине Новака и Цвијићеве	Уместо по ГП амбициозно замишљеног трга оивичено јавним зградама формиран је омањи парк	Није

XXIII	Трх код основне школе	Приближно у Вељка Дугошевића уз ФК „29 новембар“	Трг је требало да се налази пред основном школом и да са бочних страна има мање јавне објекте	Није
XXIV	Трг код Народног дома	Спој Св. Николе и Реонске улице (приближно данашња Варовничка)	Трг је требало да лежи на Реонској улици, да има полукружни облик, да буде оивичен са 5 јавних зграда	Није
XXV	Трг испред Зграде за изложбе у Булбудеру	Дуж ул. Димитрија Туцовића, између Игманске и Ртањске улице на Булбудеру	Трг и зграда за изложбе нису саграђени по ГП јер је на делу планираног простора дозвољена авлијска изградња	Није
XXVII	Трг будуће Богословије	Спој Булеvara Старине Новака и постојеће ул. Адмирала Пикоа	По ГП звезда са 8 улица и 5 јавних зграда. Реализована звезда са 6 улица без јавних зграда	Делом
XXVIII	Трг код резервоара	На месту Павиљона иза Цветкове пијаце	Ово је требало да буде акценат у линијском зеленилу које се од Звездаре пружало ка Чубурском потоку	Није
XXX	Трг Александра звезда	Раскршће Реонске улице и Краља Александра (данашњи Лион)	Није грађено на решењу по ГП за звездасти саобраћајни трг оивичен са 8 зграда који прихвата 8 улица.	Није
XXIX	Трг Милана Ракића	Спој Милана Ракића и краља Александра	Трг је планиран као проширена раскрсница, без јавних зграда, на том месту је данас паркић	Није
XXXI	Трг са 2 сквера	Приближна позиција Станислава Сремчевића - Раваничка	Овде се није радило о тргу већ о 3 сквера на улици која се одвајала од Александрове звезде ка тргу XXXVIII	Није
XXXI	Трг испред Католичке катедрале	Спој Милешевске, Кичевске, Стишке и Крунске	Трг је требало да буде на месту данашњег сквера код Каленићеве пијаце. Нијеизграђен	Није
XXXII	Трг Чубурски	Спој Цара Николаја II и Приштинске (данашњи „Градић Пејтон“)	Трг је требало да буде окружен са 2 јавне зграде од којих је једна требало да буде јавно купатило	Није
XXXV	Трг испред Железничке станице Врачар	Имање циглане Шиђански	Железничка станица није подигнута већ је ту извршена парцелација коју ГП није предвиђао, па ни трг по ГП није урађен	Није
XXXVII	Трг Котеж Неимар	У средини Котеж Неимара	Овде је нејасно шта се под тргом подразумева, да ли се тргом назива локална пијаца?	Није
XXXVIII	Трг на почетку Чубурског потока	Између продужене Шуматовачке и Господара Вучића	Пра ГП требало је да се налази у близини улазних тунела за Врачарску таниву	Није
XL	Трг Господара Вучића	Спој Господара Вучића и краља Александра	Ово је требало да буде проширена раскрсница без неких јавних објеката окол	Није
-	Калемегданска тераса	Западна ивица парка на Горњем Калемегдану	По ГП ова тераса са погледом на Ушће и Земун је виђена да се продужи део касније уређивао Коваљевски	Јесте
-	Косанчићева тераса	Парна страна Косанчићевог венца	Требало је да се по ГП поруше куће на парној страни улице и да се отвори видик ка Земуну на чему није рађено	Није
-	Теразијска тераса	Од споја улица Балканске и Призренске до улице Краљице Наталије	Терен за изградњу терасе је рашчишћен до половине и на њему је подигнут „привремени“ парк	Није

Од укупно 41 трга, њих 33 нису реализована, било што су захтевали обимније реконструкције, било што су чинили део великих нереализованих грађевинских целина као што су железничке станице, пристаништа, нови Двор преко пута Парламента. Индикативно је да су Александра звезда, затим трг на раскрсници Старине Новака и Цвијићеве, те трг на споју Кнез Милетине, Таковске и Цвијићеве, захтевали минимална рушења и експропријацију

релативно јефтиног периферијског земљишта али ни они нису изведени. Пет тргова који су делимично реализовани ипак су врло слабе интерпретације замисли из ГП. Такав је, рецимо, случај са полувездом на врху Професорске колоније (трг XVI) где је урађена само западна половина планиране композиције.

Свега четири трага су урађена према ГП 1923–24: Краљев трг, Вилсонов трг, мали Трг на западном улазу из Гробљанске у Ново гробље, као и Трг у Професорској колонији између Љубе Стојановића и Коперникове улице. Славија и Позоришни трг су делом урађени на начин како је уцртано у ГП. О урбанистичком решењу за простор Позоришног трга, Милутин Борисављевић је 1937. писао: *најбоље монументално решење остаје ипак оно по генералном плану из 1923.*⁷⁰⁶ Случај Теразија је необичан. Комисија у свом Извештају каже да у ГП није обрадила Теразије *из познатих разлога*, а да притом те разлоге не наводи.⁷⁰⁷ Теразије су у ГП остављене какве су биле и раније.

Ситуација је слична и када се говори о градским терасама – видиковцима. Једино је Калемегданска тераса уређена према ГП. Тераса на Косанчићевом венцу није ни рађена, док је Теразијска тераса урађена супротно одобреном ГП 1923–24. Случај Теразијске терасе илуструје процес реализације који води резултату супротном ГП.⁷⁰⁸ Комисија за израду ГП одлучила се за отварање Теразија ка далеким перспективама преко Саве, ка визурама на земље које су сада биле у саставу Краљевине (сл. 93). Идеја отварања Теразија ка западу, преко угла Балканске и Призренске и даље ка Улици краљице Наталије, није била нова. Први помен Теразијске терасе као *изгледног места*, односно видиковца, вероватно потиче од Андре Стевановића из 1897. године⁷⁰⁹. Као први нацрт могућег изгледа Теразијске терасе најчешће се помиње онај који је израдио Албан Шамбон у оквиру ширег пројекта за улепшавање Београда.⁷¹⁰ После ослобођења, двојица бечких архитеката и учесника конкурса за ГП

⁷⁰⁶ Борисављевић, М. (1937). Како треба решити Позоришни трг и блок „Албаније“, *Време*, 13 новембар, 11.

⁷⁰⁷ ОГБ 1923, стр. 33.

⁷⁰⁸ Мацура, 1982; Voganović, 2005, 436–442; Вуксановић-Мацура, 2013а.

⁷⁰⁹ Борић, Т. (2004). *Теразије: урбанистички и архитектонски развој*. Београд: Златоусти, стр. 31.

⁷¹⁰ Милатовић, 1980.

Београда, Емил Хопе и Ото Шантал, 1921. године креирају пројекат за Теразијску терасу.⁷¹¹

У ГП 1923–24. На Теразијској тераси је нацртано решење са две равни које се спуштају ка Улици краљице Наталије, са две бочно постављене зграде. Комисија за разраду ГП, која је радила од 1924. до 1928, износила је различите варијанте за реализацију Теразијске терасе, а неке од њих су биле супротне поставкама ГП. Два предлога које су независно изнели 1927. године Јан Дубови и Милутин Борисављевић, обојица чланови Комисије, такође нису следила ГП. Убрзо потом Тераса постаје предмет међународног конкурса 1930–1931. на коме прву награду добија Никола Добровић.⁷¹² Његово решење је имало три упоришне тачке: прва – ниво терасе је био у нивоу Теразија и протезао се све до улице Краљице Наталије; друго – архитектура је припадала модерном покрету и, треће, Добровић је у свом образложењу показао, једним исцрпним финансијски рачуном и економску оправданост пројекта.

ОГБ је још од 1924. На овом простору предузела рашчишћавање терена. Успела је да то изведе на половини предвиђене парцеле, али је стала због високих трошкова експропријације. Да плац не би стајао запуштен, општина је 1930. одлучила да постави привремени парк,⁷¹³ а Ђорђе Коваљевски је у вези с оваквим општинским поступком написао један оправдавајући чланак.⁷¹⁴ Тема Теразијске терасе није се више јављала све до после 1945. године. Временом, захваљујући изградњи на падинама ка железничкој станици, захваљујући неуспелим конкурсима, захваљујући дрвећу које је стасавало и место претварало у трајни парк, Теразијска тераса је изгубила смисао. Београд је током 1930-их пропустио шансу да у центру града, на локацији високе атрактивности, изгради ремек дело модерне архитектуре – *Добровићеву терасу*.

⁷¹¹ Hoppe i Schönthal, 1931; Вуксановић-Мацура, 2013а.

⁷¹² Perović, M. R. (2003). *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerzitet u Beogradu, str. 123, 125–130.

⁷¹³ Аноним. (1930). Уређење Теразијске терасе. *Политика*, 23. фебруар, стр. 10.

⁷¹⁴ Коваљевски, 1930.

а

б

в

г

д

ђ

Сл. 93. Теразијска тераса, развој идеје од видиковца до парка. (а) план из 1921; (б) Предлог Е. Хопеа и О. Шентала, 1921; (в). ГП 1923–24; (г) првонаграђени конкурсни рад Николе Добровића 1931; (д) ситуациони план 1955; (ђ) Општа државна карта из 1984.

5.6. СТАМБЕНЕ ЗОНЕ

5.6.1. Планирано: становање у „вртном граду“

Програм за међународни конкурс из 1921. године обавештава учеснике да становање у Београду карактерише *веома развијен индивидуализам који се огледа у љубави за својом засебном кућом*⁷¹⁵. Комисија за израду ГП сматрала је да добро уређен град *императивно налаже поделу града по једном утврђеном плану: одвајање и одређивање трговачког и административног центра од реона за становање*⁷¹⁶. Такође, из зона становања предвиђено је постепено измештање великих производних погона, превасходно циглана. Задржана је постојећа измешаност кућа са малим радионицама, трговинама, услугама, а у центру са канцеларијама, бољим и луксузним радњама, финансијским установама, хотелима, кафанама, итд.

Становање је, за разлику од неких других градских сектора, најуже повезано са проблематиком социјалних слојева. Три основна друштвена слоја су насељавала међуратни Београд. Најмасовнији су били сиромашни, њих око 80–90% од укупне популације.⁷¹⁷ Наредни слој су били средње имућни, док је врло имућан, богати сталеж чинио свега неколико процената укупне популације. Оваква социјална структура директно се одражавала на стамбени фонд и на крајеве у којима су поједини слојеви становали.⁷¹⁸ Београд међуратног периода није био град оштре социјалне сегрегације из разлога што механизми поделе нису довољно дуго деловали. Међутим, социјална сегрегација је била једна од водила током израде ГП 1923–24.

Подела стамбених делова града према имовинском и социјалном статусу становника била је видна већ у програму конкурса у коме је дат општи карактер појединих предграђа, као *радничко*, или *колоније за нарочите* и од конкурената се тражило да о томе воде рачуна.⁷¹⁹ У Извештају Комисије за ГП говори се о

⁷¹⁵ ОГБ, 1921, стр. 5.

⁷¹⁶ ОГБ, 1923, стр. 8.

⁷¹⁷ Аноним, 1930, *БОИ*, 14, стр. 719; Видаковић, 1935, стр. 88–89.

⁷¹⁸ Vuksanović-Macura, 2012a, str. 35–37; 47–58.

⁷¹⁹ ОГБ, 1921, стр. 10.

зградама за економски слабије становништво⁷²⁰, као и о радничком становништву. Најзад, Министар грађевина у Одлуци о усвајању ГП издаје налог да се прецизно одреде крајеви где ће се само виле подизати.⁷²¹ Овакав приступ није био никаква апстрактна замисао Комисије за израду плана или Министарства грађевина већ општег поимања локације и врсте становања које припада одређеној класи или одређеном друштвеном слоју. Он је извирао из суштине капиталистичког уређења друштва и става да је сваком слоју одговарала мање-више одређена врста стамбене зоне. Овај приступ се сретао и на другим местима у Европи.⁷²² У предратној планерској пракси Србије, није често коришћен⁷²³, јер ни урбанистичко планирање градова није било развијено. ГП 1923–24. је предвиђао формирање система насеља *по појасевима или зонама*, а основа за то служила је густина насеља, с обзиром на особине засебних реона града и њихов узајамни положај⁷²⁴. Извештај Комисије за ГП описује четири зоне, односно насеља⁷²⁵, и за сваку од њих даје минималне дозвољене површине парцела.⁷²⁶ Такође, дата је и дозвољена спратност и висина зграда по зонама.⁷²⁷ У Табели 10 налазе се услови које је требало поштовати у појединим зонама.

Табела 10 Преглед параметара за изградњу у зонама, према ГП 1923–24. (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Зона*	Минимална дозвољена површина парцеле и м ² *	Највећа дозвољена Спратност зграда*	Највећа дозвољена висина зграда у м**	Највећа дозвољена заузетост парцеле**
Зона I – густо насеље	300	П+3	22	75%
Зона II – насеље средње густине	500	П+2	18	60%
Зона III – насеље мале густине	600	П +1	12	45%
Зона IV – ретко насеље	300 и 1000	Неограничено	Није задато	30%

*Према Извештају комисије. ** Према нацрту Уредбе из 1928, која је допунила услове који су били дати 1924. и 1926.

⁷²⁰ ОГБ, 1923, стр. 14.

⁷²¹ Одлука о усвајању Генералног плана Београда, 31. мај 1924. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 489, ф II–12)

⁷²² Vanik-Schweitzer, 1999, str. 61–62.

⁷²³ Министарство грађевина. (1914). *Пројекат за Грађевински закон за град Београд*. Београд: Министарство грађевина, Српско Краљевство.

⁷²⁴ ОГБ, 1923, стр. 9.

⁷²⁵ Комисија за ГП косити технички израз *насеље – зона* или само *насеље* уз атрибуте *густо*, *средње* и *сл*, да би ближе дефинисала типолошке одлике појединих *насеља*.

⁷²⁶ ОГБ 1923, стр. 10, 12, 13, 14.

⁷²⁷ Више података о урбанистичким параметрима, укључујући дозвољене величине парцела, спратност, затим границе зона и потезе на којима се две зоне преплићу, дато је у нацрту Правилника за спровођење ГП из 1926. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 489, ф II–12) и два графичка прилога на којима је дата диспозиција зона и спратност по зонама (видети слике 76 и 77).

Као што се види из табеле 10, Комисија прави разлику између *зона*, засновану на површини парцеле, спратности и висини зграда. Поред овог квантитативног приступа Комисија прави и квалитативну разлику тако што *прву зону* са густом изградњом означава као *city* (или *city*).⁷²⁸ Будући да је *city* планиран као засебан ентитет у коме се прожимају и преклапају бројне функције, од којих је становање само једна, то је ова тема – пословног центра Београда – обрађена у наредној тачки овог текста.

Зону средње густине ГП 1923–24. поставља као прстен око зоне високе густине, као *појас* који се протезао од обале Дунава подно Тврђаве, преко Дорћола и великог дела Палилуле, Тркалишта, Грантовца, Енглезовца и највећег дела Западног Врачара, па до блокова за проширење Савамале уз обалу Саве све до Железничког моста. Укупна површина зоне средње густине износила је око 204 ха. ГП је у овој зони предвидео изградњу на парцелама од 500 м², што је била последица поштовања затеченог стања и предвиђене парцелације на још незаузетим земљиштима. У овој зони било је предвиђено да се зграде наслањају једна на дугу једном калканском страном и тако дуж улица стварају низове двојних зграда. Висина зграда била је прописана на 18 м са спратношћу од П+2. Површина парцеле је могла да буде заузета до 60%.

Зона мале густине ГП 1923–24. била је наредни појас. Анализа услова коју је прописивао ГП за ову зону показује да се овде радило о врло популарном начину изградње, распрострањеном по тадашњој Европи, који је називан *garden city*, или *city jardins*, односно *вртарски град*, *вртни град* и сл. Према ГП 1923–24. овај концепт је интерпретиран као *насеље* (предграђе) са добрим прилазима, озелењеним улицама и заједничким сквером, парком, неким мањим садржајем за одмор и уживање или игралиштима. Планирано је да у оваквим насељима буду подигнуте једнопородичне куће, спратности П+1, висине до 12 м, на сопственој парцели површине од 600 м, са вртом који дозвољава покривеност површине парцеле од 45%. Овако дефинисано *предграђе* и по садржају, и по урбаној структури, веома се разликовао се уобичајених стамбених делова која су постојала на београдској периферији у првим деценијама 20. века.

⁷²⁸ ОГБ, 1923, стр. 9.

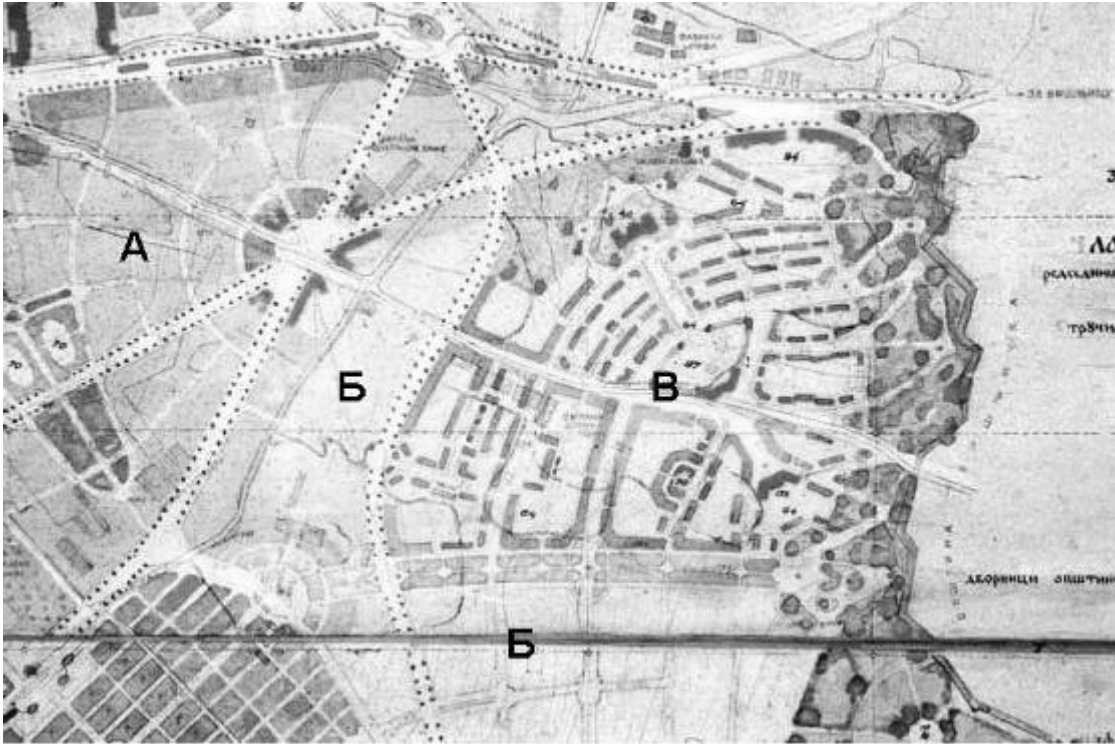
Постојао је још један важан спољни услов у вези с насељем типа *вртног града*. Овакво насеље је требало да буде одвојено од истих или сличних структура зеленим простором, односно зеленим појасом или парком. Такав је рецимо био случај са Топчидерским брдом, које је Хајд парк делио од остатка града. Овај тип становања био је добро познат у Београду,⁷²⁹ како са конкурса за ГП,⁷³⁰ тако и из контаката које су општински архитекти имали са иностранством.⁷³¹ Изградња типа *вртног града* требало је, према ГП, да заузме површину од око 331 ха у прстену који се пружао иза зоне средњих густина, а чија је спољна граница са јужне стране била планирана Реонска улица, а са источне траса Северног булеvara, до споја са Кнез Милетином улицом, у зони Кланице. Према ГП било је дозвољено да у овој врсти ткива, дуж појединих главних улица – Краља Александра, Северног булеvara, Цвијићеве, као и дуж контактних улица, буду подигнуте зграде према параметрима који су припадали зони средње густине.

Зона ретке стамбене изградње је према ГП 1923–24. имала највећу површину, приближно 360 ха, и као и остале три зоне, пружала се у виду прстена, односно „појаса“. Надовезивала се на зону ниске густине и обухватала је Сењак, део Топчидерског брда, насеља са „спољне“ стране Реонске улице где су били: Душановац, Денкова башта, па преко падине Великог Врачара (Звездаре) до изнад Фабрике штоfoва породице Илић на Дунаву. У овој зони била су предвиђена два типа изградње. Један, на парцелама од 300 м², за радничке породице и сиротињу, а други на парцелама од 1000 м² за имућан свет. Биле су то екстремне популације Београда, са дна и са врха његовог друштва. Ни за један од ових случајева ГП није прописао основне параметре за зграде, већ је рекао да ограничење не постоји. Једино је дато да покривеност парцеле не може бити већа од 30%.

⁷²⁹ За ГП 1923–24. и примену идеје *вртног града* у њему најзначајнија је била књига о примени овог концепта у вртним градовима у Европи коју је написао Ђорђе Ковалеvски (Ковалевский, 1916). За упознавање домаће, шире професионалне јавности са овим концептом значајна су три предавања која је Јан Дубови одржао 1924, а која су наредне године публикована у *Техничком листу*. (Дубови, Ј. (1925). Вртарски град. *Технички лист*, 1, 7–11; 2, 19–24; 3, 42–46.)

⁷³⁰ Готово сви радови са конкурса (1921–22), сачувани до данас, предвидели су овакав или нешто модификован вид становања.

⁷³¹ Драгана Ћоровић даје исцрпан преглед и анализу текстова домаћих аутора који су почетком 20. века, као и у међуратном периоду писали о *вртном граду* (Ћоровић, 2009, стр. 39–44).

Сл 94. Три типа становања на периферији: А. насеље мале густине на имању Удеоичке задруге; Б. ретко насеље дуж Адмирала Пикоа и између Новог гробља и Великог Врачара; В. радничко насеље са павиљонима.

Павиљонско радничко насеље је према ГП 1923–24. било специфично стамбено решење, планирано као енклава унутар великог подручја *вртног града* на обронцима Великог Врачара, на простору између Карабурме, Лаудоновог шанца и Новог гробља (сл 94). Решење уцртано у ГП било је у складу са тадашњим маниром планирања у већини земаља Европе која су радничком становању поклањала пажњу.⁷³² У Краљевини, таква изградња је постојала рецимо у Крагујевцу⁷³³ или Загребу⁷³⁴. Радничко насеље у Београду требало је да прими око 3–4.000 становника.⁷³⁵ Терен планиран за овај захват био је нешто већи од Београдске тврђаве. Насеље је било планирано у близини дунавске индустријске зоне са претпоставком да ће ту живети фабрички, обалски и кланички радници, затим радници околних малих индустрија, али и они који би овде становали а радили у граду. Складна композиција улица, зграда и зелених простора, а посебно чињеница да су на плану уцртани сви објекти и да је цео

⁷³² Vuksanović-Macura, Zlata. (2011). *Vizija socijalnog stanovanja u Beogradu 1919–1941*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 56–59, 72–73.

⁷³³ Трифуновић, 2004, стр. 106–108, 128–130.

⁷³⁴ Radović Mahečić, 2002.

⁷³⁵ Vuksanović-Macura, 2012a, str. 79–80.

комплекс унет у регистар *Јавних зграда и надлештава* ГП 1923–24, показује да је ово радничко насеље за Београд било важно и да је требало да буде изведено као јединствен пројекат. Поред стотинак стамбених зграда, павиљона, у насељу су планиране и једна касарна, основна школа и локална пијаца. Три садржаја – школа, пијаца и црква – били су редовни пратиоци становања. ГП је ове објекте пажљиво планирао по читавом граду ради задовољења локалних потреба. У радничком насељу је изостала црква, али остаје нејасно зашто.

5.6.2. Остварено: стан у авлијској згради

Авлијске зграде, које се у Београду срећу још ок краја 19. века⁷³⁶, биле су преовлађујући вид становања током међуратног периода и углавном су га развијали рентијери и сиротиња.⁷³⁷ То су биле приземне, ређе спратне вишепородичне стамбене зграде са већим бројем станова у једном дворишту.⁷³⁸ Станови, најчешће састављени од собе и кујне, низали су се дуж бочних ивица парцеле по *вагон систему*.⁷³⁹ Било би погрешно мислити да су авлијске зграде, често неусловне, биле последица недозвољене и непланске градње. Штавише, подизање авлијских зграда (површина плаца од 250 до 650 м² и спратност од П ретко П+1⁷⁴⁰) било је у складу са параметрима које је ГП 1923–24. давао за највећи део планираног подручја.

Преглед површина земљишта заузетог авлијским и другим зградама, за године 1921. и 1932, у зонама које је планирао ГП 1923–24, дат је у табели 11. Параметри које је ГП дефинисао за зоне II, III и IV могли су се применити приликом нове изградње авлијских зграда у овом подручјима. Тако је у *зони II – насеље средње густине* пораст земљишта под авлијским зградама у периоду од 1921. до 1932. године био је око 50 ха, а у *зони III – насеље мале густине* за 85 ха. У *зони IV – ретко насеље* пораст површина под авлијским зградама био је око 65 ха, односно више од 4 пута. У *зони I – густо насеље (сити)* која је

⁷³⁶ Ђурић, Д. (1912). *Попис кућа и станова у Београду: од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907.* Београд: Штампарија Меркур Милорада Стефановића; Сотојадиновић, 2008, стр. 89; Mišković, 2011, str. 74.

⁷³⁷ Vuksanović-Macuga, 2012a, str. 36, 184–188.

⁷³⁸ Изградња авлијских зграда није била карактеристична само за Београд, већ је могла да се сретне како у Србији, тако и у многим севернијим крајевима Југославије.

⁷³⁹ Томић-Милосављевић, Д. (1927). О изграђивању Београда. *Савремена општина*, 12, 120–121.

⁷⁴⁰ Vuksanović-Macuga, 2012a, str. 262.

углавном обухватала ткиво *Вароши у Шанцу* формирано још крајем 19. века, изградња нових авлијских зграда није биле у складу са параметарима које је ГП предвиђао за ову зону. Поред тога, тржишни принципи и одређени афирмативни прописи готово да су искључивали подизање авлијских зграда у овој зони.⁷⁴¹ Са локацијског становишта новој авлијској изградњи највише је одговарала периферија.

Табела 11. Преглед површина земљишта под авлијским и другим зградама у 1921. и 1932. години, према зонама из ГП 1923–24. (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Планирана зона	Укупна површина планиране зоне	Земљиште под авлијским и другим зградама у планираним зонама			
		1921. Земљиште са авлијским зградама	1932. Земљиште са авлијским зградама	1921. Земљиште са другим зградама	1932. Земљиште са другим зградама
Зона I – густо насеље	148	60	50	88	98
Зона II – насеље средње густине	307	124	175	21	21
Зона III – насеље мале густине	349	125	211	00	34
Зона IV – ретко насеље	262	19	85	00	31
Укупно	1.048	328	531	109	174

Напомена: нису обухваћене нестамбене површине које се налазе унутар појединих зона (нпр. у II зони нису обухваћене површине Дунавске железничке станице и железничке станице Сава са Баром Венецијом).

Периферију и становање на њој развијали су шпекуланти, рентијери и сиротиња, вођени својим посебним интересима. Године 1921. укупна подручја авлијског становања обухватала су површину од 328 ха, док је 1932. она је нарасла на 531 ха. Др Милорад Станојевић, начелник министарства грађевина у пензији и активни већник града Београда, о узроцима тог раста писао је 1935. године овако: *Шпекуланти са земљом су је куповали на хектар, а парцелисану продавали на кв. метар. Један хектар такве земље купован је по 20.000, 30.000, највише 100.000 динара, што ће рећи, два, три, највише 10 динара по једном кв. метру, а продавали су је по 10, 20, и 30 пута скупље. То је представљало посао за зарадом од преко 1000% и преко тога*⁷⁴². А ево шта је неку годину раније написао Слободан Видаковић: *Београдска периферија у урбанистичком смислу почиње од старе, предратне периферије па се преко Чубуре и Пашиног брда*

⁷⁴¹ Још од почетка 20. века постојале су уредбе које су подстицале изградњу вишеспратних зграда у центру Београда. Године 1922. уведени су пореске олакшице за подизање вишеспратница, као и за догрању виших етажа на постојећим зградама у центру (Обрадовић, 1932б, стр. 696).

⁷⁴² Станојевић, 1935, стр. 141.

завршава последњом зоном самониклих сиротињских учерица иза новог Смедеревског ђерма и Воздовца. Тако схваћена периферија је у ствари гро Београда. На њој станује приближно 150.000 душа; малих чиновника, занатлија, радника, квалификованих и неквалификованих, који сем опанака и носталгије за својим старим селом немају ничега више заједничког са ранијим сеоским животом, служитеља, ожењених подофицира и жандарма, једном речју на њој станује једна огромна армада економски малих људи⁷⁴³.

Поставља се питање, како је могао толики простор који је населило приближно 150.000 особа и на коме је подигнуто око 30.000 кућа, да никне без уплива или само са делимичним интервенцијама ОГБ? Инж. Милош Д. Анђелковић, шеф Одсека за експропријацију и апропријацију ОГБ даје 1929. следеће објашњење: *Једна необична фатална грешка свих ранијих општинских управа било је што је дозвољавано да се периферија Београда развија без икаквог система после рата и без икакве регулације тако да је за последњих 10 година створен хаос у погледу парцелисања и регулације периферијских имања. Криза стамбена учинила је да је се периферија нагло ширила и подизала како је ко хтео и знао, тако да ће општина у погледу експропријације имати много и много тешкоћа за извршавање регулације*⁷⁴⁴.

Након 1924. године и усвајања ГП периферија се делом развијала и плански, према појединачним парцелационим плановима који су рађени за већа имања.⁷⁴⁵ Ови планови као и непланска изградња, подржавали су изградњу авлијских зграда и изградњу малих породичних кућа, па и учерица и страћара, односно, укупан стамбени фонд сиротиње. Неке од оваквих планова прихватио је и Комитет за разраду ГП, а након укидања Комитета, 1928. године, одобравале су их друге, надлежне општинске службе.⁷⁴⁶ Да закључимо: ГП 1923–24. је имао параметре који су подржавали и најгору шпекулантско рентијерско сиротињску изградњу, ону која је у 70% случајева била *легло и расадник туберкулозе*⁷⁴⁷. С друге стране, планирано радничко павиљонско насеља које је такође требало да

⁷⁴³ Видаковић, С. (1932). Комунални проблеми периферије Београда, *БОН*, 10, стр. 619.

⁷⁴⁴ Анђелковић, М. Д. (1929). Извршење експропријације имања у Београду. *БОН*, 12, стр. 17.

⁷⁴⁵ Примере парцелационих планова дати су у делу: 4.5.1. *Спровођење ГП у периоду 1924–1928. и Комитет за разраду ГП.*

⁷⁴⁶ Записници седнице Комитета за разраду ГП, од 81. до 154. седнице, од 27. новембра 1926. до 11. фебруара 1927. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 492)

⁷⁴⁷ Видаковић, С. (1931). Туберкулоза са гледишта социјално-стамбене политике. *БОН*, 9, 558.

се налази на периферији, није рализовано.⁷⁴⁸ Део планираних улица касније је изведен, али куће које су овде подизане нису били павиљони, већ авлијске зграде и мале куће, које се нису разликовале од оних које је сиротиња подизала у другим крајевима Београда.

Други вид стамбене изградње који је био у складу са ГП 1923–24. била су насеља названа котежи и колоније. Редовно су грађена према урбанистичким плановима. Овај вид насеља у београдску праксу је увело Грађевинско предузеће „Неимар“ својим пројектом за *Котеж Неимар*, започетим 1921. године.⁷⁴⁹ Са усвајањем ГП 1923–24, ова врста породичног становања проширила се по Београду, а термин *колоније* много је чешће употребљаван од израза *котеж*. У оба случаја, било је реч је о насељима у којима су парцеле имале површину 400 – 500 – 600 м² и објекте спратности од П до П+1, ретко П+2. Биле су то индивидуалне породичне куће често називане и „вила“.⁷⁵⁰ Понекад је у кући поред власниковог стана, постојао још неки мања стан који је даван у закуп.

Неретко овакави градски квартави су називани *вртним-градом*, као што је био случај са Котежом Неимар. Били је и оних који су сматрали да је овај израз погрешно примењиван. Коваљевски је био добро упознат са примерима вртних градова о којима је писао Ебенизер Хауард, као и онима која је планирао Рејмонд Анвина, а која је и посетио на студијским путовањима по Енглеској, пре него што је дошао у Београд.⁷⁵¹ Отуда не треба да чуди његова колегијална критика на рачун пројекта за Котеж Неимар. Коваљевски пише: *У спољном ће погледу нови блокови изгледати приближно онако, какви су блокови новог дела Крунске улице за коју се ипак не каже, да је урађена према принципима ‘city-garden’.* *Може се признати, да је пројекат [Котежа Неимар] брижљиво урађен (...) и сачуван је општи стил, али опет све ово нису принципи само „city-garden“*

⁷⁴⁸ Vuksanović-Macura, 2012a, str. 79–80.

⁷⁴⁹ Вуксановић-Маџура, 2012в.

⁷⁵⁰ ОГБ 1923, стр. 14; Такође, Мирјана Ротер-Благојевић каже да је овај израз коришћен на прелазу 19. у 20. век да би се понекад означиле *мале породичне куће (...) које су грађене у периферним мирнијим деловима вароши* (Ротер-Благојевић, 2006, стр. 82)

⁷⁵¹ У својој књизи Коваљевски (Ковалевский, 1916) је, између осталог, анализирао и приказао енглески вртни град Лечворт (Letchworth), као и предграђа настала у на овом концепту, попут Хемпсреда (Hampstead) и Брентама (Brentham), као и насеља које су за своје раднике подизали енглески индустријалци, као што су Борнвил (Bournville) и Порт Санлајт (Port Sunlight).

већ уопште савременог грађења⁷⁵². С друге стране, урбанистички пројекат за Котеж Неимар, који су урадили бечки архитекти Емил Хопе и Ото Шентал, утицао је на изглед и карактер дугих насеља и колонија у којима су у међуратном Београду своје куће подизали средње имућни становници. Анализа плана града из 1921. показује да раније оваква насеља нису постојала у Београду. Грађена су касније, особито након усвајања ГП 1923–24. тако да их на ситуационом плану из 1932–33. видимо у *зони III* са 34 ха и *зони IV* са 31 ха заузетог земљишта.

Насеља вила чиниле су раскошне виле – индивидуалне породичне куће великих површина, сложеног програма, квалитетне архитектуре, те посебни крајеви Београда у којима су оне подизане, били су форма становања најимућнијег слоја Београђана.⁷⁵³ Још су законом из 1896, па 1901. године била дефинисана правила да виле морају имати предњу башту *до 5 м повучену иза регулационе линије тако да испред и око њих дође башта, а с преда укусна ограда*⁷⁵⁴. Године 1900. одређен је простор где се виле могу и морају подизати.⁷⁵⁵ Били су то крајеви око улица Крунске, Београдске и Немањине и Западни Врачар. Једини изузетак од правила формирања предбаште била је Улица кнеза Милоша у којој су виле морале да се граде на регулацији.⁷⁵⁶ Како је стандард богатих временом растао, то су се и урбанистичка правила томе прилагођавала. ГП 1923–24. предвиђао је да парцеле за виле не смеју бити мања од 1.000 м², без условљавања процента покривености. У одлуци Министарства грађевина о одобравању ГП стоји да је потребно јасно навести делове града за ову изградњу. Тек касније, после 1929. године урађен је посебан план за формирање насеља са вилама на Топчидерском брду и Дедињу, у крајевима који ће постати најпрестижније резиденцијалне зоне.

Генерално говорећи, стамбена изградња је највећим делом била у складу са захтевима ГП 1923–24. Овде је реч само о изградњи унутар границе ГП, а не о

⁷⁵² Мишљење Коваљевског о Хопеовом и Шенталовом плану за Котеж Неимар дат на основу захтева Катастарског одељења, 30. мај 1921. (ИАБ, ОГБ, Опште одељење, Правни одсек, кутија 271)

⁷⁵³ Милетић-Абрамовић, Ј. (2002). *Архитектура резиденција и вила Београда 1830–2000*. Београд: Карић фондација.

⁷⁵⁴ *Закон грађевински за варош Београд*, 11 децембар 1896, задња измене и допуна 1901, чл. 22.

⁷⁵⁵ Решење о типовима зграда које се могу подизати у појединим деловима Београда (нема наслова) 15 децембра 1900, став III

⁷⁵⁶ *Закон грађевински за варош Београд*, 11 децембар 1896, задња измене и допуна 1901, чл. 22.

нелегалној изградњи ван његовог обухвата. Поклапање стварне изградње и захтева ГП било је последица чињенице да је ГП подржавао све постојеће стамбене моделе – авлијске зграде, становање у подручјима вила и стамбених палата, а подржао је и иницијативу београдског предузетништва о формирању котежа и колонија.

Свакако треба истаћи да су неки други урбанистички елементи унутар станоградње и насеља, попут уличне мреже, често реализовани изван правила задатих Генералним планом. Наиме, улична мрежа коју је дао ГП 1923–24. око Хаџипоповца и Булбулдера, или између Смедеревског друма и Чубурског потока, а донекле и на Ђурђевог брду, била је планирана без много обзирања на постојеће ткиво. ГП се према градској периферији – кварталима у којима је живео сиромашан свет – односио као према празном земљишту. Постојала је намера озбиљних просецања, али су ретка и реализована. С друге стране, Министарство је сужавањем границе ГП изван његових граница оставило периферије. Оваквим поступком Министарство је београдску периферију уместо архитектама, урбанистима и инжењерима предало у „планерске“ руке штекуланата.⁷⁵⁷

⁷⁵⁷ *Шпекулантска парцелација* земљишта постојала је и у другим већим градовима у Краљевини. Тако је тим архитеката из Загреба, на четвртој конференцији CIAM-а, одржаној 1933. године у Атини, приказао процес непланске парцелације сиротињског насеља Трње коју су вршили шпекуланти са земљиштем. (Blau, E., Rupnik, I. (2007). *Project Zagreb: Transition as Condition, Strategy, Practice*. Barcelona: Acar, Harvard University, str. 170–171).

5.7. ПОСЛОВНИ ЦЕНТАР ГРАДА

5.7.1. Планирано: *сити*

Situm (*city*), најстарији део града који обухвата некадашњу *Варош у Шанцу*, затим Теразије и околину и део Палилуле и Западног Врачара (укупне површине око 148 ха) ГП 1923–24. је планира као зону густе изградње (сл. 95).⁷⁵⁸ Предвиђена је изградњи на парцелама од 300 м² што је била последица уважавања постојећег стања. Наиме, овај део града је у великој мери имао стару парцелацију која је генерацијским поделама имања уситњена, понекад и до површине која је била мања од оне коју је касније прописао ГП.⁷⁵⁹ Без обзира на величину парцеле, ГП је омогућавао њену велику заузетост, до 75% површине. Висина зграда је прописана на 22 м са спратношћу П+3. Било је дозвољено и наслањање калканским зидовима на суседне зграде, чиме се стварао континуиран улични фронт, а унутрашњост блокова остајала затворена. Према ГП било је дозвољено да се на контактним локацијама зоне густе изградње са зоном средње густине врши мешање параметара изградње. То се првенствено односило на дунавску падину која је увелико била изграђена у оваквом маниру.

Комисија за израду ГП у Извештају каже да *сити* има и стамбени и трговачки карактера, али не и индустријски што искључује и мања *индустријска постројења и инсталације (...)* која би у ма ком погледу била штетна по то насеље⁷⁶⁰. Комисија је поменула и саобраћајне елементе ГП који су били битни за *сити*: улице, булеваре, трамвајске линије, железницу и станице, те пристаништа. Реке јесу за речни саобраћај, али су и више од тога. Комисија у том смислу каже: *Речне обале овог дела града обрађене су као засађени кејови од почетка Херцеговачке улице обалом Саве, даље око тврђаве (као шетница јединствене природне лепоте) до нове централне пијаце на Дунаву*⁷⁶¹.

Главни структурални елементи који формирају сити били су: пословне улице (као најживље помињу се Кнез Михајлова, Краља Петра, Васина, Краља

⁷⁵⁸ У конкурсном програму из 1921. године изразом *сити* означаван је ужи централни простор града у коме се преплићу стамбене и пословне функције (ОГБ, 1921, стр. 8)

⁷⁵⁹ Масуга, 1984, сл. br. 189–192, 205.

⁷⁶⁰ ОГБ, 1923, стр. 12.

⁷⁶¹ Исто, стр. 10.

Милана, итд); стамбене улице (као Јованова, Јевремова, Доситејева, итд); трг (попут Престолонаследниковог трга – Теразије, Краљевог трга, Позоришног трга); и паркови. Доминантна пожељна зграда у ситију, према ГП, била је стамбена палата – *вишеспратна стамбена зграда са пословним просторима у приземљу и становима на спрату*⁷⁶² која је и у првој деценији 20. века била грађена у *главним трговачким улицама у централном делу града, а подизале су их осигуравајућа друштва, банке, штедионице и богати грађани.*⁷⁶³

Сл. 95. Подручје београдског пословног центра – *ситија*, детаљ ГП 1923–24.

⁷⁶² Ротер-Благојевић, 2006, стр. 64.

⁷⁶³ Исто, стр. 64.

Генерални план, и текстом и цртежом, говори о томе које би функције, садржаји и зграде били прикладне за *сити*. Помињу се кварт, префектура, команда жандармерије, класна лутрија, универзитет, локална пијаца, основна школа, берза, *резервисане* површине, дечје игралиште, црвени крст, нижа школа примењених уметности, средња школа, парк, трг, музеј споменик, хотел, продавница животних намирница, те тржиште животних намирница. Реч је о смеши садржаја која се појављује у типичним центру великог града.

5.7.2. Остварено: центар уједначених улица

Простор београдског ситија – пословног средиште града, доживео је у периоду од двадесет година трансформацију од паланачке србијанске чаршије у стварни градски центар. Бранко Поповић, архитекта и професор Универзитета написао је 1932, у анкети *Београдских општинских новина* о актуелној архитектури престонице, да је *архитектура веома напредовала у Београду, после рата, у најширем смислу речи. Пре рата Београд није имао услова за некакву архитектонску делатност, ни економских, ни политичких, ни друштвених*⁷⁶⁴. Можемо се условно сложити са архитектом Поповићем, али треба истаћи да је неколико главних улица у центру свој европски лик зачело још крајем 19. века, као и поједини пунктови, какав је би *Мали пијац* на Сави.⁷⁶⁵

Анализа подручја Кнез Михајлове улице коју су кроз више временских пресека извели Жељко Шкаламера и Зоран Јаковљевић показује да су у овој улици од 1867. до 1914. изграђене 23 зграде, а у времену између два светска рата подигнуто је још 11 нових зграда.⁷⁶⁶ Међутим, скоро 40% грађевинског фонда, мерено квадратним метрима изграђеног простора, настало је у међуратном периоду. Не треба помишљати да је овде била реч о успеху који би могао да се пореди са будимпештанским високо урбаним амбијентима ствараним у 19. веку, али је напредак био изражен и видан.

⁷⁶⁴ Поповић, Б. (1932). О савременој архитектури Београда, *БОН*, 12, 760–769.

⁷⁶⁵ Павловић-Лончарски, В. (2005). Мали пијац на Сави крајем XIX и почетком XX века. *Наслеђе*, VI, 107–118.

⁷⁶⁶ Шкаламера, Ж., Јаковљевић, З. (1964). *Кнез Михајлова улица*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 16.

Анализа плана града из 1921. показује да је тада у београдском *ситу*ју више од половине изграђене површине било под авлијским зградама. Овај тип изградње постепено ће нестајати током међуратног периода, што је било усмерено одређеним планским и легислативним подстицајима. Први подстрек, донет још 1922, базирао се на финансијском закону и давао је могућност ослобађања од плаћања пореза за новоподигнуте зграде, укључујући и доградњу виших етажа на постојећим објектима.⁷⁶⁷ Следећи је био ГП 1923–24. који је омогућио изградњу високих зграда у центру. Затим је на основу Финансијског закона за 1925–26. било могуће спајање имања која су имала површину испод минимума који је захтевао ГП. Међутим, регулатива је и даље дозвољавала нову изградњу на постојећим, узаним парцелама, као и изградњу другог објекта у дворишту.⁷⁶⁸ Поред тога, могућност заузимања до 75% површине парцеле, као и императив изградње непрекинутог низа зграда дуж ивица блока, чинило је животну средину у унутрашњости централних градских блокова веома неусловном. О овоме Милослав Стојадиновић пише: *Не мислим на најгори изражај београдског система, т.зв. Јатаган Малу и њој сличне насеобине, већ на сам центар вароши у чији се ужас и несношљивост становања може свако да увери краћом шетњом, по београдским прљавим двориштима*⁷⁶⁹.

Иако је шире средиште Београда много изгубило одустајањем од реализација или погрешним реализацијама неколико најважнијих композиција ГП 1923–24. (попут *монументалног средишта* или аксе Опера–Св.Марко), масовност новоподигнутих појединачних објеката репрезентативне архитектуре водила ка стварању релативно уједначеног изгледа уличних фронтана у градском центру. Главни правац модернизације центра била је реконструкција, односно замена старог и дотрајалог фонда новим стамбено-пословним платама.⁷⁷⁰ Реконструкција је текла на потпуно индивидуалној основи, парцела по парцела, у зависности од инвестиционе спремности власника, па су између нових вишеспратница остајале страћаре из претходног времена (сл. 96).

⁷⁶⁷ Обрадовић, 1932б, стр. 696.

⁷⁶⁸ Томић-Милосављевић, 1927, стр. 119–122.

⁷⁶⁹ Stojadinović, M. (1926). Urbanizam naših dana: izopačenost beogradskog sistema, (navedeno prema: Perović i Manević, 1982, str. 85).

⁷⁷⁰ У Београду, палате су почеле да се граде још крајем 19. века. (Ротер-Благојевић, 2006, стр. 64.)

Сл. 96. Београдског ситија према (а) ГП 1923–24 и (б) ГСП 1937. Компарација показује да је значајан број улица био просечене или регулисан према ГП.

Стамбено пословне палате истицале су се својом величином. Волумен, габарит, маса биле су њихове одлике. Инвеститори ових зграда ангажовали су домаће и стране архитекте, без обзира на њихову стилску оријентацију, чиме су желели да постигну висок ниво репрезентативности својих здања. Понекад су палате биле и предмет конкурса, као за административну зграду Привилегованог извозног акционарског друштва (ПРИЗАД).⁷⁷¹ Промена слике београдског ситија може да се прати на многим потезима и локалитетима од Саве до Дунава, од Славије до Калемегдана. Неке од зграда у зони Кнез Михајлове улице које су мењале лице Београда биле су: Руски цар, 1922–26; Југословенска банка 1923; Прва хрватска штедионица (сада Музеј Цептер) 1923; Палата САНУ 1924; Зграда Јакова Челебоновића (данас Музеј примењене уметности) 1927–29; палата Риунион 1929–1931; задужбина Илије М. Коларца 1929–32; палата Унион (сада Француски институт) 1930-их; Спасићева задужбине у Кнез Михајловој 47, 1930; Београдска берза (данас Етнографски музеј) 1933–34; Робна кућа Та-Та 1934–36; Аеро клуб 1934–35; хотел Мажестик 1937; палата Албанија 1940. године.⁷⁷² Чињеница да су ове зграде ницале без међусобне временске координације стварала је у срцу Београда специфичан, на моменте врло привлачан амалгам

⁷⁷¹ Од шездесетих година XX века у згради је седиште ТАНЈУГ-а (Blagojević, Lj. (2012). *Moderna arhitektura Beograd u osvjet Drugog svetskog rata*. U M. Šuvaković (ur.). *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Tom 2. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata* (str. 99–114). Beograd: Orion art, str. 101–103.)

⁷⁷² Шкаламера и Јаковљевић, 1964; Bogunović, 2005; Завод за заштиту споменика културе, 2010.

старог и новог, високог и ниског, модернистичког и еклектичког, али и раскошног и скромног. Архитекта Миливоје Тричковић почетком 1930-их пише: *И док су једни јурећи за кором хлеба, долазили у престоницу и проводили псећи живот (...) други да би што видније истакли своје ново господство и прикрили сиромаштво свог интелектуалног живота, зидали [су] себи раскошне домове и захтевали од својих архитеката у стилу рађене фасаде*⁷⁷³.

Београдски *сити* је реализован кроз мале, индивидуалне, честице – парцеле и зграде, које изузев регулационе и грађевинске линије нису имале међусобну координацију нити им је она била потребна. Оваквом једноставном, чак би се рекло и примитивном начину реконструкције била су довољна једноставна правила изградње и сведена регулатива каква је и постојала. Тако посматрајући, београдски *сити* јесте био реализован у духу ГП и временом је добијао добар изглед.

⁷⁷³ Тричковић, М. (1932). Наши архитектонски греси.... *БОН*, 12, стр. 770.

5.8. ПАРКОВИ И ШУМЕ

5.8.1. Планирано: град у зеленилу

*Београд нема довољно паркова. Та се потреба још и није толико осећала док је у Београду било пространих башти, око једносратних кућа, док је било мање саобраћаја, док се за аутомобил и његова испарења и дизање прашине није знало. Али та се потреба све више осећа, од како се подижу вишеспратне зграде, које заузимају целе плацеве, те баште све више нестају, од како аутомобил све више потискује фијакер и теретна кола*⁷⁷⁴. Тако је 1929. године писао Драгољуб Аранђеловић, професор београдског Универзитета и одборник општине Београда. Александар Крстић, дугогодишњи шеф општинског Одсека за паркове, 1934. године каже: *Модерно уређење једног насеља у здравственом и естетском погледу не да се ни замислити без довољног градског зеленила (...) данас се [зеленило] третира (...) као нешто неопходно потребно за градски живот, нешто што треба свим градским крајевима равномерно поделити*⁷⁷⁵. Тема уређење зелених градских простора била је важна за Београд још од средине 19. века.⁷⁷⁶

Комисија за израду ГП је 1923. године у свом Извештају констатовала да *Београд сада има врло мало паркова, који су још и неравномерно распоређени (...) нема ни булевара (...) нема довољно хладовитог дрвећа*⁷⁷⁷. Стога Комисија наглашава да *по савременим погледима постројења паркова, булевара и по могућству шума, треба да дају један непрекидан прстен зеленила око града, који ће му служити као резервоар чистог ваздуха, булеварима који радијално иду ка центру Београда, струју чист ваздух кроз град*⁷⁷⁸. Била је то интерпретација познате Еберштат-Мерингове (Eberstadt-Möhrling) радијалне схеме зеленила за велики град.⁷⁷⁹ Полазећи од овога, ГП је систем зеленила

⁷⁷⁴ Аранђеловић, Драгољуб. (1929). Калемегдански парк, *БОН*, 10, стр 5.

⁷⁷⁵ Крстић, А. (1934). Паркови и пошумљавање Београда, *БОН*, 1-3, стр. 257.

⁷⁷⁶ Вуксановић-Мацура, З., Ћоровић, Д. (2013). Зелени простори старог језгра Београда: историјски развој и савремена трансформација. У С. Димитријевић-Марковић (ур.). *Дигитални зборник. Стара градска језгра и историјске урбане целине – проблеми и могућности очувања и управљања. IV Конференција* (стр. 218–234). Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

⁷⁷⁷ ОГБ, 1923, стр. 28.

⁷⁷⁸ Исто, стр. 29.

⁷⁷⁹ Banik-Schweitzer, 1999, str. 63.

решавао помоћу два прстена и радијалних праваца. Прстен око града чинило би зеленило Лаудоновог шанца и шуме Великог Врачара (данас Звездара, сл. 97), зелена трака дуж Чубурског и Мокролушког потока и Хајд парк. Од ободног зеленила у град су водили булевари, као што су Савски булевар и његово продужење око Тврђаве, Реонска улица, Булевар ослобођења, улице Кнеза Милоша и Краља Александра, и како стоји у извештају Комисије *многи други*.⁷⁸⁰

Сл. 97. (лево) Планирана шума Великог Врачара (данас Звездара) и наставци зелених трака ка планираном радничком насељу на северу и Чубурском потоку ка југозападу. Детаљ ГП 1923–24.

Сл. 98. (десно) Калемегдански парк – Велики и Мали Калемегдан, Тврђава Горњи и Доњи град. Детаљ ГП 1923–24.

Већи унутарградски паркови, опште или посебне намене, које је планирао ГП били су: проширен Панчићев парк на Великом тргу (Студентски трг са

⁷⁸⁰ ОГБ, 1923, стр. 30.

Академским парком), Карађорђево парк, Ташмајдан,⁷⁸¹ парк на имањима браће Ђорђевић и Удеоничарске задруге у Улици адмирала Пикоа (данас Мије Ковачевића), као и посебан зелени простор – Ботаничка башта. Овоме свакако треба додати и зелене површине око нових ансамбала јавних зграда и зеленило Новог гробља. Калемегдански парк⁷⁸² заслужује посебно истицање (сл 98). Овај простор, укључујући и Тврђаву, београдски стручњаци су видели као велики градски парк испуњен пригодним објектима и спортским игралиштима. Према ГП, *Калемегдан [треба да буде] проширен до Дунавског булеvara и до обале Save. Цела површина Калемегдана, која није заузета зградама, рачунајући у то и Горњу тврђаву са ретким јавним зградама износи око 3/4 км (75 хект.)*⁷⁸³.

ГП је имао озбиљну амбицију да обезбеди планерску и правну подлогу за поправљање лошег стања градског зеленила тако што ће *паркови, баште и скверови (...) да опашу и украсе Београд (...) да са булеварима образују непрекидну мрежу зеленила*⁷⁸⁴. Циљ је био обезбедити најмање два квадратна метра озелењене површине по становнику.

5.8.2. Остварено: дрвореди и „привремени“ парк

Табели 12 приказује зелене просторе који се појављују у тексту и графици ГП 1923–24, без обзира да ли су нови или наслеђени. У табели су дати паркови, већи скверови и парк-шуме. Будући да паркови нису посебно регистровани у списку ГП, отуда и немају засебне шифре. Највећи број имена паркова и зелених простора налази се у Извештају Комисије и ови називи су коришћени у табели. Осим наведених, ГП је предвидео и већи број других зелених простора, као што су мањи скверови на раскрсницама, зеленило око јавних зграда, или зеленила унутар гробља.

⁷⁸¹ Овде је реч о терену који је третирао ГП 1923–24, а не о данашњем поимању овог простора.

⁷⁸² Калемегдански парк, који у функционалном и институционалном смислу чини јединствену целину са Београдском тврђавом, данас се простире на површини од око 60 хектара и обухвата: Мали и Велики Калемегдан, Горњи и Доњи град и савску и дунавску падину. (Милановић, 2006, стр. 114–133; Ћоровић, 2010, стр. 75–89).

⁷⁸³ ОГБ 1923, стр. 30

⁷⁸⁴ Исто, стр. 8.

Табела 12. Паркови према ГП 1923–24. и њихова реализација (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Шифра према ГП	Назив парка према ГП или описни назив кад претходног нема	Приближна адреса локације предвиђене у ГП	Напомена о реализацији ГП	Подигнут према ГП
-	Мали (Доњи) Калемегдан – Расадник	На Општинском расаднику (преко пута фабрике Беко)	Ново ширење парка је уређено кроз изградњу Зоо врта 1936. године	Јесте
-	Мали (Доњи) Калемегдан – Башта	Локација на Осуђеничкој башти (данас локација Беко)	Ширење парка није уређено. Ту је подигнут Завод за израду војне одеће и Средња техничка школа	Није
-	Парк на Доњој тврђави (Доњи град)**	Доњи град	Нови парк са стадионом и игралиштима није реализован јер војни објекти, где је требало да се граде, нису порушени	Није
-	Парк уз Дунав	Уз нову регулацију Дунава од Централне дунавске пијаце до Куле Небојша	Нови парк није реализован јер није реализована нова регулација Дунава	Није
-	Ботаничка башта Јевремовац	Блок између Таковске, Далматинске и Кнез Милетине улице	Стара башта са краја 19. века коју је ГП преузео у ранијој форми и површини	Јесте
-	Парк на Топличином венцу	Топличин венац	Стари парк који је ГП преузео из постојећег стања и допунио дечијим игралиштем	Јесте
-	Парк Луке Ћеловића	Између Карађорђевог, Железничке и Никољске (ул.Хаци-Николе Живковића)	Стари парк који је ГП преузео из постојећег стања и допунио дечијим игралиштем	Јесте
-	Парк на Вилсоновом тргу	Испред главног улаза у железничку станицу	Стари парк подељен у два сегмента који је ГП преузео из постојећег стања	Јесте
-	Хајдук Вељков венац	Угао Немањине и Сарајевске	Нови парк на делу парцеле на којој је подигнуто Министарство Саобраћаја	Јесте
-	Карађорђевог парк	Булевар Ослобођења	Стари парк који је ГП преузео из постојећег стања	Јесте
-	Крунски венац	Крунска – Кичевска – Стишка (Голсвортијева)	Нови парк подигнут на широком раскршћу које није било изграђено	Јесте
-	Шуматовачки сквер	Сквер између Дубљанске и Шуматовачке	Нови сквер са три платана подигнут уместо старих постојећих кућа	Јесте
	Парк у Трнској	Између Трнске и Млатишумине	Нови парк планиран на изграђеном земљишту. Није реализован јер постојећи објекти нису порушени	Није
-	Парк Ћирила и Методија	Краља Александра – Краљице Марије - Гробљанска	Стари парк који је ГП преузео из постојећег стања. Уместо зграде библиотеке подигнут студентски дом	Делом
-	Ташмајдан*	Између зграда Монуменалног средишта и Битољске	Нови парк који је био саставни део монументалног средишта није урађен, већ су уређена два спортска терена	Није
-	Хајд парк	Топчидерски друм – Топчидерски венац – Кнеза Александра	Нови парк је реализован. Шпиц парка је био предвиђен за становање што није реализовано	Делом
-	Парк Прокопа**	Франша Депенера – Топчидерски венац – Кнеза Александра	Нови парк и стадион планирани су, али је само јужни део парка остварен, а стадион и северни део нису	Делом
-	Велики Удеоички парк	Продужетак Старине Новака до данашње звезде код Богословије	Нови парк планиран на неизграђеном терену. Није реализован јер није реализовано читаво насеље	Није
-	Мали Удеоички парк	Венизелосова (Чарли Чаплина) и Кланички булевар (Митр. Петра)	Нови парк планиран на неизграђеном терену није реализован. Уместо парка подигнуте приватне куће	Није
-	Линеарно зеленило (од Звездаре ка Сави)	Долина Чубурског и Мокролушког потока од Цветка до Мостара	Нова трака линеарног зеленила није реализована. Уместо тога формирано градско ткиво	Није

-	Линеарно зеленило ка Дунаву	Уз Лаудонов шанац од Звездаре ка Дунаву, поред радничког насеља	Нова трака линеарног зеленила није реализована. Земљиште је остало пољопривредно неизграђено	Није
-	Шумски масив	Обронци Звездаре од Лаудоновог шанца ка Реонској улици	Делом пошумљено. Уместо планираних санаторијума и павиљона подигнута астрономска опсерваторија 1929–1930.	Јесте

* Топоним *Ташмајдан* се односио само на простор старог каменолома који је био приступачан из Битољске улице (данас Илије Гарашанина). Горњи плато данашњег парка звао се *Старо гробље*. Пред крај 1930-их назив *Ташмајдан* се проширио на цео простор између улица Краља Александрове и Битољске.

** У парку Прокоп ГП је планирао спортске терене и стадион, што је приказано у наредном делу о спортским и рекреативним игралиштима

У табели се налази укупно 22 зелена простора, од којих је нешто мање од половине, њих 10, реализовано према ГП 1923–24. У осам реализованих случајева реч је о конвенционално уређеним парковима којима је понекад додато дечје игралиште, од којих је пет били наслеђено из ранијег периода. У два случаја паркови су добили посебне садржаје: једно је проширење Доњег Калемегдан изведено новим зоолошким вртом; а друго, нови шумски засади на Звездари који су окруживали новоподигнуту Астрономску опсерваторију. У три случаја зелени простори су делимично реализовани, односно реализација није у целости спроведена у складу са ГП. Реч је о парку Ћирила и Методија у коме је планирана зграда Националне библиотеке замењена Студентским домом. При томе је Студенски дом, лоциран на углу улица Краља Александра и Краљице Марије имао дијаметрално супротан положај од планиране библиотеке. Парк око Прокопа и Хајд парк такође су делимично реализовани према ГП.

У пет случајева планирани зелени простори нису уопште остварени из разних разлога, попут: постојећи објекти нису порушени (парк у Трнској, парк у Доњем граду), нова регулација Дунава није урађена, или насеље није изграђено па ни парк који је био у његовом саставу. Уместо зелених површина на три локације је урађено нешто друго: уместо проширења Доњег Калемегдана на Осуђеничку башту тамо су изграђени Завод за израду војне одеће и Средња школа; на месту парка Ташмајдан делом су изграђени спортски терени; док су на месту малог Удеоничког парка подигнуте породичне куће.

Значајан је пример формирања парка на Београдској тврђави као проширења Калемегдана (сл. 99) у чему је постојало партнерство Министарства војске и морнарице и ОГБ. Војска је постепено напуштала непотребне објекте и инсталације на Горњем граду, упоредо како је текла изградња објеката на Бањици и у Улици кнеза Милоша. Београдска општина је тај простор преузимала

и претварала у парк.⁷⁸⁵ Победник, рад вајара Ивана Мештровића, постављен је 1928. године на тераси ка Ушћу, а 1929, према цртежима Ђорђа Коваљевског обликовано је Велико степениште у наставку Савског шеталишта.⁷⁸⁶ У то време југозападна половина Горњег града, која је била озелењена још 1921, стављена је на располагање Београђанима као јавни простор.

Сл. 99. Планирање трансформација комплекса Калемегданског парка. (а) план града из 1921; (б) ГП 1923–24; (в) ситуациони план из 1937; (г) путовођа из 1940.

⁷⁸⁵ Аноним. (1928). Београдски град постаје најлепши парк на Балкану. *Политика*, 8. јул, стр. 7.

⁷⁸⁶ Скица обраде новог шеталишта у Калемеграну. *Изглед са р. Саве*, 1928. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 481)

Три парка настала су преузимањем локација од неких других намена и објеката. Тако је настао Панчићев парк, назван по ободној Панчићевој улици, а на локацији која је ГП 1923–24. била предвиђена за стамбену изградњу. Парк је овде подигнут почетком 1930-их, а Општина је претходно, 1928, порушила део сиротињског насеља *Пиштољ-мала*. Други је био парка на месту Теразијске терасе чије сађење је почело 1930. и за који је Општина тврдила да је *привремено решење*.⁷⁸⁷ Мада је 1939, у склопу израде новог Генералног плана, речено да ће тераса бити изграђена према пројекту Николе Добровића, првонаграђеном са међународног конкурса из 1929–30, то се није догодило.⁷⁸⁸ Трећи случај се односи на *нови парк Мањеж* који је подигнут 1932. године такође супротно ГП, на месту где је требало да се граде Конзерваторијум и Опера. Овде није било изричито речи о привременом карактеру парка, али је 1938. године спроведен међународни конкурс за зграду Опере а њен габарит је унет у нову Скицу Генералног плана.⁷⁸⁹ Клуб архитеката је био на становишту које је 1939. године изразио Бранко Максимовић рекавши да *уништавање тог јединог зеленог острва центра Београда значило [би] једну велику, несразмерну жртву коју треба да поднесе један велики део грађана Београда*⁷⁹⁰. Остаје и чињеница да ова три парка нису реализована према ГП 1923–24, као и да постоје и данас.

Александар Крстић објашњавао је 1934. године стратегију коју је ОГБ имала приликом реализације зелених простора. Он пише: *Радило се у свим крајевима вароши не чинећи у том погледу никакве разлике. Где год је било расположивог земљишта приступило се одмах засађивању, без обзира на регулацију, јер по природи свог посла овде није потребно скидање резервације и томе слично. Ова ће земљишта обучена у зеленило служити као првокласни резервуари свежег ваздуха, а доцније ће, када саднице поодрасту бити одлично место за излетиште Београђана, а нарочито сиромашнијих слојева грађанства. (...) Овим пошумљавањем постигнуто је асанирање многих земљишта (...). Терени који су још колико лане представљали ругло и легло заразе претворени су у лепо уређена имања*⁷⁹¹.

⁷⁸⁷ Коваљевски, 1930, стр. 258.

⁷⁸⁸ *Политика*, 12. новембар 1939, стр. 9.

⁷⁸⁹ *Скица Генералног регулационог плана Београда*, 1937. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 491)

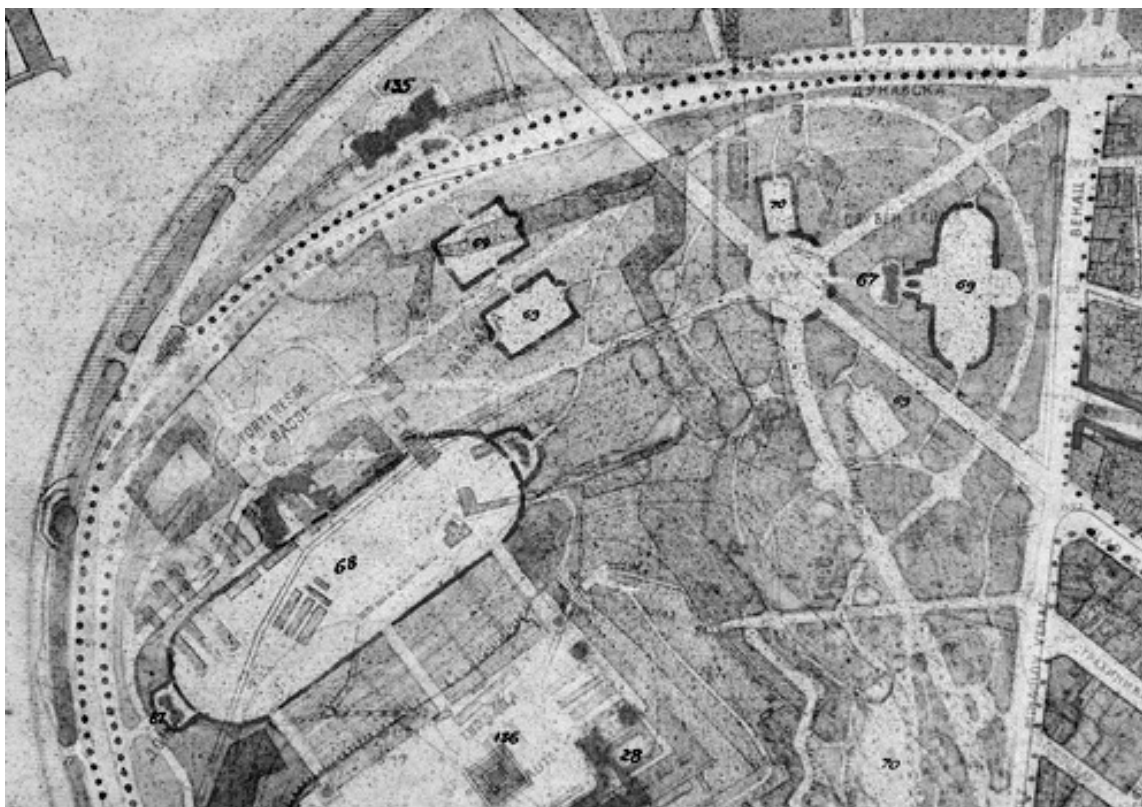
⁷⁹⁰ Аноним. (1939). Два урбанистичка проблема. *Политика*, 15. јул, стр. 8.

⁷⁹¹ *Радови одсека за паркове*, 1934. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 482, Ф 2)

5.9. СПОРТСКА ИГРАЛИШТА

5.9.1. Планирано: спорт за све

Комисија за израду ГП истиче да је новим Генералним планом додељена и спорту нарочита пажња. Природно је да места за спортске установе морају бити у вези са шеталиштима и зеленим градским површинама – парковима, баиштама и шумама, а специјалне врсте спорта на води још и у вези са водом⁷⁹². Додајмо још једну реченицу из Извештаја Комисије: *Дечија игралишта распоређена су равномерно по целој површини града, нарочито у зонама густог насеља. Њихове су форме и размере разноврсне*⁷⁹³.

Сл. 100. Спортски терени и дечја игралишта испод Тврђаве и у Доњем граду. Детаљ ГП 1923–24.

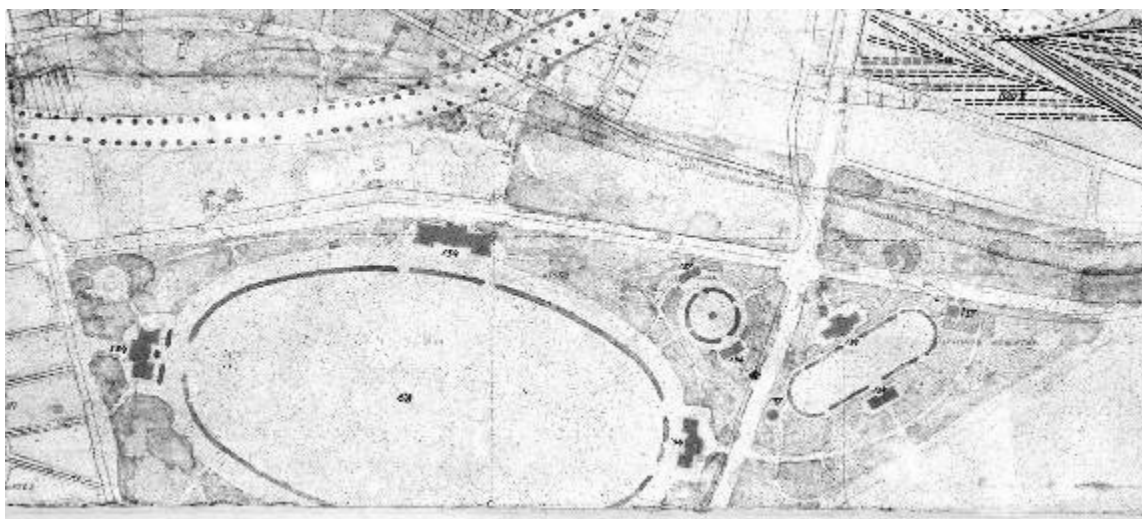
Генерални план је предвиђао **простор Доњег града Београдске тврђаве као најбогатији спортски центар Београда**. Ту је био планиран велики стадион испод зидина Горње тврђаве, са трибинама наслоњеним на падину, са

⁷⁹² ОГБ, 1923, стр. 30.

⁷⁹³ Исто, стр. 31.

централним објектом на супротној северној страни и са два мања бочна објекта (сл. 100). Стадион је требало да има такмичарски карактер и да служи за *соколске (гимнастичарске)* манифестације и веће свечаности. У близини, размештена у парку Доњег града, планирана су четири игралишта различитих величина, такође за спортске игре. Два дечија игралишта су допуњавала читаву рекреативну понуду овог простора. Други стадион је био планиран у Прокопу, а требало је да служи за *обично вежбање соколско и других друштава*.⁷⁹⁴ Цео простор од Вајфертове пиваре, преко Прокопа, па до фабрике Вшетачког био је планиран за пошумљавање.

Врло је вероватно да би од стадиона на Доњем граду био већи планирани стадион на Пашином брду, што је данас локација југоисточно од раскрснице улица Максима Горког и Господара Вучића. Нацртом ГП било је предвиђено да се ту подигне *велики стадион 550/284 м. за међународне утакмице* који би могао да прими велики број учесника.⁷⁹⁵ Међутим, повлачењем сужене границе северно од овог простора, стадион је остао ван одобреног ГП (сл. 101). Остали стадиони, који су такође остали ван одобреног ГП 1923–24, били су предвиђени на острвима, Великој Циганлији и Великом Ратном острву, као и *Стари стадион на Топчидерској реци*⁷⁹⁶. Иако Комисија говори о речним купалиштима, на цртежима она ГП нису приказана.

Сл. 101. Велики стадион на Пашином брду није ушао у састав одобреног плана јер је граница повучена нешто северније, по Чубурском потоку. Детаљ ГП 1923–24.

⁷⁹⁴ ОГБ, 1923, стр. 31.

⁷⁹⁵ Исто.

⁷⁹⁶ Исто.

5.9.2. Остварено: стадиони и игралишта

Одобрени ГП 1923–24. имао је два велика стадиона, различитих улога у развоју спорта и соколског покрета. Били су предвиђени, како то Комисија каже у вези са шеталиштима и зеленим градским површинама – парковима⁷⁹⁷. Табела 13 приказује подизање спортских терена према ГП.

Табела 13. Преглед спортских објеката према ГП 1923–24 њихова реализација

Шифра према ГП	Назив парка према ГП или описни назив кад претходног нема	Приближна адреса локације предвиђене у ГП	Напомена о реализацији ГП	Подигнут према ГП
68	Стадион у Прокопу	Прокоп – Прокупачка улица која данас не постоји	Стадион је планиран у старом позајмишту земље које је постепено насељавано	Није
68	Стадион у Доњем граду	Испод Горњег града – ниже средњовековне митрополије	Доњи град је према ГП био велики парк са елиптичним стадионом и трибинама наслоненим на падину Горњег града	Није
69	4 спортска игралишта у Доњем граду	Различите локације на терену Доњег града	Унутар парка на Доњем граду на неколико места су планирана ова игралишта ка допуна главног стадиона	Није
70	11 дечијих игралишта	Различите локације у граду, правилно распоређене	Игралишта су била или део већих парковских површина или самостална, као сквер или део неког блока.	Делом

Као што се из табеле види, спортски терени у Доњем граду и Прокопу нису подигнути. Тешко је рећи да ли су на то утицали објекти које су на оба места постојале и чије рушење је свакако било скупо или Београдска општина није имала намеру да подиже сопствени стадион.

Стадион је, међутим, био потребан клубовима „Београдски Спорт Клуб“ (основан 1911) и Спортски клуб „Југославији“ (основан као „Велика Србија“ 1913). До 1925. на месту где ће бити изграђен Технички факултет, постојао је импровизовани стадион малог капацитета који су оба клуба користила.⁷⁹⁸ Када је почела градња Техничког факултета, клубови су једно време играли на бочном делу Тркалишта, уз Гробљанску улицу. У исто време на другој страни града, ван територије ГП 1923–24, градила су се два стадиона. Први стадион је 1927. године подигао СК „Југославија“, капацитета 20.000 гледалаца (данашња локација стадиона ФК „Црвена Звезда“). Други је 1929. године изградио „Београдски Спорт Клуб“ капацитета 30.000 гледалаца (данашње место стадиона

⁷⁹⁷ ОГБ, 1923, стр. 30.

⁷⁹⁸ Сијић, М. (2009). Фудбал у Краљевини Југославији. Београд: Milirex.

ФК „Партизан“). Године 1938. ФК „Југославија“ је проширила свој стадион према захтевима Олимпијског комитета и подигла број гледалаца на 50.000. Овиме је спортски клуб „Југославија“ обезбедио Краљевини Југославији један од услова за олимпијска такмичења.

Држави је био потребан велики стадион за организовање масовних политичких манифестација, какав је био Соколски слет одржан 1930. године. Међутим, како оваквих манифестација није било много, то је потреба могла да се задовољи и привременим решењем. Слет је организован на стадиону који је имао привремени карактер, подигнут на Тркалишту у дрвеној конструкцији, могао је да прими 40.000 посетилаца и 3.000 вежбача.⁷⁹⁹

Комисија за израду ГП није лоцирала речна купалишта, мада се бавила лоцирањем неких других мањих садржаја. На територији ГП била су само два купалишта. Једно се налазило на Јалији, на месту где се Кнез Михајловим венцем (Тадеуша Кошћушка) спуштало на Дунав.⁸⁰⁰ На савској обали, на коју данас излази београдски сајам, било је купалиште Шест топола. Највећи број купалишта је био смештен ван терена ГП, на песковитој левој обали Саве. Подизањем Моста краља Александра порастао је и број купалишта, па су се ту налазила купалишта Слобода, Волга, Здравље, Крф, Остенде, Јадран и чувено Купатило Ница.

⁷⁹⁹ Bogunović, 2005, str. 485.

⁸⁰⁰ *План града Београда*, уредио П. В. Навоев, 1922. (НБС, Кр 2325)

5.10. ИНДУСТРИЈСКЕ ЗОНЕ

5.10.1. Планирано: дунавска индустријска зона

Архитекта Јан Дубови пише 1927. године о односу индустрије и Београда: *Једини услов за нормални развитак Београда је, да град буде сачуван од индустрије чији би дим нашкодио појединим крајевима (...) Срећом, град је без велике индустрије која не сме ни да се концентрише по главним градовима, већ да је разбацана по целој држави*⁸⁰¹. Ово је, изгледа, било опште уверење. Србија, а потом и нова Краљевина, нису биле индустријске већ пољопривредне земље. Тако је Краљевина свој наступ на Међународној изложби декоративне уметности и савремене индустрије, у Паризу 1925. године конципирала првенствено на сеоској радиности и рукотворинама,⁸⁰² а не на индустријализованом ар декоу који је био тема изложбе. То је била објективна ситуација.

По завршетку међународног конкурса за Генерални план Београда, жири је скицирао свој предлог за планирање железнице и лука, и са њима повезане индустрије, као препоруку за даљи рад на ГП.⁸⁰³ У свом предлогу жири је у Великоселском рити сместио индустријску зону, која је по површини била једнака површини тадашњег изграђеног Београда. Овакво решење одвајања града од велике индустријско-пристанишне зоне било је блиско пројекту *Индустријског града (Cité industrielle)* француског архитекте Тонија Гарнијеа (Tony Garnier, 1869–1948), публикованом 1918. године.⁸⁰⁴ Франсоаз Шое за Гарнијеов пројекат каже да је био *први значајан урбанистички пројекат који је предложио прототип форме која кореспондира са новом концепцијом простора*⁸⁰⁵. У том смислу можемо сматрати да је скица жирија београдског конкурса била веома напредна.⁸⁰⁶

⁸⁰¹ Дубови, 1927, стр. 100.

⁸⁰² Каталог изложбе: *Exposition internationale des arts decoratifs et industriels modernes, Section de Royallme des Serbes, Croates et Slovenes, Catalogue officiel*, Paris, Avril–Octobre 1925 (AJ, 65-272-823)

⁸⁰³ Видети слику 48. *Предлог жирија конкурса за организацију железничког саобраћаја и пристаништа*, 1921. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 489, ф П–12)

⁸⁰⁴ Wiebenson, D. (1969). *Tony Garnier: the Cité industrielle*. New York: George Braziller.

⁸⁰⁵ Choay, F. (1969). *The modern city: Planning in the 19th century*. New York: George Braziller, str. 101.

⁸⁰⁶ Уколико српски чланови жирија нису били упознати за Гарнијеовим пројектом, инострани чланови (Жорж Шифло и Едмонд Фацион) су то могли да знају, обзиром да је Гарнијеов рад почео да бива познат преко пројекта који је реализовао у Лиону у првим деценијама 20. века. (Benevolo, L. (1971). *Doprinos*

Комисија која је радила ГП, у Нацрт овог документа унела је велику индустрију у Великом селу, предвидела њену повезаности са београдским железничким чвором и воденим путевима, тако да сваки већи етаблисман добије непосредно своје колосеке и канале.⁸⁰⁷ Иако је носила многе изазове и питања (рецимо однос места становања и места рада, транспорта радништва и сл.) била је то је идеја озбиљне индустријализације Београда и новог просторног концепта уређивања ширих територија. ГП који је одобрило Министарство грађевина 1924, није обухватао ни цео атар, а камоли подручје Великог села. Тиме је замисао о подели индустрије на велику индустријску зону и градску зону, била искључена. Тиме се проблематика индустрије у ГП 1923–24. задржала на диспозицији унутарградских индустријских зона.

На овом нивоу решавања задатка, постулат ГП је било раздвајање индустрије од других градских намена, пре свега становања. Терени намењени за индустрију у ГП су означени светло сивом бојом која покрива и постојеће и очекиване индустријске блокове и тракасте зоне уз неколико главних улица. На графичком прилогу се виде две индустријске зоне, дунавска и савско-сењачка.⁸⁰⁸ Дунавска индустријска зона, била је планирана паралелно са великим пристаништем, односно луком. Савско-сењачка зона се протезала дуж Булевара војводе Мишића и на терене узводно од Железничког моста. Тако се ГП ослонио на два подручја која је индустрија већ спонтано заузела и пре Првог светског рата и рачунао да ће се она ту и даље развијати, између постојећих погона, улица, пруга, инфраструктура и нових пристанишних и железничких површина и објеката. Ово је био несистематски приступ који је додатно био спутан хаотичном просторно-имовинском ситуацијом и дунавске и савске зоне.

Најважнија концентрација индустрије, према ГП, била је у дунавској индустријској зони, уз планирану луку и нову теретну железничку станицу.⁸⁰⁹ Унутар планиране зоне налазила су се и постојећа предузећа, попут Кланице у Кнез Милетиној улици (Булевар деспота Стефана). Западно, ка старим кланичким колосецима налазила се Платнара, у данашњој Вензелосовој, а ка

Francuske: Ogist Pere i Toni Garnije. U M. R. Perović (ur.). (1997). *Istorija moderne arhitekture: antologija tekstova. Knjiga 1. Koreni modernizma* (str. 447–455). Beograd: Idea i Arhitektonski fakultet, str. 451–453).

⁸⁰⁷ ОГБ, 1923, стр. 16.

⁸⁰⁸ У Извештају Комисије (ОГБ, 1923) не налази се много информација о томе како се ове зоне замишљају.

⁸⁰⁹ ОГБ, 1923, стр. 8.

истоку, на путу за Вишњицу, била је смештена Штофара.⁸¹⁰ Новопланирани терен за индустрију на дунавској страни био је између Раденичке улице (данас Венизелосова) и планираних базена са кејовима за ситну робу и царину, као и терен између колосека за Централну дунавску пијацу и кејова. Све укупно, био је то предлог значајне промене овог дела града.

Савско-сењачка индустријска зона је почињала од раскрснице Мостар, са погоном Вајфертове пиваре и пружала се путем за Топчидер (Булевар војводе Мишића) до Господарске механе. На овом потезу налазила су се имања и предузећа Гођевића, Сиротановића и других. Већи неизграђен простор био је узводно од Железничког моста између пута за Топчидер и Саве, са североистока оивичен сплетом колосека који су мост везивали за железничку станицу. Проблем овог дела савске зоне биле су баруштине и опасност од поплава.

Последица концепта са две индустријске зоне ослоњене на функционално различите типове пристаништа и железничких станица, било је планско укидање привредних зона на Дорћолу и на ширем простору Савског пристаништа. Такође, постојећа градска индустрија која је била расута по градском ткиву, требало је да буде постепено пресељена. Привредна зона у околини старог Савског пристаништа, пружала се почетком 1920-их од Тврђаве па до излаза Херцеговачке улице на Саву. Старо Савско пристаниште, које је водило порекло још из 19. века, било је наслоњено на трговачко-занатлијску Карађорђеву улицу и ситне индустријске погоне у унутрашњости околних блокова.⁸¹¹ Током 1920-их тај појас није био ни налик дунавској индустријској зони са великим предузећима већ су то били мали мануфактурни погони помешани са магацинима, стовариштима „на велико“, становањем у авлијским и у имућнијим зградама, а све то ослоњено на центар Савамале. Милослав Стојадиновић каже о овом крају да *изобилује свим трговачки, привредним, техничко-саобраћајним и другим преимућствима*⁸¹². Према ГП, овај потез је првенствено био виђен као елегантно уређен систем пристаништа постављених између пријемног трга пристаништа за Беч, код Великих степеница, до трга пред пристаништем за Шабац, на споју Херцеговачка и Железничке улица на обали Саве.

⁸¹⁰ Михајлов, 2011.

⁸¹¹ Ротер-Благојевић, 1998, стр. 115–116.

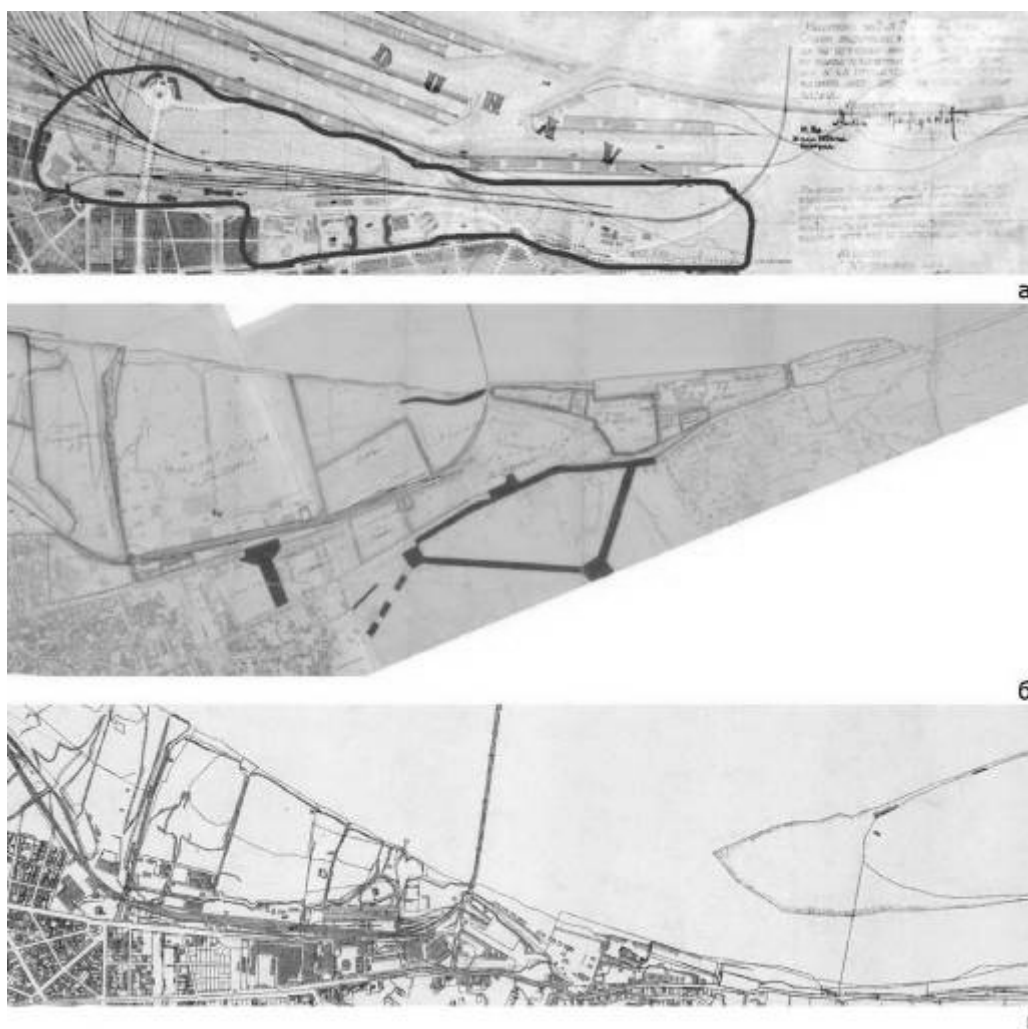
⁸¹² Стојадиновић, М. (1930). За савремено уређење Београда. *БОН*, 23–24, стр. 1317.

5.10.2. Остварено: град са више индустријских зона

Дунавска индустријска зона се након одобрења ГП 1923–24. изграђивала по сопственим правилима са експанзијом постојећих погона на суседне парцеле, без обзира на ГП предвиђену намену. Развој индустрије одвијао се углавном дуж кланичке пруге, Раденичке и Кнез Милетине улице (сл. 102). Од предузећа која нису учртана на плану града из 1921, односно на подлози ГП, овде се деценију касније појављују фабрике: картонских производа; асфалта, мазива обуће „Брил“; и коже „Бели орао“, све подигнуте на земљишту Луке Милишића.⁸¹³ Поред тога, проширени су погони Текстилне фабрике (Платнаре), Београдске текстилне индустрије, Кланице, као и Фабрике вунених тканина (Штофаре). Овакав развој био је супротан решењима ГП 1923–24. и одвијао се на земљишту које је највећим делом било предвиђено за пристаништа и железницу.

Зашто се овај развој није одвијао према одобреном ГП, већ по сопственим правилима? Може се претпоставити да је за београдске привреднике решење дунавске индустријске зоне коју је понудио ГП било неприхватљиво. Наиме, предлог за измештање, или последично угрожавање функционисања највећих производних предузећа у граду због обимних инфраструктурних радова на планираној Дунавској теретној железничкој станици, пристаништу, Панчевачком мосту и улицама, показује неразумевање Комисије за израду ГП за привредно власничку реалност и стварне друштвене односе у међуратном Београду (сл. 102б). Уместо да решење за најважнију индустријску зону пронађе заједно са најважнијим привредницима града – са Владом Илићем из концерна Илић, са Прометном банком и Милошем Савчићем и другима, са власницима земљишта Луком Милишићем, Игњатом Бајлонијем, итд – Комисија сече имања, прекраја погоне најактивнијих београдских предузећа, без предлагања неких конјуктурнијих објеката, већ да би сместили компактно пристаниште са 6.000 м кејова и велику теретну станицу, за које нико није показивао интерес. Тако посматрано, решење дунавске индустријске зоне у својој бити је било неприхватљиво, иако је на први поглед било заводљиво јер се ослањало и на нову теретну станицу и на ново пристаниште.

⁸¹³ *Обала Дунава*, са евидентираним власницима парцела, око 1933. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, к 489, Ф П–10)

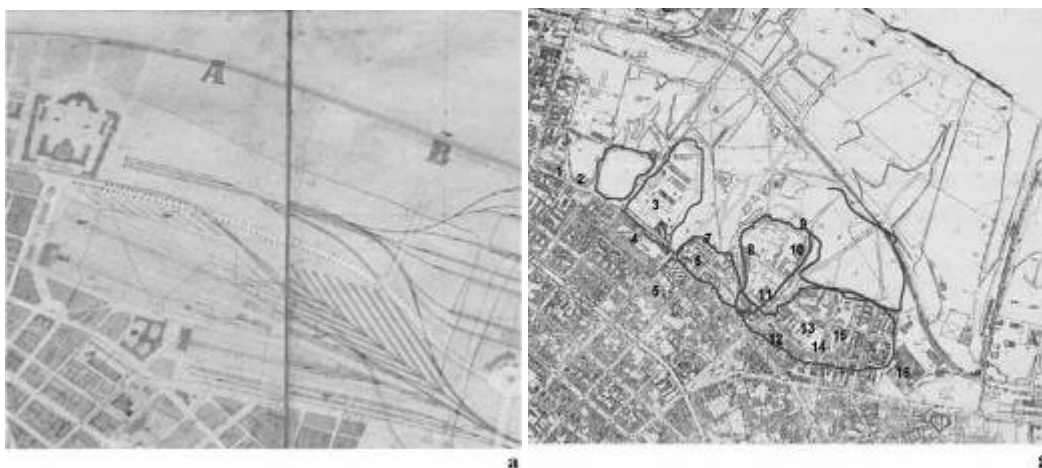
Сл. 102. Развој дунавске индустријска зона око планиране луке (а) ГП 1923–24; (б) власничка структура земљишта почетком 1930-их; (в) ситуациони план из 1932.

Дунавски крај, испод Дорћола, био је према ГП предвиђен за изградњу велике теретне железничке станице (сл. 103). Но, у ресорном министарству није постојала заинтересованост за њену изградњу и није покретано питање њене реализације. Власници великих имања на овом терену били су Стругара Прометне банке, Министарство саобраћаја, Министарство војске и морнарице, Управа државних добара, Универзитет, фирма „Србија“ и индустријалци Коста Илић и Игњат Бајлони.⁸¹⁴ Овде су се такође налазила земљишта Државне хипотекарне банке, Дирекције трамваја и осветљења и рентијерке Теодоте Панђела.⁸¹⁵ Далеко највећи власник земљишта била је Општина.⁸¹⁶ ОГБ је овај

⁸¹⁴ *Обала Дунава*, са евидентираним власницима парцела, око 1933. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, к 489, Ф II–10)

⁸¹⁵ Ерић, Д. (2011). Прва јавна термоелектрична централа у Београду. *Наслеђе*, XII, стр. 134, сл. 4.

терен, а после одобравања ГП 1923–24, користила за изградњу својих објеката или оних које је давала под концесију. Ту је 1930–32. године подигнута нова електрична централа „Снага и светлост“ са пратећим објектима – приступном пругом, лиманом, пумпом, манипулативним површинама, отвореним складиштем угља и краном. Такође, ОГБ је подигла и додатни трамвајски депо у Улици високог Стевана, иза старог депоа, као магацине; засадила поменути Панчићев парк на углу Високог Стевана и Панчићеве; подигла привремени пристан из Дубровачке улице; просекла и изградила Дунавску улицу; отворила мали Дунавски кеј из Принца Евгенија и Цара Уроша да би задовољила потребе индустрије у овом делу града; израдила један колосек за снабдевање старе централе угљем, који је од Кланичке пруге улазио директно у Улицу кнегиње Љубице. Целокупан овај развој био је супротан ГП 1923–24.

Сл. 103. Планирано и остварено у Дунавском крају (а) ГП 1923–24, (б) ГСП из 1937.

Ближе градском ткиву, а усред хаотичног простора Дунавског краја, усред баруштина које су ту постојале, па и београдског сметлишта, дизали су се почетком века ситни индустријски погони и мало веће радионице. Ту су били (сл. 103б):⁸¹⁷ (1) Машинско предузеће „Дунав“ у Високог Стевана 23 из 1932; (2) Радионица за аутомобиле Браће Кауфман у Високог Стевана 25 из 1929; (3) Електрична централа, Трамвајски депо; (4) Електрична централа - Трамвајски депо; (5) Стара електрична централа; (6) Графички институт „Народна Мисао“ у

⁸¹⁶ *Обала Дунава*, са евидентираним власницима парцела, око 1933. (ИАБ, ОГБ–ГД–ОС, к 489, Ф П–10)

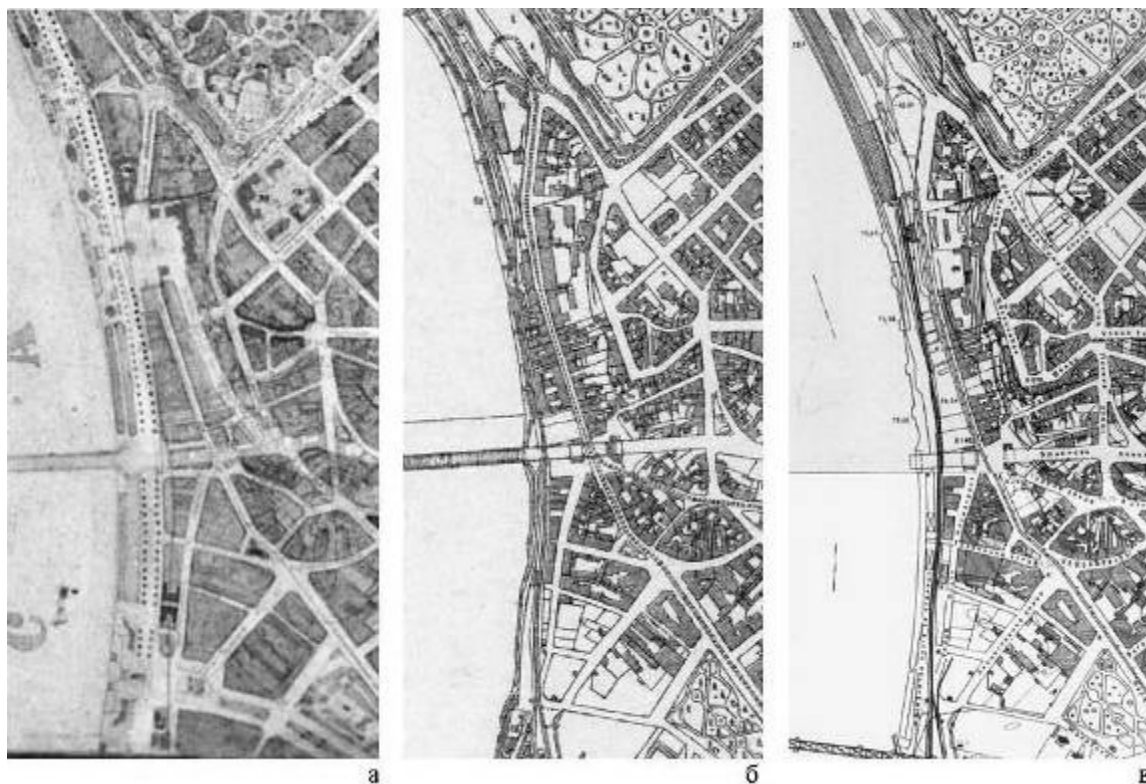
⁸¹⁷ Попис предузећа урађен је на основу различитих извори. (АЈ, фонд 65, досијеи предузећа; Петровић, Д. (2006). *Историја индустрије Београда: развој и размештај индустрије у Београду у XIX у XX веку*. Београд: Српско географско друштво)

Добрачиној 55 из 1922; (7) Фабрика гипс-изолационих плоча „Газолит“ у Добрачиној 63 из 1933; (8) Фабрика аеропланских мотора С. Влајковић у Француској 63 из 1924; (9) предузеће „Обнова“ за чију локацију претпостављамо да је била на непарној страни Француске одмах на улазу у сметлиште, (10) Машинска радионица Павла Трајковића у Француској 69 из 1923; (11) Текстилна радионица „Пралос“ Француској 61 из 1938, (12) Ливница гвожђа и метала „Меркур“ Саве Лозанчића у Сењанина Иве 8; (13) Браварска радионица „Развитак“ Милана Ђорђевића у Вршачкој 10 из 1931; (14) Фирма „Кунстел и Залер“ у Херцога Стјепана 4; (15) „Мунк“ фабрика за хемијску прераду костију и коже, између Вршачке Србобранске и улице; (16) Текстилна фабрика Косте Илића Синови а.д. (Платнара) у Раденичкој улици. Осим наведених на Генералном ситуационом плану из 1937. године приказано је још неколико објеката, на основу чијих габарита се може претпоставити да су то биле мале фабрике или радионице.

Компарација ГП и распореда предузећа у Дунавском крају око 1937. године показује да су ови погони великим делом била смештена на простору који је требало да заузму колосеци за истовар робе са магацинима велике железничке теретне станице. Анализа такође показује да је половина ових предузећа настала после 1924, односно након усвајања ГП. Другим речима, мала индустрија у Дунавском крају је развијана тако што је Београдска општина давала дозволе за изградњу која је била у супротности са ГП 1923–24.

Привредна зона око Савског пристаништа тешко да је могла да се реализује према ГП (сл 104). Било је неколико мањкавости решења које је дао ГП. Такво је било решење којим је, осим постојеће Карађорђевог улице, ГП увео још две саобраћајнице. Једно је био Савски булевар, а друго је била дијагонална веза између Карађорђевог улице и Косанчићевог венца која је на недовољно реалан начин спајала планирани *трг испред пристаништа за Беч* са коригованом трасом Бранкове улице на коти планираног моста. Ове улице, постављене на међусобном растојању од 50 до 70 м практично су заузеле читав простор између Косанчићевог венца и обале реке. Фотографије савског пристаништа после 1930, посебно оперативне обале и Карађорђевог улице, у

време када су оба моста, и преко Саве и преко Дунава била у изградњи, сведоче о потпуној незаинтересованости за привредну основу овог дела града.

Сл. 104. Компарација планираног и оствареног решења привредне зоне око Савског пристаништа (а) ГП 1923–24, (б) ГСП из 1937, (в) План Београда из 1955.

Незаинтересованост ОГБ се показивала кроз одсуство било какве проактивне улоге у решавању питања пристаништа предвиђеног у ГП. Тако се десило да је Министарство саобраћаја, потпуно независно од Београда, припремило пројекат за изградњу теретног и царинског пристаништа и ово, упркос каснијем противљењу Београда, и изградило.⁸¹⁸ Реч је о делу обале који је данас знан као потез од „Бетон хале“ до Бранковог моста. У тој акцији су порушене све зграде између Карађорђевог улице и реке, што би могли да означимо као почетак регресије овог краја.

Савко-Сењачка индустријска зона (сл. 105) развијала се узводно од *Баре Венеције* с обе стране Булевару војводе Мишића. Једно од најзначајнијих предузећа које је настало у простори пружног триангла била је индустрија папира Вапа. Преко пута ове фабрике подигнута је позната Државна Штампарија

⁸¹⁸ Гашић и Вуксановић-Мацура, 2014 (у штампи).

један од најзначајнијих објеката модерне архитектуре Београда, према пројекту архитекте Драгише Брашована.

Сл. 105. Савско-сењачка индустријска зона. (а) Према ГП 1923-24, (б) ГСП из 1937. (в) План Београда 1955.

5.11. БУЛЕВАРИ И УЛИЦЕ

5.11.1. Планирано: сложени систем саобраћајница

Комисија за израду ГП је писала: *Новији делови Београда (...) развијали су се у нeredу. Тај nered је утолико гори, у колико је терен био повољнији (...) никле су многобројне улицице које не служе правим потребама саобраћаја*⁸¹⁹. Сво то ткиво, са свим тим улицама, постало је почетком 1920-их велика тема реконструкције. Став Комисије за израду ГП био је да *[a]утомобилски, трамвајски и теретни саобраћај не може да се развија у недовољно широким артеријама, које махом немају добрих међусобних веза, а често имају сувише велике успоне*⁸²⁰. Комисија је тежила ка развоју функционалне уличне мреже и формирању система улица у чијем саставу су три основна елемента: радијалне, кружне и дијагоналне улице.

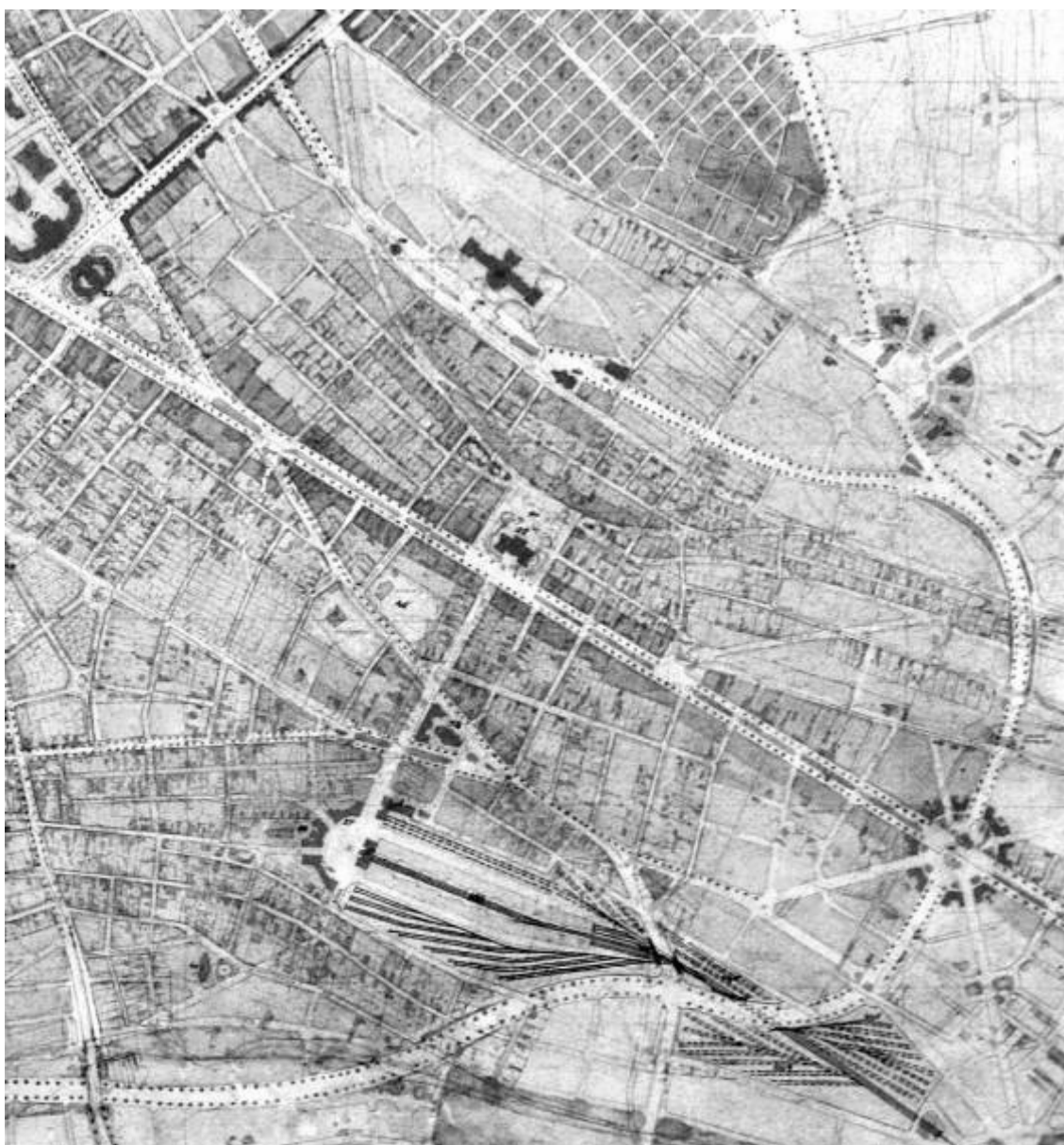
Радијалне улице су имале да повежу централне делове града са стамбеним ткивом које се на њега наслањало, и са мало даљим периферијама које су биле скоро на граници грађевинског реона, а у неким случајевима и преко ове. Као најважније радијални правци у Извештају се наводе Кнез Милетина улица – Вишњички пут; Улица краља Александра – Смедеревски пут; Булевар Ослобођења – Крагујевачки пут; Кнеза Милоша –Топчидерски друм (данас Булевар војводе Путника).⁸²¹ У ГП се такође налази уцртан и правац Кнеза Милоша – Топчидерски пут (данас Булевар војводе Мишића). Поред тога предвиђени су нови правци, попут Кичевске улице (данас Максима Горког) која је требало да повезује горњи Вождовац и Душановац са Улицом краља Александра и преко ове са центром града и дунавском страном. Многе од овако планираних траса пратиле су историјске путне правце града. Ту су била и два важна правца која су била повезана са преласком преко река: Бранкова улица – нови мост преко Саве – Земун и други Милетина улица – нови мост преко Дунава – Панчево.

⁸¹⁹ ОГБ, 1923, стр. 5.

⁸²⁰ Исто, стр. 8.

⁸²¹ Исто, стр. 18–19.

Кружне улице које су дате у Извештају Комисије за ГП заправо су била два повезана полукруга Реонске улице. Први полукруг је чинила Реонска улица са три своје деонице: прва је полазила од Мостара и ка истоку ишла трасом Франше Депереа – Јужни булевар. Друга деоница је пресецала постојеће ткиво и полазила је из долине Чубурског потока укрштала се са Улицом краља Александра на тргу Александра звезда на данашњем Лиону и потом се спуштала у долину Булбулдера. Трећа деоница била је траса будућих улица Димитрија Туцовића и Цвијићеве (сл. 106) Њена примарна функција је била да повеже стамбене и привредне периферне крајеве Београда.

Сл. 106. Деоница Реонске улице у зони Чубурског потока, Улице краља Александра и Булбулдерског потока. Детаљ ГП 1923–24.

Ка том потезу су гравитирали: Дунавско пристаниште и теретна станица, простор будуће Професорске колоније укључујући и планирано становање на имању Удеоничке задруге, затим Хаџипоповац, Ново гробље, обе падине Булбулдера, крај око Александрове звезде, крај око планиране железничке станице „Врачар“ испод Црвеног Крста, долина Чубурског потока, Котеж Неимар, крај око Карађорђевог парка, Котеж Франша Депереа, најзад зона око Мостара. Поред учешћа у формирању саобраћајног прстена око града – ширина Реонске улице је Одлуком Министарства грађевина била прописана на 35 метара – једна од њених кључних функција била је и да омеђи грађевински реон.⁸²² Други полукруг чинили су булевари и улице, почев од раскрснице Мостар, где полази Моравска улица (данас Савска) на коју се код главне железничке станице настављала Карађорђева, а на ову се, од пристаништа за Беч, настављао Савски булевар до раскрснице са Кнез Михајловим венцем. Одавде се пружао планирани Дунавски булевар до Дунавског пристаништа, тачније до трга са управним зградама пристаништа, одакле, се Цвијићевом, заокружује систем Реонске улице.

Дијагоналне улице, од којих је захтеван мали нагиб, требало је да повежу гробен са ниским теренима речних приобаља и долина потока (Чубурски и Мокролушки). Тако је још је у програму конкурса постављен захтев да приликом пројектовања уличне мреже *саобраћајне линије не смеју имати већи успон од највише 4%.*⁸²³ Овде није било речи само о улицама кроз неизграђене пољане на ивицама града, већ и о новим улицама које је требало просећи у већ изграђеном ткиву почев од *Вароши у Шанцу* па до Булбулдерских падина и тадашње периферија око Црвеног Крста. Вођен оваквим ставовима, ГП је планирао већи број дијагоналних улица које би решиле проблем падова, које су су, с друге стране, пресецале бројне увелико изграђене блокове. Дијагоналне улице које је ГП предвидео биле су: Босанска – Карађорђева, Босанска – Бранкова, Немањина – Балканска. Најпознатија дијагонала, на дунавској падини, свакако била је она планирана од Душанове до Дечанске улице (улица број 18) која је требала да *везује централну пијацу на Дунаву са центром града.*⁸²⁴ Био је

⁸²² Одлука о усвајању Генералног плана Београда, 31. мај 1924. (ИАБ, ОГБ–ГД–ОС, кутија 489, ф II–12)

⁸²³ ОГБ, 1921, стр. 8.

⁸²⁴ ОГБ, 1923, стр. 20.

то врло амбициозан предлог јер је требало да пресече 10 блокова планираних и делом изграђених још у 19. веку.⁸²⁵ Такође, од Цвијићеве и Димитрија Туцовића одвајало се неколико дијагонала: Станоја Главаша – Цвијићева, Далматинска – Димитрија Туцовића, Пијаца Ђерам – Гробљанска, Пијаца Ђерам – Димитрија Туцовића, Миријевски пут – Реонска улица. На страни Чубурског потока биле су дијагонале: Кичевска (Максима Горког) – Железничка станица „Врачар“ и Шуматовачка – Храм Св Саве. Котеж Неимар је још крајем 1921. био цео планиран на принципу дијагонала. На десној падини Мокролушког потока, „место резервисано за Медицински факултет“ делиле су две дијагонале: Булевар Ослобођења – Мостар (ово је данашња улица Др Суботића) и ниже, преко Јатаган-мале ишла је дијагонала Булевар Ослобођења – Франша Д’Епера.

Цео планирани систем улица – кружних, радијалних и дијагоналних – био је предвиђен и за трасе градског превоза. Београд је захваљујући реткој и ниској изградњи био раширен град са израженим проблемима јавног саобраћаја. Комисија за израду ГП је разматрала све актуелне начине јавног превоза. Њена оцена је била да саобраћај *трамвајима без шина је могуће наћи само у великим и добро уређеним градовима са одличном калдрмом на јакој подлози,*⁸²⁶ а да је *грађење метрополитена излишно у градовима који имају мање од једног милиона становника.*⁸²⁷ Другим речима, **Комисија је сматрала да је електрични трамвај средство које задовољава београдске економске, техничке и просторне одлике и потребе.** Извештај говори о два типа трамваја. Једно је стандардни градски трамвај који има развијене радијалне линије од центра ка свим периферијама, затим три кружне линије (укључујући и *велики прстен – Звезда код Вајфертове пиваре – Мокролушки поток – Радничка – Булевар око кеја – Савска железничка станица – Моравском улицом до полазне тачке.*⁸²⁸) и дијагоналне линије. Дијагоналне линије су обезбеђивале повезивање осталих праваца у јединствену мрежу, *која је у својој густини равна мрежама модерних градова.*⁸²⁹ Рачунало се да брзина градских трамваја може да буде подигнута са 10 на 18 км/час. Други тип јавног превоза су брзи трамваји за

⁸²⁵ Другу, краћу дијагоналу планирану на дунавској падини, од Душанове улице до Кнез Михајловог венца (улица број 17) Министарство грађевина је укинуло приликом одобравања ГП .

⁸²⁶ ОГБ 1923, стр. 23.

⁸²⁷ Исто, стр. 25.

⁸²⁸ Исто, стр. 24.

⁸²⁹ Исто, стр. 24.

предграђа будућег Београда као на пр. *Жарково Раковица, село Бањица, Јајинци, Кумодраж, В. и М. Мокри луг, Миријево и Вишњица*⁸³⁰, са терасастим теренима који ће, према ГП, бити употребљени за летњиковце. ГП рачуна и да ће саобраћај аутобусима, који не требају нарочити колосек већ само јаку калдрму на доброј подлози, допунити трамвајске мреже тамо где су оне ретке⁸³¹.

5.11.2. Остварено: град са радијалним путевима

Улична мрежа је вероватно била један од најзначајнијих београдских система. Њена реализација се одвијала кроз просецање нових улица у новим и старима крајевима града, затим, кроз повезивање постојећих улица на периферији са градским системом, било да су нове везе оствариване новим просецањима, или се радило о регулисању постојећих праваца. Важан сегмент овог процеса било је регулисање постојећих улица, проширењем уличног профила и исправљањем траса, највећим делом у постојећем градском ткиву. Развијање уличне мреже је било повезано и са инсталирањем електро-мреже, канализације и водовода, а посебну пажњу ОГБ је поклањала калдрмисању, од турске до модерне калдрме и асфалта, што је поред водовода, био један од приоритета грађана.

Кружне улице, због тога што су опасивале скоро читав изграђени Београд, биле су према ставу Комисије посебно важан подсистем. Међутим Реонска улица није изграђена. Изграђене су Улица Франша Депереа и Јужни булевар, затим улице Димитрија Туцовића и Цвијићева, али је недостајала средња карика, веза преко гребена, преко Александрове звезде (сл. 107).

⁸³⁰ ОГБ, 1923, стр. 25.

⁸³¹ Исто, стр. 26.

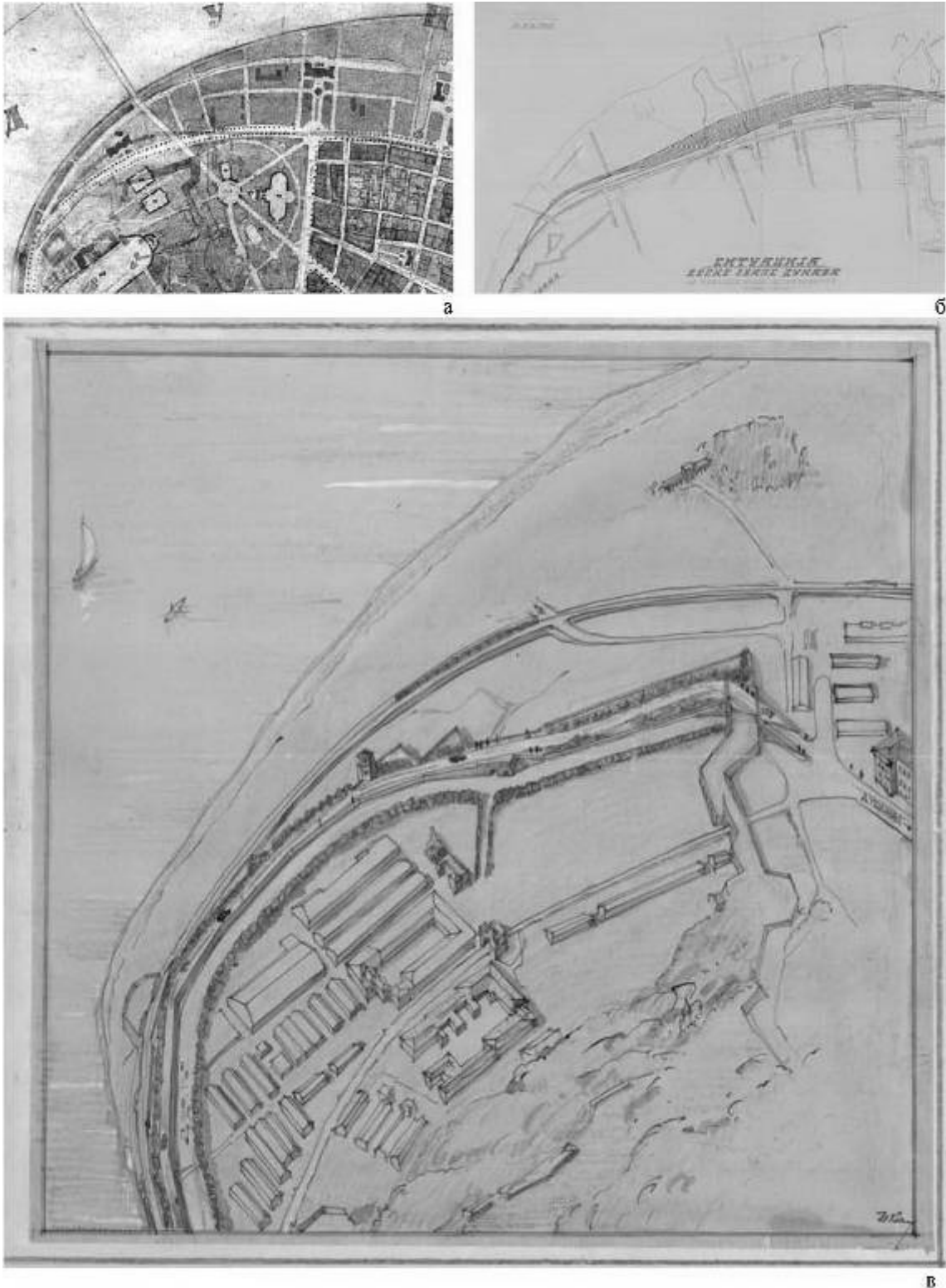

Сл. 107. Компарација деонице Реонске улице у зони Чубурског потока, Улице краља Александра и Булбулдерског потока (а) ГП 1923–24, (б) ГСП из 1937.

Стање са трасирањем булевара око Доњег града Београдске тврђаве било је још и теже и горе јер се одустало од градње једног његовог важног сегмента – Дунавског булевара. Како је до тога дошло? Обзиром да железнички *базни тунел* за везу савске и дунавске стране није изграђен, то је Дирекција железнице не само експлоатисала пругу око Доњег града већ је и додавала нове колосеке. Пројекат за ширење лира и додавање колосека на дунавској страни био је завршен 1933. године.⁸³² На овом пројекту се уочавају колосеци који су били подигнути у претходних десетак година, након усвајања ГП, а који су заузели потенцијалну траку за изградњу Дунавског булевара. Због тога Коваљевски, по налогу ОГБ, пројектује 1936. године Дунавски булевар који прелази преко Доњег града и који је испред Осуђеничке баште наглом кривином уведен у Улицу цара Душана.⁸³³ Тиме је приобални појас уз Дунав, ширине између 200 и 700 м и дужине од око 3,2 км, од Доњег града до Панчевачког моста остао без јаке приобалне саобраћајнице (сл. 108) Овом изменом је поништено решење из ГП о кружној саобраћајници око Београда, а приобалној и индустријској зони нанета је трајна штета. Узрок томе је био, да закључимо, проширење лире које је спречило изградњу булевара, односно немаран однос државе, првенствено Министарства саобраћаја, према потребама Београда.

⁸³² *Ситуација десне обале Дунава од Небојше куле до Карабурме*, 1933. (ИАБ, ЗУЗБ, кутија 2, Ф 1)

⁸³³ *Пут кроз доњи град*, перспективни приказ, аутор Ђорђе Коваљевски, 1936. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 489)

Сл. 108. Компарација планираног и оствареног на траси Дунавског булевара према: (а) ГП 1923–24, (б) пројекту ширења лине и колосека из 1933, (в) пројекту Ђорђа Ковалевог за трасирање Доњоградског булевара, 1936. године.

Планиране дијагоналне улице требало је да успоставе добру саобраћајну везу унутар уличне мреже. У табели 14 приказане су ове дијагонале и њихова реализација.

Табела 14 Приказ дијагоналних улица и њихове реализације према ГП 1923–24. и њихова реализација (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Назив дијагонале	Опис дијагонале према графичком прилогу ГП	Напомена о реализацији ГП	Подигнут према ГП
Босанска–Карађорђева	Раскрсница Босанска и Југ Богданова – просецање блока ка продужетку Бранкове за мост – раскрсница са продужетком Бранкове -Фрушкогорској – просецање блока између Косанчићевог и Карађорђевог – Трг на пристаништу – Карађорђева	Просецање блокова није урађено, а подизане су нове зграде мимо ГП	Није
Босанска–Бранкова,	Раскрсница Босанске и Балканске – просецање блока између босанске и Ломине – просецања ниже Зеленог венца –излаз на Бранкову (даља веза преко Царице Милице до Топличиног венца)	Просецање блока није урађено. Зелени венац је другачије саграђен, обликован и организован	Није
Немањина–Балканска.	Раскрсница Хајдук Вељков венац и Немањине – просецање блока између Немањине и Босанске - просецање блока између Немањине и Краљице Наталије - просецање блока између Краљице Наталије и Краља Милутина – Излаз у Балканску	Просецања блокова нису урађени. у Кр. Наталије на траси дијагонале дигнута Друга женска гимназија	Није
Улица бр 18.	Централна дунавска пијаца – Панчићева – раскрсница са Високог Стефана – Книћанинова – раскрсница са Цара Душана – Вишњићева до Страхињића Бана –дијагонала кроз блокове Вароши у шанцу – Позоришне –просецање до Дечанске.	Дијагонала кроз блокове Вароши у шанцу није урађена. Ратнички дом подигнут на њеној траси	Није
Станоја Главаша-Цвијићева	Мала дијагонала: Краљице Марије - Станоја Главаша– раскрсница са Далматинском - Цвијићева	Дијагонала кроз неизграђено земљиште јесте реализована	Јесте
Далматинска–Димитрија Туцовића	Мала дијагонала од малог трга на раскрсници Далматинске, Кнез Данилове и Гробљанске – просецање кроз неизграђено земљиште – раскрсница са Димитрија Туцовића	Дијагонала није направљена. Уместо ње развијало се стамбено ткиво	Није
Ђерам - Гробљанска	Пијаца Ђерам –просецање блока до Војводе Бране –просецање два полу изграђена блока до Димитрија Туцовића – просецање празног блока до Гробљанске – улаз у Гробљанску	Дијагонала није урађени а на терену Булбудера се развијало стамбено ткиво	Није
Ђерам-Димитрија Туцовића	Пијаца Ђерам – Хаџи Мустафина – Димитрија Туцовића. Са овом трасом ГП је предвидео и једну паралелну сличну траса ближу Краља Александра	Дијагонала није урађени а на терену Булбудера се развијало стамбено ткиво	Није
Миријевски пут – Реонска улица	Трг на раскрсници Миријевског пута и Краља Александра - Миријевски пут – Димитрија Туцовића – Реонска улица.	Дијагонала (углавном кроз неизграђено) није урађена а на терену Булбудера се развијало стамбено ткиво	Није
Кичевска – Железничка станица „Врачар“	Кичевска – просецање неизграђеног блока - раскрсница са Шуматовачком – просецање изграђеног блока -раскрсница са Дубљанска – Станица „Врачар“	Дијагонала није урађена. Двориште школа Краљ Петар II (1,5 ха) на траси дијагонале	Није
Шуматовачка–Храм Св Саве	Трг на раскрсници Петра Кочића и Шуматовачке – просецање кроз 4 блока –раскрсница са полукружном улицом око комплекса зграда Храма Св. Саве	Дијагонала је планирана кроз изграђене блокове. Комитет за спровођење ГП ју је укинуо 1928	Није
Котез Неимар	Читаво насеље је планирано 1921. на правилу да улице које иду паралелно са изохипсама буду међусобно повезане дијагоналама	Котез Неимар је изграђен са дијагоналним улицама, онако како је и планирано	Јесте

Булевар Ослобођења-Мостар	Трг на раскрсници Булевара Ослобођења и Пастерове – просецање улица Др Суботића кроз неизграђен терен резервисан за Медицински факултет – раскрсница са Делиградском – наставак до Мостара – веза са више праваца	Од ове дијагонале изграђена је једино деоница улице Др Суботића	Делом
Булевар Ослобођења-Ф. Депереа	Мала дијагонала од Булевара Ослобођења до Франша Депереа планирана кроз терен. резервисан за Медицински факултет	Дијагонала није изграђена јер су на њеној траси подигнуте зграде Медицинског факултета	Није

Од укупно 14 планираних дијагонала, само су 2 реализоване у складу са ГП 1923–24, а једна делимично. У две остварене убрајамо као целину Котеж Неимар који је у маниру дијагоналног савалдавања успона био планиран још 1921. године. Овај приступ могао је касније да се примени и на неким другим местима – на Булбулдеру пре свих, али је овде изостала организована изградња. Од 11 нереализованих дијагонала, у 4 случаја реализација је осујећена поступном изградњом стамбеног ткива, а у 5 случајева изградњом јавних објеката. То су биле зграде Медицинског факултета, двориште школе „Краљ Петар II Карађорђевић“, Друга женска гимназија у Краљице Наталије, зграде пијаце Зелени венац, као и неколико зграда које су никле у зони Косанчићевог венца у периоду 1924. до 1933. године. Овде није реч о полемици да ли је ГП имао или не реалистичан приступ предлажући обимна рушења – свакако да није имао – већ је реч о томе да су на усвојене трасе систематски лоцирани значајни објекти иза којих су стајале важне институције и високе личности.

Занимљив је случај дијагонале, односно *улице број 18* јер показује механизам измене ГП 1924–23. Расправе о сврсисходности ове дијагонале повлачиле су се на седницама Комитета за разраду ГП дуго времена. Скоро да није било седнице на којој се ово питање није покретало. На 94. седници одржаној 22. марта 1927. године *дискутовано је дуго о новој улици n⁰ 18, која треба да се по Генералном плану просече од позоришне ка Душановој улици, а сече блокове, који су сада изидани. У дискусији су узели учешћа сви чланови Комитета. Није поводом ове одлуке донета још никаква одлука*⁸³⁴. После осам месеци, на 134. седници одржаној 1. новембра 1927. ово питање је добило свој дефинитивни одговор, а то је да се дијагонала 18 укида.⁸³⁵ Записник са ове седница Комитета има прилог *Мотивација за улицу n⁰ 18* из кога се виде суштински разлози за њено укидање: *Поводом молбе грађана који имају имања*

⁸³⁴ Записници седница Комитета за разраду ГП, 94. седница, 22. март 1927, стр. 233.

⁸³⁵ *Исто*, 134. седница, 1. новембар 1927, стр. 297.

око дијагонале 18 и поводом молбе Удружења резервних официра и ратника и као поводом стварног стања новом оријентацијом због промене осовине Панчевачког моста, као и теретне станице на обали Дунава (...) Комитет за разраду Генералног Плана узео је цео проблем у разматрање и после свестраног испитивања чињеница (...) донео је једногласну одлуку (...) да се нова улица број 18 укине и на тај начин потпомогне што правилније развијање центра вароши које још и данас даје веома ружну и нелогичну слику: док се периферија шири и гради једном муњевитом брзином већином без система и на брзу руку, и док Београд узима по површини димензије милионског града, дотле многи делови његовог центра подсећају на паланке из прошлост столећа. Овим се не жели рећи да баш та пројектована улица омета правилан развој центра Београда, али стоји чињеница да би за развој тог дела дунавске падине веома повољно утицало укидање улице број 18, да би се тиме несумњиво потпомогло интензивније изграђивање овог за сада врло мирног скоро заосталог дела вароши⁸³⁶.

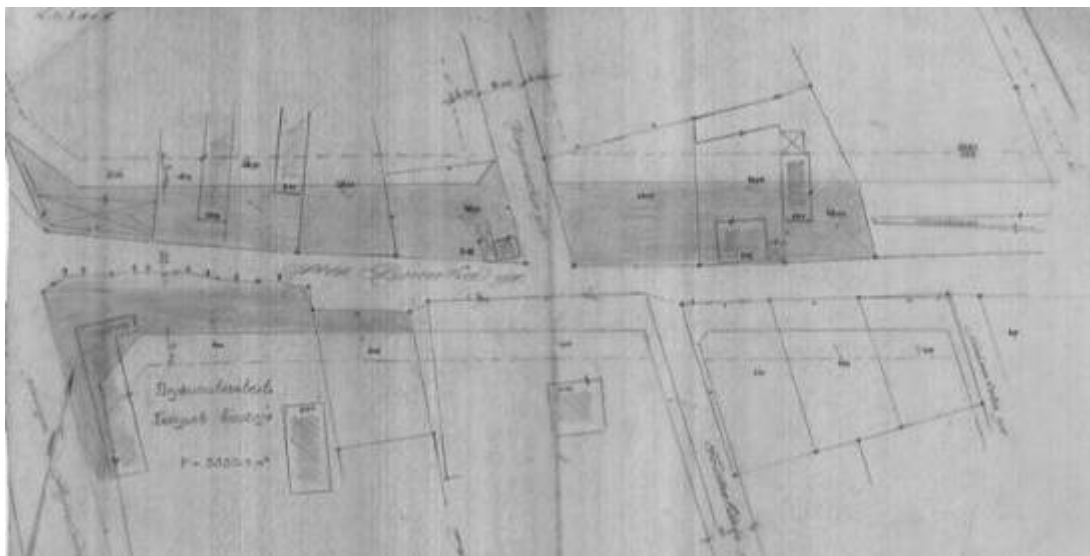
Радијалне улице, чија је функција била да повежу градско ткиво, али и периферне делове са централном зоном, били су традиционални друмски правци Београда. Њихова модернизација, према ГП, првенствено се састојала у ширењу уличног профила, увођењу дрвореда, тиме и њиховог претварања у булеваре, увођењу трамвајских линија. Резултати овог процеса спадају у најзначајније ставке уређивања међуратног Београда.

Регулација постојећих и просецање нових улица у грађевинском реону – што је значило њихово проширење и засецање парцела по правој, такозваној регулационој линији – био је један од најважнијих послова у уређивању престонице који је ОГБ радила у међуратном периоду, а који је водила њена Техничка дирекција. Постојала је јасна легислатива за експропријацију делова имања приликом регулације. Финансирање ових радова вршено је из Калдрминског фонда, односно из буџета. Техничку основу за регулисање улица чиниле су разраде ГП у Р 1:500 на катастарско топографским, или само катастарским *секцијама*. Секције су разрађиване кроз ситуационе планове (пројекте) појединих улица у којима су биле учтане: осовина улице са

⁸³⁶ Записници седница Комитета за разраду ГП, 134. седница, 1. новембар 1927, прилог *Мотивација за улицу н^о 18*.

осовинским кољем и геодетским описима укључујући и положаје болцни и ексера, као и регулационе линије парне и непарне стране.

На основу ових пројеката издавани су протоколи регулације за изградњу нових кућа, или су рађени пројекти за експропријацију имања приликом проширивања улица. Сва документа настала током овог поступка оверавао је инжењер који је разрађивао регулацију, затим шеф Катастарског одсека и директор Техничке дирекције. За овај поступак из ГП су преузимани ситуациони подаци – положај улице, ширина улице, постојање предбашти, односно грађевинска линија. Карактеристичан пример регулисања улице на ободу ГП, било је проширење дела Улице господара Вучића, од Војислава Илића до Раваничке (сл. 109).⁸³⁷ Улица господара Вучића је почетком 1930-их била широка 5–8 м са врло неправилним фронтovima и требало је да се прошири на 22 м са предбаштама са обе стране од 4м. Овај посао се отезао из године у годину, и завршен је тек после рата.

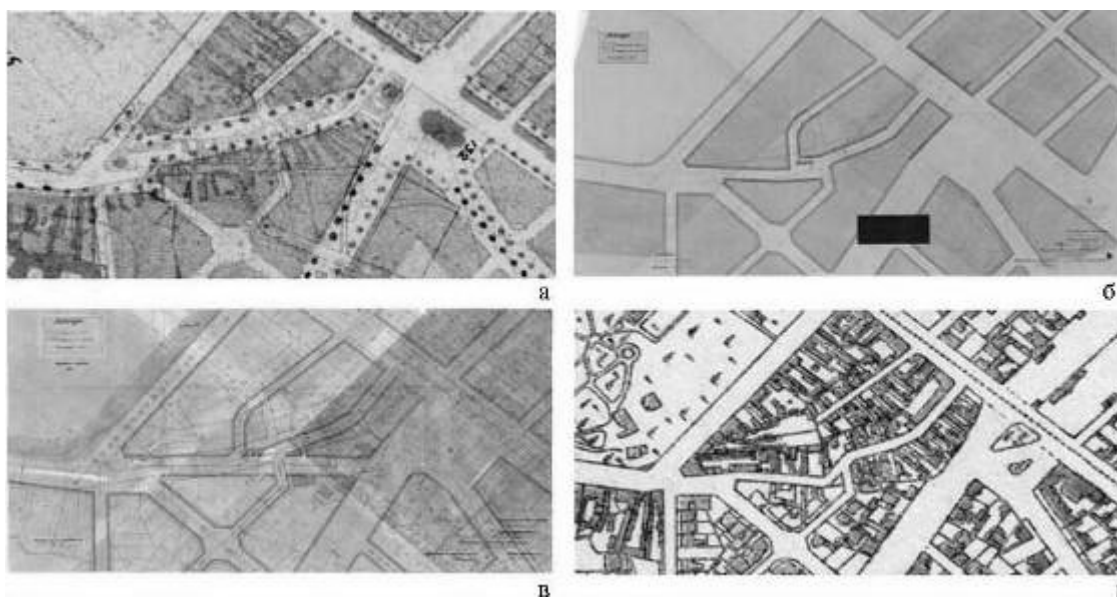

Сл. 109. План за регулацију Улице господара Вучића од Војислава Илића до Раваничке улице, 1935. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1491)

Током разраде, међутим, вршене су измене решења која су се налазила у одобреном ГП 1923–24. Ове измене, иако су биле техничке природе, нису вођене као прерада одобреног плана и његово прилагођавање терену, већ су са правног становишта третиране као измене ГП. Ова пракса мењања регулација је била

⁸³⁷ *Регулација Господара Вучића и Војислава Илића, угао, 1935.* (ИАБ; ОГБ–ТД–КО, кутија 1491)

старија од ГП 1923–24, тако да постоје и планове из првих година 20. века којима је мењана регулација постављена регулационим плановима. На пример, министри грађевина и унутрашњих дела одобравају фебруара 1905. да се две улице – Драчка и Сибињанин Јанка – затворе, уместо да се просеку. Основ за ово је био *Чл 7 допуне Закона о местима Србије*.⁸³⁸ Таква пракса је настављена и у међуратном периоду.

Сл. 110. Измене решења за просецање дела Таковске улице до Цвијићеве према: (а) ГП 1923–24, (б) измена регулације из 1930, (в) измена регулације 1931, (г) ГСП из 1937.

Карактеристичан је случај просецања и регулације у блоковима у зони Шајкашке улице,⁸³⁹ и просецања дела Таковске улице од Војводе Добрњца до Цвијићеве и Кнез Милетине. Блокови су били изузетно сложени за просецање и регулисање због густе изградње и великог броја авлијских зграда. Неколико година након усвајања ГП израђена су два нова пројекта (сл. 110). Оба пројекта су доносила измену ГП и на њима су видна лутања, свакако изазвано имовинским питањима, око начина на који ће Таковска улица да се споји са Цвијићевом, а преко ове са Кнез Милетином улицом. Године 1930. сачињено је решење, које се евидентно разликује од предлога из ГП.⁸⁴⁰ Годину дана касније,

⁸³⁸ Улице Драчка и Сибињанин Јанка, 1905. (ИАБ, ОГБ –ТД–КО, кутија 1492)

⁸³⁹ Шајкашка уличица данас не постоји, а пролазила је кроз средину данашњег блока између улица Таковска – Цвијићева – Деспота Стефана – Војводе Добрњца.

⁸⁴⁰ *Измена регулације Шајкашке и Таковске улице, од Војводе Добрњца до Кнез Милетине улице, 1930.* (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1493)

1931, направљено је ново решење, које такође нема везе са ГП.⁸⁴¹ Ситуациони план града публикован 1937. показује стање које се не разликује од онога из 1921. године. Тек на плану из 1955. године види се да је Таковска просечена до Цвијићеве. Од свих предлога и разрада, решење из ГП је најближе данашњем.

Сл. 111. План регулације Улице краљице Марије од Таковске до Владетине, после 1932. (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1493)

Београд је 1924. године имао око 330 улица,⁸⁴² године 1932. око 890 улица,⁸⁴³ а 1940. године у граду је било је око 1150 улица. Поређењем плана града из 1921. и ситуације из 1932–33. види се да је ОГБ успевала да просече и регулише многе улице у изграђеном београдском ткиву. Просецања често нису била рађена према ГП, али су била у његовом духу. Тако је изведена, рецимо, регулација парне стране Улице краљице Марије од угла са Таковском до Владетине улице (сл. 111), затим просецање Улице мајке Јевросиме кроз велике блокове између Жоржа Клемансоа и Косовске, просецање и ширење Палмотићеве улице целом дужином од Косовске до Кнез Милетине, затим Теслине (данас Др Александра Костића) од Милоша Поцерца скоро до Немањине, просецање источног дела Хајдук Вељковог Венца, просецање Анте Богићевића (данас Михајла Богићевића) између Босанске и Карађорђево, просецање Бранкове улице за везу Теразија са мостом Краља Александра итд. Према др. Рељи Аранитовићу, од 1919. до 1931. године у Београду је калдрмисано 591 улица, што је било приближно 220 км, што значи да су те улице претходно морале бити регулисане.⁸⁴⁴ У извештају о раду Катастарског одсека, његов дугогодишњи шеф инжењер Драгољуб Миленковић каже се да је у току [1932] године издато 845 регулационих линија и 1.418 уверења о регулацији.

⁸⁴¹ *Измена регулације Шајкашке и Таковске улице, од Војводе Добрњца до Кнез Милетине улице, 1931.* (ИАБ, ОГБ–ТД–КО, кутија 1493)

⁸⁴² *Генерални регулациони план за град Београд, 1924.* (НБС, Кр II 819)

⁸⁴³ *Plan Beograda, III izdanje, 1: 12500, N. V. Kusaković* (ВГИ, Збирка плаова)

⁸⁴⁴ Аранитовић, 1935б, стр. 375.

*Поред тога утврђене 64 осовине улица у разним крајевима Београда за потребе других одељења*⁸⁴⁵. Годину дана касније, 1933, потражња за регулационим линијама је опала услед кризе, тако је *дато само 515 протокола и 1.057 уверења*⁸⁴⁶.

Регулисање улица периферије била је једна од сталних мука Београдске општине у међуратном периоду. Становници многобројних предграђа која су се налазила с друге, спољашње стране границе грађевинског реона, вршили су стални притисак на ОГБ да се њихове насеобине уврсте у реон, чиме би добили могућности да, у неком догледном времену, њихове улице буду регулисане и калдрисане. Насеља која су ницала ван реона често су била грађена без планова. Најчешће су улице биле врло уске, мање од 8 м, што је био интерес и сиротиње која се ту насељавала и шпекуланата који су им продавали земљиште. Општина је попустила пред овим захтевима и реон је више пута бивао прошириван. Последица тога је била да су уске и неправилне улице бивале доведене у какво-такво стандардно стање. Но, поставља се питање о чијем трошку? Једна могућност и то најчешћа коришћена била је да се улице регулишу о трошку општине. Овај поступак је био посредни механизам преношења средстава из јавних фондова на рачуне богатих који су трговали земљиштем. Другим речима, уместо да они сносе трошак формирања стандардне уличне мреже, тај трошак је сносила општина. Сталне тешкоће са регулисањем улица у неким случајевима су подстицале општину да тражи од житеља периферних насеља да учествују у финансирању ових радова. Сиротиња јесте долазила овим путем до бољих улица, али је тај поступак друштвено био прескуп.

⁸⁴⁵ *Извештај о раду Отсека Катастра Општине града Београд*, 1. јануар 1934. (ИАБ, ОГБ–ТД, к 482)

⁸⁴⁶ *Исто*.

5.12. МОСТОВИ

5.12.1 Планирано: три нова моста

Мостови и прилази њима само су поменути у Извештају Комисије, а из главног графичког прилога се види да им је поклоњена велика пажња. Поред старог Железничког моста из 1884. године држави су била потребна још најмање два – један мост преко Дунава за везу са Банатском страном и Панчевом и даље и, други мост преко Саве за везу са Земунем и даље. У вези с потребом за изградњом ових мостова, улогом коју би имали у практичном и симболичном повезивању различитих крајева Краљевине, остало је забележено неколико опсервација. Према писању вишегодишњег одборника Београдске општине Павла Кара-Радовановића, одмах по завршетку рата Никала Пашић је говорио да Београд треба да се пружи преко Саве *да се мостом вежу Земун и Београд, нови делови Краљевине са Србијом (...) а са обе стране пута од моста до садашњег Земуна да се подигну нове велелепне палате са локалима и више спратова и на строго рачунској основи, да би на исте могли рефлектирати и богати и сиромашни грађани*⁸⁴⁷. У вези с левом обалом Дунава, Божа Максимовић, некадашњи министар просвете и народни посланик за Београд, казао је 1934. године да је насељавање овог простора врло актуелно јер је *и урбанистички и политички и национално то (...) ствар од прворазредног значаја*⁸⁴⁸.

Свест о потреби изградње мостова очигледно је постојала дуже времена пре њихове изградње, те је сасвим природно да су се они нашли у ГП 1923–24. Поред једног моста преко Саве и другог преко Дунава, ГП је предвидео и трећи мост на самом Ушћу. Полазио је из правца Улице цара Душана, преко доњег Калемегдана и прелазио на Велико ратно острво те преко острва за Земун. Тако је овај мост приказан и на цртежу коју је 1923. године израдио Ђорђе Коваљевски, а на коме је приказана визија Комисије за израду ГП о проширењу Београд и на терен општине Земун (будући Нови Београд).⁸⁴⁹

⁸⁴⁷ Наведено према: Војанић, В. (2013). *Kristalizacija ideja kao razvojna perspektiva Beograda*. Intervju sa Vladimirom Masucom. *Архитектура и урбанизам*, 37, str. 68.

⁸⁴⁸ Максимовић, Б. (1934). Нови реон општине Београдске, *БОН*, 1–3, стр. XI–XII

⁸⁴⁹ Шематизовани цртеж проширења Београда на терене на левој обали Саве, израдио Ђорђе Коваљевски у склопу израде ГП, 1923. (Сомборски, 1951, стр. 45)

5.12.2. Остварено: два нова моста

Да ли су мостови реализовани како је то ГП предвиђао? Веза града са Панчевачким мостом, касније названим Мост краља Петра II, сводила се на питање позиције моста. Према ГП 1923–24. мост је требало да прелази преко горњег шпица Аде Хује. Међутим, када је дошло до реализације, средином 1927, мост је померен за око 800 м узводно.⁸⁵⁰ Општински архитекта и урбаниста Драгомир Поповић у вези с овим 1935. године пита: *ко је поставио Панчевачки мост овде где је сада? Који су то железнички и стратешки разлози који су га поставили тако да му се једва са кривином од 300 м може прићи? Нека јавно иступе они који су мост нагuralи уз саму Кланицу и нека нас поуче зашто је он ту. Могуће ми не знамо*⁸⁵¹. Наравно да је Поповић знао да је позиција моста измењена за време рада Комитета за разраду ГП, тако што је постављен преко земљишта званог „Управна општина града Београда“, тако да не закачи земљиште звано „Ристић Л. Живота“ (зато је радијус 300 м) и, наравно, да ослободи неизбежног угрожавања земљиште звано „Фабрика вунених тканина Косте Илића и Синови АД“.⁸⁵² Додајмо и то да позиција моста није могла да буде измењена без сагласности Министарства саобраћаја, односно Одељења за грађење железнице, као ни Министарства грађевина. Тако је у овом сегменту ГП 1923–24. био нарушен уз спрегнуто деловање свих оних актера који су учествовали и у његовој изради, и у усвајању.

Земунски мост преко Саве је имао сасвим другачију историју. Лист *Време* је писало: *Нови мост који носи име Витешког Краља Ујединитеља, спајаће једну и другу страну великог Београда. Због тога, за југословенску престоницу његово предавање саобраћају има изванредан значај*⁸⁵³. У новинама од 17. децембра 1934. стоји: *Завршено је једно велико техничко дело. Мост, који, преко Саве код Београда, спаја источни са западним делом наше државе (...) предат је на најсвечанији начин саобраћају*⁸⁵⁴.

⁸⁵⁰ Мост је пуштен у саобраћај 1935. (*Политика*, 1935, 11. новембар, стр. 1)

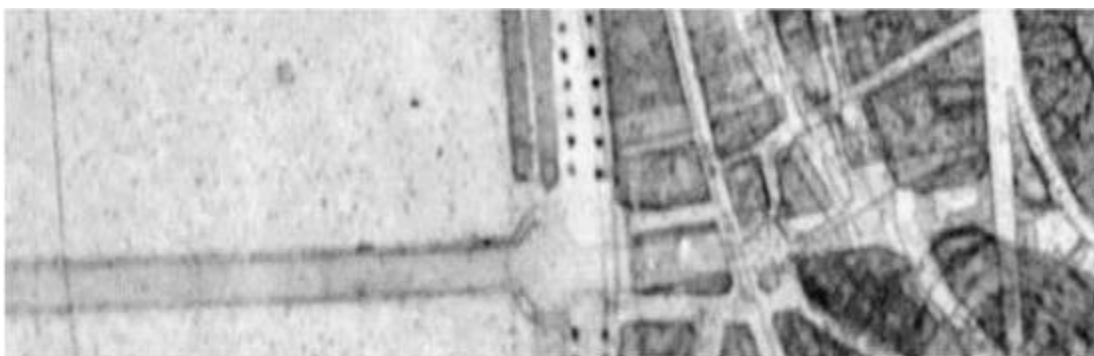
⁸⁵¹ Поповић, Д. (1935а). Београдски железнички чвор. *БОН*, 3, стр. 162.

⁸⁵² *Обала Дунава*, са евидентираним власницима парцела, око 1933. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, К 489, Ф II–10)

⁸⁵³ Аноним. (1934). Пробна оптерећења на Мосту Краља Александра извршиће се почетком идуће недеље. *Време*, 6. децембар, стр. 10.

⁸⁵⁴ Аноним. (1934). Њ. Кр. Вис. Кнез-Намесник Павле отворио је јуче мост Витешког Краља Александра Ујединитеља. *Време*, 17. децембар, стр. 3.

ГП 1923–24. лоцирао је мост преко Саве, са становишта терена, формираног градског ткива и улица, на врло повољној позицији (сл. 112). Министар грађевина, фебруара 1929. године покренуо је иницијативу за изградњу моста и у мају исте године тражио *да општина очисти терен око штампарије и експропријаше га до краја априла 1930.*⁸⁵⁵ Државна штампарија се налазила у блоку између Поп Лукине и Ловћенске улице (данас Фрушкогорска). Ту је Општина требало да експроприше 7 имања вредности око 27.000.000 динара. Министарство грађевина је сматрало да ОГБ треба да плати ову суму јер *је тај мост је потпуно варошки и далеко превазилази потребе обичних друмских мостова*⁸⁵⁶, док је ОГБ сматрала да је реч о мосту на државном путу *Београд – Земун – Карловач – Рума (...) Крањска Гора – Граница Аустријске државе*⁸⁵⁷, тако да те трошкове треба да сноси држава.

Сл. 112. Спој моста преко Саве и Бранкове улице, према: (а) ГП 1923–24, (б) према ГСП 1937.

Шта је био став Београдске општине? Она каже: да не може да плаћа експропријацију и друге трошкове градње *јер би то била катастрофа за њене*

⁸⁵⁵ Преписка измеђи представника ОГБ и Министарства грађевина у вези са изградњом моста преко Саве и приступних рампи и улица (ИАБ, ОГБ–ТД–ИО, кутија 493).

⁸⁵⁶ Писмо Министра грађевина др. Скуљ Стјепана Министру финансија др М. Ђорђевићу у вези завршних радова на Земунском мосту, 30. мај 1933. (ИАБ, ОГБ–ТД–ИО, кутија 493).

⁸⁵⁷ ОГБ се позивала на чланове 1 и 5 Закона о државним путевима из 1929.

*финансије; да Зем[унски]. мост није животни питање Београда; да трошак који се прави није проузрокован потребама вароши Београда, пошто овај мост није мост у вароши који би везивао два дела вароши; да ширина моста нема утицај на варошки улични саобраћај; и најзад, да је то мост који на периферији вароши уводи саобраћај друма у варош.*⁸⁵⁸ Кратко речено, Београдска општина је сматрала да граду није потребан Земунски мост, а ако баш мора да се гради општина *предлаже да се мост гради код Калемегдана, да би се избегла експропријација. Министарство грађевина је ово узело у разматрање.*⁸⁵⁹

ОГБ је предлагала изградњу моста преко Ратног острва, што јесте било у ГП 1923–24, али са становишта функционисања Београда, сасвим непримерено. Министарство је формирало посебну комисију за утврђивање места будућег Земунског моста. Комисија је дала свој предлог, након чега је уследио извештај Министарства да је Мин. Председник одлуком Пов.Бр.66 од 5. фебруара 1930. одредио место мосту код Државне штампарије и тражи да општина експропријацијом изврши *рашишћавање места за мост*⁸⁶⁰. Након овога, противљење Општине брзо је утихнуло јер се Министарство грађевина пожалило Министарству унутрашњих дела, надлежној власти над општином, а које је општину натерало да *одмах приступи експропријацији приватних имања.*⁸⁶¹ Ова епизода открива, прво, да тадашња општинска власт на челу са Милутином Петровићем, уопште није имала визију преласка на терен Земуна, односно будућег Новог Београда и, друго, да је ту визију спасла државна власт као успутну корист од посла повезивања региона Југославије државним путевима. То је држави било важно, а не спровођење ГП. Тако је моста преко Саве *постављен тачно на оном месту, које му је регулационим планом града Београда одређено*⁸⁶².

⁸⁵⁸ Преписка између представника ОГБ и Министарства грађевина у вези са изградњом моста преко Саве и приступних рампи и улица (ИАБ, ОГБ–ТД–ИО, кутија 493).

⁸⁵⁹ Исто.

⁸⁶⁰ Исто.

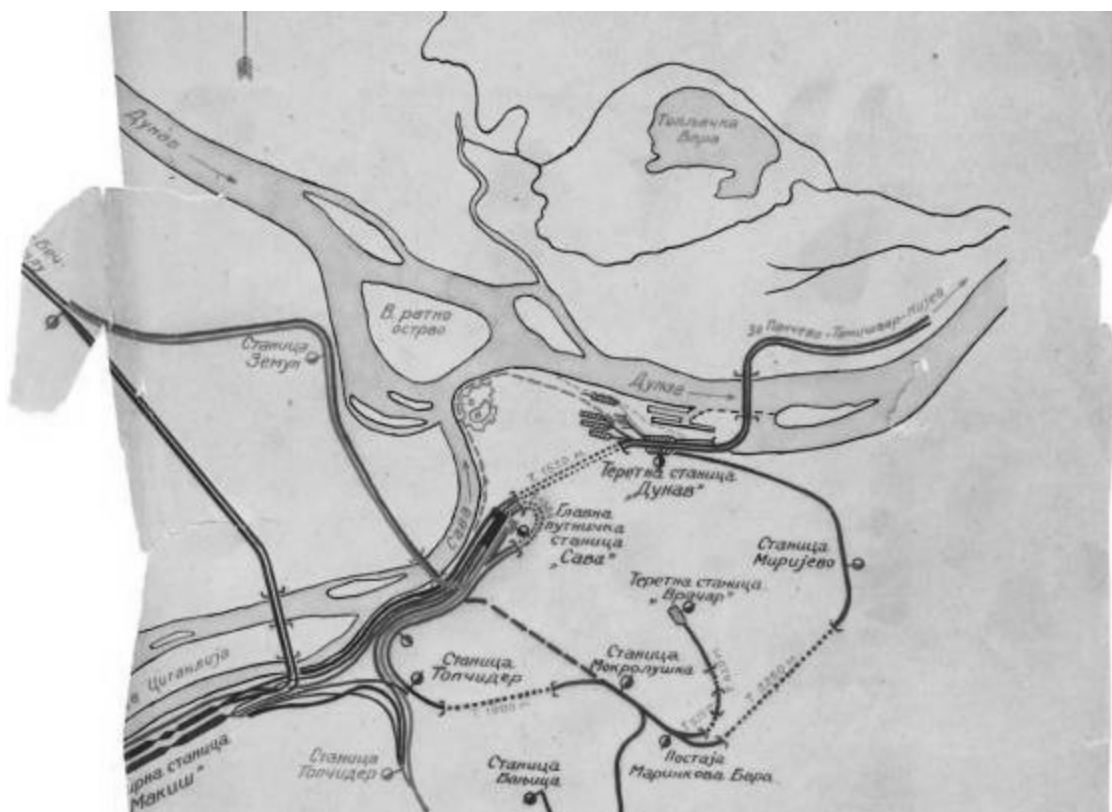
⁸⁶¹ Исто

⁸⁶² Исто.

5.13. МРЕЖА ЖЕЛЕЗНИЧКИХ ПРУГА И СТАНИЦА

5.13.1. Планирано: београдски железнички чвор

Једна од крупних тема ГП 1923–24. био је *београдски железнички чвор*. Очекивало се да ће се све међународне и државне линије срести и повезати у градском ткиву и његовој околини. Не рачунајући отворене пруге у граду, београдски железнички чвор и унутар градски железнички систем, састојали су се од пет основних елемената: централне путничке станице „Сава“, два тунела (базног и повратног), ранжирне станице „Макиш“, главне теретне станице „Дунав“, станице „Врачар“ и кружне железнице око Београда са четири мале станице у Топчидеру, Миријеву, *Маринковој бари* и на Бањици.⁸⁶³ (сл 113).

Сл. 113. Приказ система железнице Београда. Прилог за ГП 1923–24. (ИАБ, ЗУЗБ, кутија 1, Ф 5)

Кружна пруга била је један од кључних елемената железничког градског система. Њене основне функције биле би да обезбеди: ефикасно повезивање свих

⁸⁶³ ОГБ, 1923, стр 7.

главних станица, затим одвајање за градску Станицу „Врачар“ и војну станицу „Бањица“, као и да служи за локални саобраћај.

Централна путничка станица „Сава“ је београдска железничка станица на Вилсоновом тргу, подигнута 1884. године. Лира станице је 1921. године заузимала релативно узак простор у *Бари Венецији*. Главна интенција ГП 1923–24. била је да задржи уску лиру, односно мали број улазних колосека и перона и да ова станица буде превасходна намењена путничком саобраћају. Стара станична зграда требало је да служи за локални саобраћај са четири чеона колосека, слично као и данас. Уз њу је планирана и станична пошта (данас Пошта 2) са својим колосецима. Управно на стару, постојећу зграду станице планирано је једно велико станично крило из Железничке улице. Ово крило је требало да има два нивоа, тако да пролазни колосеци крећу са првог спрата и преко моста над Карађорђевом улицом улазе у два тунела – повратни и базни тунел (сл. 114). Повратни тунел је усмеравао возове из станице „Сава“ за правце ка западу и Јадрану. Базни тунел, који је водио испод београдског гробана излазећи код Платнаре, обезбеђивао је везу са Дунавском станицом и даље са правцима на истоку преко Панчевачког моста. Планирана изградња овог тунела требало је да омогући укидање кланичке пруге око Калемегдана.

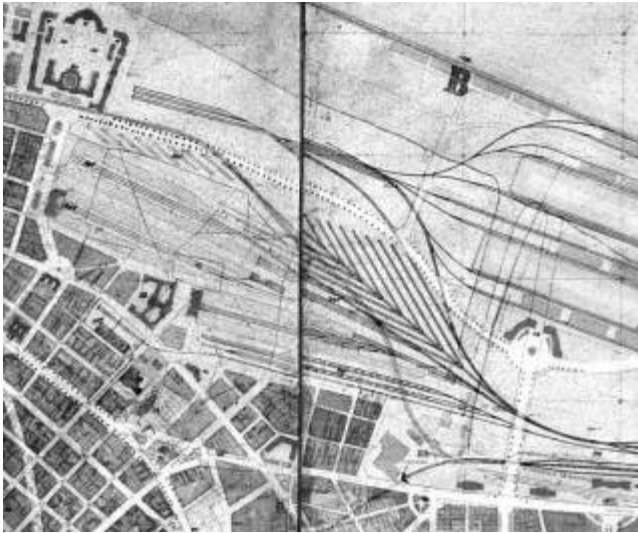

Сл. 114. Главна железничка станица „Сава“. Надвожњак преко Карађорђеве улице требало је да води колосеке у базни и повратни тунел. Детаљ ГП 1923–24.

ГП 1923–24. је предвидео формирање низа градских блокова, проширене Савамале, који би били подигнути између Главне железничке станице „Сава“ и савског кеја. Било је то 15 блокова који су почињали од Железничке улице и пристаништа за Шабац и пружали се уз обалу до старог Железничког моста (сл. 114). Идеја подизања блокова на овом терену постојала је и раније. На плану који је потписао инжењер Јован Смедеревац крајем 19. века⁸⁶⁴ овде је уцртано шест блокова на које се надовезивало базенско пристаниште. Комисија за израду ГП 1923–24. је уместо луке (коју је сместила на Дунав) додала још девет блокове уз Саву. Ова екстензија Савамале водила је ка природном и потпуном спуштању Београда на реку. Према пропозицијама за поједине врсте градског ткива које је давао ГП 1923–24, у овим блоковима су планиране зграде спратности П+2 са локалима у приземљима. Средишњи део овог низа заузима била би *Централна савска пијаца* која би била ослоњена на планирани кеј за истовар пијачне робе и део савског пристаништа. Намена унутар ових блокова вероватно је била мешавина становања, пословања, локала, магазина, а све то у вези с железницом и пристаништем. На овакву претпоставку упућују и кејови које је ту требало изградити: за угаљ, дрва, грађевински материјал, цемент, со итд. На самој обали, уз малу железничку станицу названу „Сава“, била је предвиђена изградња низа магацина.

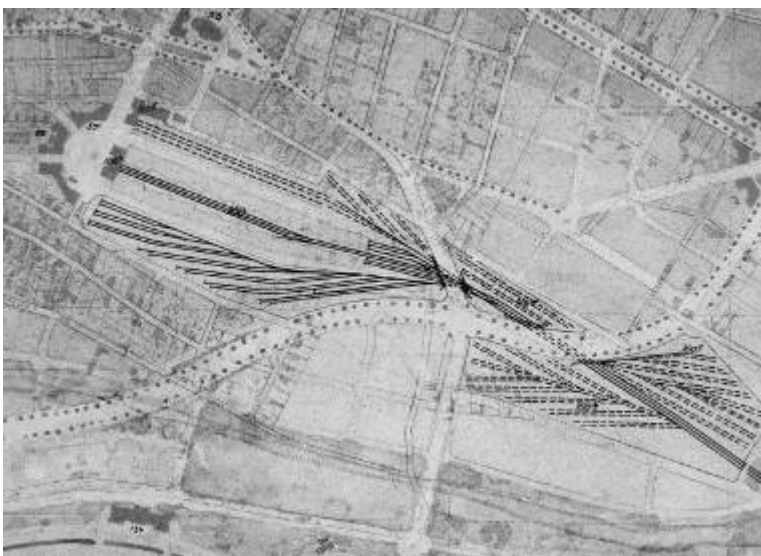
Теретна станица „Дунав“ требало је да буде потпуно нов железнички погон у директној вези са главним дунавским пристаништем и луком. Њена првенствена улога била је у сфери транспорта робе. Локација за изградњу лире пружала се од Панчићеве улице до Платнаре и Стругаре Прометне банке. Планирано је да регулација Дунава буде измештена за око 200 м ка матици, а ширина лира би заузимаала приближно 800 м, све до Високог Стевана улице. Веза са Савском станицом и ранжирном станицом остваривала би се базним тунелом. Колска веза је била предвиђена из Доњоградског булевара који се код улаза у Дунавску луку спајао са Реонском улицом (сл. 115).

⁸⁶⁴ *План вароши Београда, 1890.* (НБС Кр-II 808)

Сл. 115. Железничка теретна станица „Дунав“ планирана у Дорћолском крају, детаљ ГП 1923–24.

Железничка станица „Врачар“ била је предвиђена на простору циглане Шиђански, јужно од Црвеног Крста (сл. 116). За разлику од станица „Сава“ и „Дунав“, које су се налазиле на ниској коти и уз реке, станица „Врачар“ је планирана на високој коти и унутар градског ткива. То јој је омогућавало веома добре везе са главним градским саобраћајницама и булеварима, а ради ефикаснијег и лакшег развожења робе. Станица „Врачар“ је требало да успоставља везу са савском, дунавском и ранжирном станицом преко огранка кружне пруге код постаје „Маринкова бара“.

Сл. 116. Железничка станица „Врачар“ предвиђена на падини између *Црвеног крста* и долине Чубурског потока, на простору циглане Шиђански, детаљ ГП 1923–24.

5.13.2. Остварено: железница у *Бари Венецији*

ГП 1923–24. је предвиђао да се функционисање железнице одвија на четири места, с четири железничке станице. Под станицом не треба подразумевати само зграду, већ укупне инсталације, лире, колосеке, скретнице и друго што је неопходно за нормалан рад. У табели 15 дати су објекти система железнице планирани у ГП и њихова реализација.

Табела 15. Објекти система железничког чвора Београд према ГП 1923–24. и њихова реализација (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Шифра из ГП	Назив објекта како је дат у ГП	Приближна адреса локације предвиђене у ГП	Напомена о реализацији ГП	Подигнут према ГП
98	Систем Железничке станице „Сава“ (Главна железничка станица)	Савски трг 2	Планирана трансформација у пропусну станицу са везом са тунелима за дунавску страну и повратни тунел. Није урађено по ГП	Није
98а	Путничка станица „Сава“ – ново чеона крило	Карађорђева 4, на делу локације данашњих одлазних перона главне аутобуске станице.	Кроз крило је на првом спрату водио вијадукт са колосеци на базни и повратни тунел. Није реализовано	Није
-	Базни тунел	Базни тунел: улаз у Босанској – излаз код Платнара	Из станице тунел води испод гребена за Дунавску станицу и Панчевачки мост. Није реализовано	Није
-	Повратни тунел	Повратни тунел: улаз у Босанској – излаз Бирчанинова и Кн. Милоша	Из станице тунел води за Железнички мост на Сави и Топчидерску долину. Није реализовано	Није
98б	Теретна станица „Сава“ – прерада чеоних колосека	Локација је на данашњим теретним чеоним колосецима	Планирана 3 чеона колосека. Изграђено 22 теретна колосека	Није
-	Стара кланичка пруга	Траса од главне станице Карађорђевој улицом око Калемегдана и Тврђаве	Планирано да се уклони са изградњом базног тунела. Уместо уклањања број колосека повећаван на два	Није
98в	Поштанско одељење „Сава“	Савска 2	Приступни чеони колосеци за потребе Поште 2, вероватно постављени 1928–29. када је зидана Пошта.	Јесте
98г	Ложионица „Сава“	Локација унутар лире	ГП је планирао ложионицу на месту старих колосека и она је изграђена по плану.	Јесте
-	Ранжирна станица „Макиш“	Локација преко пута Аде Циганлије	ГП планира да ранжирна станица има 3 пара лира; мостом преко Аде и везу са западним правцем. Није реализовано	Није
-	15 градских блокова и 1 парк (у средини композиције је Централна Савска пијаца)	Локација између Теретне станице „Сава“ и Савског пристаништа	ГП има уску лиру и изградњу градских блокова. Место тога подиже се станица ранжирна, јер „Макиш“ није урађен.	Није
99	Систем Дунавске железничке станица	Поенкареова	Планирана лира Дунавске станице је имала везу са лиром Кланице а преко ове са базним тунелом. Није остварена	Није
99а	Нова зграда путничке Дунавске станице	Поенкареова 39	Зграда путничке станице је требало да буде подигнута у осовини улице Јована Авакумовића. Није остварена	Није
99б	Нова Дунавска теретна станица	Велики простор у Дунавском крају	Теретна станица је планирана од Дубровачке до Цвијићеве. Није остварена	Није

99в	Дунавско стовариште робе	Дубровачка	Завршни чеони колосеци испред Дубровачке улице и код Централне пијаце. Није остварено.	Није
100	Систем Железничке станице „Врачар“	Имање Циглане Шиђански	Планирана на имању циглане Шиђански. Укинута 1928, а 1930. одобрено становање. Није остварена	Није
100а	Теретна станица „Врачар“ са одговарајућим колосецима и истоварним перонима	Угао Бојанске и Веле Нигринове	Део система планиране па укинуте станице „Врачар“. Није остварена.	Није
100б	Путничка „Врачар“ са одговарајућим колосецима и пероним	Угао Бојанске и Тодора од Сталаћа	Део система планиране па укинуте станице „Врачар“. Није остварена.	Није
100в	Слагалишта и магацини са одговарајућим колосецима и перонима „Врачар“	У ГП овај објекат није учтан	Део система планиране па укинуте станице „Врачар“. Није остварена.	Није

Из табеле 15 види се да трансформација станице „Сава“ није изведена према ГП 1923–24. Надлежни фактори Министарства саобраћаја и Дирекције железница, који су доносили одлуке (јер је ОГБ из тога била искључена) уместо да развијају систем железничког чвора који је био предвиђен ГП, концентрисали су све операције железничког саобраћаја – од дневног опремања локомотива, преко ранжирања композиција до манипулације теретом и пружања услуга путницима и привреди – у релативно малом простору *Баре Венеције*. Разлог за то лежао је и у чињеници да је ово земљиште припадало Железници која је према *србијанском Закону од 1880. о експропријацији земљишта за потребе грађења железнице*⁸⁶⁵ могла да га узме од општине, обзиром да је општина била *дужна да железници даје своје земљиште за железничке пруге*⁸⁶⁶. Власничко питање је током међуратног периода било од изузетне важности јер су се Министарство саобраћаја, Дирекција железнице и њихови органи понашали према овим локацијама као да су ван територије Београда. Овакав однос Железница је имала и према другим елементима, попут пруге око града, станица „Шаран“ и „Кланица“, итд.

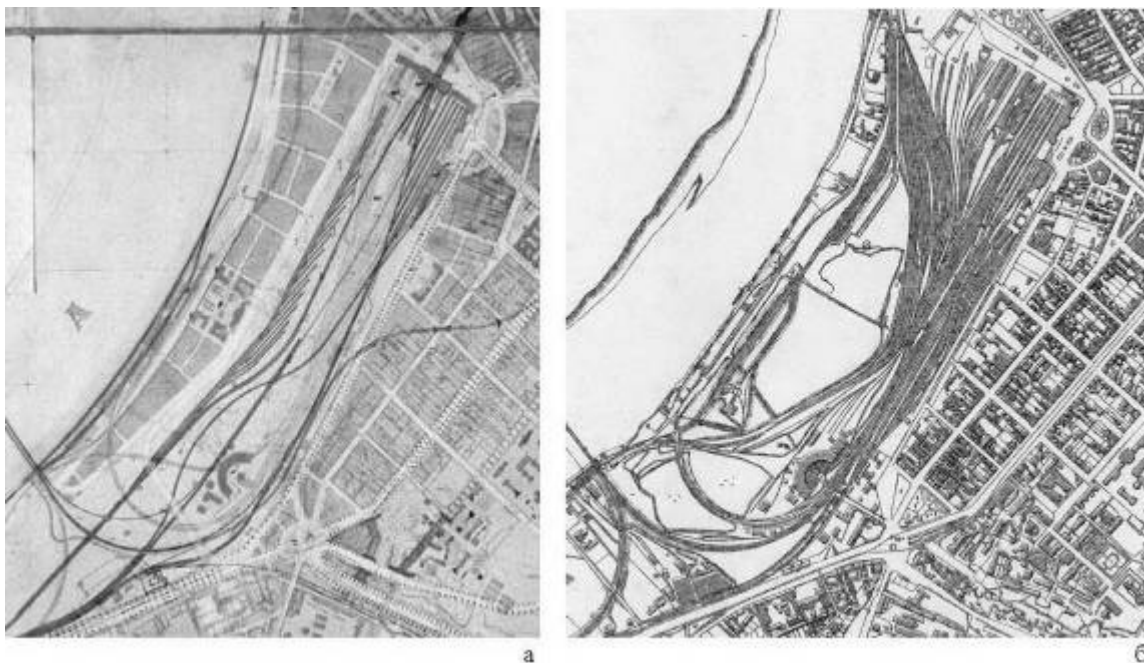
Процес безпланског развијања железничких постројења, сталним додавањем колосека за путничку, теретну и ранжирну функцију, заправо је био наставак развоја железнице према идејама које су настале још почетком 20. века. Сам чин одобравања ГП у Министарству грађевина, 1924. године, био је такав да је отварао врата наставку овог процеса. Наиме, члан 8 Одлуке о одобравању ГП је гласио је: *Да се у начелу одобри железнички саобраћај у и око Београда,*

⁸⁶⁵ Писмо председника ОГБ Владе Илић, Председнику Министарског савета Милану Стојадиновићу у вези са општинским земљиштем које је заузела Железница, 31. јануар 1936. (ИАБ, ОГБ, кутија 2)

⁸⁶⁶ Овај Закон и његове одредбе важио је само за границе предратне Србије. (Поповић, 1935а, стр. 159.)

уколико је потребан за решење регулације у ограниченом делу Београда с погледом на резервисање места за нове станице и проширење, с тим да се дефинитивно одобрење изврши онда када се од стране Дирекције за Грађење железнице усвоји по предложеном генералном пројекту железничка мрежа, када ће се дефинитивно израдити планови и довести у везу са одобреном регулацијом⁸⁶⁷.

Драгомир Поповић је десетак година касније оценио овакву формулацију класичном бирократском фразом додајући да сагласност Министарства саобраћаја никада није стигла.⁸⁶⁸ Овакав став Министарства саобраћаја довео је до тога да план за железницу није био озакоњен, а новоме се није приступало. На тај начин је створена мртва тачка, која је остала све до 1930⁸⁶⁹. Међутим, у периоду од седам година београдске железничке зоне нису мировале. Поред изградње објеката који су били предвиђени ГП, као ложионица и Пошта 2, ширене су и лире додавањем нових колосека (сл. 117).

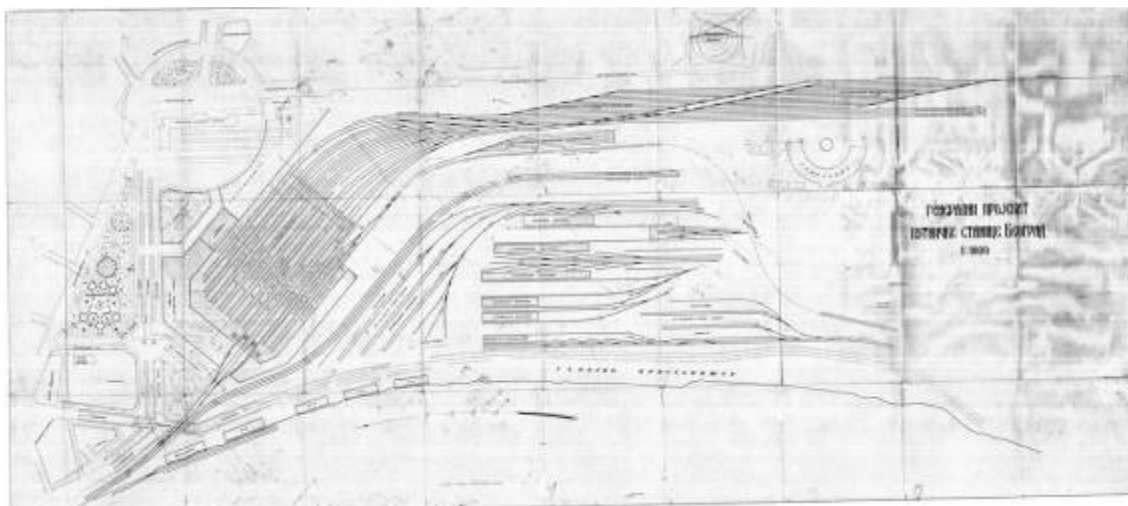
Сл. 117. Компарација планираног и оствареног система железничке станице „Сава“, према: (а) ГП 1923–24, (б) ситуациони план из 1937.

⁸⁶⁷ Одлука о усвајању Генералног плана Београда, 31. мај 1924. (ИАБ, ОГБ–ГД–ОС, кутија 489, ф II–12).

⁸⁶⁸ Поповић, 1935а, стр. 156.

⁸⁶⁹ Црвчанин, М. (1949). Генерални план Београда – Прилог I: Историјски подаци о решавању београдског железничког чвора, стр. 7 (ИАБ, ЗУЗБ, Кутија 3).

Да би се прекинула ова хаотична ситуација, Министар саобраћаја је 1931. године дао налог Одељењу за градњу железнице да изради *Генерални пројекат железничког чвора Београд*.⁸⁷⁰ Одељене је приступило изради пројекта, али без икакве везе или позивања на поставке дате у ГП 1923–24, као и без консултација или сарадње са ОГБ. На пројекат је рађено и наредне 1932, али како је убрзо дошло до персоналних промена рад је обустављен без резултата. Нови пројекат је започет са новим особљем, на челу са инжењером Здравком Вресковићем и завршен је фебруара 1933. године. Београдска општина, којој је у међувремену достављено ово решење, годину дана касније повратно је доставила своје примедбе на изнети предлог, али у Одељењу за грађење железница поново је дошло до персоналних промена. То је водило изради новог решења.

Сл. 118. Генерални пројекат путничке станице Београд, 1935. (ИАБ, ЗУЗБ, кутија 2, Ф 2)

Нови *Генерални пројекат путничке станице Београд*⁸⁷¹ (сл. 118) завршен је 1936. и Министар саобраћаја га је одобрио почетком 1937. године.⁸⁷² ОГБ и Министарство су имали опречне ставове о вези Савске и Дунавске станице, при чему је Општина инсистирала на тунелу, а Министарство на двоколосечној прузи око града. Крајем 1940, у Одељењу за градњу железница (при Министарству саобраћаја) образована је посебна *Секција за израду детаљних идејних пројеката београдских железничких постројења* које је убрзо

⁸⁷⁰ Васковић, З. (1938). Београдски железнички чвор. *Технички лист*, 7 и 8, 82–88.

⁸⁷¹ *Генерални пројекат путничке станице Београд*, 1935. (ИАБ, ЗУЗБ, кутија 2, Ф 2)

⁸⁷² Васковић, 1938, стр. 89–92.

расформирана. Први наредни нацрт за београдски желеунички чвор долази из окупираног Београда, из 1942. године.⁸⁷³

Министарство саобраћаја и дирекције железница, константним додавањем нових колосека на простору *Баре Венеције* осујетили су идеју екстензије Савамале дуж савског кеја. Огромна лира формирана иза теретних магацина главне станице и њени додаци који су се паралелно са реком низали све до велике кривине кланичке пруге, у потпуности су блокирали било какву изградњу планираних блокова дуж реке који су били уцртани у ГП из 1923–24. (сл. 1176).

У том склопу дефинитивно је укинута и решење железнице на дунавској страни. Пруга око града подигнута је 1899. године за потребе Кланице и убрзо је почела да служи и другим фабрикама у дунавској индустријској зони. Тако је функционисала *до средине четврте деценије прошлог [20.] века, када је због проширења железничких капацитета била потребна изградња нове станичне зграде*⁸⁷⁴. Проширење капацитета било је у вези са пуштањем у саобраћај Панчевачког моста 1935. године који је у то време био првенствено железнички. Тако су изграђени други колосек око Доњег града, теретна станица „Шаран“, нова зграда железничке станице „Београд – Дунав“, и теретна станица „Кланица“ са зградом и магацинима. Ништа од тога није било предвиђено ГП из 1923–24.

Различите пројекте за развој београдске железнице израђене у међуратном периоду карактерисала су три важна момента.⁸⁷⁵ Прво, сва решења која су била разрађивана и заступана почивала су на истим елементима система (станице Савска, Дунавска, Земунска и ранжирна, кружна железница, итд) који су у различитим формама били третирали у различитим пројектима. Друго, упркос врло детаљним истражним (геодетским и геолошким) радовима, нису постојали јасни компаративни прегледи који би истакли економске и друге предности појединих решења. Треће, постојао је стални антагонизам између појединих група актера који је блокирао доношење трајнијих одлука. Све оно што се догађало од 1930. године, како у администрацији, тако и међу техничким службама, као и на терену, водило је ка обарању никада званично усвојено решење београдског железничког чвора из ГП 1923–24. године.

⁸⁷³ Црвчанин, М. (1949). *Генерални план Београда – Прилог I: Историјски подаци о решавању београдског железничког чвора* [рукопис] (ИАБ, ЗУЗБ, Кутија 3)

⁸⁷⁴ Михајлов, 2011, стр. 109.

⁸⁷⁵ Црвчанин, 1949.

5.14. ПРИСТАНИШТА И ХИДРОТЕХНИЧКИ ОБЈЕКТИ

5.14.1. Планирано: систем четири пристаништа

Проблематика вода и водопривреде обухвата у ГП следећа питања: савско пристаниште, регулацију Саве осигурањем обале и изградњом кејова од Чукарице до *испод града*, Међународно пристаниште у зони Малог Ратног острва и острва Врбе, Дунавско пристаниште, нову регулацију Дунава, повезивање Аде Хује са копном и одређивање позиције Панчевачког моста.⁸⁷⁶

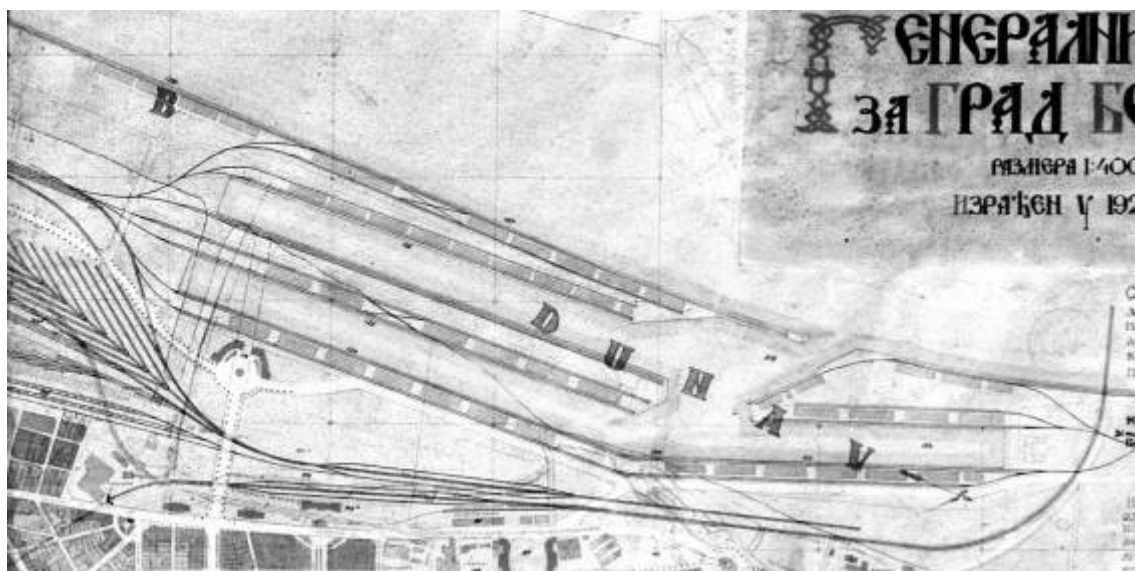
Сл. 119. Планирани објекти и уређење савске обале од купалишта *Шест топола* (код данашњег Сајма) до Калемегдана, детаљ ГП 1923–24.

На десној обали Саве, ГП је планирао 14 објеката који су били у функцији речног саобраћаја и пристаништа, на деоници од Калемегдана до купалишта *Шест топола* (приближно на средини данашњег Сајма) (сл. 119). Главни радови који су се очекивали на овом делу била је регулација Саве,

⁸⁷⁶ ОГБ, 1923, стр. 16.

померањем регулационе линије обале у воду за 20–50 м и изградња кејова. Фиксирање обале и изградња кејова имали су да буду изведени од ушћа до Чукарице. Деоница од Калемегдана до малог трга у Херцеговачкој улици (данас Аутобуиска станица) углавном је била планирана за различита путничка пристаништа. Од Трга у Херцеговачкој улици па до купатила *Шест топола* низали су се кејови за различиту робу. Приближно у средини овог потеза, предвиђена је *Централна савска пијаца* смештена унутар планираног градског ткива које би се наслањало на блокове Савамале.

Идеја о развијању дунавског пристаништа и луке интензивније је покренута са израдом ГП 1923–24. То је, како је стајало у елаборату Секције за пристаништа и кејове⁸⁷⁷, било врло сложено хидротехничко питање које је обједињавало померање регулације Дунава ка матици, отварање лучких базена, те спајање Аде Хује са копном. Када се овоме дода и железница која је требало да опслужи луку и оближњу индустрију, прокопавање базног железничког тунела код Платнаре и у вези с тим позиционирање Панчевачког моста, долази се до једног сложеног развојног пројекта као одговора на претпостављену и очекивану трговачку и саобраћајну функцију Београда (сл. 120).

Сл. 120. Планирано велико Дунавско пристаниште, детаљ ГП 1923–24.

⁸⁷⁷ *Технички извештај о ново-пројектованим пристаништима*, 1. март 1923. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, К 488).

Концепција пројекта, коју је нудио ГП, била је такозвано *концентрисано базенско пристаниште* што је смањивало његову укупну дужину и давало могућност доброг повезивања са градом и железницом.⁸⁷⁸ Требало је да се састоји од три басена, и исто толико *мола* дуж којих су били планирани магацини опслужени железничким пругама. ГП је планирао да се на овом простору изради 18 различитих лучко-пристанишних објеката на укупно око 6.800 м оперативне обале. С копна, улаз у овај комплекс био је могућ из планиране Реонске, затим Раденичке и Високог Стевана улице.

5.14.2. Остварено: „Бетон хала“

Како је реализован ГП у приобаљу, у подручју пристаништа, дуж регулационих линија обала Саве и Дунава, дуж грађевинских линија за кејеве? Одговор на ово питање треба почети наводима из Одлуке Министарства грађевина о одобравању ГП из 1924. године. У њој се јасно каже да су решења за Савско и Дунавско пристаниште *одобрена у начелу*, па да на томе тек треба радити.

У вези с пристаништем на Сави био је члан 9 Одлуке Министарства који је гласио: *Да се одобри у начелу подизање Савског пристаништа и осигурање Савске обале од Чукарице до испод Града, и да се претходно израде генерални планови за осигурање обале и кеја на Сави обзиром на употребу садашње обале за трговачки саобраћај, а доцније за велико шеталиште како је садашњим Генералним планом предвиђено*⁸⁷⁹.

У следећем, члану 10 Одлуке стоји: *Да се у начелу одобри резервисање места за Дунавско пристаниште на Дунавској страни према Дунавској железничкој станици, сужавање Дунавског корита ради задобијања терена, на коме се не може подићи никаква стална грађевина. За све ове радове одмах прикупљати потребне податке за израду Генералног и детаљних планова за регулисање Дунавских обала и везе са острвом „Хуја“ до Вишњице, а у вези са постављањем моста преко Дунава за Панчево*⁸⁸⁰.

⁸⁷⁸ *Технички извештај о ново-пројектованим пристаништима*, 1. март 1923. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, К 488).

⁸⁷⁹ *Одлука о усвајању Генералног плана Београда*, 31. мај 1924. (ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, К 489, ф II–12).

⁸⁸⁰ *Исто*.

Из ова два члана видимо различит став Министарства према Савском и Дунавском пристаништу: у првом наведеном члану се говори о подизању Савског пристаништа а у другом о резервисању места за Дунавско пристаниште. Рекло би се да је тиме Савско пристаниште било ближе реализацији од Дунавског за које је извршена само начелна резервација локације. Формулацијом да су пристаништа одобрена у начелу Београдска општина је практично онемогућена да ефикасно иницира процес подизања пристанишних грађевина и инсталација на обе локације или на једној од њих, обзиром да је ОГБ једино могла да лобира за изградњу, а не и да гради. Међутим, за лобирање јој је био потребан одговарајући програм и пројекат (што јесте дато у ГП и у прилогу за пристаништа), али који је Општина изгубила релативизацијом Дунавског пристаништа од стране Министарства. Довођењем у питање Дунавског пристаништа доведен је у питање укупан пристанишни систем Београд – Земун, а доведен је у питање програм и капацитет Савског пристаништа, као и међународног пристаништа код аде Врба (код Ратног острва), односно поништен је овај сегмент ГП за практичан управно комунални рад ОГБ. И даље, овакав статус пристаништа блокирао је и разраду и рад на железничком систему, као и на регулацијама околног градског и привредног ткива.

Савско пристаниште имало је линијску структуру у којој су се уочавале четири деонице: прва – уз Карађорђеву улицу од *испод града* до Савског моста; друга – уз Улицу браће Крсмановић узводно од Савског моста до *Централне савске пијаце*; трећа – уз *Бару Венецију* од *Централне савске пијаце* узводно до Железничког моста; и четврта деоница – узводно од Железничког моста до ушћа Топчидерске реке, дуж *Шест топола* и других купатила на Сави. У табели 16 приказан је садржај Савског пристаништа према ГП 1923–24. на целокупном планираном потезу – од *испод града* до ушћа Топчидерске реке – као и напомена о реализацији појединих објеката.

Табела 16. Објекти на обали Саве од купалишта *Шест топола* до Калемегдана према ГП 1923–24. и њихова реализација (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Шифра из ГП	Назив дела пристаништа према ГП	Приближна (данашња) адреса локације предвиђене у ГП	Напомена о реализацији ГП	Подигнут према ГП
108	Савско пристаниште, администрација	Карађорђева 13 и 13А	Главна зграда на пристанишном тргу на углу Карађорђево и Великог степеништа. Није изграђена	Није
109	Пасажирско пристаниште за правац Београд – Шабац	На излазу Железничарске и Херцеговачке улице на Саву	Планиран трг и путничко пристаниште за Шабац, нису изграђени, преко њих је ишла постојећа пруга око Доњег града	Није
110	Пасажирско пристаниште за правац Београд – Беч	Савско пристаниште	Испред пристаништа планиран је приступни трг на углу Карађорђево и Великих степеница	Није
111	Пасажирско пристаниште за Београд – Земун, Београд – Радујев. Београд – Панчево	На средини данашњег кеја, Бетон хале	Планиран локални пристан са једним рестораном. Није изведен.	Није
112	Моторни чамци, мањи бродови	На почетку Булевар војводе Бојовића	Ово је био постојећи пристан који је ГП прихватио.	Није
113	Кеј за дрва	Браће Крсмановић 25	Овај кеј је био направљен на делу узводно од Бранковог моста, постоји и данас.	Јесте
114	Кеј за грађевински материјал	Браће Крсмановић 29	Овај кеј је био направљен на делу узводно од Бранковог моста и кеја за дрва, постоји и данас.	Јесте
115	Кеј за цемент	Узводно од централне Савске пијаце	Није реализован.	Није
116	Кеј за со	Узводно од централне Савске пијаце	Није реализован.	Није
117	Кеј за угаљ	Браће Крсмановић 23	Овај кеј је био направљен на делу узводно од Бранковог моста, постоји и данас	Јесте
118	Истовар за централну савску пијацу	Код железничке станице Београд-Сава	Функционално повезан са Централном савском пијацом која није изведена, па није ни овај објекат.	Није
137	Два павиљона	Место где на обалу излази Железничка улица	Планирани уз пристаниште за правац Београд – Шабац. неостварени због постојеће пруге око Доњег града	Није
138	Савска централна пијаца	Код железничке станице Београд-Сава	ГП је планирао централну Савску на половини Баре Венеције. Није реализована	Није
85	Пекара и млин, интендантски магацин	Код <i>Шест топола</i>	ГП је предвидео изградњу овог објеката уз пругу на локацији купатила <i>Шест топола</i> , али он није саграђен.	Није
86	Магацин и депо	код <i>Шест топола</i>	ГП је предвидео изградњу овог магацина и депоа али до изградње није дошло	Није
94	Општински главни депо	код <i>Шест топола</i>	ГП је предвидео изградњу овог депоа али до изградње није дошло	Није
134	Спорт клуб	код <i>Шест топола</i>	ГП је предвидео изградњу овог спорт клуба али до изградње није дошло	Није
-	Мост краља Александра I	Између Карађорђево 43 и 49 у правцу Призренска Бранкова	Мост за Земун је направљен где је планиран по ГП	Јесте

Од укупно 17 објекта који су планирани за изградњу на Савском пристаништу, у складу са ГП 1923–24. подигнута су три кеја – за дрва, грађевински материјал и за угаљ, која су се налазила у другој деоници пристаништа уз Улицу браће Крсмановић. У складу са ГП подигнут је и Савски мост, назван *Мост витешког краља Александра Првог Ујединитеља*. Остали објекти и садржаји или нису изведени или су урађени супротно идејама из ГП.

Крупније и значајније измене замисли из ГП 1923–24. догодиле су се на деоници уз Карађорђеву улицу. ГП је ту предвидео четири објекта повезана са путничким саобраћајем, домаћим и међународним, али ниједан од њих није изграђен. На њиховом месту су подигнути други садржаји супротни ГП. Такође, испод града, пре бастiona Св. Јакова, била су предвиђена два путничка пристаништа. Једно је било већ постојеће пристаниште за моторне чамце за локалну пловидбу и рекреацију. Друго би служило за локалне и домаће линије (Београд–Земун, Београд–Панчево, Београд–Радујевац/Неготин). Узводно од ових пристаништа, ниже Косанчићевог венца, било је предвиђено и међународно путничко пристаниште за линију Београд–Беч.

Пристаниште за локалне линије није изведено јер је на том месту 1937. године подигнута зграда царинских магацина (данас Бетон хала). Главна пристанишна зграда за линију Београд–Беч која је требало да буде на новопланираном тргу на углу Карађорђевог улице и Великог степеништа такође није изграђена. На том месту била је раније подигнута зграда Царинарнице/Капетаније (данас Капетанија Београд). Касније, 1937, идеја трга и пристанишне зграде је одбачена јер су ту изграђени колосеци који су водили кроз новоподигнути „вештачки“ тунел за Дунавску страну, око Калемегдана, те један колосек за оперативни кеј теретног пристаништа испред Бетон хале. Овим решењем уништен је естетски квалитет који је у овој зони нудио ГП.

Како је дошло до овако драстичних промена ГП? Историчарка Драга Вуксановић-Анић каже да су *исте 1924. године, када је одобрен Генерални план и у Министарству грађевина и у Министарству саобраћаја били мишљења да пристаниште треба преместити на Саву, па је ово питање остало за извесно време отворено*⁸⁸¹. Тај застој је трајао годинама.⁸⁸² Питање уређења савске обале

⁸⁸¹ Vuksanović-Anić, 1968, str. 476.

озбиљно је активирано тек 1935, након завршетка Моста витешког краља Александра Првог Ујединитеља.⁸⁸³ Међутим решење за обалу није се ослањало на ГП, већ на виђење *Управе поморства и речног саобраћаја* Министарства саобраћаја у чијој надлежности је била изградња оваквих објеката.

Ова *Управа* је 1935–36. године развила нови систем пристаништа за зону Београд–Земун, без консултација са Београдском општином.⁸⁸⁴ Елементи овог система били су: путничко-царинско пристаниште у Карађорђевој, које је заменило решење из ГП и чији је најпознатији објекат царински магацин (данашња Бетон хала); затим, теретно пристаниште у *Бари Венецији*; уређење десне обале Дунава; и уређење леве обале Саве.⁸⁸⁵ Београдска општина је са новим решењем за пристаниште уз Карађорђеву улицу била упозната практично пред почетак радова, те је била приморана да да сагласност на нове пројекте и да *развија околне регулације*, па је Ђорђе Коваљевски 1936. године израдио *Скицу измене регулације око Савског пристаништа*.⁸⁸⁶

Изградња путничко-царинског пристаништа почела је 1936–37,⁸⁸⁷ на основу финансирања *из нарочитог фонда образованог код Држ. хипотекарне банке на основу Уредбе о грађењу пристаништа*⁸⁸⁸, и како додаје општински архитекта Драгомир Поповић, *ми желимо да одамо захвалност Краљевској влади што је успела да нађе средства и да озакони Уредбу о грађењу Београдског пристаништа*.⁸⁸⁹ Из обезбеђених 80 милиона динара изграђени су пристанишни вертикални кеј, магацини, *скупе моћне дизалице и други модерни уређаји*, а ОГБ је из Калдрминског фонда финансирала царинску зграду и експропријацију кућа и парцела на парној страни Карађорђевог улице до моста.⁸⁹⁰ Ови развојем догађаја укинута је замисао из ГП 1923–24. Савском пристаништу.

⁸⁸² Београдска општина је у својој режији изградила 1928. године један импровизиран *пристан* из Дубровачке улице који је задовољио потребе тамошње индустрије. (Аноним. (1928). Пристаниште на Дунаву – Општина је известила све заинтересоване да је пристаниште готово и да се њиме могу користити. *Политика*, 12. децембар, стр. 9).

⁸⁸³ Аноним. (1935). Шта ће бити са београдским кејом и јадранским пристаништима? *Политика*, 17. новембар, стр. 11.

⁸⁸⁴ Поповић, Д. (1936). Београдско савско пристаниште. *БОН*, 8–9, стр. 661.

⁸⁸⁵ Аноним. (1937). Савски кеј изграђује се интензивно и ускоро ће почети с подизањем царинских магацина. *Политика*, 29. мај, стр. 6.

⁸⁸⁶ *Скица измене регулације око Савског пристаништа*, 1936. (ИАБ, ОГБ–ТД–ИО, кутија 493).

⁸⁸⁷ *Политика*, 29. мај. 1937, стр. 6.

⁸⁸⁸ Поповић, 1936, стр. 662.

⁸⁸⁹ *Исто*, стр. 661.

⁸⁹⁰ *Исто*, стр. 662.

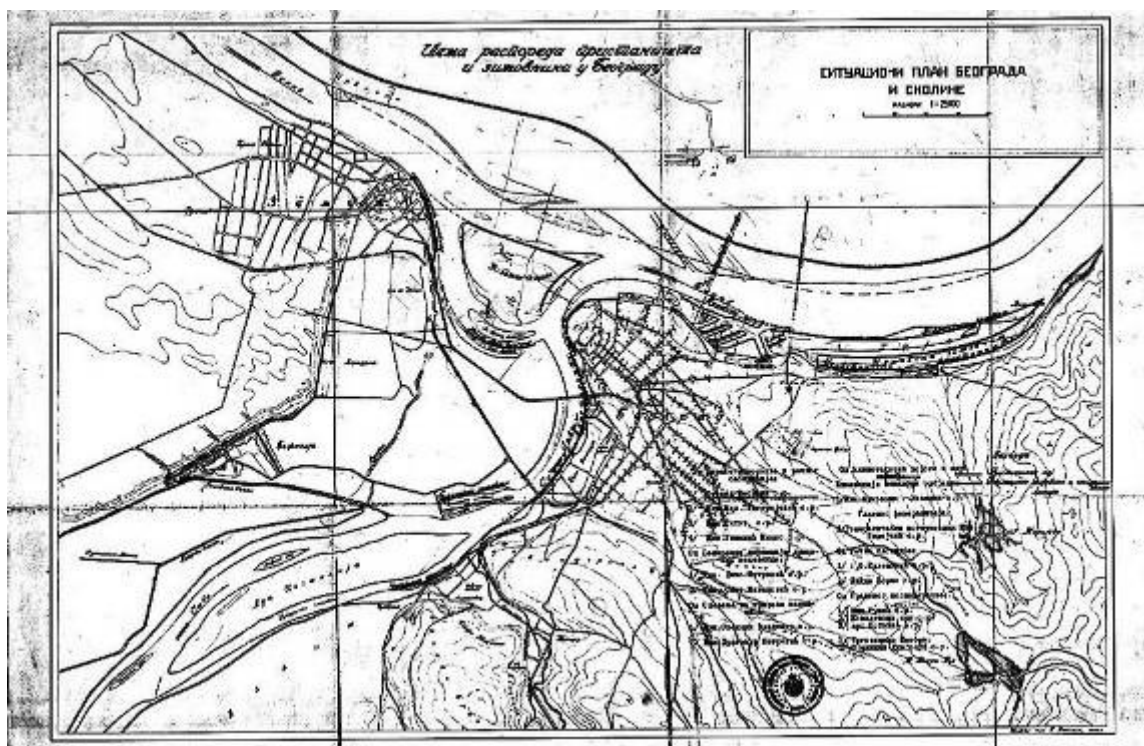
Ситуација са планираним Дунавским пристаништем била једноставнија и јаснија. Наиме, држава и њене институције нису биле заинтересоване за његову изградњу. Београдска општина се залагала да се лука изгради на Дунаву и тамо преусмери теретни саобраћај, како би се савска обала ослободила од оваквих садржаја. У табели 17 приказан је, према ГП, садржај Дунавског пристаништа, од излаза Дубровачке на трасу Дунавске улице до комплекса Фабрике вунених тканина (Штофаре) на Вишњичком путу, као и статус појединих садржаја и њихових објеката.

Табела 17. Објекти на обали Дунава низводно од Централне пијаце до Штофаре на Вишњичком путу, према ГП 1923–24. и њихова реализација (урадила З. Вуксановић-Мацура)

Шифра из ГП	Назив дела пристаништа према ГП	Приближна (данашња) адреса локације предвиђене у ГП	Напомена о реализацији ГП	Подигнут према ГП
89	Централна пијаца, Болница, Централна зграда, Инспектор Администрација,	Дунавска 3	Централна пијаце имала је 8 зграда, укључујући и главну зграду бр 89. Ништа од овога није реализовано	Није
90	Пијаца за животне намирнице	Дунавска 3	Део композиције централне дунавске пијаце. Није реализовано	Није
91	Пијаца за поврће	Дунавска 3	Део композиције централне дунавске пијаце. Није реализовано	Није
92	Пијаца за рибе	Дунавска 3	Део композиције централне дунавске пијаце. Није реализовано	Није
93	Пијаца за месо	Дунавска 3	Део композиције централне дунавске пијаце. Није реализовано	Није
103	Пристанишна ранжирна станица	око „Снаге и светлости“	Простор станице налазио се између Дунавске луке и Централне дунавске пијаце. Није реализован	Није
119	Дунавско пристаниште, администрација	У продужетку Цвијићеве, преко пруге	2 зграде затварају мали кружни трг са ког се иде ка теретној жел. станици или ка лучким кејовима. Није реализовано	Није
120	Пасажирско пристаниште на Дунаву	У склопу пристаништа	Пасажирско пристаниште планирано било у другом басену на копну. Није реализовано	Није
121	Кеј за путнике	-	На цртежу ГП нити на ГРП нисмо пронашли број 121	Није
122	Царински кеј	У склопу пристаништа	Царински кеј је био на другом басену на копну у наставку пасажирског пристаништа. Није реализован.	Није
123	<i>Porto franco</i> (слободна царинска зона)	У склопу пристаништа	<i>Porto franco</i> лука се налазила у десном басену који је затварао царински кеј. Није реализован	Није
124	Кеј за ситну робу	У склопу пристаништа	Кеј за ситну робу се налази у другом басену луке на копну. Дуж кеја су планирани магацини. Није реализовано	Није
125	Кеј за жито	У склопу пристаништа	Кеј за жито се налази у другом басену луке на молу који је одвајао овај од првог басена. Није реализовано	Није
126	Кеј за угаљ	У склопу пристаништа	Кеј за угаљ се налази у првом басену луке на молу који је одвајао овај први басен од Дунава. Није реализовано	Није

127	Кеј за цемент, со и суве шљиве	У склопу пристаништа	Кеј за цемент, со и суве шљиве био је у Дунаву на молу који је одвајао први басен од Дунава. Није реализовано	Није
128	Петролеум	-	На цртежу ГП нити на ГРП нисмо пронашли број 128.	Без коментара
129	Кеј за брашно	У склопу пристаништа	Кеј за брашно се налази у току Дунава. на кеју се налази низ магацина. Није реализовано	Није
130	Царинарница	-	На цртежу ГП нити на ГРП нисмо пронашли број 130.	Без коментара
-	Мост краља Петра Другог	Планиран преко Фабрике вунених тканина Косте Илића синова АД (Штофара)	Мост за Панчево није направљен где је планиран по ГП, већ око 800 м узводно	Није

Према ГП пристаниште на Дунаву је требало да се састоји од 21 објекта – три базена и 18 различитих објеката, што кејова и молова, што приступних саобраћајница и пруга које су опслуживале молове и магацине на њима, тргова и управних зграда. Табела јасно показује да ни један од ових објеката није подигнут. Мост за Панчево јесте саграђен, али не према ГП. Разлог за ова драстична одступања било је другачије виђење система београдско-земунских пристаништа које је имала *Управа поморства и речног саобраћаја*, од онога које је усвојила Београдска општина у ГП из 1923–24. године.

Сл. 121. Шема распореда пристаништа и зимовника у Београду, 1940. (ИАБ, ОГБ–ТД, К 489)

Исте године када је почела реализација Савског пристаништа, 1937, почео је и рад на новом Генералном плану који ће 1939. године резултирати *Скицом Генералног регулационог плана и Нацртом Уредбе за спровођење*.⁸⁹¹ У оквиру овог рада поставило се поново питање система београдско-земунских пристаништа. За разлику од претходног времена када није постојало усаглашено мишљење између Комисије за израду ГП и надлежних органа, овога пута оно није изостало. Тако су на *Шеми распореда пристаништа и зимовника у Београду*⁸⁹² (сл. 121) потписани Управа за поморство и речни саобраћај, Генерална дирекција државних железница, Одељење за грађење железница, Министарство војске и морнарице, Инспекција земаљске одбране, Речна пловидба, Градско поглаварство (овде су потписани Хуго Ружић, Ђорђе Павлович Коваљевски и Драгомир Поповић) и, као задња, Трговачка комора. Овај документ је израђен 1940. године и вратио се на систем пристаништа из ГП из 1923–24. године.

⁸⁹¹ Скица Генералног регулационог плана Београда, 1937. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 491)

⁸⁹² *Шема распореда пристаништа и зимовника у Београду*, 1940. (ИАБ, ОГБ–ТД, кутија 489)

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Најзначајнији доприноси истраживања

Рад на докторској дисертацији био је усмерен ка откривању и расветљавању до данас недовољно истражених и презентованих чињеница у вези с урбаним развојем међуратног Београда, са главним фокусом истраживања на процесу припреме и израде Генералног плана из 1923–24. године, као и његовог спровођења.

Током рада на дисертацији откривена је, систематизована и анализирана грађа о међународном конкурс за ГП Београда, иницираном 1919. и спроведеном током 1921–22. године, која се налази у домаћим и иностраним архива и сродним институцијама. Сакупљени су и систематизовани конкурсни материјали и документа – од нацрта програма и самог програма конкурса, подлога које су дате учесницима конкурса, преко текстуалних образложења конкурсних радова и графичких прилога за неке од њих, до извештаја и текстуалних и графичких препорука жирија конкурса. Преведени су текстови сачуваних образложења конкурсних радова који су писани на француском и немачком језику, као и опширни прикази два конкурсна рада који су, на немачком језику, објављени у званичном гласилу аустријских инжењера и архитеката. Откривена су имена свих учесника конкурса, дато изворно писање имена, као и њихове биографије. Такође, сакупљени су чланци из домаће и иностране периодике у којима се налазе прикази или информације о београдском урбанистичком конкурс и приспелим радовима. Треба нагласити да је највећи део ове грађе, посебно графички прилози конкурсних радова који се налазе у иностраним институцијама, а за које се претпостављало да нису сачувани, по први пут коришћен у домаћем истраживању и објављен у овој дисертацију.

Поред тога, сакупљена је, систематизована и анализирана целовита графичка и текстуална документација о ГП Београда из 1923–24. године. У домаћим институцијама (архиви, библиотеке, музеји и др.) сакупљени су и

анализирани оригинални графички и текстуални прилози усвојеног ГП, затим тематски планови, анализе и прорачуни, извештаји, записници о раду Комитета за разраду ГП, итд. – који до сада нису били коришћени у истраживањима и приказивањима Генералног плана Београда из 1923–24. године. Од овог материјала важно је издвојити мало познате планове који до данас нису коришћени или се у литератури јављају врло ретко: *Генерални план Београда, Р 1:4000*, из 1923. (МГБ, Ур-16672), *Генерални регулациони план Београда, Р 1:10000* из 1924. (НБС, Кр II 810), *Генерални план Београда – планирана спратност зграда, Р 1: 10000* и *Генерални план Београда – зоне изградње Р 1: 10000* (оба из ИАБ, ОГБ–ТД–ОС, кутија 490), деветнаест *Детаљних листова Управе града Београда 1932–1933. у Р 1:500* (МГБ).

Такође је сакупљена и анализирана остала необјављена и објављена грађа и текстови из међуратног периода, који се односе на разне аспекте израде и спровођења ГП Београда из 1923–24. године. Ова документација пружа увид у целовиту слику о различитим аспектима урбанистичког развоја Београда у међуратном периоду, као и о развоју урбанистичке струке.

Током рада на дисертацији истражен је легислативни и формални оквир израде и спровођења ГП Београда из 1923–24. године. На основу тога, дат је приказ и објашњење правног оквира израде ГП, односно прописи на основу којих је рађен ГП, као и акта и датуми који се могу сматрати његовим формалним почетком и крајем. По први пут су систематично наведени и анализирани закони, прописи, уредбе и правилници који су се односили на спровођење ГП Београда.

На основу истражене грађе утврђено је постојање пет методских и институционалних фаза у изради и спровођењу ГП Београда 1923–24. године. За сваку од ових фаза објашњена је улога различитих актера, институција и појединаца, који су у њима учествовали и анализирана релевантна текстуална и графичка грађа у вези с током и резултатом сваке фазе. Посебно треба истаћи да је анализиран однос државних власти према изради и спровођењу ГП у простору који је био у надлежности Општине. Расветљена је улога појединих личности у различитим фазама израде ГП, особито до сада запостављана а круцијална улога архитекте Драгутина Ђорђевића у

формулисању програма за међународни конкурс, као и програма и концепта ГП. Такође, поред доприноса инжењера Ђорђа Коваљевског који је био водећи урбаниста и шеф Бироа који је израдио ГП, препознате су и објашњена улоге и других чланова Комисије за израду ГП, посебно инжењера Ранисла Аврамовића који је био главни аутор решења железничког саобраћаја и инжењера Владе Митровића руководиоца Секције за пристаништа и кејове.

Посебно треба истаћи да су током истраживања откривене нове и до сада необјављене чињенице из личне и професионалне биографије Ђорђа Павловича Коваљевског, архитекте руског порекла, водећег урбанисте на изради ГП Београда 1923–24. Сакупљено је и анализирано више од 60 архитектонских и урбанистичких пројеката и планова које је израдио, који сведоче и о развоју урбанизма у Београду у међуратном периоду. Разјашњен је његов професионални положај и ангажман унутар служби Београдске општине. Пронађено је да Коваљевски није био константно запослен у ОГБ, да је времена на време имао одређене функције у општинској Техничкој дирекцији на високим позицијама у вези с урбанизмом. Такође, расветљена је до сада непозната његова судбина након 1944. година и откривени година и место смрти. Од писане заоставштине Коваљевског посебно је значајно проналажење књиге *Велики град и вртни град (Большой город и города-сады)*, публиковане 1916. године у Кијеву, а у коју је анализирао примере вртних градова које је посетио на студијским путовањима у Енглеској, Француској и Немачкој. Ова књига значајна је ради целовитог сагледавања разноликих утицаја на садржину и концепт ГП Београда из 1923–24. и по први пут је анализирана у овој дисертацији.

Ради разумевања веза између идеја ГП и њихове реализације анализиран је процес примене плана, при чему се истиче анализа разраде ГП на катастарско-топографским *секцијама*, и анализа регулационих планова улица и парцеларних планова. Анализирано је око 55 секција у размери 1:500, не рачунајући варијантна решења или решења из различитих година за терен једне секције. Затим, анализирани су регулациони планове улица у Р 1:200 и Р 1:500, при чему је евидентирали око 450 планова и детаљно анализирали око 100 планова улица у разним деловима града из периода са краја

19. века до 1944. године. Посебно треба истаћи анализу парцеларних планова за поједине крајеве града, блокове и већа имања (што би одговарало данашњим *детаљним регулационим плановима*). Од евидентираних око 500 парцеларних планова, детаљно је анализирано око 90 који су рађени за поделу имања на свега неколико парцела до великих поседа чијом парцелациом се добијало и преко 500 парцела. Све ове секције, као и највећи број регулационих планова улица и парцелационих планова први пут је анализиран и објављен у овој дисертацији.

Поред тога, записници са седница *Комитета за разраду ГП* први пут су у овој дисертацији коришћени као целовит материјал који расветљава неке од важних момената у вези са спровођењем, а посебно са измена ГП. У периоду од 1928. до 1933. године израђена је серија планова за периферне делове Београда и периферна насеља којима су руб ГП из 1923–24. мењан и допуњаван. Од ових планова пронађен је *План измене регулационог плана Београда око цркве Св. Саве и насеља Александра Карађорђевића и нова регулација Пашиног брда, Душановца и Вождовца Р 1. 2500* из 1931. године (АЈ, Ф 65, Збирка планова 440), који се по први пут објављује у овом раду.

Као посебан допринос, у дисертацији су евидентирани сви планирани објекти, структуре и намене из ГП Београда 1923–24. и урађен компаративни табеларни преглед планираног и оствареног на терену. Израђено је 17 табела у које су унети сви објекти, садржаји, структуре и сл. унутар планираних намена (урађена је посебна табела за сваку намену) и извршена компарација планираног са реалним достигнућима. Такође, за све планиране објекте, структуре и др. утврђен је и дат степен изведености на терену.

Резултати спроведених анализа

Анализа друштвених и политичких прилика након настанка Краљевине СХС показала је веома крупне разлике у нивоу развијености између новоформиране Краљевине и европских земаља са којима је имала интензивније економске, политичке и културне везе. Ова разлика се читавала и у нивоу

индустријализације, економском развоју, степену урбанизације и модернизацији друштва. Посматрано према овим развојним процесима, анализа је показала да Југославија, на крају четврте деценије 20. века, није била индустријска земља, да је имала низак бруто друштвени производ по становнику (3-4 пута мањи од развијених држава), да је имала низак степен урбанизације (приближно 16%), што се све неповољно одражавало на процес модернизације друштва.

Београду, као престоници нове знатно веће државе, пружене су нове развојне шансе. С привредног становишта, и за Краљевину и за Београд, била је важна нова могућност развијања два крупна саобраћајна система – железничког и речног. Након померања државне границе, Београд је имао два нова велика земљишта за планирање – леву обалу Саве и леву обалу Дунава. Овоме треба додати да је Краљевина од 1922. до 1929. године била подељена на 33 мале области чија средишта су имала локалну улогу тако да је Београд, када је реч о привлачности за послове и људе, био град без конкуренције. Значајне промене настају 1929. године када је Краљевина СХС преименована у Краљевину Југославију и формирано девет бановина, са новим границама. Београд, као престоница, није припадао ни једној од бановина, већ је формирана посебна *Управа града*, која је обухватала Београд, Панчево и Земун, као еквивалент бановинама. Била је то извесна регионализација и децентрализација земље, што је утицало на умањење утицаја и атрактивности Београда. Смањивање магнетизма Београда десило се упоредо с почетком светске економске кризе, која је у Југославији трајала до друге половине 1930-их.

Град је из Првог светског рата изашао тешко оштећен, с веома нарушеним грађевинским и инфраструктурним фондом. Потреба обнове и статус престонице учинили су да је од 1919. до 1929. године био обележен видним успонима у изградњи. Послератна конјуктура услед недостатка станова и олакшица које је држава давала, учинили су да станоградња постане најрентабилније предузеће. Иако је држава била више него скромних капацитета, Београд се интензивно укључивао у европска дешавања. Постао је ново тржиште за стране фирме, банке, осигуравајућа друштва и трговачке филијале, које је власт условљавала да подижу своје пословне зграде граду. У таквој атмосфери

полета и ентузијазма, у периоду 1921–1923. године, настајао је Генерални план Београда.

Израда и спровођење ГП Београда из 1923–24. године прошли су кроз пет методских и институционалних фаза. Прва фаза је трајала од априла 1919. до 1921. године и обухватала је израду програма за међународни конкурс. Након тога, од августа 1921. до маја 1922. године конкурс је реализован и жири је одабрао најбоље радове и доделио награде и признања. Трећа фаза, што је била израда ГП, званично је започела 29. маја 1922. године именовањем чланова Комисије за израду ГП. У року од нешто више од годину дана Комисија је израдила план, па је 10. августа 1923. године општински Одбор усвојио Нацрт ГП. Тиме је отпочела четврта фаза, одобравање ГП од стране Министарства грађевина. Министар је 31. маја 1924. године потписао ГП Београда чиме је овај документ званично усвојен. Спровођење ГП, што је била пета фаза, укључивало је његову разраду по *секцијама*, затим формирање и рад Комитета за разраду ГП, израду додатних планова за проширено подручје ГП, итд. Време које је Министарство утрошило за одобравање ГП било несразмерно дуго у односу на остале радне фазе, особито када се имају у виду обим послова и задатци које је требало извршити у свакој од њих. То одуговлачење показује бирократски став Министарства грађевина према потребама и приоритетима Београдске општине, који је постојао током целог међуратног периода. Генерални план Београда, израђен 1923. и усвојен 1924. године званично је стављен ван снаге 18. јуна 1940. усвајањем нове *Скице Генералног регулационог плана Београда и Уредбе за његово спровођење*.

Међународни конкурс за Генерални план Београда инициран је 1919. године када је *Удружење српских инжењера и архитеката* предложило израду целовитог плана града. Београдска општина је организовала међународни конкурс за уређење и проширење града на коме се појавило 22 тима са 53 учесника из 8 земаља. Програмску основу за њихов рад припремила је комисија састављена од тридесетак угледних стручњака и политичких представника, на чијем челу је био Драгутин Ђорђевић, еминентни архитекта и професор Универзитета. Београдски конкурс, завршен 1922, био је међу неколицином који су у Европи расписани убрзо по завршетку рата. Додељено је укупно 18

различитих награда, откупа и обештећења. Идеје и предлози изнети у конкурсним радовим следили су оновремена начела о уређењу градова – планирати град као целину, уредити центар, организовати разне видове саобраћаја, побољшати хигијенске и услове становања, формирати зелене просторе и планирати регионално ширење града. Жири београдског конкурса није доделио прву награду, већ су друго место равноправно поделила три пројекти – из француске *Urbs Magna*, из Будимпеште *Santé, beauté, commerce et traffic* и из Беча *Singidunum novissima*.

Како међународни конкурс није донео победничко решење, Општина је формирала Комисију за израду ГП која је била састављена од председништва, чланова и сарадника. Материја ГП била је подељена на три велике теме: пристаништа и кејови, железнички чвор Београда, и унутрашња регулација града. Повезивање њихових програмских захтева у једну просторну целину, њихово полагање на терен Београда, усклађивање са постојећим улицама и грађеним структурама, итд., био је задатак *Бироа за Генерални план* на чијем челу се налазио архитекта руског порекла Ђорђе Павлович Ковалевски. Руководилац *Секције за железнице* био је инжењер Ранисалв Аврамовић, а *Секције за пристаништа и кејове* инжењер Влада Митровић. Одбијен је предлог неког тима с међународног конкурса да буде укључен у израду ГП. Комисија је радила од маја 1922. до лета 1923. године.

Комисија за израду ГП обилно је користила резултате конкурса, упркос неким тврдњама да радови нису донели ништа корисно. ГП је у многим широким потезима, као и у детаљним решењима, пратио конкурсне идеје. Тако је из рада *Urbs Magna* преузет предлог за *монументално средиште*, осовину Опера – црква Св. Марка, као и елементе из осовине Калемегдан – Васина улица – Ташмајдан. Међутим, далеко важније од преузимања појединачних решења била је спремност Комисије да креира ГП који ће по свом духу у потпуности одговарати тадашњим професионалним погледима и стандардима планирања који су се сретали за веће градове широм Европе.

Једна од идеја која је дошла из радова са међународног конкурса било је физичко и управно повезивање Београда и Земуна, као и Београда, Земуна и Панчева. Комисије за ГП у свом Извештају из 1923. године, изнела је јасан став

да ово повезивање, поред физичког и саобраћајног спајања, треба да се схвати и као нова расподела урбаних функција. Односно, Комисија за израду ГП је говорила о уређењу ширег београдског региона, а не само уско градског подручја. Међутим, Министарство грађевина је приликом одобравања плана 1924. године овај регионални концепт искључило из њега.

Министарство грађевина је својом Одлуком о одобрењу ГП свело просторни обухват плана на територију Београд из 1921. године, у границе тадашњег грађевинског реона, са извесним проширењем уз Дунав до гребена Великог Врачара (данашње Звездаре). Део ГП за простор између граница грађевинског реона и атара није био одобрен, јер, како стоји у одлуци Министарства грађевина, за тај простор нису били урађени планови у Р 1: 500. Тек у периоду од 1928. до 1933. године израђени су планови и за ове периферне делове Београда. Оваквим ставом Министарства учињена је крупна штета Београду јер је најинтензивнији период његове изградње управо био у касним 1920-им када планова није ни било.

То је допринело да се велики део Београда развија и изграђује без дозвола, мимо и ван Генералног плана. Зграде, објекти, виле, палате, зелени простори, улице, булевари, који су чинили престоницу елитног Београда, нису увек проистицали из ГП 1923–24. Дobar део њих је настао као потреба неке моћне структуре (војске, двора, неког министарства или јаког предузећа, али и Универзитета и СПЦ) или се надовезивао на ранију изградњу (попут изградње зграда министарстава у зони раскрснице улица Кнеза Милоша и Немањине). Нелегална изградња и стихијско ширење града ван граница реона били су изазвани свеprisутном стамбеном кризом и сиромаштвом и праћени шпекулацијама са земљиштем. Општина је у више наврата проширивала грађевински реон не би ли увела какав такав ред у изградњу периферије, али је на терен ипак пристизала касно. И овај сиротињски Београд, као и онај елитни и имућан, растао је великим делом без плана, односно ГП 1923–24. није био виђен, ни коришћен као инструмент за формирање града.

Комисија за израду ГП припремила је обиман материјал и један пратећи Извештај у коме је дат концепт планског решења. Целокупан овај материјал показује да је Генерални план Београда из 1923–24. године био знатно

комплекснији документ него што је уобичајено приказиван у новијој домаћој литератури и о коме се углавном судило на основу једног графичког прилога који се чува у Урбанистичком заводу Београда. Текст и графички прилози које је израдила Комисија за ГП указују на главна тематска подручја која су обрађивана у том документу. То су: форма града, *монументално средиште*, комплекс државно-управних зграда, *сити* – пословно стамбени центар Београда, тргови и терасе, становање, паркови и шуме, спортска игралишта, индустријске зоне, булевари и улице, мостови, железничке пруге и станице, пристаништа и хидротехнички објекти.

Анализа планиране и остварене форме града показала је да је током спровођења ГП из 1923–24. године није постигнута планирана аксијална градска матрица. Основна замисао ГП била је формирање Београд као аксијални град: Од укупно 9 композиција које се налазе у ГП, 7 није реализовано, као на пример потез Васина – Косовска, или Опера – црква Св. Марко. Два наслеђена правца била су делимично реализована: Албанија – црква Св Саве, те Улица кнеза Милоша од Парламента до угла са Бирчаниновом улицом. Међутим, те линије само су истакле чињеницу да је Београд био спонтано настали и технички дотерани град радијалних праваца. Узроке неуспеха у реализацији планираних акси треба тражити у неспремности и немогућности Београда да врши реконструкције али и у одустајању већине кључних актера да обликују живне композиције чије лоцирање у ГП су сами иницирали.

Код реализације *монументалног средишта* дошло је до одустајање од планираних композиција и садржаја. У подручју *монументалног средишта*, на потезу дужине око два километра, уз Улицу краља Александра од Дечанске до Улице краљице Марије, постојала је намера концентрисања 32 државне и општинске зграде у три композиционе целине. То је требало да буде репрезентативни део Београда, који је би попут Бечког Ринга, показивао сву снагу Краљевине. Вероватно је да је најтежи ударац развоју *монументалног средишта* задао краљ Александар Карађорђевић одустајањем од изградње двора преко пута зграде Парламента, на локацији данашњег Пионирског парка. Идеја

монументалног средишта је затим руинирана одустајањем још 12 државних и градских установа да граде на овом простору.

Али, простор *монументалног средишта* је био атрактиван за зидање неким другим актерима. До 1941. године ту је сазидано девет зграда. Међу њима су били и Парламент, започет још 1907, као и Универзитетска библиотека за коју су пројекти било готови 1920. године. Изузев ова два објекта, осталих 7 били су подигнути супротно ГП – Пошта, црква Св. Марка, Ватрогасна команда, Правни факултет, Државни архив, Технички факултет, и Студентски дом. После краљевог одустајања и други важни актери (СПЦ, Министарство пошта и телеграфа и Министарски савет) подигли су своја здања не поштујући композицију коју је креирао ГП 1923–24. Последице овог *штеточинског рада*, како је писао Милослав Стојадиновић, некадашњи потпредседник Београдске општине, данас видимо у зони око Парламента. То је разграђен и неартикулисан простор на коме су смештене значајне јавне зграде.

Подизање комплекса државно-управних зграда изведено је мимо ГП из 1923–24. године. У широј зони раскрснице улица Немањине и Кнеза Милоша ГП је предвиђао укупно 18 јавних зграда, од којих је 10 требало да буду подигнуте као нове. Преосталих 8 објеката *Комисија за израду ГП* преузела је из постојећег стања, као што су Вазнесењска црква или Касарна VII пука. Према ГП подигнута су 3 нова објекта, попут Министарства финансија. Преосталих 7 јавних зграда није подигнуто, јер се у 3 случаја одустало од изградње (Нови официрски дом, Главна контрола, и Земљорадничка задруга), у 4 случаја је уместо планираних Конзерваторијума, Опере, те два бочна мања објекта, урађен парк *Мањеж*. У овој зони саграђена су и 3 објекта на које ГП није рачунао. То су: Државни савет, Генералштаб и Официрска стамбена зграда у Ресавској 34А до 40А. Све укупно овај развој се није ослањао на ГП, већ на процену потреба и тренутних могућности министарстава и државе.

Упркос оваквој реализацији, комплекс државно-управних зграда представља репрезентативно остварење. Иако Комплекс државно-управних зграда у зони раскрснице Немањине и Кнеза Милоша улице није био у складу, он је био у духу ГП. Томе су допринела три момента. Земљиште је припадало највећим делом Општини и држави тако да су га чиниле велике, неуситњене

парцеле повољне за изградњу. Урбанистичка разрада је била једноставна – ослањала се на формиране улице и њихове регулације. Архитектура ових објеката, примењена форма и стилови, доприносили су репрезентативности целог комплекса. Сви ови моменти су утицали на то да Београд у овој зони добије значајан и квалитетан ансамбл и прави велеградски амбијент.

Такође ни тргови које је предвиђао ГП нису били изграђени. Комисија за израду ГП је сматрала да у Београду треба подићи или реконструисати и адаптирати укупно 41 трг. Резултат је нажалост био врло слаб: 32 трга нису реализована јер су или тражили реконструкције постојећег ткива или били део великих грађевинских целина. Пет тргова је делимично реализовано као што је то случај са полувездом на врху Професорске колоније. Најзад, свега 4 трга су урађена према ГП, и то: Краљев трг (некадашња Велика пијаца), Вилсонов трг, мали Трг на улазу у Ново гробље, те Трг у средини Професорске колоније. Позоришни трг, могуће најзначајнији по својим потенцијалима, само је делом урађени према ГП из 1923–24. године.

У случају делимичних реализација тргова, на нивоу локалног амбијента јављао се урбанистички несклад и проблем погрешног архитектонског одговора на урбанистичку диспозицију. Наиме, композиције тргова, раскршћа, група зграда, сличне онима које су учртане у ГП Београда, у градовима запада формирале су репрезентативне јавне зграде класицистичке, академске, или еклектичке архитектуре. Уместо тога, у Београду је ова врста композиције остваривана породичним кућама (као на врху Професорске колоније) или разнородним међусобно неусаглашеним зградама (као на раскрсници улица Старине Новака и Цвијићеве или код Богословије).

Ситуација није била ништа боља ни са планираним градским терасама и видиковцима. У ГП је било предвиђено формирање три терасе – Теразијска, на Косанчићевом венцу и Калемегданска (данас Савска) тераса. Једино је Калемегданска (Савска) тераса уређена према ГП из 1923–23. године. Тераса на Косанчићевом венцу није ни рађена, док је Теразијска тераса урађена супротно одобреном ГП, односно, после застоја на започетој експропријацији, планирани терен терасе претворен је у такозвани привремени парк, који и данас постоји.

Треба истаћи да је један од ређих сектора који је реализован у складу са ГП било становање. Овде је реч о изградњи унутар границе плана, а не о изградњи која је буктала ван њега. Поклапање стварне изградње и захтева ГП било је последица чињенице да је ГП својим параметрима за изградњу (величина парцеле, спратност, дозвољена висина у метрима, степен искоришћености парцеле) подржавао све постојеће моделе стамбених насеља – становање у подручјима вила, у централном подручју града где су ницале стамбено-пословне палате, авлијско становање у периферним насељима – а планирао је и формирање котежа и колонија и радничко становање. Ово је био реалистичан приступ који се ослањао на зонирање града са различитим параметрима.

Генерални план је предвидео четири стамбене зона и за сваку дао основне параметре изградње. Међутим, ГП није имао друге механизме контроле изградње изузев прописаних вредности параметара. Тако је у *ситују* изградња уз уличне фронтова деловала солидно, али је унутрашњост блокова била загушена и нездрава. *Комисија за израду ГП* је предложила изградњу једног већег радничког павиљонског насеља на обронцима Звездаре, ка Дунаву. Нешто од улица планираних унутар овог насеља постављено је према ГП, али све остало није, па су унутар формираних блоковима уместо стамбених павиљона ницале авлијске зграде. Котеже и колоније карактерисала је организована изградња и уличне матрице и кућа која је пратила поставке из ГП. Ова насеља су пружала квалитетно становање и била радо прихваћени од дела београдског предузетништва и средње имућног грађевинарства. Разликовала су се од уобичајених делова са индивидуалним становањем по богатој скали простора који су се ослањали на тада популарну концепцију *вртог града*.

Делови града које су у међуратном периоду насељавали сиромашни или имућни Београђани нису били строго одељени, као што је то био случај у многим старим европским престоницама у којима је и друштвени систем и изградња постигла висок степен стамбене сегрегације. У многим градским крајевима, како су показивала званична истраживања о стамбеној ситуацији Београда, становници су били шареноликог порекла, бројних професија и занимања, различитог имовинског стања и друштвеног статуса.

Три значајна привредна и саобраћајна сектора – индустрија, пристаништа и железница – била су међусобно повезана како у ГП-у, тако и у реализацији. Та веза је потицала још с краја 19 века, из времена када су на обалама Дунава, а и код савског пристаништа, ницали и развијали се први производни погони. Али се цео тај процес одвијао веома споро, те је и веома мали проценат од укупног броја радника у граду био је запослено у индустрији. Упркос чињеницама и општем мњењу о неразвијености београдске индустрије, ГП је за просторни аспект развоја индустрије смело предложио авангардо решење – да се у *Великоселском риту* изгради велика индустријска зона са одговарајућим пристаништем, опремљена железничким везама. Министарство грађевина је, видели смо, одобравајући ГП 1924. године драстично смањило територију плана чиме је индустријска зона Великог села искључена из даљих размишљања.

Одбацивањем ове идеје проблематика просторног развоја индустрије била је сведена на даље развијање унутар градских индустријских зона, дунавску и савско-сењачку. Дунавска зона је требало да буде у директној вези са великим комерцијалним капацитетима главног робног базенског пристаништа као и са новом теретном станицом. Планирано је да савско-сењачка зона буде повезана са савским пристаништима, линеарно поређаним дуж реке, те са колосецима главне београдске железничке станице. Београдска средина није била наклоњена подстицању индустрије као носиоца привредног и друштвеног успона. Веровало се у трговину и финансијске послове, а не у производњу. Ово није био проблем само Београда, већ и нове државе – индустријализације је било, али не у обиму у коме би, као иза 1945, она постала *носилац развоја*. Последица је била да су обе индустријске зоне – и дунавска и савско-сењачка развијане споро, практично капиталом око десетак породица.

Стара привредна зона између Карађорђевог улице и Косанчићевог венца требало је, према ГП, да се знатно трансформише изградњом нових улица и подизањем путничког пристаништа за Беч, уз изградњу новог трга, ободног савског булевара, кејова с дрворедима. Био је ово видовит потез трансформације некадашњег најважније привредног извозно-увозног а и производног средишта града у нови *waterfront*, у реконструисани део испод Саборне цркве и

Косанчићевог венца. Ова идеја је осујећена радом Управе поморства и речног саобраћаја Министарства саобраћаја према чијим пројектима је уместо трга пристаништа за Беч изграђен објекат данас познат као Бетон-хала.

Најзначајнија и највећа постигнућа у реализацији ГП-а које је успела да оствари Београдска општина било је формирање новопроектване уличне матрице. У међуратном периоду у Београду је формирано нешто мање од хиљаду нових улица. Реконструкција улица ради успостављања функционалне уличне мреже коју је Општина спроводила унутар градског ткива обухватала је проширење постојећих улица, а у мањој мери пробијање нових кроз изграђене блокове. Ове послове Општина је предузимала због успостављање бољих и ефикаснијих веза унутар уличне мреже, што је било повезано и с развојем и успостављањем различитих врста саобраћаја – аутомобилски, трамвајски и др. Формирање уличне мреже на периферији био је компликован процес јер су нова насеља често настајала изван граница грађевинског реона, односно на подручја на којима општинске техничке службе нису имале ингеренције. У таквим ситуацијама, и након проширивања граница реона, Општина је углавном прихватала затечено стање без већих интервенција на већ формираној уличној мрежи. Значајне резултате општинска влас је остварила и на калдрмисању и асфалтирању улици и постављању тротоара. То је доприносило удобнијем саобраћају, квалитетнијем животу и репрезентативнијем изгледу престонице.

У односу на финансирање изградње анализе указују да су потенцијали проширене престоничке улоге Београда после 1918. године били вишеструки – културни, економски, социјални, војни, репрезентативни. Њихов развој захтевао је различите видове просторних интервенција и изградње, што је захтевало и финансирање различитих извора. Три главна финансијера изградње међуратног Београда били су држава, Општина и приватни сектор. Генерално говорећи, Београд је у том периоду прошао кроз четири фазе финансирања изградње и уређивања града. Почетна је била фаза обнова после рата и трајала током 1919. и 1920. године. Следила је фаза обимне стамбене изградње током 1921–1925. године. Интензивна изградња и уређивање града трајали су од 1926. до 1931. године. Четврта фаза, од 1932. до 1937, била је време

државних пројеката и стагнације активности ОГБ на уређивању града, што се преклапао и с постепеним изласком Краљевине из (светске) економске кризе.

Држава је финансирала изградњу објеката који су били у директној функцији распрострања и јачања њене власти на целокупној територији земље, па и на подручју Београда. Финансирање изградње државних објеката, које је требало подићи у граду, обухватало је административно-управне зграде, верске, школске и просветне зграде, санитетске зграде, привредне зграде, али и одређене стамбене и остале зграде. Ту су такође била и средства уложена у мостове, железницу, пристаништа и кејове. Због тога је држава сматрала да ОГБ треба да сноси трошкове за регулисање околних улица и ткива. Када је градска власт одбијала да плати неке од радова, јер их је сматрао вештачки изазваним, држава ју је на то приморавала преко Министарства унутрашњих дела.

С друге стране, држава није плаћала Београду закупнину за земљишта на којима је подизала своје објекте, позивајући се при том на старе законе из Краљевине Србије који се, међутим, нису примењивали у другим областима Југославије. Средином 1930-их држава је у граду узурпирала земљиште које је било једнако једној десетини укупне површине грађевинског реона. Највеће земљиште узурпирала је Железница у *Бари Венецији*. Вредност земљишта које је заузимала држава, прерачуната кроз неплаћени закуп за период 1919–1935, износила је око једне половине годишњег буџета Београда. Тај имовинско-правно-финансијски проблем дуго је био предмет бројних дебата и судских спорова између државе и Београдске општине.

Општина је преко своје Техничке дирекције радила на многим сегментима ширења и унапређивања Београда. Ту обухватало проширење мреже улица просецањем нових и регулацијом постојећих, калдрмисање, изградњу тротоара, постављање водовода и канализације, подизање пијаца, изградњу општинских станова и јавних купалишта (реч је и о савском купалишту), одлагање смећа, формирање паркова, уређење калемегданског шеталишта, подизање дрвореда и уличних баштица, сађење шума, подизање дечјих игралишта, проширивање гробља и зидање гробница, градњу гаража за општинска возила, ватрогасне станице, зграде за трошарину, подизање уличних киоска, као и подизање управних зграда за потребе појединих одељења ОГБ. Поред овог Општина се

бринула о текућем и инвестиционом одржавању укупног фонда који јој је припадао.

Београдски буџет није био значајан извор изградње града. Иако је временом растао, структура буџетских расхода била је потпуно непродуктивна, не остављајући такорећи ни минимална средства за уређивање Београда. Тако су у 1933. години највећи били лични расходи (плате и принадлежности), а за њима ануитети кредити. За грађевинске послове одлазила је свега једна десетина буџетских расхода. Сви критичари политике трошења општинског новца истицали су неоправданост издржавања бројног чиновништва, као и несврнисходне трошкове за отплате кредита.

Велики извор за реализацију радова на уређивању Београда били су управо кредити које је Општина узимала код различитих банака, а држава одобравала. Зајмови су највећим делом коришћени за кадрмисање улица – скоро једна трећина укупне вредности подигнутих кредита. Издвајања из кредита за остале трошкове –регулацију улица, водовод, канализацију, разне грађевинске радове и електро инфраструктурне радове – била су сличне величине, с изузетком радова за паркове за које је из зајмова издвајана најмања сума.

Београдска Општина је подизала две врсте кредита: дугорочни који су били повољни, али и врло неповољне, краткорочне. Општинска политика узимања краткорочних зајмова довела је до тога да је преко трећине од укупне суме подигнутих кредита, морало да се даје за ануитете. Постоје индиције да се овде није радило само о незнању које је водило лошем газдовању, већ, како многи критичари истичу, и о недозвољеним финансијским трансакцијама појединих општинских управа, о новцу који је завршавао и у приватним касама. Да је којим случајем пословање ОГБ било боље, можда би данас имали изграђену Реонску улицу (београдски *boulevard périphérique*), или, Добровићеву Теразијску терасу.

Приватне инвестиције у изградњу Београда током целог периода између два светска рата представљале су највећу и главну ставку у целокупним инвестицијама у изградњу некретнина. Подигнуто је приближно три и по милиона квадратних метара стамбеног простора, од авлијских зграда до палата, од периферије до *ситија*. Критичари су се с правом питали како то да београдско стамбено грађевинарство није никада, макар минималним делом пласираних

средстава, покушало да гради јефтине, мале, хигијенске станове, како се то радило и у Европи и западним привредним центрима Савске и Дравске бановине?

Ипак, главни проблеми са којима се Београд суочавао током међуратног периода у уређењу и изградњи града и који су се тицали недовољног капитала, проблема буџета, тешкоћа при подизању кредита, итд., били су последица опште друштвене неразвијености која је била и узрок због кога Београд није у већој мери искористио могућности новог геополитичког амбијента. Из претходног се види да су и држава, и ОГБ, и приватни сектор, улагали значајна средства у изградњу у Београду. Сваки од ових актера улагао је у објекте за које је законима био задужен, а интересима вољан. Оно што је међутим недостајало јесте просторна координација улагања. Ту координацију је нудио ГП из 1923–24. године. Међутим, Београдска општина и њена Техничка дирекција нису имале довољну политичку моћ, институционалне механизме, као ни интерне људске капацитете да се изборе са државним институцијама и политичким елитама каје су другачије кројиле Београд. **Две деценије развоја Београда и његових институција између два светска рата нису довољно искоришћене да се у стварности постави неопходна основа за даљи квалитетан развој урбане територије Београда,** иако је за то, у садржају и облику била обезбеђена врло добра урбанистичко-планска основа – Генерални план Београда из 1923–24. године.

Резултати провере почетних хипотеза

Претпоставка постављена у првој хипотези је испитивана у трећем и четвртном поглављу, у којима су анализирани радови са међународног конкурса и процес израде Генералног плана. **Компаративна анализа укупног решења ГП и сачуваних конкурсних радова, показала је да су Комисија за израду ГП и шеф Бироа ГП, Ђорђе Ковалевски преузели или били инспирисани многим елементима и идејама датим у конкурсним решењима.** Они су на њих гледали као на ризницу из које су преузимали неке од поставки, детаља, или

већих потеза који су по њиховом суду одговарали Београду. Конкурсни радови су донели пуно новина. Комисија је била свесна неких новина - као метроа, али је за разлику од конкурената имала другачију представу о његовој применљивости у београдским условима, те га је одбацила. Неке предлоге Комисија није разумела – као на пр. предлагане механизме у вези с експропријацијом земљишта дуж саобраћајних коридора и на тој основи економског ефектуирања изградње, тако да о њима није ни расправљала.

Провера друге хипотезе, кроз друго поглављу у коме су анализирани стање у урбанизму у Краљевини и урбани раст Београда, **показала је да је неадекватна законска регулатива била је узрок устројства *Комитета за разраду ГП*, а касније и допунских регулационих разрада периферних делова Београда којима је ГП из 1923–24. године мењан и допуњаван.** Државни и општински фондови јесу били скромни, али нисмо били и недовољни за реализацију ГП из 1923–24. године. Проблеми који су постојали код финансирања спровођења ГП проистицали су из домаћинског газдовања расположивим фондовима, што је био главни узрок такозваног *недостатка финансијских средстава*. Ограничени људски капацитети и партикуларни интереси јесу мењали ГП 1923–24, али не у толикој мери да се реални раст Београд није могао повезати са замислима и одредбама ГП-а. Оно што је током истраживања откривено и што је почетну хипотезу значајно допунило, јесте да су најважнија одступања од ГП-а у изградњи Београда била узрокована скалом државних, централистичких интервенција. Оно што је у међуратном Београду могло да буде реализовано као градитељски успех, а није, (рецимо екстензија Савамале дуж реке, или *монументално средиште*), последица је деловања државе, а не ситних партикуларних интереса, или корумпираних чиновника. Дакле, постављена хипотеза је доказана али уз крупну допуну да је држава била та која је битно осујетила спровођење ГП-а из 1923–24. године и оштетила Београд.

У петом поглављу су компарирана планирана и остварена решења ГП 1923–24. године и испитивани су узроци одступања, како би се проверила трећа хипотеза. **Низ структуралних, функционалних, системских и обликовних удаљавања од ГП-а утицао је да Београд, упркос бурном популационом**

расту, од приближно 100.000 становника у 1918. на око 300.000 у 1939. години, није пропорционално добијао на квалитету. Проблеми које су држава, али и Београдска општина створили у међуратном периоду – незавршен железнички чвор; шинама заузета *Бара Венеција*; нејасан урбанистички третман пруге око Калемегдана; руинирање Савамале и целог потеза до Топчидерске реке; неостварена Реонска улица; почет па незавршен аутомобилски тунел од Саве до Дунава; напуштени велики пројекти као Теразијска тераса или радничко насеље; проблем недостатка локација за изузетне садржаје као што је Опера; обликовни и садржајни проблем тргова као што је Славија; неартикулисан простор Улице краља Александра од Дечанске до Београдске, итд – јављали су се и после 1945. године, а многи од њих као немиле градске теме и данас оптерећују град, његову управу, његово грађанство. Овим је хипотеза да је одступање од ГП-а довело до каснијих градских проблема потврђена у целости. Може се закључити да је Београд знатно изгубио тиме што није регулисан на начин и у духу који је предвиђао Генералн плана из 1923–24. године.

Могући правци даљег истраживања

Спроведеним истраживањем процеса израде и спровођења Генералног плана из 1923–24. године отворена су многа питања која би требала да буду предмет даљих потенцијалних истраживања о новијој урбаној историји Београда. Једна од значајних тема, која је обрађена у докторској дисертацији, а која заслужује даље прикупљање грађе у иностранству, је међународни урбанистички конкурс за ГП Београда. Он представља изузетан случај у тада распрострањеној пракси спровођења урбанистичких конкурса у Европи, јер су готово сви радови стигли из иностранства. Конкурсни пројекти; личне и професионалне биографије аутора; жири конкурса, његови чланови и њихов рад и одлуке; као и реакције домаће и иностране јавности, који треба да буду предмет даљих анализа, говоре о везама и утицајима европске урбанистичке праксе на планирање Београда.

Продубљеније истраживање развоја појединих делова града, који до сада нису били истражени или су анализирани само узгредно и у оквиру других тема,

могао би да буде један од праваца будућих тумачења. Такав је и простор *Бере Венеције* о коме је најпре писано у склопу разних планова који су имали за циљ трансформацију и уређење алувијума и ободног *Савског амфитеатра*. Међутим, не постоји исцрпно дело које би кроз 19. и 20. век приказало развитак простора *Баре Венеције* и различите урбанистичке идеје које су се око њега ројиле. Посебно би била значајна анализа деловања разних актера који су утицали на данашње стање овог дела града, чиме би се дао и одређени допринос његовом будућем развоју и уређењу.

Методологија истраживања спроведена у овој докторској дисертацији и остварени резултати могу се применити и на друга потенцијална истраживања у вези с компарацијом оствареног и планираног у каснијим генералним плановима Београда (из 1951, 1971, 1985. и 2003). Такође, предмет будућих истраживања могу бити и изабрани урбанистички сектори Београда – као што су мрежа саобраћајница, јавни саобраћај, железнички чвор, хидро чвор, градско зеленило, рекреација, индустрија, становање, слика града, итд. – а на основу компарација планова и реализација од краја Другог светског рата до данас.

7. ЛИТЕРАТУРА

7.1. Литература до 1944. године и објављена грађа

- Agache, A., Auburtin, J-M., Redont, E. (1916). *Comment Construire Nos Cités Détruites*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Аноним. (1922, 7. април). Генерални план Београда: Пријављено је двадесет радова: Оцењивачки суд почиње рад. *Време*, стр. 3.
- Аноним. (1922, 11. април). Генерални план Београда: Рад оцењивачког суда. *Време*, стр. 3.
- Аноним. (1922, 5. мај). Планови новог Београд. *Време*, стр. 3.
- Аноним. (1922, 7. мај). Генерални план Београда: Награђени пројекти. *Време*, стр. 3.
- Аноним. (1923, 11. август). Седница општинског одбора. *Политика*, стр. 4.
- Аноним. (1923, 11. август). Примљен је генерални план Београда. *Време*, стр. 5.
- Аноним. (1926). Zum Regulierungsplan für Spalato. *Zeitschrift des Österr. Ingenieur- und Architekten- Vereines, 1/2*, 10–11.
- Аноним. (1926, 29. април). Освећење темеља Студентског Дома. *Политика*, стр.7
- Аноним. (1926, 9. мај). Нови Студентски Дом, Краљев дар омладини. *Политика*, стр. 5.
- Аноним. (1928). Рад Општинског одбора. *БОН*, 6, 4–7.
- Аноним. (1928, 8. јул). Београдски град постаје најлепши парк на Балкану. *Политика*, стр. 7.
- Аноним. (1928, 12. децембар). Пристаниште на Дунаву. *Политика*, стр. 9.
- Аноним. (1929, 19. април). Пред исушењем Панчевачког рита. *Политика*, стр. 4.
- Аноним. (1930). Развитак града Сарајева 1919–1929. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 263–266). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката.
- Аноним. (1930). Razvitak grada Sušaka 1919–1929. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 278–290). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката.
- Аноним. (1930). Конференција општине Београдске са представницима грађана и комуналних друштава са периферије Београда. *БОН*, 14, 718–728.
- Аноним. (1930, 23. фебруар). Уређење Теразијске терасе. *Политика*, стр. 10.
- Аноним. (1934). Карактеристике становништва најновијег атара Општине града Београда. *БОН*, 1–3, XVI–3.
- Аноним. (1934, 11. новембар). Нови трг Београда, најлепше место за подизање споменика Блаженом Краљу Александру и обелиска споменика-уједињења. *Време*, стр. 7.
- Аноним. (1934, 11. новембар). Њ.Кр. Вис. Кнез Павле, у присуству намесника ГГ. Станковића и Перовића, предао је саобраћају мости Њ.В. Краља Петра II и пругу Београд – Панчево. *Политика*, стр. 1.
- Аноним. (1934, 6 децембар). Пробна оптерећења на Мосту Краља Александра извршиће се почетком идуће недеље. *Време*, стр. 10.
- Аноним. (1934, 17 децембар). Њ. Кр. Вис. Кнез-Намесник Павле отворио је јуче мост Витешког Краља Александра Ујединитеља. *Време*, стр. 3.

- Аноним. (1935). Изјава председника града Београда г. В. Илића представницима штампе о намерама нове градске управе. *БОН*, 2, 114–115.
- Аноним. (1935). Дискусија о буџету Градског поглаварства за 1935/36 год. *БОН*, 2, 178–196.
- Аноним (1935, 11. новембар). Њ. Кр. Вис. Кнез Павле, у присуству намесника ГГ. Станковића и Перовића, предао је саобраћају мости Њ. В. Краља Петра II и пругу Београд – Панчево. *Политика*, стр. 1.
- Аноним. (1935, 17. новембар). Шта ће бити са београдским кејом и јадранским пристаништима?. *Политика*, стр. 11.
- Аноним. (1936, 25. децембар). Закључено на седници градског већа од 24. децембра 1936, стр.
- Аноним. (1937). Извештај оцењивачког суда са утакмице за израду идејних скица за уређење и архитектонску обраду тргова Кнежев споменик и Престолонаследниковог и у улицама Коларчевој, Краља Алберта, Кнез Михајловој и Краља Милана. *БОН*, 4–6, 325–340.
- Аноним. (1937, 4. март). Данци нуде да наспу и уреде Нови Београд између данашњег Београда и Земуна, *Политика*, стр. 11.
- Аноним. (1937, 11. март). Трговачки центар Београда нема куда да се шири, *Политика*, стр. 10.
- Аноним. (1937, 29. мај). Савски кеј изграђује се интензивно и ускоро ће почети с подизањем царинских магацина. *Политика*, стр. 6.
- Аноним. (1939, 5. април). За међународни конкурс за израду Генералног плана великог Београда израђени су услови и предложене награде у износу 900.000 динара. *Политика*, стр. 13.
- Аноним. (1939, 15. јул). Два урбанистичка проблема – Питање олимпијског стадиона и државне опере у Београду – Предавање архитекте г. др. Бранка Максимовића у Клубу архитеката. *Политика*, стр. 8.
- Аноним. (1939, 12. новембар). Београдска општина упутила је Идејну скицу Генералног плана Београда и Уредбу за извршење Министарству грађевина. *Политика*, стр. 9.
- Аноним. (1940, 19. јун). Уредба за извођење нацрта Генералног плана Београда. *Политика*, стр. 12.
- Аноним. (1941, 23. фебруар). Како ће се ширити и развијати Нови Београд. *Политика*, стр. 10.
- Анђелковић, Милош Д. (1929). Извршење експропријације имања у Београду. *БОН*, 12, 17.
- Аранитовић, Реља. (1933). Индустија Београда. *БОН*, 5, 333–338.
- Аранитовић, Реља. (1935а). О буџету града Београда за 1935/36 год. *БОН*, 4, 230–238.
- Аранитовић, Реља. (1935б). Извршење буџета. *БОН*, 6, 375–378.
- Аранитовић, Реља. (1935в). Израда буџета. *БОН*, 7–8, 430–433.
- Аранитовић, Реља. (1935г). Буџети градских општина. *БОН*, 9, 530–536.
- Auburtin, Jean-Marcel, Blanchard Henri. (1917). *La cité de demain dans les régions dévastées*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Babić, Stanojlo P. (1914). Pozorišni trg. U M. Perović i Z. Manević (ur.) (1982), *Beograd između stvarnosti i sna: izbor tekstova* (str. 55–65). *Urbanizam Beograda*, 66–67. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda.

- Babić, Stanojlo. P. (1914). Izmeštanje Univerziteta. U M. Perović i Z. Manević (ur.) (1982), Beograd između stvarnosti i sna: izbor tekstova (str. 66–69). *Urbanizam Beograda*, 66–67. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda.
- Борисављевић, Милутин. (1937, 13 новембар). Како треба решити Позоришни трг и блок „Албаније“. *Време*, стр 11.
- Brix, Josef. (1905). *Gutachten über die Entwürfe zur Canalisation der Stadt Belgrad*. Leipzig: W. Hoppé.
- Брикс, Јосеф и Генцнмер, Феликс. (1913). *О уређењу градова*. Београд: Удружење инжењера и техничара.
- Бркић, Миливоје С. (1934). Канализација Београда. *БОН*, 1–3, 242–245.
- Wagner, O. (1911). *Die Großstadt, eine Studie über diese*. Wien
- Васковић, Здравко. (1938). Београдски железнички чвор. *Технички лист*, 7 и 8, 77–94.
- Видаковић, Слободан. (1931). Туберкулоза са гледишта социјално-стамбене политике. *БОН*, 9, 549–574.
- Видаковић, Слободан Ж. (1932). Комунални проблеми периферије Београда, *БОН*, 10, 619–629.
- Видаковић, Слободан Ж. (1935а). *Стамбена беда као узрок друштвене дегенерације*. Београд: Светлост.
- Видаковић, Слободан. (1935б). *Комуналне финансије наших градова*. Београд: Градско поглаварство.
- Грађевински закон са уредбама прописима и нормама за његово извођење*. (1932). Београд: Издавачка књижарница Геца Кон.
- Dervaux, A. (1922). Le plan de Belgrade. *L'Architecture*, XXXV, 14, 207–209.
- Дравић, Вера. (1931). *Комуналне финансије – студија о финансирању београдске општине од 1882–1928 год*. Београд: [б.и.].
- Драшковић, Радован М. (1935). Финансијски проблеми Београдске општине. *БОН*, 11–12, 670–680.
- Драшковић, Радован М. (1936). *Комуналне финансије Београда*. Београд: [б.и.].
- Дубови, Јан. (1925). Вртарски град. *Технички лист*, 1, 7–11; 2, 19–24; 3, 42–46.
- Дубови, Јан. (1927). Будући велики Београд. *Савремена општина* 12, 98–103.
- Ђулизибарића, Драгољуб Т. (1934). Привредно-финансијска дирекција. *БОН*, 1–3, 199–135.
- Ђурић, Драгиша. (1912). *Попис кућа и станова у Београду: од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907*. Београд: Штампарија Меркур Милорада Стефановића.
- Žite, Kamilo. [1889] (2006). *Уметничк обликовање града*. Beograd: Грађевинска књига [III izdanje]
- Злоковић, Милан. (1937). Један од предлога за уређење ужег центра Београда. *Годишњак Техничког факултета Универзитета у Београду 1936–1937*, 124–129.
- Zorić, Svetozar. (1902). Lepa varoš. U M. Perović i Z. Manević (ur.) (1982), Beograd između stvarnosti i sna: izbor tekstova (str. 31–47). *Urbanizam Beograda*, 66–67. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda.
- Plz, Erwin, Böck, Erwin. (1922), Singidunum novissima. *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins*, 29–30, 132–134.
- Јосимовић, Емилијан. (1867). *Објаснење предлога за регулисање оног дела вароши Београда, што лежи у шанцу*. Београд.

- Локсимовић, Драгић. М. (1929). Грађа за Историју Општине Београдске: Општинске управе у Београду од ослобођења 1918. до данас. *БОН*, 3, 1–3.
- Ковалевский, Г[еоргий] П[авлович]. (1916). *Большой город и города-сады*. Киев: Изд. Кушнерев
- Ковалевски, Ђорђе. (1930). О уређењу Теразијске терасе. *БОН*, 6, 257–259.
- Крстић, Александар. (1931). Београдски паркови и њихово подизање у овој години. *БОН*, 18, 1179–1187.
- Крстић, Александар. (1934). Паркови и пошумљавање Београда. *БОН*, 1–3, 257–263.
- Кукolečа, Stevan, М. (1941). *Industrija Jugoslavije*. Beograd: Balkanska štampa.
- Кушевић, Рајко. (ур.). (1930). *Југославија на техничком пољу 1919–1912*. [Загреб]: Удружење југославенских инжењера и архитекта.
- Лазаревић, Васа. (1934). Израда буџета. *БОН*, 7–8, 497–498.
- Leko, Dimitrije Т. (1907). Batal-džamija i Dom za Narodno predsedništvo u Beogradu. У М. Perović i Z. Manević (ur.) (1982), *Beograd između stvarnosti i sna: izbor tekstova* (str. 47–54). *Urbanizam Beograda*, 66–67. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda.
- Лучић, Веселин. (1927). *О уређивању Београда: неколико напомена у вези са предстојећим општинским радовима*. Београд: [б.и.]
- Максимовић, Божа. (1934). Нови реон општине Београдске. *БОН*, 1–3, XI–XII.
- Максимовић, Бранко. (1932а). *Проблеми урбанизма*. Београд: Издавачка књижница Геце Кона.
- Максимовић, Бранко. (1932б). Шта да се гради и како да се гради. *БОН*, 1, 17–18.
- Максимовић, Бранко. (1937). *Нови Сад данас и сутра*. Нови Сад: [б.и.]
- [Манојловић], Н.[естор]. (1906). Конкурс за регулациони план београдског рејона. *Српски технички лист*, 22, 169–170.
- Марковић, Василије. (1930). Грађење железница у Краљевини Југославији 1919–1929 год. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 115–132). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката.
- Маџковšek, Јанко. (1930). Маџковšek, Ј. (1930). *Razvoj mesta Ljubljane 1919–1929*. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 250–258). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката.
- Миленковић, Драг[ољуб]. (1934). Катастар Београда. *БОН*, 1–3, 252–256.
- Миленковић, Петар. (1936). *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*. Београд: [б. и.]
- Министарство грађевина. (1914). *Пројекат за Грађевински закон за град Београд*. Београд: Министарство грађевина, Српско Краљевство.
- Нацрт уредбе за извођење Регулационог плана Града Београда по идејној скици за регулацију. (1940). *Општинске новине*, 21–22, додаток.
- Нешић, Милан. (1935). За смањење београдског атара. *БОН*, 2, 72–75.
- Обрадовић, Јован И. (1929). Катастар Београда. *БОН*, 19, 7–9.
- Obradović, Jovan I. (1930). *Izrada regulacionih i nivelacionih planova: uređenje gradova*. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1912* (стр. 55–60). [Загреб]: Удружење југославенских инжењера и архитеката.
- Обрадовић, Јован И. (1932а). Нови грађевински закон – с погледом на подизање и уређење Београда. *БОН*, 1, 8–16.
- Обрадовић, Јован И. (1932б). Примена Грађевинског закона на уређење и изграђивање Београда. *БОН*, 11, 695–704.

- Обрадовић, Јован. (ур.). (1938). *Грађевински закон*. Београд: Планета.
- Општина града Београда [ОГБ]. (1920). *О уређењу Београда: Извештај комисије, одређене од стране одбора општине града Београда*. Београд: [б.и.].
- Општина града Београда [ОГБ]. (1921). *Програм стечаја за израду генералног плана о уређењу и проширењу Београда*. Београд: [б.и.].
- Општина града Београда [ОГБ]. (1923). *Извештај о Генералном плану за град Београд који је израдила Комисија састављена решењем Одбора и Суда општине београдске од 29. маја 1922. године*. Београд: [б.и.].
- Општа државна статистика. (1932). *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год.* Сарајево: Државна штампарија.
- Пајевић, Б[ора] М. (1923). *Регулација Београда 1867–1923*. Београд: Графички институт „Народна Мисао“.
- Peňáz, Jos[ef] Ing. (1924). Mezinàrodní soutěž na regulaci města Bělehradu. *Zeměměřičský Věstník: Časopis Spolku československých zeměměřičů, XXI*, 7–12.
- Петровић, Александар. (1935). *Раковица: социјално-здравствене и хигијенске прилике*. Београд: Централно хигијенски завод.
- Петровић, Слободан. (1934). Водовод. *БОН*, 1–3, 245–252.
- Поповић, Бранко. (1932). О савременој архитектури Београда. *БОН*, 12, 760–769.
- Поповић, Драг[омир]. М. (1932а). Уређајни основи за Београд. *БОН*, 9, 581–585.
- Поповић, Драг[омир]. М. (1932б). Уређајни основи за Београд – наставак. *БОН*, 10, 635–639.
- Поповић, Драг[омир]. М. (1932в). Уређајни основи за Београд – наставак. *БОН*, 11, 705–711.
- Поповић, Драгомир. (1935а). Београдски железнички чвор. *БОН*, 3, 156–163.
- Поповић, Драгомир. (1935б). Урбанистички поглед: Урбанизам у Румунији и Бугарској. *БОН*, 7–8, 490–491.
- Поповић, Драг[омир]. (1936). Београдско савско пристаниште. *БОН*, 8–9, 661–663.
- Поповић, Драгомир. (1938). Техничка Дирекција. *БОН*, 12, 960–972.
- Правилник по коме ће се израђивани регулациони и нивелациони планови за вароши и варошице*. (1925). Београд: Министарство грађевина.
- Радовановић, Мих[аило] А. (1933). *Увод у урбанизам: основни принципи и метод рада*. Београд: [б. и.]
- Ставрић, Велимир. (1930). Развитак града Скопља 1919–1929. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 267–271). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката.
- Станојевић, Милорад. (1935). Финансијска средства за подизање Београда. *БОН*, 3, 141–147.
- С[тефановић], Ј[евта] Т. (1910). Регулација Београда. *Српски технички лист*, 50, 369–370.
- Stojadinović, Miloslav. (1926). Urbanizam naših dana: izopačenost beogradskog sistema. У М. Perović i Z. Manević (ур.) (1982), *Beograd između stvarnosti i sna: izbor tekstova* (стр. 85–89). *Urbanizam Beograda*, 66–67. Београд: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda.
- Стојадиновић, Милослав. (1927). Од Сингидунума до модерног Београда. *Савремена општина* 12, 31–58.
- Стојадиновић, Милослав. (1930). За савремено уређење Београда. *БОН*, 23–24, 1307–1322.

- Томић-Милосављевић, Даница. (1927). О изграђивању Београда. *Савремена општина*, 12, 108–124.
- Томић-Милосављевић, Даница. (1930). Развитак града Београда 1919–1929. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 227–238). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката.
- Тричковић, М[иливоје]. (1932). Наши архитектонски греси..... *БОН*, 12, 770–772.
- Unwin, Raymond. (1919). *Town Planning in Practice: an introduction to the art of designing cities and suburbs: with a new introduction and 310 illustrations*. London: T. Fisher Unwin.
- Forbath, Imre. (1911). Brassó szab. kir. városának szabályozó terve: Forbáth Imre, Warga László, Lechner Jenő díjazott pályaterve. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet*, 45, (40), 483–487.
- Херенда, Антон Бруно. (1932а). Београд на ивици „вароши-облакодера“ и „вароши-солитера“. *БОН*, 2, 124–127.
- Х[еренда]. А[нтон] Б[руно]. (1932б). Београд добија нове паркове дрвореде и заштитне шуме. *БОН*, 11, 742–744.
- Hoppe, Emil, Schönthal, Otto. (1931). *Emil Hoppe, Otto Schonthal: Baurate - Zivilarchitekten - Z.V. - B.D.A. Projekte und Ausgefuhrt Bauten*. Wien Leipzig: Elbemuhl Verlag.
- Howard. Ebenezer. [1902] (1970 Reprint). *Garden Cities of Tomorrow*. London: Faber.
- Čulić, Prosper. (1930). Razvitak grada Splita 1919–1929. У Р. Кушевић (ур.), *Југославија на техничком пољу 1919–1929* (стр. 272–277). [Загреб]: Удружење Југословенских инжењера и архитеката.

7.2. Литература од 1945. године

- Александров, Евгений Александрович. (ур.). (2005). Ковалевский Леонид Георгиевич. У *Русские в Северной Америке: Биографический словарь*. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета. Преузето 25. 11. 2011. са: <http://www.tez-rus.net/ViewGood39647.html>
- Alofsin, Antony. (2006). *When buildings speak: Architecture as language in the Habsburg Empire and its aftermath, 1867–1933*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Бабац, Душан, Борић, Тијана, Црвенковић, Биљана, Годоровић, Јелена, Радовановић, Ана. (2012). *Дворски комплекс на Дедињу*. Београд: Завод за уџбенике.
- Bairoch, Paul, Goertz, Gary. (1986). Factors of Urbanisation in the Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive and Econometric Analysis. *Urban Studies*, 23, 285–305.
- Banik-Schweitzer, Renate. (1999). Urban Visions, Plans, and Projects, 1890-1910. In E. Blau and M. Platzer (Eds.), *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe, 1890–1937* (pp. 58–72). Munich, London, New York: Prestel.
- Bastéa, Eleni. (2010). Athens. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (pp. 29–44). London and New York: Routledge.

- Benevolo, Leonardo. (1971). Doprinos Francuske: Ogist Pere i Toni Garnije. U M. R. Perović (ur.) (1997), *Istorija moderne arhitekture: antologija tekstova. Knjiga 1. Koreni modernizma* (str. 447–455). Beograd: Idea i Arhitektonski fakultet.
- Birch, Eugénie L. (2011). From CIAM to CNU: The roots and thinkers of modern urban design. In T. Banerjee and A. Loukaitou-Sideris (Eds.), *Companion to Urban Design* (pp. 9–29). London and New York: Routledge.
- Благојевић, Љиљана. (2007). *Нови Београд: оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике, Архитекtonски факултет, Завод за заштиту споменика културе Београда.
- Благојевић, Љиљана. (2011). Транскултурални итинерери архитекте Милана Злоковића. *Архитектура и урбанизам*, 32, 3–15.
- Blagojević, Ljiljana. (2012). Moderna arhitektura Beograd u osvit Drugog svetskog rata. U M. Šuvaković (ur.). *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Tom 2. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata* (str. 99–114). Beograd: Orion art.
- Blau, Eve. (1999). *The architecture of Red Vienna 1919–1934*. Cambridge Massachusetts, London England: The MIT Press.
- Blau, Eve, Platzer, Monika. (eds.). (1999). *Shaping the Great City: modern architecture in Central Europe, 1890–1937*. Munich, London, New York: Prestel.
- Blau, Eve, Rupnik, Ivan. (2007). *Project Zagreb: Transition as Condition, Strategy, Practice*. Barcelona: Acar, Harvard University.
- Богавац, Томислав. (1991). *Становништво Београда: 1918–1991*. Београд: БИГЗ, Српска књижевна задруга, Музеј града Београда.
- Vogunović, Slobodan. (2005). *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*. [Knige I–III]. Beograd: Beogradska knjiga.
- Божовић, Бранислав. (1995). *Београд између два светска рата: Управа града Београда 1918–1941*. Београд: Историјски архив Београда.
- Војанић, Војан. (2013). Kristalizacija ideja kao razvojna perspektiva Beograda. Intervju sa Vladimirom Macurom. *Архитектура и урбанизам*, 37, 57–71.
- Борић, Тијана. (2004). *Теразије: урбанистички и архитектонски развој*. Београд: Златоуст.
- Vacher, Hélène. (2004). Extension planning and the historic city: civic design strategies in the 1908–9 Copenhagen international competition. *Planning Perspectives*, 19(July), 255–281.
- Wiebenson, Dora. (1969). *Tony Garnier: the Cité industrielle*. New York: George Braziller.
- Вујовић, Бранко. (1994). *Београд у прошлости и садашњости*. Београд: Драганић.
- Vuksanović-Anić, Draga. (1968). Urbanistički razvitak Beograda u periodu između dva svetska rata (1919–1941). *Istorija XX veka, Zbornik rakova IX*, 447–512.
- Вуксановић-Маџура, Злата. (2010). *Услови и облици становања сиромашних житеља Београда између два светска рата (1919–1941)*, магистарски рад. Београд: Универзитет у Београду, Архитекtonски факултет.
- Vuksanović-Macura, Zlata. (2011). *Vizija socijalnog stanovanja u Beogradu 1919–1941*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Vuksanović-Macura, Zlata. (2012a). *Život na ivici: stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941*. Beograd: Orionart.
- Vuksanović-Macura, Zlata. (2012b). The mapping and enumeration of informal Roma settlements in Serbia. *Environment and Urbanization*, 24,2,685–705.

- Вуксановић-Мацура, Злата. (2012в). План Емила Хопеа и Ота Шентала за Котез Неимар. *Наслеђе*, XIII, 79–91.
- Вуксановић-Мацура, Злата. (2013а). Емил Хопе и Ото Шентал: мало познат пројекат за Теразијску терасу. *Наслеђе*, XIV, 155–169.
- Вуксановић-Мацура, Злата. (2013б). „Престоница Карађорђевића“: Емил Хопе и Ото Шентал на конкурс за Генерални план Београда. *Зборник Музеја примењене уметности*, 9, 103–114.
- Вуксановић-Мацура, Злата и Ђоровић, Драгана. (2013в). Зелени простори старог језгра Београда: историјски развој и савремена трансформација. У С. Димитријевић-Марковић (ур.), *Дигитални зборник. Стара градска језгра и историјске урбане целине – проблеми и могућности очувања и управљања. IV Конференција* (стр. 218–234). Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Вучо, Никола. (1974). Привредни развој града од 1919. до 1941. У В. Чубриловић (ур.), *Историја Београда: двадесети век* (стр.197–268). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Whyte, Ian Boyd. (1989). *Emil Hoppe, Marcel Kammerer, Otto Schönthal: Three Architects from the Master Class of Otto Wagner*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Vybíral, Jindřich. (2012). Der Abbau der Großstadt : Leopold Bauers urbanistische Entwürfe und Metropolvisionen. *Opuscula historiae artium*, 61, 1, 12–35.
- Galera, Montserrat, Roca, Francesc, Tarragó, Salvador. (1982). *Atlas de Barcelona: Segles XVI–XX*. Barcelona: Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya.
- Гашић, Ранка. (2009). Urbanizacija međuratnog Beograda: primer naselja „Kotež Neimar“. *Istorija 20. vaka*, 2, 53–66.
- Гашић, Ранка. (2011). Планови за изградњу Београда на левој обали Саве у међуратном периоду . У Б. Миљковић-Катић (ур.) *Просторно планирање у југоисточној Европи (до Другог светског рата.)* (стр. 379–395). Београда: Историјски институт, Балканолошки институт САНУ, Географски факултет универзитета у Београду.
- Гашић, Ранка и Вуксановић-Мацура, Злата. (2014, у штампи). Сава и Дунав у урбанистичком планирању Београда између два светска рата. У Љ. Ристић (ур), *Живот на рекама југоисточне Европе: историјски аспекти просторног планирања насеља и комуникација*. Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Gerle, János. (1999). The Urban Development of Budapest. In E. Blau and M. Platzer (Eds.), *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe, 1890-1937* (pp. 107–110). Munich, London, New York: Prestel.
- Gigova, Irina. (2011). The City and the Nation: Sofia's Trajectory from Glory to Rubble in WWII, *Journal of Urban History*, 37, 2, 155–175.
- Gunzburger Makaš, Emily and Damjanović Conley, Tanja. (Eds.). (2010). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe*. London and New York: Routledge.
- Gunzburger Makaš, Emily. (2010). Sarajevo. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds.), *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (pp. 211–257). London and New York: Routledge.

- Guistinio, Cathleen M. (2010). Prague. In E Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds.), *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (pp. 157–173). London and New York: Routledge.
- Гордић, Гордана, Павловић-Лончарски, Вера. (1994). *Париз – Београд*, каталог изложбе. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда и Републички завод за заштиту споменика културе,.
- Gordon, David L.A. (Ed.). (2006). *Planning Twentieth Century Capital Cities*. New York: Routledge.
- Dabrowski, Patrice M. (2010). Cracow and Warsaw. In E Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds.). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (pp. 189–207). London and New York: Routledge.
- Димић, Љубодраг. (2013). Предговор, каталог изложбе. У. Г. Маловић (аутор изложбе), *Саобраћај и везе у Краљевини Југославији 1918–1941*. (стр. 5–24). Београд: Архив Југославије
- Drejper, Džon. (2007). *Ecole des Beaux-Art i arhitektonska profesija u Sjedinjenim Državama*. U S. Kostof (ur.) *Arhitekta: profesija kroz istoriju*, Београд: Грађевинска књига.
- Ђурић-Замоло, Дивна. (1980). *Београд 1898–1914: из архиве Грађевинског одбора*. Београд: Музеј града Београда.
- Ђурић-Замоло, Дивна и Недић, Светлана. (1993–1994). Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године, *Годишњак града Београда*, XL–XLI, 65–106.
- Ђурић-Замоло, Дивна. (2009) [1981]. *Градитељи Београда 1815–1914* (друго измењено издање). Београд: Музеј града Београда, 104.
- Ђокић, Владан. (2004). *Урбана морфологија: град и градски трг*. Београд: Архитектонски факултет.
- Ерић, Добривоје. (2011). Прва јавна термоелектрична централа у Београду. *Наслеђе*, XII, 129–144.
- Evenston, Norma. (1979). *Paris: A century of Change, 1878-1978*. New Haven and London: Yale University Press.
- Завод за заштиту споменика културе града Београда. (2010). *Каталог непокретних културних добара на подручју града Београда*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда. Преузето 13. августа 2013. са: <http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/index.html>
- Ignjatović, Aleksandar. (2007). *Jugoslovenstvo u Arhitekturi 1904–1941*. Београд: Грађевинска књига.
- Jacobson, Leo and Prakash Ved (eds.). (1971). *Urbanization and National Development*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Jírový, Miroslav. (2013). Slavní rodáci: František Janda, *Běrunický občasník*, 2, 8–9.
- Jones, Peter Blundell. (1999). *Hugo Häring: The Organic Versus the Geometric*. London: Edition Axel Menges.
- Kasar, Duygu. (2010). Ankara, a Small Town, Transformed to a Nation's Capital. *Journal of Planning History*, 9 (1), 43–65.
- Кадичевић, Александар. (2005). *Естетика архитектуре академизма: XIX–XX век*. Београд: Грађевинска књига.

- Kafkoulas, Kiki. (2013). On garden-city lines: looking into social housing estates of interwar Europe, *Planning Perspectives*, 28, 2, 171–198.
- Kahle, Darko. (2006a). Građevinski propisi za grad Zagreb u razdoblju od 1919. do 1931. godine i Građevinski zakon iz 1931. godine. *Prostor 1* (31), 117–129.
- Kahle, Darko. (2006b). Građevinski propisi za grad Zagreb u razdoblju od 1932 do 1945. *Prostor 2* (32), 218–237.
- Kera, Gentiana. (2010). Tirana. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds.), *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (pp. 148–123). London and New York: Routledge.
- Кojiћ, Бранислав. (1969). Стогодишњица закона о местима Кнежевине Србије и данашњи проблеми категоризације насеља. *Гласник Етнографског института САНУ, књ. XI–XV (1962–1966)*, 169–177.
- Koch, Michael. (1988). *Leitbilder des modernen Städtebaus in der Schweiz 1918–1939: Ein Beitrag zur Genese des Städtebaus als Disziplin und ein Versuch, dessen jüngere Geschichte für die heutige Städtebaudiskussion nutzbar zu machen*. Zürich: Verlag der Fachvereine Hochschulverlag.
- Lampe, John, R. (1984). Interwar Sofia versus the Nazi-Style Garden City: The Struggle Over the Muesmann Plan. *Journal of Urban History*, 11, 1, 39–62.
- Latific, Ibrahim. (1997). *Jugoslavija 1945–1990: Razvoj privrede i društvenih delatnosti*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodno oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941–1945).
- Любимов, Андрей. (1996). Некрополь Свято-Троицкого Монастыря. *Летопись Русского Зарубежья*, 2. Преузето 25. новембра 2011. са: <http://ruzaru.livejournal.com/3302.html>
- Maksimović, Branko. (1968). *Urbanizam u Srbiji: osnivanje i rekonstrukcija varoši u 19. Veku*. Beograd: Građevinska knjiga [drugo dopunjeno izdanje]
- Максимовић, Бранко. (1980). Вредности Генералног плана Београда од 1923. године и њихово поништење, *Годишњак града Београда, XXVII*, 239–269.
- Максимовић, Бранко. (1983). *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830.–1941*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Маневић, Зоран. (ур.). (2008). *Лексикон неумара*. Београд: Грађевинска књига.
- Marković, Peđa J. (1992). *Beograd i Evropa 1918–1941*. Beograd: Savremena administracija.
- Machedon, Florin, Machedon, Luminita and Scoffham, Ernie. (1999). Inter-war Bucharest: city in a garden, *Planning Perspectives*, 14, 249–275.
- Мацура, Владимир. (1982). *Теразије и Теразијска терасе: развој једне идеје*, каталог изложбе. Београд: Београд-пројект, Центар за планирање урбаног развоја.
- Macura, Vladimir. (1983). *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka*. Beograd: Beograd projekt, Centar za planiranje urbanog razvoja.
- Macura, Vladimir. (1984). *Čaršija i gradski centar*. Niš i Kragujevac: Gradina i Svetlost.
- Мацура, Владимир. (1989). *Град и урбанизовани предео*. Београд: Шумарски факултет.
- Медведев, Михајло. (2009). *Урбана традиција Ниша у планским документима*. Ниш: Завод за урбанизам Ниш.
- Meller, Helen. (1993). *Patrick Geddes: Social evolutionist and city planner*. London and New York: Taylor & Francis, Routledge.

- Midant, Jean-Paul. (2009). *La fantastique architecture d'Alban Chambon*. Bruxelles: Archives d'Architecture Moderne.
- Мијатовић, Бошко. (2009). *Два века Дечанске улице*. Београд: Службени гласник.
- Милатовић, Милка. (1980). Албан Шамбон: Генерални урбанистички план Београда, *ГГБ, XXVII*, 221–238.
- Милетић-Абрамовић, Љиљана. (2002). *Архитектура резиденција и вила Београда 1830–2000*. Београд: Карић фондација.
- Михајлов, Саша, Мишић, Биљана. (2008). Палата Главне поште у Београду. *Наслеђе, IX*, 239–264.
- Михајлов, Саша. (2011). Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. до средине 20 века. *Наслеђе, XII*, 109–116.
- Mitamura, Tetsuya. (2010). The plan awarded first prize in the international competition to develop the city and its suburbs of Antwerp in 1910, *Journal of Architecture and Planning, 75 (658)*, 2999-3004.
- Mitrović, Andrej. (1969). *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Миšković, Nataša. (2011). Housing Shortage and Communal Politics in European Cities around 1900: The Cases of Basel 1889 and Belgrade 1906. *Studies in History, 26, 1*, 61–89.
- Moravčíková, Henrieta. (2010). Bratislava. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds), *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe (174–188)*. London and New York: Routledge.
- Недић, Светлана В. (1976). Урбанистичко уређење Београда од 1886–1914. *ГГБ, XXIII*, 175–217.
- Недић, Светлана. (1977). Генерални урбанистички план Београда из 1923. *ГГБ, XXIV*, 301–310.
- Nemes, Robert. (2010). Budapest. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds), *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (pp. 141–156). London and New York: Routledge.
- Несторовић, Богдан. (1973). Постакадемизам у архитектури Београда (1919–1941). *Годишњак града Београда, XX*, 339–381.
- Несторовић, Богдан. (2006). *Архитектура Србије у XIX веку*. Београд: Art Press.
- Павловић-Лончарски, Вера. (2005). Мали пијац на Сави крајем XIX и почетком XX века. *Наслеђе, VI*, 107–118.
- Петровић, Драган. (2006). *Историја индустрије Београда: развој и размештај индустрије у Београду у XIX у XX веку*. Београд: Српско географско друштво.
- Петровић, Љубомир. (2008). Југословенско друштво између два светска рата. *Историја 20. века, 2*, 23–44.
- Perović, Miloš R., Manević, Zoran (ur.). (1982). Beograd između stavnosti i sna: izbor tekstova. *Urbanizam Beograda, 66–67*. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda.
- Perović, Miloš R. (2003). *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerzitet u Beogradu.
- Piplović, Stanko. (2001). Urbanistički razvitak Splita između dva svjetska rata. U M. Pelec (ur.) *Zbornik 1. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti* (str. 145–152). Zagreb: Institut za povjest umjetnosti.
- Prokop, Ursula. (2001). *Rudolf Perco 1884–1942: Von der Architecrur des Roten Wien zur NS-Megalomanie*. Köln und Weimar: Böhlau Verlag Wien.

- Radović Mahečić, Darja i Štok, Sanja. (1997). Presedan zagrebačkog urbanizma: međunarodni natječaj za generalnu regulatornu osnovu grada Zagreba 1930./31. *Život umjetnosti*, 59, 10–27.
- Radović Mahečić, Darija. (2002). *Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba*. Zagreb: Horetzky.
- Ротер-Благојевић, Мирјана. (1998). Прилог проучавању настанка и развоја насеља на простору савске падине и трансформације његовог развијеног изгледа. У *Зборник радова са Курса архитектонска организација простора 1997–98* (стр. 91–132). Београд: Архитектонски факултет.
- Roter-Bлагојевић, Mirjana. (1998). Pojava prvih zakonskih propisa i standarda u oblasti građevinarstva u Srbiji tokom 19. i početkom 20. veka. *Izgradnja*, 5, 245–258.
- Рорет-Благојевић, Мирјана. (2003). Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1868. до 1900. године (први део). *Архитектура и урбанизам*, 12–13, 109–121.
- Рорет-Благојевић, Мирјана. (2004). Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1868. до 1900. године (други део). *Архитектура и урбанизам*, 14–15, 79–90.
- Ротер-Благојевић, Мирјана. (2006). *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*. Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду и Орион арт.
- Stanoeva, Elitza. (2010). Sofia. In E. Gunzburger Makaš and T. Damjanović Conley (Eds). *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (pp. 91–107). London and New York: Routledge.
- Сијић, Милорад. (2009). Фудбал у Краљевини Југославији. Београд: Milirex.
- Simon, Andrew L. (1998). *Made in Hungary: Hungarian contributions to universal culture*. Safety Harbor, Florida: Simon Publications.
- Сотојадиновић, Дубравка. (2008). *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*. Београд: Удружење за друштвену историју.
- Сомборски, Милош и др. (1951). *Београд: генерални урбанистички план 1950*. Београд: Извршни одбор Н.О. Београда.
- Сомборски, Милош. (1951). Развој Београда између два рата. У *Београд: генерални урбанистички план* (стр. 40–51). Београд: Извршни одбор Н.О. Београда.
- Timm, Christoph. (1985). Der preussische Generalsiedlungsplan für Gross-Hamburg von 1923, *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*, 71, 75–126.
- Тошева, Снежана. (2013). *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.
- Трифуновић, Верољуб С. (2004). *Урбанизам Крагујевца 20. век*. Крагујевац: Дирекција за урбанизам и изградњу Крагујевца.
- Торовић, Драгана. (2009). *Вртни град у Београду*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Ћоровић, Dragana. (2010). Three parks in nineteenth century Belgrade. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 24, 1–2, 75–89.

- UN-Habitat. (2008). *State of World's Cities 2010/2012: Building The Urban divide*. London, Washington: Earthscan.
- Hall, Peter. (2002). *Cities of tomorrow: an intellectual history of urban planning and design in the twentieth century* (3rd ed.). Oxford, Malden: Blackwell Publishing.
- Hall, Thomas. (1997). *Planning Europe's Capital Cities: Aspects of Nineteenth-Century Urban Development*. London: Routledge.
- Capolino, Patrizia. (2011). Tirana: a capital city transformed by the Italians. *Planning Perspectives*, 26, 4, 591–615.
- Clarke Annez, Patricia, Buckley. Robert M. (2009). Urbanization and Growth: Setting the Context. In M. Spence, P. Clarke Annez, R. M. Buckley (Eds.), *Urbanization and Growth* (pp. 1–46). Washington: World Bank.
- Црвчанин, Милош. (1949). *Генерални план Београда – Прилог I: Историјски подаци о решавању београдског железничког чвора*. [рукопис](ИАБ, ЗУЗБ, Кутија 3).
- Choay, Françoise. (1969). *The modern city: Planning in the 19th century*. New York: George Braziller.
- Чалић, Мари-Жанин. (2004). *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*. Београд: Слио.
- Чалић, Мари-Жанин. (2013). *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Слио.
- Чкречић, Анка (ур.). (1989). *150 година Геодетске службе Београда 1389–1989*. Београд: Градски геодетски завод Београда.
- Ћиџић, Slobodan. (н.д.). *Urbani razvoj Srbije do Drugog svetskog rata*. Преузето 24. 09. 2013. са: <http://www.dgt.uns.ac.rs/download/urbrazvoj1.pdf>
- Шкаламера, Жељко. (1966). *Старо језро Земуна I: историјски развој*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Шкаламера, Жељко, Јаковљевић, Зоран. (1964). *Кнез Михајлова улица*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

ПРИЛОГ 1

Списак архива, музеја, библиотека и других институција чија грађа је коришћена у истраживању током израде докторске дисертације.

Архив Југославије (АЈ)

- Фонд 62 – Министарство грађевина Краљевине Југославије.
- Фонд 65 – Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије
- Фонд 70 – Министарство финансија Краљевине Југославије
- Фонд 148 – Министарство саобраћаја Краљевине Југославије

Библиотека Архитектонског факултета Универзитета у Београд

- Одељење старих и ретких књига

Библиотека града Београда (БГБ)

- Одељење старе и ретке књиге и књиге о Београду – Завичајно одељење

Библиотека Матице српске

- Картографско одељење

Војногеографски институт (ВГИ)

- Картографско одељење

Грађа из приватних збирки

- Збирка фотографија и разгледница госп. Милоша Јуришића

Завод за заштиту споменика културе града Београда (ЗЗСКГБ)

- Збирка планова

Историјски архив Београда (ИАБ)

- Фонд 6 – Општина града Београда (ОГБ)
 - Опште одељење
 - Кабинет градоначелника
 - Техничка дирекција (ТД)
 - Правни одсек (ПО)
 - Катастарски одсек (КО)
 - Одсек за студије (ОС)
 - Архитектонски одсек
 - Грађевински одсек и контролом зидања
 - Инжењерски одсек (ИО)
 - Одсек за паркове
 - Санитетски одсек
 - Привредно финансијска дирекција
 - Персонални одсек (персонална досијеа)
- Збирка Урбанистичког завода Београда (ЗУЗБ)

Народна библиотека Србије (НБС)

- Посебни фондови – картографска грађа
- Дигитална Народна библиотека – Новине и часописи

Музеј ваздухопловства Београда

- Авиофотографије Београда 1918–1941

Музеј Града Београда (МГБ)

- Одсек за урбанизам и архитектуру

Републички геодетски завод (РГЗ)

- Архив планова

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“

- Одељење реткости
- Одељене монографских и серијских публикација

Урбанистички завод Београда

- Центар за документацију

Инострани архиви и библиотеке:

- Architekturzentrum, Wien (<http://www.architektenlexikon.at/>)
- Albertina Museum, Wien
- Archiv ČVUT – České vysoké učení technické v Praze
- Archives IAUG – l'Institut d'architecture de l'Université de Genève
- Budapest Főváros Levéltára
- Wiener Stadt- und Landesarchiv (WstLA)
- Государственный архив города Киева
- Das Bundesarchiv, Berlin
- Dänischen Staatlichen Archive
- Dänische Wirtschaftsarchiv
- Державний комітет архівів України
- Державний політехнічний музей – Національний технічний університет України
- gta Archiv/ ETH Zürich
- Muzeum architektury a stavitelství Národní technické museum Praha
- Österreichischen Nationalbibliothek, Wien
- Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, Wien
- Руски центар за науку и културу „Руски дом“ у Београду
- Technische Universität Wien – Universitätsarchiv
- Universität der Künste Berlin
- Федеральное архивное агентство Российской Федерации
- Columbia University Libraries - Rare Book and Manuscript Library

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Злата Вуксановић-Мацура је дипломирала 1998. године на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Звање магистра техничких наука из области архитектуре и урбанизма стекла је 1. јула 2010, ментор проф. др Мирјана Ротер-Благојевић. Звање истраживача-сарадника (реизбор) стекла је 15. јануара 2014. на Институт за архитектуру и урбанизам Србије. Додатна усавршавања имала је на студијским путовањима у иностранству и обукама: стратешко, акционо и партиципативно планирање; тимски рад и управљање конфликтима; израда пројекта за фондове Европске уније и управљање пројектима.

Њен научни и професионални рад усмерен је на област урбане историје, становања, социјалног становања и неформалних насеља и становања Рома. Објавила је 21 научни рад, од чега седам као самостални аутор. Презентовала је радове на међународним и националним конференцијама и одржала два циклуса предавања у *Задужбини Илије М. Коларца* у Београду. Добила је шест награда на салонима урбанизма Удружења урбаниста Србије. За монографију *Живот на ивици: становање сиротиње у Београду 1919–1941*. добила је награду Ранко Радовић (2012), награду на 35. Салону архитектуре и на 21. Салону урбанизма.

Од 1997. до 1999. сарађивала је на изради урбанистичких плановима, које је водио проф. др Миодраг Ралевић. У периоду 1998–2003. била је запослена у НВО *Друштво за унапређивање ромских насеља* из Београда. Током 2003–2005. радила је у *Урбанистичком заводу Београда* на проблематици социјалног становања, руководила израду урбанистичких планова, студија и програма за архитектонске и урбанистичке конкурсе. У периоду 2005–2010. била је координатор за становања на програмима *УН-ХАБИТАТ Канцеларије у Београду*.

Учествовала је у изради неколико националних стратешких докумената и студија из области становања, социјалног становања, и социјалне инклузије. Била је консултант међународних организација: UNDP, ОЕБС Мисија у Србији, Канцеларија УН за људска права. Учествује у научно-истраживачком пројекту *TR36035* који реализује Институт за архитектуру и урбанизам Србије.

Члан је Удружења урбаниста Србије, Друштва архитеката Београда, Друштва за унапређивање ромских насеља и International Planning History Society. Поседује лиценцу одговорног урбанисте Инжењерске коморе Србије.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Злата М. Вуксановић-Мацура

број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

«Генерални план Београда 1923: компарација планираног и оствареног»

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 19. јун 2014.

Zlata Vuković Maćura

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Злата М. Вуксановић-Мацура

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада **«Генерални план Београда 1923: компарација планираног и оствареног»**

Ментор др Мирјана Ротер-Благојевић, ванредни професор

Потписани/а Злата М. Вуксановић-Мацура

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 19. јун 2014.

Zlata M. Vuksanović-Maćura

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

«Генерални план Београда 1923: компарација планираног и оствареног»

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

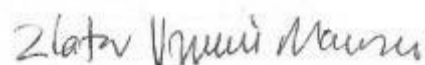
5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 19. јун 2014.

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.